

9(566)
Բ-52

ՀԱՆԱԳԵՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՅԷՐԶԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՍՏԱՆՈՋԻ ՀԱՅՈՑ

ՊԵՂԱՐՔ
1989

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ԵՄԿ ԴԶՈՒՄԵՍ

6153 162719

ԵՊՀ գրադարան

SU0112024

Imprimerie **G. DONIGUIAN & FILS**
887, Rue du Fleuve, St. Michel, Beyrouth - Liban

Ստանոգի համայնապատկերը

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԷՐԶԵԱՆ Մօնթէլիմարէն՝ հաւաքեց յուշերը եւ նկարները .
ու գրի առաւ ձեռագիրները՝ օժանդակութեամբ Կեդրոնական Կարգադիր
Յանձնախումբի .

Պատուոյ Նախագահ՝ ՎԵՐ . ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԻՍԻՐԵԱՆ
ՏՕՔԹ . ԳԵՂԱՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԷՕՍԷՆԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ
ԱՆԴՐԷԱՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ
ԳԷՈՐԳ ՀԱՃԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՃԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Յանձնախումբի Օժանդակ Անդամներ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԻՐԷՄԻՏՃԵԱՆ (Փարիզ)
ԿՂԵՄԷՍ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ (Փարիզ)
ՍՏԵՓԱՆ ԹԻՒՐՔՄԷՆԵԱՆ (Փօն տը Շէրի)
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (Փօն տը Շէրի)
ԿՂԵՄԷՍ ԳԱՍԱՊԵԱՆ (Փօն տը Շէրի)
ՊՕՂՈՍ ՀԱՐՈՆԵԱՆ (Վալաշս)
ԳԱԲՐԻԷԼ ՍԻՆԱՊԵԱՆ (Վալաշս)
ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԷՕՏԷՆԱՆ (Լաթուր)
ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԵՐԵԱՆ (Մարսիլիա)

Միջին Արեւելի այցելութեան առիթով)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս համեստ աշխատասիրութիւնը ներկայացնելով հանրութեան՝ յաւակնութիւնը չունինք գայն մկատելու պատմական լրիւ գործ մը: Շատոնց հեռացած մեր սիրելի Ստանդըն՝ եւ զուրկ մանրակրկիտ պրպտումի միջոցներէն՝ օգտուած ենք Գաղատիոյ առաջնորդական թեմին ենթակայ քաղաքներու պատմագիրքերում տուած ծանօթութիւններէն, որոնց կարգին՝ Սիվրի-Հիսարիմը: Յիշեալ երկերու հրատարակչներուն սիրայօժար թոյլտուութեան համար կ'ուզենք յայտնել մեր սրտաբուխ շնորհակալութիւնները:

Սոյն գործով աշխատեցանք գրեթէ անծանօթ մնացած մեր քնազաւառ Ստանդըն ազատել մոռացութեան մատնուելէ, ու Սփիւռքի եւ Հայրենիքի մէջ գտնուող մեր հայրենակիցներուն հոգիներուն մէջ վերապրեցնել իրենց պապեմական քաղաքը, որ գալիք սերունդներուն եւս ծանօթացնեն իրենց նախնիներուն պատմութիւնն ու քննակալայրը:

Դարերով շէն ու բաբախուն կեանք ունեցող Ստանդըն համաշխարհային առաջին պատերազմին իսկ պարպուեցաւ իր փառքն ու նեցուկը կազմող որդիներէն որոնք անգուշ թուրքին եաթաղանին տակ ինկան, ինչպէս ինկան հազարաւոր գիւղ ու քաղաքներու հայ բնակչութիւնը: Այս սպանդէն մագապուրծ ազատուածներն ալ մեծաւ մասամբ նահատակուեցան Քէմալական շարժումին հրէշ մարդասպաններուն կողմէ:

Ստանդըն ա'լ գոյութիւն չունի. ան քարուքանդ եղած ու քարտէսի վրայէն ջնջուած է իսպառ: Թող այս պատմագիրքով անոր յիշատակը վառ մնայ մեր սիրտերուն մէջ:

Կ. ԹԻՐԶԵԱՆ

Սրբագրեց եւ
Ձեռագիրները դասաւորեց՝
ՎԵՐ . ՏԻԳՐԱՆ Ս . ԽՆԴՐՈՒՆԻ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Սոյն հակիրճ տողերը ստորագրելու անսահման բերկրանքն ունինք, ընթացք տալով նուիրական պահանջի եւ առաջադրութեան:

Բացայայտ է թէ՛ իւրաքանչիւր հայորդի իր բազմամեայ փորձառութիւններուն եւ յուշերուն անգիր ռսկեմատեանն ունի: Անոնցմէ շատերը սակայն, թագնուած կը մնան ուղեղային շտեմարաններուն մէջ. բայց եւ այնպէս անհատներ, խմբակներ ու միութիւններ ի մասնաւորի հայկական եղեռնի պատմագրական փորձեր կատարած են եւ բազմաթիւ երկեր լոյս ընծայած են: Ահաւասիկ Սքանոզի սոյն Պատմագիրքն ալ ասպարէզ կը նետուի յաւերժացնելու համար իր նահատակներուն յիշատակը եւ հայ բիւրեղեայ մատենագրութեան թանգարանին մէջ գրաւելու իր համեստ անկիւնը, որպէս փորագոյն ծաղկեփունջ կամ թափնեպսակ, ի փառս իր սուրբ եւ նահատակուած նախնիներուն:

Ի սէր ճշմարտութեան հարկադրուած ենք խոստովանիլ թէ՛ սոյն Պատմագրքին լոյս ընծայելու պատշաճ պատեհութիւնն ու կարելիութիւնը յոյժ յապաղած՝ անթեղուելու վտանգին ենթարկուած էին. եւ սակայն բազմատաղանդ եւ առաքինագործ գրագիտուհիին՝ Տիկ. Ալիս Օտեան Գասարեանին 1967-ի գարնան, Բարիզի ընծայած այցելութիւնը, անակնկալ երեւոյթ ու բարեբախտութիւն մը եղաւ: Հուսկ ապա յաղթապանծ անկիւնադարձի մը վերայ, գումարուեցան յանձնաժողովներ. եւ իմաստախոհ ու ֆրոնաջան աշխատանքի արդիւնաբերութիւնը խիստ շահեկան եղաւ: Կազմուեցաւ մեծամասնութեան համաձայնութեամբը ֆրանսարենակ Սքանոզցիներուն յանձնախումբը: Այլապէս դիւան մը որ՝ յանձնառու եղաւ իրականացնելու եւ հիւսելու պատմագրքիս ի խնդիր կուտակուած վարդ երազներուն գունագեղ ծիածանը:

Հետեւաբար պատուարժան Տիարք Յարութիւն Քէօսեան, Յովհաննէս Տարագնեան, Գէորգ Ալէքսանեան եւ Տոքթ. Գեղամ Պոյանեան որպէս Կեդրոնական վարչութեան անդամք՝ միահամուռ համերաշխութեամբ Պատմագրքիս նիւթական ապահովելու պաշտօնը ստանձնեցին. իսկ Տիարք Կարապետ Թերզեան, Յովհաննէս Սարաֆեան՝ Տիկին Ալիս Օտեան Գասարեանի կողքին՝ օժանդակ աշխատանքի մղուեցան, միաժամանակ պահելով իրենց վարչականի հանգամանքը:

Պատմագիրքը իր մէջ կը բովանդակէ Անկիւրիոյ եւ Սքանոզի հնադարեան հնագիտականը, պատմականը, ժամանակագրականը, աւանդականը, գիւղատնտեսականը, ճարտարարուեստը, ինչպէս նաեւ կրօնական-ազգային անց-

եալն ու ներկան եւ ի մասնաւորի հայկական եղեռնի չարագուշակ օրերուն, մահատակաց քափօրներուն տողանցքը:

Պատմագրքիս մէջ, անուանացանկերու եւ լուսանկարներու խնդրման երեւոյթը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ, անմոռաց եւ անմահ երջանկայիշատակութիւն մը՝ ողբացեալներուն ու վերապրողներուն: Զուտ գրական եւ գեղարուեստական կամ փիլիսոփայական երկ մը ասպարէզ մետելու յաւակնութենէն հեռու է այս Պատմագիրքը. եւ նոյնիսկ այս պատճառաւ, արծաթ, ոսկի կամ մարգարտեայ գրիչներէն հոսող խռիւր՝ միաձոյլ՝ կը ձգտին ներդաշնակել մէկ մպտակակէտ ու գաղափարական, ծառայել հայրենիքին, հայ ժողովուրդին ու Աստուծոյ եկեղեցիին:

Սոյն Պատմագիրքը անտարակոյս բաւարար չէ, լիակատարօրէն բովանդակելու բազմադարեան Անկիւրիոյ եւ Սքանձի ամբողջական համայնապատկերը, ժողովրդական կենցաղի հարազատ սովորութիւններն ու շարժումները, եւ ոչ ալ անցեալի արեւշատ կամ մթագմած երկինքը, յաղթապանձ կամ նկուն աւիւնն ու ժպիտի կամ արցունքի տարիները, եւ մանաւանդ նկատելով թէ՝ ներկայիս հողակոյտի վերածուած են հայաբնակ վայրերը եւ բնակավայրերը մեկնած են յաւերժականին ծոցը: Ուրեմն որպէս խղճի ամենադժգն պարտականութիւն, մինչ լոյս կ'ընծայեմք սոյն Պատմագիրքը, թախանձամօք կը խնդրեմք որ՝ արժանապատիւ ընթերցողներ ներողամիտ գտնուին ի յանդիման պատահական թերութեանց: Ինչպէս նաեւ չենք վարանիր մեր անգին երախտագիտութիւնը յայտնելու ամէն անոց որոնք՝ իրենց սեփական լուսանկարներն ու ինքնակենսագրականը յօժարութեամբ մեր տրամադրութեան տակ դրին եւ նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ երաշխաւորեցին Պատմագրքիս յաջողութիւնը:

Մեր հոգիները անհունապէս պիտի խայտան, եթէ մեր պատուարժան ընթերցողները մուիրական պարտք համարեն՝ դրօշակակիր զինուորի դերը կատարելը:

Եւ վերջապէս մեր պատուարժան ընթերցողներուն ստանալիք հոգեկան գոհացումը, եւ արդարադատ գնահատանքը կը համարենք իբրեւ լուսալիր հատուցում մը՝ Պատմագրքիս շուրջ կատարուած աննկուն աշխատանքին, մաքառումին եւ անշահախնդիր անձնութեան:

Ի դիմաց՝

Պատմագրքի

Հրատարակչական Յանձնախումբին

ՎԵՐ. Ա. ՄԻՍԻՐԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

Ս Տ Ա Ն Ո Ջ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆ

Ստանոզ Անկիւրիայէն 30 քլմ. դէպի արեւմուտք՝ զուտ հայաբնակ գիւղաքաղաք մըն էր, վեց հազար բնակչութեամբ, որուն մէկ երրորդը աւետարանականներ էին իսկ մնացածը՝ առաքելականներ: Կաթողիկոսիւն մուտք չէր գործած հոն, թէպէտեւ Անկիւրիոյ կաթողիկէ եկեղեցին այդ ուղղութեամբ շատ փորձեր կատարած էր:

Անգարա Չայը եւ Չպուզ Չայը՝ Սաքարիա գետին երկու օժանդակները՝ զուգահեռաբար դէպի հարաւ հոսելով կը միանան Ստանոզէն 5 քլմ. անդին Մակչէպ (Ճաչէպ) կոչուած այգիներուն ծայրը եւ Կտրած Քար կոչուած զուտ հայաբնակ աւանին մօտերը:

Չպուզ Չայը՝ որ կը հոսի Ստանոզի ուղղութեամբ, կ'անցնի Միհրդատի ընդարձակ դաշտին (Մըրթատ Օվասը) մէջէն: Այս գետակն ու հովիտը թատերաբեմն եղած են պատմական երկու դէպքերու: Առաջինը՝ Լէնկթիմուրի յաղթանակը Սուլթան Պայազիտի վրայ, ու ապա՝ Անկիւրիոյ գրաւումը: Երկրորդը՝ Միհրդատ թագաւորի անունով ճանչցուած այս շրջանին մէջ հայոց թագաւորը կուի մղած է Հռովմայեցիներուն դէմ, որոնց տիրապետութեան սահմանները կը տարածուէին Սեւ Մովէն Կապադովկիա, եւ մինչեւ Անկիւրիոյ շրջանները:

Այս բարերբի հովիտին մէջ Բիւզանդական շրջանէն մնացած անուններով շատ մը գիւղեր կան, օրինակ՝ Կերինդոս, Քեսէնօզ, Մերանոս, եւլն., ուր հաւանաբար քրիստոնեայ բնակչութիւն մը կար, ինչ որ կարելի է հետեւեցնել պարտէզներու եւ ցանկապատներու քարերուն վրայ տեսնուած խաչի նշանէն, ու կրննորուն՝ խմոր չաղելէ վերջ անոր վրայ ձեռքով դրած խաչի ձեւէն:

Թուրքիոյ մէջ Ստանոզ անունով չորս գիւղեր կը յիշուին. առաջինը՝ Սեքաստիոյ մօտերը Թողանոս կոչուած հայաբնակ գիւղն է։ Երկրորդը՝ Ան-Թալիոյ Պուրտուրին մօտակայ Աստանոզ գիւղաքաղաքն է։ Երրորդը՝ մեր Ստանոզին հանդիպակաց կողմը, լեռան ետին, Անգարա Ձայը-ի եզերքի թրքաբնակ գիւղն է որ պզտիկ Ստանոզ կը կոչուէր եւ մերինները անդիի գեղը կ'անուանէին զայն, ինչպէս որ քովի գետակն ալ անդիի ջուրը կը կոչէին։ Չորրորդը՝ մեր Ստանոզն էր, որ հին ատեններ Օբիթա անունով ճանչցուած էր։ Այսօր Ստանոզ գոյութիւն ունենալէ դադրած է եւ միայն աւերակներու կոյտ մըն է։

Վերոյիշեալ դաշտը որ 10-20 քլմ. լայն եւ 50 քլմ. երկայն է, յանկարծ կը նեղնայ ու 50 մէթր լայնութեամբ ձոր մը կը սկսի, որուն վրայ կամարակապ կամուրջ մը կայ, Անգարա-Այաշ-Պոլիս միացնող միակ կամուրջը, որ հին շրջանէ մնացած է, զոր մերինները Կէնտէրէ, իսկ թուրքերը՝ Ձէղար Քէօփրիւսիւ կը կոչէին։ Կը պատմուի թէ երբ թշնամի հորդաներ կ'արշաւեն, այդ շրջանի բնակչութիւնը կամ կը փախչին եւ կամ կը բնաջնջուին, որով երկար ատեն անմարդաբնակ կը դառնայ վայրը, այնպէս որ գետի երկայնքին ծառեր աճելով կը տարածուին ու կը ծածկեն կամուրջը։ Հետագային ճամբորդներ՝ անտեղեակ կամուրջի մը գոյութեան՝ ջուրը կ'իջնային գետէն անցնելու համար։ Օր մըն ալ իրենց ընկերակցող շնիկը կը հեռանայ բայց քիչ յետոյ իրենց կը միանայ առանց ոտքերը թրջուած ըլլալու։ Ասոր գաղտնիքը հասկնալու համար ուղեւորները ետ կը դառնան ու շնիկը ազատ ձգելով կը հետապնդեն. այսպէս երեւան կ'ելլէ կամուրջը։ Այնուհետեւ Ձէղար Քէօփրիւսիւ (շնիկի կամուրջ) անունը կուտան։

Անցնինք այդ կամուրջը՝ մեր աջին թողլով Այաշ տանող ճամբան, (Այաշ 15 քլմ. հեռու է այս կէտէն) եւ դառնանք դէպի ձախ ու գետի ուղղութեամբ մտնենք ձորը՝ յառաջանալով մինչեւ երկու ջաղացքները, որոնք իրարմէ հազիւ մէկ քլմ. հեռու են, ու մտնենք Ստանոզ, որ գետին աջ ափին վրայ հաստատուած է՝ մէկ քլմ. երկայնքին տարածուած։

Ստանոզ կը բաղկանար չորս թաղերէ. առաջինը՝ Օտեաններու թաղը, որ նաեւ կը կոչուէր Հաճի Պօտէ Մահալլէսի. երկրորդը՝ Հարոնեաններու թաղը (Հարոն օղլու Մահալլէսի). երրորդը՝ Սինապի թաղը, զոր մերինները Սինապ օղլու Մահալլէսի կը կոչէին. չորրորդը՝ Դաւիթի թաղն էր, զոր Տաւուտ օղլու Մահալլէսի կը կոչէին։

Քաղաքը ունէր երկու եկեղեցի, մէկ ժողովարան, երկու դպրոց, կիսաւարտ բաղնիք մը, շուկայ մը՝ զանազան արհեստներու համար, եւ խան մը, որոնք մեծ մասամբ ազգային կալուածներ ըլլալով՝ իրենց եկամուտը կը զործածուէր կրօնական ու կրթական կարիքները գոհացնելու համար։

Դաւիթեաններու թաղին մէջ սկիզբները կը գտնուէին հանգստեան կոչուած մի քանի թուրք պաշտօնեաններու տունները. յետոյ կուգար աղբիւրին մօտ շինուած կառավարատունը, որուն վրայ շինուած էր պզտիկ դպրոց մը։ Հոս հօճան Գուրանէն հատուածներ կը կարգար եւ տասնեակ մը թուրք մանչեր օրօրուելով կը կրկնէին զանոնք։ Քանի մը թուրք մանչեր ալ մեր դպրոցը

կը յաճախէին ու հայերէն խօսելու կը վարժուէին առանց դասաւանդութիւններուն հետեւելու :

Այս թաղին մէջ կը բնակէին Հաճի Յովհ. Գասապեանենք, Մուրատեանները, Ղրեանները, Տօքթօրէնց Նշանը, Եթէմինք եւ Մանան վարժուհին, չուրջ հարիւր յիսուն տուն :

Օտեաններու թաղը կը պարփակէր գետահայեաց փողոցները, մինչեւ Գապղիմալեաններու տունը, եւ կը վերջանար Արսէն Թիւրքմէնեանի տունով, որուն մօտ էր մզկիթը :

Այս թաղը կը բնակէին աւելի քան երկու հարիւր ընտանիք — Օտեան, Գապղիմալեան, Ճըրըգեան, Մարկոսեան, Հաճի Հարոնեան, Կօնճիկեան, Ղըրմլեան, Սօֆեան, Տարազեան, Թաշեան, Աւագեան, Վարդերեան, Պօյաճեան, Սինանեան, Ճէճէեան, Հաճի Րաֆայէլեան, Պալապանեան եւ Սերիւեան ընտանիքները : Այս թաղին մասն էր նաեւ չուկան :

Հարոնեաններու թաղը կը սկսէր Քէօսէեաններու տունէն եւ կը զատուէր նոյնպէս մինչեւ դետափ տանող փողոցով : Մեծագոյն թաղն էր այս որուն տունները լերան լանջքն ի վեր շինուած էին : Բարձունքին վրայ էին Տէր Խորէնին, Մաթէոսեան, Տաղեան եւ Բեթլէհէմեան ընտանիքներուն տունները, որոնց մօտ կը գտնուէր Աւագանին (Հավուզ) աղբիւրը :

Քիչ մը վարը կային բողոքականներու ժողովարանն ու դպրոցը, եւ Եղեանեան, Քիրէմիտեան, Մեսնէթեան, Սարաֆեան, Եազըճեան, Եանիեան, Ներսէսեան եւ Պիւլպիւլեան տունները : Մէջտեղը կը գտնուէին Հաճի Դանիէլեան, Ասլանեան, Փարատեան, Հարոնեան, Պաղտատեան, Գահվէճեան, Պալապանեան, Սահակեան, Սիմոնեան, Տէր Թումանեան եւ Թէրզեան ընտանիքներու բնակարանները : Իսկ վարը՝ գետափին մօտ կը բնակէին Տէմիրճեան, Ալէքեան, Զատիկեան եւ մաս մըն ալ Պալապանեան ընտանիքները, բոլորը մօտ 250 տուն : Մօտն էր կամուրջը որ կը տանէր դիմացի աղբիւրը եւ Ս. Փրկիչ եկեղեցին : Գետը յորդելու պարագային այս կամուրջը միակ ճամբան էր հանդիպակաց կողմի պարտէզներն ու այգիները երթալու համար :

Երրորդը Սինապեան թաղն էր որ կը սկսէր գետափին քովի Քէօչէ պաշը ըսուած տեղէն եւ շեղակի փողոցով մը կը բարձրանար դէպի Հայ Առաքելականներու դպրոցը եւ Քառասուն Մանկանց եկեղեցին : Երկու հարիւր տուն հաշուող այս թաղը կ'երկարէր երկու շարք տուններով՝ ժայռերուն ստորոտէն մինչեւ գերեզմանատունները : Հոս կը բնակէին՝ Գարակէօզեան, Տիրացուեան, Զիտէմեան, Ղափագեան, Քէլէմճեան, Վարդոբեան, Սինապեան, Զազըճեան, Զաշըրեան, Գապագեան, Յովսէփեան, Կորկոտեան (Կորկոտճէնց), Ալսըգեան ընտանիքները եւ Շամոնէք : Թաղը կը վերջանար գերեզմանատան վերի կողմի աղբիւրով որ կը կոչուէր վարի աղբիւր :

Գերեզմանոցը եւ Խաչքարերը .—

Ստանող ունէր երկու գերեզմանատուն : Մին՝ որ ցանկապատով մը պատուած էր՝ կը պատկանէր Հայ Առաքելականներուն, իսկ միւսը՝ Աւետարանականներուն : Շիրիմները պարզ էին բացի մի քանի երեւելիներու գերեզ-

մաններէն որոնք ընտիր տապանաքարով ծածկուած էին, բայց բոլորն ալ ունէին կամ խաչ մը, կամ ալ պարզ տապանագիր մը:

Կային նաեւ մի քանի սրբատեղիներ Վառվառեսա Կոյսին եւ Մսղատ Նէնէին, որոնց խաչքարերուն առջեւ մոմեր կը վառէին ուխտի համար: Խօսող (Կօսող) Փախածի եւ Պօղոս Պետրոսի ժայռերն ալ՝ իրենց խոռոչներուն մէջ փորագրուած խաչեր ունէին ինչպէս նաեւ շատ մը տուններու ստորերկըրեայ խցիկները ուր ժողովուրդը կրօնական հայածանքներու ատեն դիմած է աղօթելու: Նախապէս ուխտատեղի եղած է նաեւ Ս. Փրկիչ Եկեղեցիին վայրը:

Պարտէզներն ու Այգիները.—

Ինչպէս քաղաքը թաղամասերու բաժնուած էր, նոյնպէս ալ այգիները շրջաններու բաժնուած էին, որոնք կը կոչուէին Զորին Տէրէն, Միւլիկ, Թամք, Ղարակէօզ, Պարոնի Թախտ եւ Ծաղիկ (Ճաղիկ): Պարտէզները քաղաքին դիմացն էին, ու մասնաւոր անուններ չունէին:

Վերի կամուրջէն սկսեալ հանդիպակաց կողմը, կային քաղաքի երկայնքին համապատասխան պարտէզներ որոնք կ'ոռոգուէին քարակերտ կամուրջին տակի ջրաբաշխ թումբէն, որ նաեւ ջուր կը հայթայթէր երկու ջաղացներուն: Այդ պարտէզներուն համեղ սմբուկը, լոլիկը, վարունգն ու հազարը Անգարայի շուկային վրայ շատ փնտռուած էին: Պարտէզներուն վերեւը կառուցուած էր մեր խնդրակատար Ս. Փրկիչ Եկեղեցին որուն ստորոտէն կը բղխէր պաղ ջուրի աղբիւրը:

Քաղաքին զարդը եղող այդ պարտէզները կը վերջանային գերեզմանատան դիմացը, եւ կը սկսէին այգիները որոնք գետի երկու կողմերէն կ'երկարէին մինչեւ Խօսող Փախածի ժայռերը, Անգարայի ու Ստանոգի գետերուն միացած տեղը:

Քաղաքը չորս աղբիւրներ ունէր, բայց երաժշտութեան պարագային գետը օգնութեան կը հասնէր գոհացնելու առտնին բազմազան պահանջները: Հեռաւոր ակերէ ջուր հայթայթելու ծրագիր մը կար նոր շինուող բաղնիքին համար, աղբիւրներուն թիւը աւելցնելով, դժբաղդաբար ծրագիրը չիրականացաւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի հռչակուելովը:

Վարի աղբիւրէն մէկ քլմ. հեռաւորութեամբ՝ վերեւ յիշուած սրբատեղիներուն քովէն ալ շեղելով կը տեսնենք մշտահոս աղբիւրը ու աւազանը որ Աւագեաններուն տան մօտն էր: Սոյն աւազանը ամառնային զբօսավայրերէն մին էր:

Հինգ հարիւր մեթր անդին կար Միւլիկը ուր ժայռերը կը նեղնային գետին անցքը սեղմելով: Այս կարճ կիրճէն անդին ձորը կը բացուէր ու այդ գետանները կը սկսէին: Աջ կողմը կը տարածուէին Հաճի Գանիէլեաններուն այգիները, դիմացը կային Թամքի այգիները որոնք կը պատկանէին Գապիմալեաններուն, Սուրէնեաններուն, Օտեաններուն (Հաճի Ռօտէնց) Արսէն Թիւրքմէնեանին, Ղազարոսեաններուն, Թէրզիեաններուն, ու լեռնալանջին վրայ՝ Ռէժիի պաշտօնեայ Յարութիւն Փարատեանին: Այս այգիները ազնիւ

տեսակէ խաղող կը հասցնէին: Հոս կար մշտահոս աղբիւր մը իր աւազանով, որուն մուտքին վրայ կը հսկէին երկու առիւծի արձաններ:

Քիչ մը վարը՝ Մաթէոսեաններու այգիին առջեւէն անցնելով՝ կը հասնէինք Ղարակէօզ ուր երկու կողմէ այգիներով զարդարուած ձոր մը կը բացուի: Այս այգիներուն խաղողը շատ քաղցր կ'ըլլար ու գինին միշտ փընտրուած: Նշանաւոր էին Զատիկեաններուն, Պալապանեաններուն, Սիմոնեաններուն, Մելքոնեաններուն, Զաքթիյէ Գրիգորին, եւ աւելի վերը՝ Տանձազէնց այգիները:

Հինգ հարիւր մեթր եւս յառաջանալով աջին կը հասնէինք Քէօսէեաններուն եւ Հաճի Հարօսեաններուն այգիները, եւ դիմացը՝ Պարոնի Թախտ կոչուած այգիները, որոնք կը պատկանէին Պալապանեաններուն (Պարումշահինց) եւ Գասապեան ու Տիւլպերեան ընտանիքներուն: Ասոնց մէջէն Կտրած Քար տանող ճամբան թողելով կ'անցնինք ձախ ուր կը սկսին Մակ Շեպի այգիները: Հոս, գետի ափերուն վրայ կ'աճին զանազան տեսակ պտղատու ծառեր երկու քլմ. տարածութեամբ: Այստեղ այգիներ ունէին Գահվէճեան, Փարատեան, Քէլէմճեան, Պօյաճեան, Պիւլպիւլեան, Ղարիպեան, Զիտէմեան, Սէյիսեան, ու Կոյր Մանանի ընտանիքները, եւ Անաստաս Յակոբ Աղայինք: Այս այգիները երկու ջուրերու գետախառնուածքին մօտ ըլլալուն՝ երբեմն կ'ողողուէին, հետեւաբար բերքն ալ կը փճանար:

Գետերուն միացած վայրը կը գտնուէին Ոսող Փախած կոչուած ժայռերը որոնց մէջ փորուած մի քանի սենեակները իբր աղօթատեղի ծառայած են քրիստոնէութեան սկզբնաշրջանին: Տեսանելի են մկրտութեան աւազան մը, խորանաձեւ պահարան մը, մի քանի հրեշտակաձեւ պատկերներ ու խաչանշաններ պատերուն վրայ քանդակուած: Այդ տեղէն հազիւ հինգ հարիւր մեթր վարը դաշտը կը լայնայ դէպի Կտրած Քար, ուր 10-15 ընտանիքներ երկրագործութիւնով կը զբաղէին:

Գարնան գետերուն ջուրը աւելի առատ ըլլալով հոն պարտիզպանութիւնը ծաղկած էր եւ պտղամշակութիւնով զբաղուող Քիրէմիտճեան, Թիւրքմէնեան, Սիմոնեան, Զատուրեան եւ Տավուտեան ընտանիքները առատ բերք կը ժողուէին: Երկաթուղին այդ կէտէն կը զատուէր ու կ'ողողուէր Անգարայէն վազող գետն ի վեր: Երբ երկաթուղին կը կառուցուէր, չոգեկառքի ընկերութիւնը Ստանոգցիներուն առաջարկած է որ իրենց պարտէզներուն մէջէն անցնի, բայց անոնք մերժած են հանդիպակաց կողմի այգիներն ու պարտէզները չգոհելու համար:

Ստանոգի մօտակայ ձորերուն մէջ երբեմն ընդհարումներ տեղի ունեցած են իրենց բերքերը գողնալու եկող թուրքերուն հետ, եւ գողութեան եկողները պատժուած: Այս պատճառով երբ չրջանի թուրք գիւղացիները Ստանոգ գային գործի բերումով, կը վախնային ոեւէ ոտնձգութիւն ընելէ:

Ամառը ժողովուրդը 3-4 ամիս այգիները կ'անցընէր, ամէն ոք չէն եւ ուրախ էր: Երեկոյեան մօտ կ'իջնէին գետը, կ'որսային ձուկերէն Պուրմատըն ու դեղինը, եւ կրակի վրայ խորովելով, եւ կամ տապկելով կ'ուտէին: Եթէ

Բազուսի խնկարկուններ ալ գտնուէին մէջերնին՝ «սաղ»ն ու «քէմանը»ն միացած՝ ուրախ զուարթ ժամանակ կ'անցընէին:

Ստանոզ ամէն տեսակ պտուղ ունէր բացի դեղձէն: Ծիրանը, տանձը, ամառուայ եւ ձմեռուայ խնձորները, բազմատեսակ խաղողները, ինչպէս՝ պուլուտ, չավուշ, քէհրիպար, կիւլ, հէվէնկ, հասըր, չամիչցու, պիւզկիւլլի, հոտաւէտ. բայց ամենէն շատ կար քաղցուի (շիրայի) խաղող որմէ թէ գինի եւ թէ ուտի (փէքմէզ) կը շինէին: Սեխն ու ձմերուկը նոյնքան լաւ կ'աճէին, մանաւանդ Անդի Զուրին կողմինները ամենահամեղը կ'ըլլային:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ԶՈՒՐԵՐ

(Փաղուած Յոպպէ վարժուհիի յուշերէն)

Անկիւրիոյ նահանգին մէջ Ստանոզէն ոչ շատ հեռու՝ ունէինք չորս տեսակ հանքային ջուրեր, բուժիչ աղիքներու ցաւերուն, յօգացաւի, բորոտու-թեան, վէրքերու եւ այլ հիւանդութեանց:

Առաջինը Տաստալին էր, Այաշի եւ Պէյ Պազարի միջեւ, աղիքներու հիւանդութեանց շատ օգտակար: Թէեւ բնական տաք ջուրի կը նմանէր՝ ունէր լուծողականի յատկութիւն. կը գործածուէր թէ խմելու եւ թէ ալ մէջը լողնալու. միաժամանակ լման պահեցողութիւնը պայման էր:

Երկրորդն էր Ղըզըլճան ուր կային բաղնիքներ յօգացաւերու եւ ստամոքսի ցաւերուն համար: Այս տաք ջուրի բաղնիքներուն մօտ շինուած էին լաւ կազմակերպուած պանդոկներ ուր շատ հեռու քաղաքներէ հիւանդներ եւ օդափոխութեան համար այցելուներ կուգային, եւ ամիսներով կը մնային, վայելելով նաեւ շուրջի անտառներուն զով ջուրի աղբիւրները:

Այրերն ու կիները ունէին իրենց յատուկ անշատ աւազանները ուր հիւանդները օրական երկու լողանք կ'առնէին:

Երրորդը Մալլը Քէօյի մօտիկ ջուրն էր որ Էֆգիմա ունեցողներուն յատուկ բաղնիք ունէր: Շատ հեռաւոր տեղերէ հիւանդներ կուգային եւ մասնաւորապէս ցեխով լեցուած աւազանի մը մէջ կ'իջնային եւ ապա արեւուն տակ մի քանի ժամ կը պառկէին: Յետոյ մաքուր ջուրի աւազանի մը մէջ մի քանի անգամ ընկղմելով կը լուացուէին: Այս գործողութիւնը պէտք էր կրկնուէր գոնէ չարաթ մը որպէսզի կարենային ըստ արժանւոյն օգտուիլ: Այս բաղնիքը հարկ եղած դիւրութիւնները չունենալուն պատճառով հիւանդները առտուն կուգային ու երեկոյեան իրենց տեղերը կը վերադառնային:

Զորրորդը Հայմանան էր, Ստանոզէն շուրջ յիսուն քլմ. անդին, որուն մշտահոս ջուրերը վէրքեր բուժելու յատկութիւն ունէին: Կար աւազան մը որ 5-10 հոգիի լողնալու բաւարար տարածութիւն ունէր:

Ստանոզցիներէն Փարատեան, Ալիքեան, Սիմոնեան եւ ուրիշ ջաղացպաններ, յաճախ Հայմանա կ'այցելէին գործի բերումով, ու երբեմն ալ իրենց ընտանիքները կը տանէին դարմանումի պէտք ունեցած պարագային, ու հոն կը մնային ժամանակ մը:

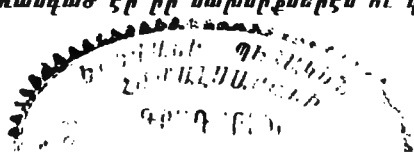
Ահա այսպէս Ստանոզը ջերմուկներով չըջապատուած էր, որոնցմէ կրնային օգտուիլ բոլոր դարմանումի կարիք ունեցողները:

Ձախէմ աջ՝ ռուբի՝ ՊԱՆԱՊԱՆԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՆԱՊԱՆԵԱՆ ԳԵՈՐԳ
 Ձախէմ աջ՝ մստած՝ ՊԱՆԱՊԱՆԵԱՆ ՍՕՖԻ, ՊԱՆԱՊԱՆԵԱՆ ՄԱՐԻԱՄ

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԲԱՐՔԵՐՆ ՈՒ ԿԵՆՑԱՂԸ

*Ստանոզցիին յատկանշական առաջինութիւններէն մին է ընտանեկան
 սրբութիւն, եւ իր ընկերային յարաբերութեանց մէջ ցոյց տուած անկեղծու-
 թիւնն ու հիւրասիրութիւնը զոր ժառանգած էր իր նախնիքներէն ու կը պահ-
 պանէր մինչեւ մեր օրերը:*

Տունէն ներս իշխողը մեծ հայրն էր որուն ականածանքով կը հպատակէին մեծ եւ պզտիկ: Երիտասարդներ իրենց ամուսնութենէն ետքն ալ կը շարունակէին ականածիլ իրենց հօրմէն: Հին ատենները իրենց ծնողաց ներկայութեան ոչ կը ծխէին, ոչ ալ իրենց կնոջ հետ սիրոյ ոեւէ խօսք կը փոխանակէին, ոչ ալ իրենց զաւակներուն դուրսգլուխանքի, փաղաքշանքի խօսքեր կ'ուղղէին:

ՍԷՄԵՐՃԻ ՏԷՏԷՆ իր որդիներով եւ թոռներով
Միայն հարսն ու թոռները ողջ են — Փարիզ

Մեծ մայրիկը ընտանիքին տնտեսուհին ու բարոյական հսկիչն էր եւ հիւրասիրութեան համար միշտ պատրաստ:

Նոր հարս մը ըստ աւանդութեան սորված էր իր կեսրոջը հնազանդիլ, մինչ մեծ մայրիկը իր թոռներուն կը պատմէր հին ու նոր դէպքերէն, նախնիքներու կեանքէն, խրատելով որ չար ճամբաներէ հեռու մնան ու ապրին բարոյապէս մաքուր:

Ստանոցցիներ իրենց ժառանգած բարքերն ու սովորութիւնները կը պահպանէին: Տօնական ու հարսանեկան ուրախութեանց առթիւ ազգականները՝ ինչպէս եւ խնամիները փոխադարձաբար կը յարգուէին:

Չափահասները միշտ կը հսկէին մանուկներուն ու պատանիներուն վերայ. ոեւէ անպատշաճ խօսք կամ արարք ատոնց դիտողութեան կ'արժանանար «ամօ'թ է, մե'ղք է» ազդարարականով: Ամօթխածութիւնը պզտիկուց կը տեղաւորուէր երախաներու մտքին մէջ, եւ երբ խելահաս ըլլային կը զգուշանային ոեւէ ամօթալի արարքի մէջ գտնուելէ: Անհնազանդ ըլլալը ամօթ էր: Աղջիկներ երբ շատախօսէին, միշտ դիտողութիւն մը կը լսէին մեծերու կողմէ թէ՛ ապագային իրենց տէր ելլող չէր ըլլար:

Տունը հիւր եղած ատեն, կամ իր ծնողքին ներկայութեան, աղջիկ մը լուռ կը հետեւէր անոնց: Եթէ տարէց մէկը գլանիկ փաթթելու սկսէր, աղջիկը կրակ կ'երկարէր անոր: Սուրճ կամ ջուր հրամցնող աղջիկը ձեռքերը կուրծքին ծալած կը սպասէր մինչեւ որ պարպուած գաւաթը առնէր: Հիւրին քով նստողները «անուշ ըլլայ» կ'ըսէին, իսկ խմողը՝ «անուշով կենաք» կը պատասխանէր: Հիւրը մեկնելու պահուն տան աղջիկը անոր կօշիկները կը բերէր ու հիւրին առջեւ կը տեղաւորէր. ապա անոր կը հետեւէր մինչեւ դուռը:

Հաւատալիքներ եւ Սովորութիւններ.—

Ստանոցիք միշտ բարեպաշտ եղած են եւ քրիստոնէական նուիրումով ապաւինած՝ Ս. Ոսկին: Իրենց նեղութեան մէջ աղօթած են Աստուծոյ: Առաւօտուն դործի կը սկսէին աղօթքով: Կը հաւատային հրաշքներու, որոնց մասին իրենց պապերը կը վկայէին: Ձենք յիշեր մէկը որ իսլամացած ըլլայ, ոչ իսկ ամենադաժան օրերուն (թէպէտեւ Անգարայի մէջ կարգ մը հայեր կրօնափոխ եղած են մահէ ազատուելու համար, սակայն վտանգը անցնելէ յետոյ անոնք վերադարձած են իրենց նախկին կրօնքին):

Բարեպաշտ ըլլալով հանդերձ անոնք հաւատք կ'ընծայէին բարի եւ չար ոգիներու գոյութեան, որոնց բարիներուն «մենէ աղէկ» անունը կուտային:

Աստուածապախութիւնը, տասը պատուիրանքներու գործադրութիւնը բարոյապէս ուղիղ ճամբու առաջնորդած էին հայ ընտանիքները: Ամուսնական սրբութիւնը յարգուած էր հայ ընտանիքէն ներս: Իգական սեռը քօղարկուելու սովորութիւն չունէր. ազգականներու հարսերն ու աղջիկները իրր քոյր կը նկատուէին, ու անոնց պատիւը պաշտպանելու համար այրերը պատրաստ էին նոյնիսկ իրենց արիւնը զոհելու:

Ստանոցիներ եղած են միշտ հիւրասէր: Միջընտանեկան յարաբերութիւնները կ'ըլլային ընդհանրապէս խնջոյքներով: Ձէր ըլլար ոեւէ ուրախա-

ՍԱՐԳԻՍ ՏԵՐ ԹՈՒՄԱՆԱՆ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔ
 Ինքը ջարդուած է 1915-ին իր որդւոյն հետ: Միայն Յակոբը ողջ է,
 ծանօթ քրիմոյի գործարանատէր — Փարիզ:

ռիթ պարապայ առանց ազգականներու եւ խնամիներու ներկայութեան: Այս փոխադարձ յարաբերութիւններու շնորհիւ ազգականներ իրարու կապուած կը մնային:

Ստանոզցիներ առհասարակ առողջ եւ չարճաշ ժողովուրդ էին: Անոնք Ֆիզիքապէս եւ բարոյապէս մաքուր եղած են, նաեւ բժախնդիր իրենց հագուելակերպին: Ամենէն աղքատն ալ՝ թէեւ հին՝ բայց մաքուր հագուած էր: Հակառակ իրենց մաքրասիրութեան՝ տենդն ու յօդացաւը յաճախադէպ էին: Սօֆ գործուած աշխատանոցներու հորերը՝ որոնք մէկ մեթր խորութեամբ

փոսեր էին, երբեմն իրենց խոնաւութեան պատճառաւ ջուլհակներուն յօդա-
ցաւ կը պատճառէին: Նոյնպէս ջաղացպանները՝ երբ ստիպողաբար ջուրի
առունները մաքրելու կամ ջուրի ընթացքին նորոգութիւններ ընելու համար
բոպիկ ոտքով ջաղացքին տակը կ'իջնային, յօդացաւի, եւ երբեմն ալ ցնցղա-
տապի զոհ կը դառնային:

Թէպէտեւ ունէին բժիշկ մը եւ դեղագործ մը, Ստանոցքիները իրենց
պապերէն սորված միջոցներով կը դարմանուէին: Բժիշկի կը դիմէին միայն
այն ատեն երբ ճարահատ ըլլային: Սափրիչներն ալ կէս բժիշկներ էին. աւ-
ռայ կը քաշէին, արիւն կ'առնէին, տզրուկ կը փակցնէին, մանանեխով պատ-

Տիկին ՆՈՒՆԻԿ ՏԱՏՈՒՐԵԱՆ իր երկու տղաքներով — Գրիգոր
եւ Ստեփան, եւ աղջիկը ԱՅՅԻԿ:

րաստուած խիւս (լափա) կը դնէին ցաւեր դարմանելու համար: Սկիզբները «ասփրիին» չունէին, բայց «քինին»ը շատ կը գործածուէր. (քինինի փոշին քաշէներու կամ սիկարէթի թուղթին մէջ փաթթելով հիւանդին կուտային): Կարգ մը ցաւերու համար «չիչէ» կը քաշէին: Կուրաղեւտապի մասին զաղափար չունէին, եւ տառապող հիւանդը փորի ցաւէն մեռաւ կ'ըսէին:

Արեւմտեան նորաձեւութեան կը հետեւէին բարեկեցիկ դասը եւ երիտասարդուհիները: Պոլիս — Անգարա երկաթուղին հաստատուելէ յետոյ աւելի սեղմ յարաբերութիւն ստեղծուած ըլլալով քաղաքներու միջեւ, քիչ ժամանակի մէջ նուազ բարեկեցիկներն ալ հետեւեցան նորաձեւութեան, թէպէտեւ այրերէն ոմանք արեւելեան ձեւով կը հագուէին, քանի որ այդ շրջանի թուրքերուն հետ առեւտրական կապեր ունէին: Տարազի այս այլազանութիւնը կը նշմարուի ընտանեկան նկարներուն մէջ:

Տարէց կիները գլխի լաջակը կը պահէին: Կիրակի օրեր եւ տօնական օրերուն ամէն ոք վախելչօրէն հագուած եկեղեցի կամ ժողովարան կ'երթար: Սրճարաններու մէջ արբենալու սովորութիւն չկար, բայց ձմեռը տուններու մէջ ընտանեկան այցելութիւններու ատեն՝ եւ ամառը այգիներու եւ պարտէզներու մէջ եղած հաւաքոյթներուն սեղաններուն վրայ տունը պատրաստուած գինի եւ օղի կը հրամցուէր:

Լուսաւորութեան համար կը գործածէին նախ ձէթը, որ կը լեցնէին փոս ամանի մը մէջ՝ մէջը մխրճուած պատրոյգով մը: Յետոյ՝ երբ քարիւղը ընդհանրացաւ՝ ժողովուրդը կը գործածէր լապտերներ: Գիւղերուն մէջ՝ ժամանակին ձէթի մեծ պահանջ ըլլալով՝ հիմնուած են գործարաններ: Ստանոգ ալ ունեցած է իրենը որուն աւերակները կ'երեւնային մզկիթին դիմացը: Այդ գործարանները Պէշիքիսանէ՝ իսկ իւղը ծախող վաճառականները Պէշիքիեան կը կոչուէին:

Եկեղեցիին մէջ ատեն մը ճերմակ մոմը մեղրամոմին տեղը առաւ, բայց մեղրամոմն ու ձէթը շարունակեցին իբրեւ լուսաւորութեան միջոց ծառայել եկեղեցիին մէջ:

Երաժշտութիւն եւ Պար.—

Ստանոգիներ կը սիրէին երգն ու պարը, եւ մինչեւ 1800ական թուականները հոգեւոր շարականներու առընթեր կ'երգէին հայ աշուղական երգեր: Թէպէտեւ թրքական եւ արաբական «շարգի»ները սկսած էին ընդհանրանալ, Ստանոգ մուտք գտած էին ազգային նոր երգեր որոնք յաճախ կ'երգուէին խնձոյքներու եւ հարսանիքներու ատեն: Այս նորագոյն երգերը մեզի կը ծանօթացնէին գիշերօթիկ բարձրագոյն դպրոցներ յաճախող աշակերտութիւնը իրենց արձակուրդներու միջոցին:

Ստանոգի արհեստաւորները առհասարակ համագործակցութեամբ կ'աշխատէին: Զաղացպաններն ու կօշկակարները ունէին իրենց միութիւնը որ կ'օժանդակէր չքաւոր անդամներուն, իրենց եկեղեցիին եւ դպրոցին, ու դիւրութիւններ կ'ընծայէր ապառիկ ապրանք ծախող անդամներուն:

ՍԹԱՆՈՋՑԻ ՆՈՒԱԳԱԾՈՒՆԵՐ

Ոմանք տոկոսով փոխառութիւն կ'ընէին գրաւ դնելով իրենց զարդեղէնները, բայց ազգականները կը վշտանային եւ իրենց պատրաստակամութիւնը կը յայտնէին առանց տոկոսի դրամ տալու:

Ուտեստեղէն եւ Պաշար.—

Զմրան ուտեստեղէնի պաշարը կանուխէն կը հոգային, ծիրանը, տանձը, սմբուկը, չոր լուրիան, ոսպն ու սիսեռը կ'ապահովէին, եւ լօլիկի «սալսան» ու խաղողին ռուպը կը պատրաստէին: Պղպեղէ, կաղամբէ, սմբուկէ եւ խակ լօլիկէ պատրաստուած թթուաշները կը զետեղուէին պզտիկ կարասներու մէջ: Խաղողին, տանձին ու խնձորին չարոցները (հէվէնկ) կը պահուէին մառանի մէջ:

Այգեկութեան վերջացած՝ տուն կուգային գինին եւ օղին պատրաստելու: Յետոյ կը սկսէր կորկոտի ու ծեծածի պատրաստութիւնը: Դրացիները կը հաւաքուէին, ցորենը կը խաշէին: Ծեծածը կը պատրաստէին հետեւեալ կերպով. իւրաքանչիւր թաղ ունէր սանդ մը որուն մէջ նախ կը ծեծէին ցորենը. թեփը հանելէ յետոյ երկանաքարով կ'աղային ու յետոյ կը մաղէին: Մաղին տակը իջած բարակ ալիւրը կը պահէին «թարխանայ»ի պատրաստութեան համար ու ծեծանը կ'ամբարէին:

Դոճմանը (մախարնան) պատրաստելու համար խմորը կը բանային, բարակ շերտերու կը վերածէին եւ փուռին մէջ կը չորցնէին:

Յետոյ կարգը կուգար միսին: Զմեռը շուկայ վաղելու պէտք չէին զգար,

ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՇՃԵԱՆ
իրենց զաւակներով. ողջ է միայն ազգիկը

Քանի որ աշնան կող մը, կամ մի քանի ոչխար մորթելով չոր միս (պաստըրմա) եւ երչիկ կը չինէին: Ոսկորներէն մաս մը՝ վրան քիչ մը միսով՝ կը չորցընէին ապուրներու մէջ դնելու համար: Նաեւ միսով «խավուրմա» կը չինէին ու ձմեռը կերակուրներուն մէջ կը խառնէին: Զիթաիւղը ներածուած ըլլալով նախընտրաբար կարագ իւղ կը գործածէին. ոմանք կարագի մէջ կը խառնէին դմակի իւղ (Ստանոգի ոչխարները Արեւմուտքի ոչխարներուն պէս փոքր պոչ չունէին, հապա իւրաքանչիւրը ունէր 3-5 քիլօ կշռող դմակ):

Պօշպօղազեմց Սառա իր զաւակներով ու թոռներով

Ստանողցիք հացի նեղութիւն չէին ունենար քանի որ ունէին ջաղաց-պաններ որոնք ապսպրուած ալիւրը աշնան կը զրկէին իւրաքանչիւր տուն։ Ամէն թաղ ունէր իր փուռը ուր իւրաքանչիւր բնտանիք շաբաթը անգամ մը հաց կը թխէր։ Հացը հիմնական սնունդն ըլլալով՝ կերակուրները մասնաւորաբար լոյծ կը պատրաստէին որ հացով ուտեն։

Նպարավաճառները ամէն տեսակ ընդեղէն եւ պտուղ կը ծախէին։ Մը սավաճառները շաբաթը երկու անգամ ոչխար եւ դառնուկ կը մորթէին, (հորթի կամ եզի միս ծախել սովորութիւն չէր) թարմ միսի պահանջը գոհացնելու համար։

Վառելանիւթի համար կը պործածէին փայտ, այգիներէն բերուած ճիւղեր եւ թուրք գիւղերէն գնուած ածուխ։ Կարգ մը ոչ բարեկեցիկ բնտանիքներ իբրեւ վառելանիւթ կովի աղբէն կը պատրաստէին գշկուր (կուշկուր)։

Ձկնորսութիւն եւ Որսորդութիւն.—

Ձկնորսութիւնը ամէնօրեայ զբաղումն էր։ Ստանողի գետը լեցուն էր համեղ ձուկերով որոնք գարունէն մինչեւ աշուն ձկնորսները կ'որսային ուռ-

կանով ու այլ կերպերով։ Ամառուայ եղանակին այգիները բնակող ժողովուրդին ճաշին մաս կը կազմէր դեղին ձուկը եւ պուրմատը որ Ֆրանսայի «թուրէթ»ին կը համապատասխանէր։ Աշնան որսացուած դեղին ձուկերը իւղոտ կ'ըլլային ու շատ յարմար՝ չորցնելու. նաեւ կը չորցնէին աղուած տառերս։

Որսորդութիւնը կ'ըլլար դարնան եւ աշնան։ Թռչուններէն կաքաւն ու սարեկը մեծ թիւով կ'որսային. իսկ ձմեռը՝ նապաստակներ ու աղուէսներ։ Վերջերս արտօնուած էր ձիւնի ժամանակ թունաւորուած խայծերով աղուէս որսալ, պայմանաւ որ ոչխարի հօտերէն ու այլ ընտանի կենդանիներու հասողութենէն հեռու դրուէին անոնք։

Անասնաբուծութիւն.—

Անասնաբուծութեան համար Ստանոզի ձորը արօտներ չունէր, բայց աւանին արջառներն ու ոչխարի հօտերը ձորին վերերը գտնուող 10-15 քառ. քմ. տարածութեամբ դաշտերուն վրայ կ'արածուէին։

Գրեթէ ամէն ընտանիք ունէր կով մը կամ գոմէշ մը որուն կաթէն

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ — Սօֆի արտադրիչ

ԶԵՐՕՆ ՍԻՆԱՊԵԱՆ

Սօֆի մերկարար,
ջարդուած 1915-ին

իրենց մածունն ու կարագը կը ստանային: Կարգ մը ընտանիքներ կը գնէին արջառը եւ կը յանձնէին թուրք գիւղացիի մը որ կը կերակրէր զայն, եւ կը հայթայթէր կաթն ու կարապը: Միաժամանակ անկէ յառաջ եկած սերունդը կը բաժնուէին կէս առ կէս, ինք եւ կովուն տէրը: Այս գործառնութիւնը կը կատարուէր շատ հաւատարմութեամբ, առանց պայմանաւորի կամ մուրհակի:

Իրենց առօրեայ փոխադրութեան եւ կամ ճամբորդութեան համար կը պահէին ձի մը կամ էջ մը. իսկ կառապանները՝ որոնք հեռու տեղերէ ապրանք կը փոխադրէին՝ մէկէ աւելի ձիեր ունէին:

Սաստիկ ցուրտ օրերուն «նախիրը» դուրս չէր ելլեր ու գոմին մէջ կը կերակրուէին:

Ստանոզցիներուն արհեստներն ու զբաղումները հետեւեալներն էին. սօֆի ճարտարարուեստ, չալագործութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն, որմնադրութիւն, կլայագործութիւն, թիթեղագործութիւն, համետագործութիւն, երկաթագործութիւն, ոսկերչութիւն, դերձակութիւն, եւայլն. իսկ զբաղումներն էին մսագործութիւն, նպարավաճառութիւն, կերպասավաճառութիւն, վաճառականութիւն եւ շերամաբուծութիւն:

Շալագործութիւն.—

Թէպէտեւ գորգի գործը այնքան զարգացած չէր, սակայն չալագործութիւնը՝ սօֆի(*) գործէն յետոյ իրենց ամենէն աւելի ծաղկեցուցած արհեստն էր:

Իսկական չալը բուրդէ նուրբ հիւսուածք մըն է, բայց Ստանոզցիները հաստ գործուածքով եւ տախտակամածները ծածկելու ծառայող կապերտին չալ անուընդ կուտային: Իրենց գործածած գոյնզգոյն, նաչխուն ու գորգի չափ տոկուն կապերտները ընդհանրապէս Հայմանայի շրջանի քիւրտերը կը բանէին: Ասոնք ալ ժամանակին Հայաստանի կողմերէն գաղթած՝ իրենց հետ բերած են այդ արհեստը:

Շալ հիւսելու համար բուրդն ու պոռնը խառնած կը մանէին «մէնկէրէյով» (սա 25 սմ. երկայնքով բարակ, խաչաձեւ փայտեայ գործիք մըն էր երեք կտորէ բաղկացած), որուն վրայ մանածը կը կծկէին, եւ երբոր լեցուէր մէջտեղի ճպոտը եւ խաչաձեւ փայտերը հանելով դուրս կը քաշէին ու չուանը կծկի ձեւով կը մնար: Շալն ալ սօֆի հորերուն մէջ կը գործուէր:

Ջաղացպանութիւնը Ստանոզի կարեւոր արհեստներէն մին էր: Մինչեւ 100 քլմ. հեռուները գտնուող Ջաղացքները մեծաւ մասամբ Ստանոզցիները կը վարէին: Անոնցմէ ոմանք սեփական Ջաղացքներ էին: Ձմեռը բոլոր Ջաղացքներն ալ կը դադրէին սառին պատճառաւ, բայց գարնան գործերը կը վերընկնէին ու Ջաղացպանները մինչեւ աշնան վերջը աշխատելէ յետոյ տուն կը վերադառնային ձմրան պաշար՝ եւ կոկիկ գումարներ ապահոված:

(*) Սօֆի ճարտարաբուստիմ համար տեւ պատմագրքի Ա. մասը:

ՏԻԿ. ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՄԱԹԵՈՍԵԱՆ
(Հայրապետ Մաթեոսեանի կողակիցը)

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱԹԵՈՍԵԱՆ
Ստանոգի Սօֆի վաճառական,
ջարդուած 1915-ին

Ջաղացականներէն շատեր ձի ունէին զոր կը գործածէին ձմեռնային զանազան դրօսանքներու մէջ (ձիով ճիւղիտ, ձին վազած ատեն հեծեալներ իրարու գաւազան նետել, եւ քաջութեան ու ճկունութեան մրցումներ) :

Կօշկակարութիւնը ուրիշ կարեւոր արհեստ մըն էր : Անկիւրիան մօտ ըլլալով՝ նորաձեւութիւնները շուտ մուտք կը չործէին : Ստանոգի կօշկակարները տեղական պահանջը գոհացնելէ զատ կ'երթային Նալլըխան ուր նորավարժներ կը պատրաստէին :

Որմնադրութիւն .—

Այս արհեստի մէջ եղողները շատ համերաշխօրէն կը գործակցէին ատաղձագործներուն հետ քանի որ իրարու լրացուցիչ գործ կ'ընէին տուններու կառուցման համար : Որմնադիրները շրջակայ թուրք գիւղերն ալ կ'երթային եւ յաճախ դարնան սկիզբէն մինչեւ աշնան վերջը զբաղուած կ'ըլլային :

Երկաթագործները, թիթեղագործները, համետագործները եւ ոսկերիչները իրենց աշխատանքները կը կատարէին տեղացիներուն պահանջներուն գոհացում տալով : Ջարդեղէնները գլխաւորաբար Սիվրի-Հիսարէն կուգային :

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊՕՅԱՅԵԱՆ ընտանեօք (Կանօննի)

Կլայագործութիւն .—

Բացի ջրոտ կերակուր եփելու համար պործածուած ջնարակեալ պըտուկներէն՝ խոշոր ամանները պղինձէ ըլլալով՝ պէտք էր յաճախ կլայուէին թունաւորումը արգիլելու համար։ Կլայագործները գրեթէ միշտ զբաղ կ'ըլլային, եւ իրենց կլայած ամանները տանտիկիներուն խոհանոցին պարծանքն էին։

Գորգաշինութիւնը ճարտարարուեստներէն մին էր, ու սահմանափակ թուով գորգեր կ'արտադրէին։

ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ԵՂՐԱՅՐՆԵՐ
 (Երկուրեակներ)․ մէջտեղը՝ Յովհաննէս,
 երբեմնի Պուֆրէշի Ազատախնամի Ոստանատէր:

Շերամաբուծութիւնը իր զարգացման փուլին մէջ եղող զբաղումներէն մէկն էր: Հայրենակիցներ Արսէն Թիւրքմէնեան, Յովհաննէս Գահվէճեան ու մի քանի ուրիշներ Պրուսա երթալով եւ շերամաբուծութեան դասընթացքը աւարտելով Ստանոզ վերադարձան ու գործի լծուեցան: Կը հայթայթէին ձուեր եւ ուղղութիւն կուտային ամէն անոնց որոնք՝ իրենց սովորական գործէն

ԱՐՍԷՆ ԹԻԻՐՔՄԷՆԵԱՆ — Պրուսայի շերամաբուծութեամբ դպրոցէն

դուրս՝ զարնան այդ գործով ալ կը զբաղէին։ Գործը բաւական յաջողութիւն
գտած էր ու շերամաբոյժներու թիւը տարուէ տարի կը բազմանար, այնպէս
որ Ստանոզի եւ Կորած Քարի շատ մը այգիներն ու պարտէզները թթենիի
մշակութեան յատկացուած էին։

Վաճառականութիւն.—

Վաճառականները թուով սահմանափակ էին եւ փոքրաքանակ առեւ-
տուրով կը զբաղէին իբրեւ յանձնակատարներ Անգարայի աչքառու Հայ վա-
ճառականներուն։

Ստանոզի առեւտրականներէն սօֆի, բուրդի, պոռնի եւ արմտիքի ար-

Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս ԳԱՀՎԷՃԵԱՆ

Տէր եւ Տիկին ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՃԸՐԸԳԵԱՆ

տադրութեամբ ու առուտուրով կը զբաղէին նաեւ Սիրունեան, Գապգիմալեան, Աւարեան, Մաթէոսեան եւ այլ ընտանիքներ:

Կարգ մը կերպասավաճառներ ու նպարավաճառներ՝ բացի Ստանոգէն՝ չուրջի թուրք զիւղերուն ալ պէտքերը կը կոհացնէին:

Պարտիզայանութեան մասնաւոր ղարկ տրուեցաւ միայն 1920 թուականէն վերջը:

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏՕՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐ

Նոր Տարի.— Ստանոգի մէջ Նոր Տարին առիթ մը կը ստեղծէր ազգականներու եւ բարեկամներու միջեւ տեղի ունեցած անհամաձայնութեանց կամ զժտութիւններու հարթումին: Սա հաշտութեան եւ ներողամտութեան տօնն էր: Ստանոգցիին համար հին տարիին հետ պէտք էր թաղուէր անցեալը, ու ապա սկսէր Նոր Տարին: Այդ օրը ազգականներ ու խնամիներ կը հաւաքուէին միմեկեւորով ու անուշեղէններով բեռնաւորուած սեղաններուն շուրջ, եւ ուրախ զուարթ կը դիմաւորէին Նոր Տարին:

Տօնական օրերուն անտես չէին թողուէր աղքատները: Ուտեստեղէն, հագուստ եւ դրամական նուէրներ կը կեդրոնանային եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան սենեակը ու կը բաշխուէին չքաւորներուն:

Եթէ պատահէր որ հայ օտարական մը տեսնէին եկեղեցւոյ դրան առջեւ, ամէնքն ալ կը հրաւիրէին զինք մասնակից ընելու իրենց ուրախութեան:

Ծնունդը.— Նոր Տարին կը յաջորդէր Ծնունդը, որ շատ փառաւոր կերպով կը տօնուէր: Թէպէտեւ ամէն կողմ ձիւնով ծածկուած, ճամբաներն ու գետը սառած՝ ժողովուրդը, մեծ ու պզտիկ եկեղեցի կը լեցուէին. տղաքները եկեղեցիին բեմէն եղանակաւոր ու ոչ եղանակաւոր ընթերցուած կարդալու համար ամիսներ առաջուրէն կը պատրաստուէին. անդին՝ ծնողք որքա՛ն հպարտ կը զգային տեսնելով այդ փոքրիկներուն ընթերցուած կարդալը. ամէն կողմէն «աչքդ լոյս»-ներ կը տեղային իբր շնորհաւորութիւն:

Այդ օրը՝ պատարագէն յետոյ՝ քահանայ հայրերը փառաւոր կերպով զղեստաւորուած, տիրացուները չապիկներ հագած՝ խոշոր խաչ մը առջեւէն՝ որուն կնքահայրութիւն ընելու առանձնաշնորհումը նուիրատուութեամբ ձեռք կը ձգուէր, եւ ժողովուրդը թափօր կազմած՝ կը քալէին, մինչ շարականներ երգելով թափօրը կը հասնէր քաղաքին մէջտեղի կամուրջը: Հակառակ սաստիկ ցուրտին, ամբողջ քաղաքը դետի երկայնքին ոտքի կանգնած կը սպասէր այդ յուզիչ պահուն:

Մեծ մայրիկներէն ոմանք՝ ջուրի աման մը ձեռին՝ կը սպասէին մինչեւ որ քահանայն կամուրջին վրայէն Ս. Միւրոնը կաթեցնէր գետին ջուրին մէջ, որմէ ետք իրենց դոյլերը կը լեցնէին օրհնուած ջուրով եւ տուն փոխադրելով ամէն կողմը կը սրսկէին օրհնուած ջուրը, որպէսզի չար ոգիները հեռանան: Ոմանք հիւանդներուն կը խմցնէին օրհնուած ջուրը: Աւանդութիւն

մը կ'ըսէ թէ գետի սաստիկ ցուրտէն սառած ատեն սառը կը հալէր երբոր Միւռօնը վրան կաթէր:

Այդ պահուն արդէն կէսօրը անցած կ'ըլլար, եւ ժողովուրդը իրենց պապերէն ժառանգած հաւատքին համաձայն կրօնական պարտականութիւնը լիովին կատարած ըլլալու գոհունակութիւնով տուն կը վերադառնային, ու ճոխ սեղաններուն շուրջը բոլորուած՝ կը տօնէին Ս. Ծնունդը: Զիրար շնորհաւորելու համար՝ «Շնորհաւոր Ծնունդ» կ'ըսէին ամէն մէկ հանդիպողին, ու դիմացինը՝ «Յայտնութիւն եւ Մկրտութիւն» կը պատասխանէր:

Բարեկեանքան.— Ծնունդէն յետոյ կուգայ բարեկենդանը, որ կերուխումի եւ զուարթ խաղերու տօն մըն էր: Հնդկահաւեր, մսեղէններ եւ ուրիշ

ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՊԵՏՐՈՍ ՏԱՂԼԵԱՆ
1910-իմ Պոլիս

Համադամ կերակուրներ կ'ուտէին այդ օրը, քանի որ եօթը շաբաթներ պահէ պէտք էր բռնէր ժողովուրդը: Այդ օրը ամէն կարգի կատակ արտօնուած էր: Տունէ տուն կը պտտէին, բակէն կօշիկները՝ խոհանոցէն կերակուրները կը փախցնէին, յետոյ տնեցիներուն իրարանցումին իբր մխիթարանք՝ ճաշը դադտնօրէն փախցնողները կ'առաջարկէին միասին ճաշել, եւ իրենց փախցուցած կերակուրն ալ սեղան բերելով կը հիւրասիրէին իրենց կատակին զոհերը: Բարեկենդանի առթիւ զանազան խաղեր կը սարքուէին, օրինակ՝ կը խաղային «թուրա», «չախմախ հէլվա» կը կախէին պղտիկներուն եւ այլն:

Մեծ Պաեհ.— Բարեկենդանի ուրախութիւններէն վերջ կը սկսէին Մեծ Պահէի օրերը, որոնք մեծ մայրիկներուն Համար ապաշխարանքի՝ բայց իրենց թոռնիկներուն Համար զրկանքի օրեր էին: Վա'յ էր մեզի եթէ փորձուէինք մսեղէն կամ կարագ իւղ ուտել. սպառնալիքը կը տեղար մեր վրայ, ու մենք փոքրիկներս, կը կարծէինք թէ սաստանան իր ժանիքներով մեզ պիտի բզբէին:

Մեծ պահէի սկիզբը մեծ մայրիկը՝ սոխի մը վրայ շարելով հաւու եօթը փետուրներ, դայն կը կախէր առաստաղէն. ասոր «Պահէ Պապա» կ'ըսէին:

Ամէն շաբաթ այդ փետուրէն հատ մը կը հանէին, մինչեւ որ եօթն ալ վերցուէին:

Միջիմք.— Բարեկենդանին ու Ջատիկին միջեւ ունէինք պղտիկ տօն մը զոր Միջինք կը կոչէինք: Այդ ատենները ձիւնը հալած կ'ըլլար, դաշտերը հետզհետէ կը կանաչնային եւ ծառերը իրենց հարսնետրի պտտմունճանը կը հագուէին. ժողովուրդը դաշտերը կը թափուէր առաջին ծաղիկները քաղելու. տղաքներ «չիտէմ» կը ժողուէին եւ աւանդական սովորութեան մը համաձայն հատիկ կը խաշուէր: Այս ամէնը թէպէտեւ հին աւանդութեանց հետեւելով կը կատարուէին, ժողովուրդը ուրախ էր եւ զոհ իր վիճակէն:

Մառազատիկ (Մաղկազարդ).— Յետոյ կուգար Մաղկազարդը, զոր Ստանոցիք «Կուրուզ Կոտուրտում» (*) կ'անուանէին: Այդ օրը «Ջեռքն ոստովք ձիթենեօք եւ տղայք արմաւենեօք» շարականը կ'երգուէր, եւ եկեղեցին զարդարուած կ'ըլլար ուռենիի ճիւղերով զոր պատարագէն յետոյ ժողովուրդին կը բաժնէին:

Ջատիկ.— Ջատիկը տեղացիք «Ջա'կ» կը կոչէին որ ամենէն ուրախ տօներէն մէկն էր: Երկարատեւ ձմեռէն վերջ՝ դաշտերն ու պարտէզները կը կանաչնային եւ բնութիւնը կը խայտար: Եօթը շաբթուան պահէի օրերը ախորժակները սրած ըլլալով՝ ամէն տուն մսեղէններ պատրաստելով կը զբաղէր: Աւանդական «քիւրսիւն»՝ որ ձմրայ միջոցին ամբողջ սննեակը զրաւած կ'ըլլար՝ կը վերցուէր. տունը կը մաքրէին. կարմիր հաւկիթները կը պատ-

(*) Ստանոզի բարբառով «կարուզ» ուռենի կը նշանակէ: Հոն փքթնի չըլլալուն համար՝ նոք ճիւղեր արճակած ուռենիձ կը փոխարինէր գայն, եւ տօնն ալ այդ ամուսնով մղըրտած էին:

րաստէին: Յարութեան առաւօտուն ամէն ոք ծոմապահութեամբ եկեղեցի կ'երթար, եւ երբ քահանան կ'աւետէր «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»ը, ամէն մէկը տուն կը փութար, եւ կարմիր հաւկիթով մը կը վերջանար Մեծ Պահքը:

Ըստ տեղական սովորութեան այդ օրը փողոցներուն մէջ մասնաւոր ծախիչներ սակառներով լեցուն հաւկիթ կը բերէին եւ երիտասարդները հաւկիթ կը դարնէին սա ձեւով. քով քովի կը շարէին 10-20 հաւկիթ եւ երկու ծայրերէն սկսելով իւրաքանչիւր անդամին երկու հատը իրարու կը դարնէին. վերջաւորութեան՝ որուն որ հաւկիթը տսկուն դուրս դար, կոտորուած հաւկիթներու շարքը կ'առնէր ու հպարտօրէն տուն կը քալէր:

Զատիկը տօնելէ յետոյ դուրսը աշխատող արհեստաւորները հետզհետէ իրենց գործի վայրերը մեկնելով՝ Ստանոլ մասամբ կը պարպուէր:

Համբարձում.— Այս տօնը բնդհանրապէս կը հանդիպէր Մայիս ամսուն: Երիտասարդները հաւաքուելով «ճոխճուելու» կ'երթային դաշտերը (ամէն մէկը ուտելիք բան մը կը տանէր, եւ իրարու ճաշին մասնակցելով՝ կ'ուտէին), ուրախ զուարթ կ'երգէին եւ վիճակ կը քաշէին:

Վարդավառ.— Վարդավառը Օգոստոս ամսուն մէջ տեղի կ'ունենար: Սա հեթանոսական չրջանէն Քրիստոնէութեան փոխանցուած տօն մըն էր: Այդ օրը գետափը պտտողներուն վրայ ջուր նետելու սովորութիւն կար:

Աստուածածին.— Այս տօնը ամառուայ տաք օրերուն կը զուգադիպէր, երբ կ'օրհնուէր խաղողը: Խաղողը սակառներով եկեղեցի կը բերէին ու խաղողօրհնէքի արարողութենէն յետոյ ժողովուրդին կը բաշխուէր: Շատերը՝ հաւատարիմ պապենական սովորութեան՝ խաղող չէին համտեսեր այս տօնէն առաջ:

Եկեղեցիէն յետոյ ամէն ընտանիք այլի եւ պարտէյ կ'երթար. անոնք որ այդի չունէին կը հրաւիրուէին դրացիի կամ ազգականի մը կողմէ, այնպէս որ քաղաքը լման կը պարպուէր: Ամէն մարդ շէն, ուրախ, ծառերուն տակ շալ ու քիլիմ փռած՝ կերուխումի կը սկսէր:

Այդ օրերուն՝ սաստիկ տաքի պատճառով՝ աշխատանքները կը դադրէին եւ խրախճանքը կը տեւէր մի քանի օր: Շատեր արդէն այգիները փոխադրուած ըլլալով կը վայելէին բնութիւնը եւ իրենց տքնաջան աշխատանքին պտուղը:

Ս. Խաչ.— Սեպտեմբերին կը տօնուէր Ս. Խաչը: Այդ տօնին առիթով՝ հիւանդներ եւ մասնաւոր ուխտ ունեցողներ եկեղեցի կը փութային Շարաթ երեկոյեան ժամերգութենէն առաջ, հետեւին տանելով մատաղցու ոչխարներ կամ աքաղաղներ ու դանոնք կը յանձնէին ժամկոչ եղբօր, ու հոն ալ կը դիչերէին:

Եկեղեցին պղնձեայ մեծ կաթսանիք ունէր որոնք այդ օրուան համար կըլայեկուած կ'ըլլային: Կամաւորներ, ժամկոչ եղբօր հսկողութեան տակ, ամբողջ գիշեր մատաղը կ'եփէին: Կիրակի առտուան պատարագի վերջաւորու-

թեան բոլոր ուխտի եկողները հազարդութիւն կ'ընդունէին եւ մեկնելէ առաջ ամէն մէկուն մատաղ կը բաշխուէր :

Այս տօներէն յետոյ կուգար ձմեռը : Զիւնը կը ծածկէր տանիքները , ուրկէ տնեցիները դայն փողոց կը թափէին : Գետը լման կը սառէր , ուր պատանիները կը չմշկէին եւ կամ ձիւնադնդակ կը խաղային :

Զմեռը հարկ էր խնայողութեամբ գործածել փայտն ու ածուխը : Ասոր համար սենեակներու ջեռուցումը կ'ընէին «քիւրսի» դնելով : «Քիւրսի»ն խոշոր սեղան մըն էր , զոր կապերտով ու շալերով կը ծածկէին , եւ ներքեւը կը դնէին բարկ կրակով լեցուն կրակարան մը , ու բոլորտիքը աթոռի բարձրութեամբ նստարաններ դետեղած կը նստէին : Ոտքերնին կ'երկարէին «քիւրսի»ին մէջը ու մինչեւ մէջքերնին ծածկելով կը տաքնային :

Զմրան եղանակը՝ Ստանոլցիներուն համախմբումի ժամանակը ըլլալով՝ առհասարակ կ'օգտաւորածուէր կարգադրելու համար նշանտուքներն ու հարսանիքները :

Վերապատուելի Գրգեաշարեանի ազգիկները — Պէաթրիս եւ Ատել

ՆՇԱՆՏՈՒՔ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ(*)

Ստանդդի մէջ աղջիկ մը ազատ չէր իր նախընտրած տղուն հետ ամուսնանալու. ծնողքն էին որոնք կ'ընտրէին իրենց աղջկան փեսացուն: Կ'ըսուէր թէ՝ եթէ աղջկան մը թողուս ընտրութիւնը, կամ «տալուլուլի»ին կ'երթայ, կամ ալ «քէօչէկ»ին:

Երիտասարդ եւ երիտասարդուհի ազատ չէին իրարու հետ տեսակցելու մինչեւ պսակին օրը: Բայց այս սովորութիւնները մասամբ փոխուեցան:

Երբոր տղու մը ծնողքը յարմար աղջիկ մը կը տեսնէին, այն ատեն կը սկսէր խնամախօսութիւնը: Տղուն ազգականներէն ճարպիկ ու լեզուանի անձեր կ'երթային աղջկան տունը: Մի քանի ընթացիկ նիւթերու մասին խօսակցելէ յետոյ սուրճ կը հրամցուէր, որմէ յետոյ բուն խօսքը կը բացուէր: Խնամախօսութեան եկողները նախ իրենց տղուն բոլոր լաւ յատկութիւնները կը թուէին. ապա կը յիշէին աղջկան բարեմասնութիւնները, եւ իբր եզրակացութիւն կը շնչտէին թէ՝ իրարու յարմար ըլլալով՝ համեստ ընտանիք մը կազմելու խոստումը ունէին: Յետոյ խնամախօսները կը մեկնէին առիթ տալու համար աղջկան պարագաներուն որ քանի մը օր խորհրդածոն: Սոյն քանի մը օրերու ընթացքին աղջկան կնքահայր եւ մերձաւոր ազգականները անոր միտքը հասկնալէ յետոյ՝ տրուելիք պատասխանը կ'որոշէին:

Սովորութիւն էր որ երկրորդ այցելութեան փեսին միջնորդները մէկ քանի անգամ կրկնէին իրենց խնդրանքը մինչեւ որ աղջկան ծնողքը վերջին հաւանութիւնը տային: Աղջկան ծնողքը յօժարութիւն ցոյց տալու պարագային իսկ ծանր կը վարուէին, եւ, «մենք նշանուելիք աղջիկ չունինք», «մեր աղջիկը թերահաս է տակաւին», «ձեր հարսնցուն ուրիշ տեղէ փնտռեցէք»ի նման պատասխաններ կուտային, ինչ որ բնաւ չէր յուսահատեցներ խնդրարկուները, այլ կը շարունակէին հետապնդել իրենց խնդրանքը՝ սպասելով դրական պատասխանի:

Կրկին այցելութիւններու ընթացքին աղջիկը ինքզինքը չէր ցուցադրեր, այլ քովի մէկ սենեակը քաշուած կ'ըլլար:

Վերջին խօսքը տալու իրաւունքը օրուայ պատուակալ ներկայացուցչին կը տրուէր: Եթէ տրուելիք պատասխանը ժխտական ըլլար՝ ան կտրուկ ձեւով մը կը մերժէր եղած առաջարկը. իսկ եթէ դրական ըլլար, «եթէ Աստուած կամենայ, եթէ «նասիպ» է, թող այդպէս ըլլայ, Աստուած բարի ընէ» կ'ըսէր, ու այս ձեւով խօսքկապը լրացած կը համարուէր: Ասկէ վերջը սուրճ կը հրամցնէին, եւ երբեմն ալ խմիչք մը: Ասոր վրայ տղուն կողմէ խօսքկապի նուէր մը կը տրուէր աղջկան եւ «աչքերնիդ լոյս» բռնով՝ ուրախութեամբ

(*) Այս ծանօթութիւնները՝ ինչպէս նաեւ համայնիմ չուրերու նկարագրութիւնը՝ փառած ենք Հօգալէ վարժուելիմ յուշերէն:

Օգտուած ենք նաեւ հայրենակից Գէորգ Գապգէմալեանի յուշերէն եւ Սիվրիհիսարի Պատմագիրքէն. ուստի պարտք կը զգամք մեր շնորհակալութիւնները յայտնելու իրենց:

կը բաժնուէին, եւ տուն վերադառնալով տղուն եւ պարագաներուն կը պատմէին աղջկան տան մէջ եղած անցուդարձերը՝ զանոնք ուրախացնելով:

Նշանտուքը կը կատարէին հետեւեալ կերպով: Արարողութիւնը՝ տղան ու աղջիկը միացած չէր ըլլար, քանի որ անոնց արտօնուած չէր զիրար տեսնել մինչեւ պսակի օրը: Ատոր փոխարէն տեսակցելու ուրիշ միջոց մը գտած էին: Նախ՝ տղուն կողմէ մերձաւոր ազգականներ աղջկան տունը կ'երթային իրենց հետ տանելով ափսէներուն վրայ շարուած, ամէն տեսակ մրգեղէն ու շաքարեղէն, հարսնացուին համար հագուստ, կօշիկ, գուլպայ, եւ մօտիկ ազգականներուն համար ալ զանազան նուէրներ: Խումբը ճամբայ կ'ելլէր Փէնէրներու լոյսով ու կը հասնէր աղջկան տունը ուր հաւաքուած կ'ըլլային ընտանիքին անդամներն ու մերձաւոր արեւնակիցները: Այս երեկոյթին մեծ պատիւներ կ'ընծայուէին խնամիներուն որոնք պատուոյ տեղերը նստեցնելէ յետոյ նոր հարս մը աղջիկը կ'առաջնորդէր ու միասին՝ ամենէն վերէն սկսելով՝ ներկաներուն ձեռքերը կը համբուրէին, եւ անոնք ալ իրենց բերած զարդեղէնները (մատանի, ապարանջան եւայլն), հարսնացուին կը նուիրէին: Այս ձեւակերպութիւններէն յետոյ կը սկսէր հիւրասիրութիւնը, որու ընթացքին իրարու չաչդ լոյսներ, եւ չտարուքներ կը մաղթէին:

Հետեւեալ օրը նոյն ափսէները կը բռնաւորուէին փեսացուին եւ իր մօտ արեւնակիցներուն տրուելիք նուէրներով, եւ նոյն ձեւով կ'երթային տղուն տունը ուր խնամիները համախմբուած կ'ըլլային: Հոս ալ փեսացուին ընկերներէն մէկը կ'առաջնորդէր զինք, ու միասին բոլորին ձեռքերը կը համբուրէին, եւ նոյն միջոցին աղջկան կողմէ նուէրներ կը տրուէին փեսացուին: Զոքանչ մայրը կը նուիրէր թանկագին քարով մատանի մը:

Պաշտօնական նշանտուքի հանդիսութեանց ընթացքին քահանայ հայրը կամ պատուելին աղօթքով ու յորդորով կը շնորհաւորէր նշանախօսութիւնը՝ հայցելով Աստուծոյ օրհնութիւնը:

Ասկէ ետք կը սկսէին խնամիական յարաբերութիւնները: Տօնական օրերուն զիրար կը հրաւիրէին, բայց այս կոչունքներէն կը բացակայէին թէ տղան եւ թէ աղջիկը: Եթէ պատահաբար անոնք փողոցը իրարու հանդիպէին, նոյնիսկ հեռուէն, աղջիկը խոյս կուտար իր նշանածէն որպէսզի չայպանուէր: Տարիներով նշանուած մնալու պարագային իսկ հարսնացուն իր նշանածին պարագաներուն հետ խօսք չէր փոխանակեր: Բերանկապի սովորութիւնը աղջկան կողմէ մեծ յարգանքի նշան մըն էր, եւ որ կը շարունակէր ամուսնութենէն բաւական ժամանակ վերջն ալ: Հարսին լեզուն բանալու համար մասնաւոր նուէրներ կուտային իրեն: Այս սովորութիւնները տեւեցին մինչեւ 1915:

Հարսամիջ. — Ստանդի մէջ հարսանիքը վեց օր կը տեւէր: Երբոր հարսանեկան շաբաթը որոշուէր, Զորեքշաբթի օր հինգ-վեց կիներ հինգ մեթր ճերմակ կտաւ (խասա) եւ ոսկի մը առնելով կ'երթային աղջկան տունը: Ատոր «Ալաճա» կ'ըսէին որ հարսանիքը սկսուած ըլլալուն նշանն էր: Հինգշաբթի օրը երկու կողմէն ալ հարսանիքի հրաւերները կ'երթային ազգական ու բանակամներու:

Հօրաքոյր, մօրաքոյր, ընկեր եւ ընկերուհիներ զործի կը լծուէին. իգական սեռին մասնաւոր զոյնզոյն զոյնոցներ կը բաժնէին, որ ցոյց կուտար թէ անոնք Հարսանիքի մէջ «բան այնող» էին, այսինքն զործ ընողներ, ու այսպէս ճանչցուիլ մեծ պատիւ մըն էր իրենց համար:

Նուագները կը սկսէին Ուրբաթ օրուընէ եւ հրաւիրեալները խումբ առ խումբ կուգային ուրախութեան մասնակցելու: Հոն առհասարակ «սէտիր»ներու վրայ կը նստէին. նշանուած կամ նշանուելիք աղջիկներ ափսէներու վրայ շարուած խմիչքներ ու անուշղէներ կը հրամցնէին հարսնետոններուն:

Հարսնիքները մի քանի դասի կը բաժնուէին ըստ պատրաստուած ճաշերու տեսակին: Աղքատները կէսօրուայ համար կ'եփէին «թամթախ» ապուր, հերիսէ, կաթով դդում, իսկ երեկոյեան՝ մսեղէն կերակուրներ: Եթէ հարսնիքին տէրը հարուստ էր մի քանի ոչխար կը մորթէին ու կը յանձնէին փորձառու խոհարարներու, զոհացնելու համար ամէն ճաշակ: Ասկէ զատ՝ Անգարայէն կ'ապսպրէին լաւ նուագախումբ մը որ փայլ կուտար հարսանեկան Հանդիսութեան:

Թէպէտեւ խրախճանութիւնը թէ փեսացուն եւ թէ հարսացուն տունը զատ զատ կը կատարուէր՝ իրարու միջեւ յարաբերութիւն մը կը ստեղծէին: Ծաբաթ իրիկուն փեսացուն կողմէ խումբ մը ընկերներ կ'ուղղուէին հարսնացուն տունը, ընկերակցութեամբ նուագախումբի, եւ հոն ժամ մը ուրախութիւն ընելով կը վերադառնային: Յաջորդ օրը, Կիրակի, տղուն տունէն՝ հարսին նուիրուած հագուստներով լեցուն սնտուկ մը կը զրկուէր հարսնացուն տունը ժամկոչ աղբօր ձեռքով, որ զայն կը յանձնէր առանց բանալի. (բանալին կուտար միայն այն ատեն երբ նուէր մը տային):

Կիրակի կէսօրէ ետք խումբ մը կիներ ու աղջիկներ հարսնացուն տունը երթալով անոր մատներուն հինա կը դնէին, ուրախութիւն կ'ընէին եւ պար կը բռնէին: Երբ նշանուած աղջիկ մը պարէր իր նշանածին պարագաներուն կողմէ նուէրներ կը ստանար: Այս Հանդիսութեան առթիւ մասնաւորապէս պատրաստուած բաղմոց մը կ'ըլլար զոր «ղընա միւստէրի» կը կոչէին: Տուն վերադարձին այս բաղմոցը միասին կ'ըրէին. նոյն երեկոյ տարեց, ճարպիկ կին մը զայն աթոռի մը վրայ կը դնէր եւ ձեռքը հինա պարունակող պընակ մը բռնած՝ երիտասարդները կը հրաւիրէր կարողով ու անոնց ճկոյթ մատերուն վրայ հինա կը դնէր, անոնք ալ իր պնակին մէջ դրամական նուէրներ կը ձգէին որ հարսանիքին մէջ ծառայող հարսերուն ու աղջիկներուն նուէրներ առնելուն կը յատկացուէր:

Երկուշաբթի առտու տղուն կողմէն մի քանի կիներ կ'երթայի հարսը քօղելու, իսկ ասդին փեսեղբայրը, միշտ փեսին քով՝ հոգ կը տանէր անոր: Հիմա կը սկսէր փեսան հագուեցնելու արարողութիւնը: Քահանան կուգար ու փեսային հագուստները կ'օրհնէր եւ «Պօրհնուդ Պօրին»ը երգելով զինք կը հագուեցնէին. երբ կարգը գլխարկ հագցնելու կուգար, փեսեղբայրը կը փորձէր, եւ իբրեւ թէ չէր կրնար Ֆէսը փեսային գլուխը տեղաւորել, պոռալով անոր ծնողացը կ'իմացնէր թէ Ֆէսը գլխուն չէր ըլլար. ծնողք կը պատասխանէին թէ փեսային գլխուն չափով առնուած էր, եւ պէտք է յարմար-

րէր: Բայց նորէն չէր ըլլար անշուշտ: Վերջապէս ծնողքը՝ ըստ իրենց կարողութեան՝ բան մը կը խոստանային, տուն մը, կամ այդի մը եւ կամ կով մը, որմէ յետոյ Ֆէսը փեսին զլուխը կը դրուէր:

Անդին՝ հարսը կը սպասէր կարմիր ուլունքով բանուած քողին տակ. իր հօրենական տունէն բաժնուելու ժամը հասած էր. աղջկան տան մէջ տխրութիւնը կը պատէր. երբեմն տրտմութիւն արտայայտող երգեր կ'երկէին եւ աղջիկ ու մայր լալ կը սկսէին: Վերջապէս տղուն տունէն հարսանեկան թափօրը՝ նուագողներու առաջնորդութեամբ եւ փեսան մէջտեղերին՝ կը հասնէր աղջկան տան դիմացը ուր ուրախութիւն կ'ընէին պարելով: Աղջկան տալը կամ քոյրը անոր թեւէն բռնած դայն դուրս կ'առաջնորդէր ու կը միանային թափօրին. իրենց կ'ընեցէին հարսին ազգականները, եւ ամէնքը միասին կ'ուղղուէին եկեղեցի: Երբ թափօրը ունէ մօտիկ ազգականի տան դրան առջեւէն անցնէր, մի քանի վայրկեան կանգ առնելով ուրախութիւն կ'ընէին: Այս պահուն եկեղեցիին զանգակները կ'աւետէին հարսին ու փեսին եկեղեցի մուտքը, ուր կնքահայրն ու կնքամայրը տէր կը դառնային անոնց:

Պսակի արարողութեան ատեն կնքահայրը խաչը կը բռնէր, եւ լրանալէ յետոյ թէ՛ քահանայ հօր եւ թէ ժամկոչ աղբօր նուէրներ կուտար: Ապա թափօրը նորէն կը կազմուէր՝ հարսն ու փեսան քով քովի իրենց հետ ճամբայ կ'եկէին:

Երբ մերձաւոր ազգականներու տան մօտէն անցնէին, պատուհաններէն դրամ, չամիչ, շաքար, եւայլն կը թափէին հարսին զլիւն: Երբ տուն հասնէին թափօրը կանգ կ'առնէր եւ փեսեղբայրը դրան առջեւ պէտք էր մօրթէր աքաղաղ մը կամ ոչխար մը: Նոյն պահուն փեսային հայրն ու մայրն ալ մանրուք դրամ եւ շաքարեղէն կը թափէին հարսին զլուին ի վար. յետոյ զինք ներս առաջնորդելով անկիւն մը կը կանգնեցնէին ու մինչեւ կէս զիշեր ուրախութիւն կ'ընէին:

Երբ ամէն մարդ կը մեկնէր, կնքահայրն ու կնքամայրը հարսը փեսային յանձնելու պաշտօնը կը կատարէին, եւ կը սպասէին... Վա՛յ էր այն աղջկան որ կոյս չէր. գիշերով՝ բաց զլիւն վրայ սաւան մը դրած՝ երկու կիներ անոր թեւը կը մտնէին եւ ետ մօրը տունը կը տանէին: (Այսպիսի պարագայ հազարին մէկ չէր պատահեր. որովհետեւ զգաստ եւ առաքինի էին մեր աղջիկները):

Հարսնիքին յաջորդող առտու «խօնջան» (հարսանեկան սեղանը) պատրաստ կ'ըլլար, ընկոյզ, մեղր, եւ ամէն տեսակ մրգեղէններով, եւ օրուայ ուրախութիւնը կը սկսէր երաժշտութեամբ, նուագով եւ հայկական պարերով: Հարսը կը համբուրէր իր զոքանչին ու աներոջ ձեռքերը, ու ասոնք եւ աղջկանները նուէրներ կուտային իրեն: Ահա այսպէս կ'ըլլար մեր զիւղին հարսանիքը:

Յարանգիւնութիւններ. — Ստանդի մէջ կային երկու յարանուանութիւններ: Հայ Առաքելական համայնքը ունէր երկու եկեղեցի, Քառասուն Մանկանցը, որ շատ հին էր ու կառուցման թուականը անյայտ, եւ Ս. Փրկիչը, որուն շէնքը 100 տարուայ հնութիւն ունէր:

Քառասուն Մանկանց Եկեղեցին, ժայռերուն ստորոտը՝ կիսովին լեռան մէջ փորուած շատ հին կառուցուածք մըն էր, նախկին մատուռի մը վրայ շինուած։ Ունէր երեք կամարակապ խորաններ փայտէ չորս անկիւն ու հաստ սիւներով, եւ վրան ալ ծածկուած էր իրարու կից գերաններով։ Տանիքը՝ որ դպրոցի աշակերտներուն իբր բակ կը ծառայէր, ծածկուած էր մէկ մեթր թանձրութեամբ աւազով։ Զախակողմի խորանին ետեւ թաղնուած աւանդատուն մը կար ուր կը պահէին թանկարժէք գոյքեր, որոնց կարգին էին մագաղաթեայ Աւետարան մը, գրուած ի Լամբրօն, 1290-ին, աւելի քան վաթսուն այլ ձեռագրեր ու շատ մը արժէքաւոր առարկաներ (խաչեր, շուրջառներ, ոսկեթել վարագոյրներ, եւայլն, եւայլն)։

Ասոնցմէ զատ եկեղեցին ունէր թանկագին սատափէ աւանդատան դուռ մը որուն արժէքով՝ կ'ըսուէր թէ կարելի էր նոր եկեղեցի մը շինել։

Երկրորդ եկեղեցին Ս. Փրկիչն էր որ 19-րդ դարուն կառուցուած էր քաղաքին հանդիպակաց կողմի բարձունքին վրայ։ Վայրը եղած է նախկին ուխտատեղի մը որուն ապացոյց է նաեւ խորանին ետեւի խաչքարը որ շատ աւելի հին է եկեղեցիի մնացած մասերէն։ Դէպի եկեղեցի տանող ճամբան զառիվեր ըլլալուն՝ տախտակէ սանդուխներ շինուած էին գլխաւորաբար տարէցներուն դիւրութիւն ըլլալու համար։ Յետոյ՝ 1910-ին Տէր Մկրտիչ քահանան այդ ճամբան շինել տուաւ, ու մի քանի դարձուածքով դիւրաւ կը բարձրացուէր եկեղեցիին բարձունքը։ Յիշեալը շինել տուաւ նաեւ զանգակատունը (անկէ առաջ հաւատացեալները կոչնակով ժամ կը հրաւիրուէին)։ Եկեղեցիին մէկ կողմը կային ժամատուն մը հերթապահ քահանային ու ժամկոչին համար, եւ մի քանի սենեակներ՝ ուխտաւորներու համար, որոնք օրերով կը մնան հոն մինչեւ իրենց մեկնումը։

Ս. Փրկիչ եկեղեցիին մէջ պատարագ կը մատուցուէր բացի ձմրան ցուրտ ամիսներէն։ Իսկ Քառասուն Մանկանց Եկեղեցին մասամբ լեռան մէջ շինուած ըլլալով՝ ու իր հաստ պատերուն շնորհիւ՝ շատ յարմարութիւն ունէր ձմեռնային պաշտամունքներու։ Եկեղեցին զանգակատուն չունէր, բայց քովի դպրոցին վրայ հաստատուած էր կոչնակ մը որ լուր օրերուն կը հնչեցուէր, իսկ Կիրակի եւ տօնական օրերուն մետաղէ տախտակ մը (ճինճինը) միանալով անոր՝ կը կազմէին ճինճին կոչնակը որուն ձայնը կը հասնէր շատ հեռուններ։

Մըսդատ Նէնէ ուխտատեղին՝ քաղաքէն մէկ ջրմ. անդին՝ ունէր մի քանի խաչքարերով գետնին վրայ երկարած տապանաքարեր, ինչ որ տեղւոյն կուտար գերեզմանոցի երեւոյթ։ Համարձման տօնին առթիւ ժողովուրդը հոգ կը հաւաքուէին եւ դաշտին վրայ զանազան տեսակ խաղեր կը սարքէին։ Նոյն օրը կարճ ժամերգութիւն մըն ալ տեղի կ'ունենար։

Երաշտութեան պարագային ժողովուրդը նոյն վայրը կ'երթային աղօթելու, նոյնիսկ թուրքեր խնդրած են քահանայ հայրերէն որ անձրեւի համար աղօթքներ մատուցուին։ Յաճախ պատահած է որ նոյն օրն իսկ Աստուած անձրեւ տուած է, ու ասոր համար թուրքերը աւելի կը վստահէին հայուն Աստուծոյն, բայց միմիայն այդ առթիւ։

Դպրոց.— Քառասուն Մանկանց Եկեղեցիին կից կար Ս. Ղեւոնդեանց

Աղգային Վարժարանը, կոկիկ չէնք մ'էր իր ծաղկոցի, նախակրթարանի եւ ուսումնարանի դասարաններով՝ վրայի յարկը մանչերու՝ եւ վարի յարկը աղջկանց յատկացուած էր: Քովի մի քանի սենեակները կը գործածուէին իբր ժամատուն ուր հերթապահ քահանան եւ ժամկոչը կը մնային եւ թաղական խորհուրդի ու հոգաբարձութեան ժողովները կը գումարուէին: Այս դպրոցին տանիքին վրայ ալ գետեղուած էր կոշնակ մը զոր ժամկոչ աղբարը կը հնչեցնէր ժողովուրդը պաշտամունքի հրաւիրելու համար:

Մինչեւ 1863 մասնաւոր ուսումնական ծրագիր չկար. իբր դասագիրք կը դործածուէին Սաղմոս եւ Նարեկ: Բայց աղգային սահմանադրութենէն յետոյ մեր դպրոցները սկսած էին հետեւել Պոլսոյ Ուսումնական Խորհուրդին ծրագրին:

1850-ի ատենները ունէինք Տէր Կիրակոս, Տէր Թումա եւ Տէր Կարապետ քահանաները որոնք հոգեւոր պաշտօնէ զատ ուսուցչութիւն ալ կ'ընէին: Ատկէ յետոյ երեւան եկած են մի քանի վարժապետներ որոնց «պատուելի» եւ «Գալ-Փա» տիտղոսը կը տրուէր: Ասոնց կարգին էին Յակոբ Պատուելի Տաղլեան, Յակոբ Գալֆա Աճէմեան, աւելի վերջը՝ Խաչատուր վարժապետ, Մելքոն վարժապետ ու մի քանի ուրիշներ:

1880ական թուականներուն՝ ուսման ծարաւ խումբ մը երիտասարդներ Մարգուան, Պոլիս, Արմաշ երթալով յաճախած են բարձրագոյն վարժարաններ. ուրիշներ գացած են մինչեւ Անգլիա: Այդ սերունդին կը պատկանի Տէր Խորէն Քհնյ. Տաղլեանը, որդին Տէր Կիրակոս քահանայի: Ան՝ քաջածանօթ թուրքերէնի եւ ֆրանսերէնի՝ քահանայ ձեռնադրուելէ առաջ տարիներ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է, եւ Յակոբ Գալֆա Աճէմեանին հետ գործակցաբար հասցուցած է բարձրագոյն ուսումի հետեւելու յարմար աշակերտներ, ու կառավարական պաշտօնեաներ:

Ղեկնողեան Աղգային վարժարանը չունէր նստարան կամ գրասեղաններ. աշակերտները ծալլապստիկ գետինը կը նստէին իրենց բերած բազմոցներուն վրայ: Մանկապարտէզի դրութիւնը դեռ մուտք գտած չէր, այնպէս որ տղաք վեց եօթը տարեկան չեղած դպրոց չէին յաճախեր: Սկսնակ մանուկներու համար դասագիրքեր չկային, այլ քարետախտակ մը կը տրուէր իրենց, որուն վրայ քարէ գրիչով այրուբէնը եւ թուանշանները գրել կը սորվէին: Ասոնք սորվելէ յետոյ իրենց կը տրուէր «Քերական» կոչուած դասագիրքը: Յետոյ «Փնջակ», ապա «Լուսարբեր» եւ «Մայրենի Լեզու», «Գանձարան», ու քերականութեան առաջին գիրքը:

Բարձրագոյն դասարանին կը տրուէր Հայերէն, Աշխարհագրութիւն, Թուաբանութիւն, Քերականութիւն, Իրագիտութիւն, Մարդակազմութիւն, Հայոց Պատմութիւն, Թրքերէն ու Ֆրանսերէն:

Աղջկանց բաժինը բարձրագոյն կարգ չունէր, այլ միայն Մաղկոց ու Նախակրթարան: Մայրեր կը նախընտրէին որ իրենց աղջիկները տանտիկին ըլլալու պատրաստուէին քան թէ ըլլային ուսեալ անձեր: Մանած մանելու դործը կիներուն յատուկ ըլլալով՝ մայրեր կանուխէն կը վարժեցնէին իրենց աղջիկները այդ դործին, դուլպայ հիւսելու եւ ձեռագործներ շինելու:

Ստանոգի Ղեկունդեան Ազգ. Վարժարանին մէջ պարբերաբար պաշտօն վարած են հետեւեալ վարժապետները() եւ վարժուհիները։—*

ՄԱՆՁԵՐՈՒ ԲԱԺԻՆ
Յակոբ Պատուելի Տաղլեան
Յակոբ Գալֆա Անէմեան
Տէր Խորէն Ա. Քինյ. Տաղլեան
Խաչատուր Վարժ. Սիմոնեան
Մելիքն Վարժ. Վարժապետեան
Կարապետ Վարժապետ Պոլսեցի
Սեփոն Վարժապետ Պոլսեցի
Հեթում Մէսնէթեան
Յովհաննէս Անէմեան

Կղեմէս Բեթլեհէմեան
Գէորգ Փարատեան
Կղեմէս Իշխանեան
Գրիգոր Հանի Դանիէլեան
ԱՂՋԿԱՆՑ ԲԱԺԻՆ
Էսամ Գապգէմալեան
Իսկուհի Տարագեան
Հօպպէ Քէլէմեան (Փափագեան)
Մանան Վարժուհի
Կատարինէ Փարատեան

Աւետարանականութիւն.— Աւետարանականութիւնը 1862ին մուտք գրտած է Ստանոգ։ Սկիզբը կարգ մը անհամաձայնութիւններ տեղի ունեցած են. ազգականներ խզուած՝ ու խնամիական յարաբերութիւնները դադրած են։ Սակայն՝ հակառակ ստեղծուած խոչընդոտներուն՝ կարճ ժամանակի մէջ բաւական ընտանիքներ Աւետարանականութեան յարած են. 1915-ին գիւղին 1000 ընտանիքին մէկ երրորդը Աւետարանական էին։

Աւետարանականները նախ տուններու մէջ պաշտամունք կատարած են. յետոյ դպրոց մը կառուցած եւ հոն շարունակած են պաշտամունքները։ Հայ Աւետ. դաւանանքին հետեւող առաջին ղեկավարներէն Յակոբ Օտեան յանձն կ'առնէ իր ազգականը՝ Հայրապետ Օտեանը, որ նախապէս ուսանած էր Մարդուանի աստուածաբանական դպրոցը, ղրկել Սկովտիոյ Էտինպուրկ Համալըսարանը Աստուածաբանական ճեմարանի դասընթացքին հետեւելու։ Հայրապետ Օտեան ընթացաւարտ ըլլալէ յետոյ կը վերադառնայ Ստանոգ ուր ատեն մը պաշտօնավարելէ յետոյ կը ղրկուի Անգլիա, Աւետ. եկեղեցւոյ մը շինութեան ի խնդիր նուիրատուութիւններ հաւաքելու։ Այս պարտականութիւնը կատարելով կը վերադառնայ Ստանոգ եւ տեղացիներու օժանդակութեամբ կառուցանել կուտայ եկեղեցին։

Աւետարանականութիւնը ընդունող առաջին ընտանիքը եղած է Օտեան ընտանիքը, եւ ժողովարանին նոր զանգակատունը նուիրուած է Յակոբ Օտեանի կողմէ։

Կ'իմանանք թէ վերջերս թուրքերը քանդուած Ստանոգի մօտ, վերի դաշտին վրայ կը շինեն Եէնի Քէնթ անունով աւան մը որուն շէնքերուն շինութեան համար օգտագործած են ժողովարանին, եկեղեցիին եւ դպրոցներուն քարերը, ինչպէս նաեւ գերեզմանի շիրմաքարերը։

(*) 1914-ի աշխարհամարտին հետեւամօտով յառաջ եկած բացը գոցած են կարգ մը քերական գովեցականներ որոնց ցանկը պիտի տանք յաջորդող էջերուն մէջ։

Ստամբուլի վեր. ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՕՏԵԱՆ

Աղջկանց Աւետարանական Դպրոցի աշակերտներ 1912-ին

Մանչերու Աւետարանական վարժարանի աշակերտներ 1912-ին, Ստամբոլ

Գպարաց. — Բողոքականներու դպրոցը ժողովարանէն քիչ անդին՝ շուկան տանող ճամբուն վրայ կոկիկ շէնք մըն էր։ Դասարաններուն սարքաւորումը աւելի պատշաճ էր, ունէին գրասեղաններ, եւ ուսուցման մեթոտներով ալ կը գերազանցէր Լուսաւորչականներունը։

Կը հետեւէին Պոլսոյ Ազգապետարանին մշակած ուսման ծրագրին, ու զայն լաւագոյնս զործադրելու համար կը ջանային պահել կարող ուսուցիչներ։ Հայերէնէ ու թուրքերէնէ վատ կ'ուսուցանէին անգլերէն, մինչ Լուսաւորչականները կուտային ֆրանսերէն։

Յօպպէ վարժուիիմ, ամուսինը եւ աղջիկը՝ Երբաֆսիմ

Այն Լուսաւորչական տղաքը որոնք անգլերէնի պէտք ունէին՝ իրենց հետաւային յաճախել ուզած բարձրագոյն վարժարաններուն պատրաստուելու համար՝ Բողոքականներու դպրոցը կը յաճախէին։

Աւետարանականներու Աղջկանց Վարժարանը աւելի բարձր էր քան Լուսաւորչականներունը, ուր նաեւ կ'ուսուցանէին Ս. Գիրք եւ հոգեւոր երգեր։

Հայ Աւետարանական Վարժարանին մէջ պաշտօնավարած երկուսն ուսուցիչներու ցանկ մը.—

ՄԱՆՁԵՐՈՒ ԲԱԺԻՆ

Հայրապետ Պատուելի Օտեան
Միհրան Տօնապետեան
Գիւտ Արթին
Արշակ Տէր Աղամեան
Արիստաքէս Վարժապետ
Սիսակ Վարժապետ
Կղեմէս Պալապանեան

ԱՂՋԿԱՆՑ ԲԱԺԻՆ

Սրբուհի Օտեան
Մարիամ Օտեան
Մարիամ Կէօտէեան
Իսկուհի Սարափեան
Սրբուհի Գրիգորեան
Պէաթրիս Գրգեաշարեան
Հօսպէ Վարժուհի
Վիքթօրիա Օտեան

Ժողովարանը կառուցուելէ ետք Վեր. Օտեան անձնական պատճառով մը Ստանողէն կը հեռանայ: Զորս կամ հինգ տարի Անգարա եւ ուրիշ շրջաններ կը պաշտօնավարէ: Իր մեկնումէն յետոյ կը պաշտօնավարեն ուրիշ եկեղեցականներ որոնցմէ ամենէն երկար ծառայողը եղած է Վերապատուելի Գրիգոր Գրգեաշարեանը որ արժանապաժ է ամէնուն համակրանքին:

Վերադարձ.— 1911-ին Ստանողցիք կարօտը կը դպան իրենց քարակերտ ժողովորանին առաջին հովիւ Վերապատուելի Օտեանին, որուն կ'ուղարկուի հրաւիրագիր մը՝ ստորագրուած իր ազգականներէն եւ Դաւիթ Օտեանի, Յովհաննէս եւ Գէորգ Քէօսէեաններու, Մաթէոսեանի, Հաճի Հարոնեանի եւ Տարաղճեան ընտանիքներու կողմէ: Վերապատուելին՝ չկրնալով մերժել հրաւիրագիրը, ու Հայրենի կարօտն ալ սրտին՝ կը վերադառնայ Ստանող ու կ'անցնի իր հօտին զլուխը, ինչպէս ըրաւ անձնական պատճառներով հեռացած՝ եւ այդ օրերուն քաղաքս վերադարձած Տէր Պորէն Աւագ Քհնյ. Տաղլեանը:

Յանձին այս երկու կղերականներու, որոնք բուն Ստանողցի էին՝ ունէինք զարդացած ու քաջ ազգասէր հովիւներ: Իրենց մանկութեան ատեն՝ երկուքն ալ Լուսաւորչական եկեղեցիի զաւակներ՝ միասին դպրաց դասին մէջ ձայնաւորութիւն ըրած էին, եւ զիրար լաւ կը հասկնային: Այնպէս որ կրօնական տարակարծութիւնները օտարութեան մէջ թաղած՝ իրենց առաջին դործը կ'ըլլայ տասնեակ մը տարիներէ ի վեր երկու յարանուանութիւններու միջեւ տիրող սառնութեան վերջ տալ: Ինչ որ ներկայիս Կաթոլիկ եւ Օրթոտոքս եկեղեցիները կ'ընեն, մերիները ըրին ասկէ 65 տարիներ առաջ:

Հաշտութիւն.— 1913-ի ատենները առաջին քայլը առաւ Վեր. Հայրապետ Օտեանը, իր հօտէն առնելով խումբ մը՝ ազգեցիկ անդամներ եկաւ եկեղեցի ու խորանին առջեւ ծնրադրելով աղօթեց. յետոյ՝ շատ յուզիչ եղանակով Տէր Ողորմիա մը երգեց ու ողջապուրուեցաւ քահանայ Հայրերուն հետ. իրենց օրինակին հետեւելով՝ ժողովուրդն ալ սկսան ողջագուրուիլ:

Յաջորդ շաբաթ Տէր Պորէն եւ Տէր Աբրահամ Հայրերը իրենց հետեւորդներով զացին ժողովարան ուր Տէր Պորէն Հայրը իր յոյժ իմաստալից քառողներէն մին խօսելով յորդորեց ժողովուրդը յետ այնու վանել իրենց սրտե-

րէն քէնն ու ոխը եւ իրարու հետ հաշտ ապրիլ: Յետոյ ամէնը միաբերան «Առաւօտ Լուսոյ» երգելով՝ նորէն ողջապահութեան եւ ժողովուրդը ցրուեցաւ: Այնուհետեւ սկսան վերահաստատուիլ խղուած յարաբերութիւններն ու խնամիական կապերը: Մենք դպրոցական տղաքներս ա'լ զիրար չէինք քարկոծեր, ու Լուսաւորչական տղոցմէ ոմանք ալ սկսան Աւետարանականներու դպրոցը յաճախել:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՁԱԿԱՆ

Լուսաւորչական եկեղեցիին ու աղջային զործերուն մատակարարութիւնը սահմանադրական օրէնքներով ընտրուած թաղական խորհուրդի մը կողմէ կ'ըլլար իրենց ունեցած դատական սահմանին մէջ: Մասնաւոր քուէարկութիւնով կ'ընտրուէր թաղական խորհուրդը, որոնց մէջէն կ'ընտրուէին կամ կը նշանակուէին դատական ու մատակարար մարմիններն ու հողաբարձուները: Եկեղեցիին ունէր շատ մը խանութներ եւ մի քանի խաներ, որոնց հասոյթը միացնելով եկեղեցիին պնակներէն զոյացած դումարին, կը զործածէին վճարելու համար քահանաներուն ու վարժապետներուն ամսաթոշակները, օղնելու՝ կարօտներուն, եւ չքաւոր աշակերտներուն դրենական եւ այլ ծախսերը հայթայթելու: Ազգապատկան շէնքերուն նորոգութեանց ծախսերը նոյն սնտուկէն կը հոգացուէին:

Ընտանեկան անհամաձայնութիւնները հաշտարար մարմնի մը կողմէ իմաստուն կերպով կը կարգադրուէին: Հողաբարձութիւնը մօտէն կը հսկէր ուսումնական ծրարի զործադրութեան: Աղքատախնամ մարմինը Ծնունդին ու Զատիկին աղքատ ընտանիքներուն կը հայթայթէր ուտելիք ու հագուելիք: Մէկ խօսքով կազմակերպուած պետութեան մը վայել մատակարարում մը կը կատարէին նախանձը շարժելով թուրքերուն:

Աւետարանական համայնքը նոյն ձեւի մարմիններով ու յանձնախումբերով կը կառավարուէր: Անոնք եկեղեցիին տալու մէջ աւելի առատաձեռն էին, եւ հակառակ անոր որ թուով լուսաւորչականներուն հազիւ մէկ երրորդը կը կազմէին՝ ժողովարանին ու դպրոցին պէտքերը լիուլի կը հոգային: Ամէն տարեկիսուն հանդէսներ կը սարքէին եւ անոնցմէ զոյացած հասոյթով իրենց պիւտճէն կը հաւասարակչուէին:

Հետեւեալ ցանկը կը ներկայացնէ 1915-ի չրջանի զոյւ յարանուանութեանց եկեղեցական ու վարչական ժողովներուն անունները.

Լուսաւորչական Թաղականութիւն

Թաղականութիւն
Պետրոս Թաշեան
Սարգիս Ալաճաճեան
Զէրօն Սինապեան
Նշան Փարատեան
Գէորգ Փարատեան

Բողոքական Թաղականութիւն

Մերակուտական (սարկաւազներ)
Կղեմէս Հաճի Հարօնեան
Յովհաննէս Տարաղճեան
Պօղոս Ս. Մաթէոսեան
Պօղոս Գ. Մաթէոսեան
Ռափայէլ Բարատեան

Գարրիէլ Հաճիգանէլեան
 Յովհաննէս Աճէմեան
 Կիրակոս Գապգէմալեան
 Արսէն Թիւրքմէնեան
 Արիստակէս Մարկոսեան
 Կղեմէս Սողոմոնեան
 Թադւոր Գարակէօզեան
 Ժամկոչ
 Գրիգոր Քէօթէմէկեան

Գէորգ Քէօսէեան
 Յովսէփ Ասլանեան
 Հոգաբարձուներ
 Դանիթ Օտեան
 Յովհ. Գահվէճեան
 Յովհ. Մաթէոսեան
 Գր. իգոր Պէտէշեան
 Ժամկոչ
 Դաւիթ Քիրէմիտճեան

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ

Պաշտօնեաներ. — Ստանոգը զուտ հայկական քաղաք մըն էր: Կային սահմանափակ թուով հանգստեան կոչուած թուրք պաշտօնեաներ, որոնց տոնները քաղաքին ծայրը ըլլալով՝ գրեթէ յարարերութիւն չունէին մեզի հետ, իրենց զաւակներէն ոմանք մեր դպրոցը կը յաճախէին ու մերիններուն պէս հայերէն կը խօսէին: Ինչպէս բոլոր արհեստաւորներն ու վաճառականները՝ նոյնպէս ալ կառավարական պաշտօնեաները հայեր էին բացի միւտիւրէն կամ գայմազամէն, եւ ոստիկանապետէն: Մէկ խօսքով պզտիկ Հայաստան մըն էր Ստանոգ, որուն զաւակները իրենց ուշիմութեամբ կրցել էին կարեւոր աթոռներ գրաւել կառավարութեան մէջ: Իր անառիկ ժայռերուն համար արդէն «պզտիկ Զէյթուն» եւ Սօֆի արհեստին համար Նոր Զուլա կը կոչէին Ստանոգը:

Թաղապետական պաշտօնեաներու հետեւեալ ցանկը կուտանք հոս.

ՍՏԱՆՈՋԻ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

Միւտիւր	Թուրք պաշտօնեայ
Միւտիւրի փոխանորդ	Ռաֆայէլ Փարատեան
Քաղաքապետ	Պետրոս Թաշմեան
Քարտուղար	Խօտէ Իշխանեան
Գանձապահ	Գէորգ Կէօնմէկեան
Տուրքերու համար	Յովհ. Անէմեան
Ամբարներու վրայ	Կարապետ Պալապանեան
Րէժիի տնօրէն	Արսէմ Թիւրքմէնեան
Որսորդութիւն եւ	Յարութիւն Փարատեան
Ձկնորսութիւն	Յովհ. Մաթէոսեան
Դատական	Սարգիս Տէր Թումանեան

ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՆՆԵՐ

Կիրակոս Գապգէմալեան
 Յարութիւն Աւագեան
 Կղեմէս Սողոմոնեան
 Յակոբ Սօֆեան
 Յակոբ Սարափեան
 Արիստակէս Մարկոսեան
 Յովհաննէս Գահվէճեան

ԿՂԷՄԷՍ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ

Պետական գամմիչ պաշտօնեայ, գոհուած 1915-ին

Տեղական պաշտօնեաներէն զատ ունեցած ենք Անգարայի մէջ փաստարաններ, ու գանձապահներ Նալլը Պան, Մուհապլըճ, Սիվրի Հիսար, եւ այլուր: Հետեւեալ ցանկը կուտանք առ ի գիտութիւն:

Անգարայի փաստարաններ.—

Յարութիւն Պալապանեան (Նաֆըզ էֆէնտի)

Գրիգոր Պոգկուրքեան

Գրիգոր Տուրսունեան (Զէքի էֆէնտի, կուսակալի օգնական)

Գէորգ Գասպարեան (Նազըմ էֆէնտի)

Սարգիս Տէր Թումանեան

Սիվրի Հիսար, Գանձապետ

Նալլը Պան, Գանձապետ

Մուհապլըճ, Գանձապետ

Անգարա, Գանձապետ

Այաշ, Հեռագրատան տնօրէն

Կարապետ Սարափեան

Կղեմէս Սարափեան

Արսէն Սարափեան

Կղեմէս Պալապանեան

Ստեփան Տէմիրճեան

Վերոյիշեալ պետական պաշտօնեաներէն զատ ունէինք. շոգեկառքի ընկերութեան մէջ պաշտօնեաներ, դեղագործներ, եւ այլն:

Փաստաբան ԳԵՈՐԳ ԳԱՍՅԱՐԵԱՆ (Նագմը էֆ․) եւ տիկինը, զոհուած 1915-ին

Հետեւեալ ցանկը կուտանք առ ի գիտութիւն —

Կայարանապետ

Խորէն Աւագեան

Սինճան Քէօյ

Գէորգ Աւագեան

Գատըն Քէօյ

Ռուբէն Գաիվէնեան

Գոնիա

Շէֆ Թրէյն

Յովհաննէս Սարափեան

Էսկի Շէհրի, Անգարա

Դեղագործներ

Դաթէոս Աւագեան

Անգարա

Կարապետ Աւագեան

Ստանոզ

Գէորգ Նազեանեան

Բժիշկ

Օհաննէս Աւագեան

Ուսանողներ.— 1863-ի Ազգային Սահմանադրութեան հռչակուելէն յետոյ՝ Պոլսոյ մէջ ստեղծուեցաւ Ուսումնական Խորհուրդը որ կրթական ծրագիր մը մշակելէ յետոյ նաեւ ձեռնարկեց ուսուցիչ եւ ուսուցչուհիներու պատրաստութեան: Ասոնք զրկուեցան գաւառները ուր դպրոցներու մէջ ծառայելին հետեւելով նոր ծրագրին, ինչ որ շատ չանցած շօշափելի արդիւնք յառաջ բերաւ: Նոյն միջոցին հայ ուսանողներուն առջեւ բացուեցան նոր դռներ Ամերիկեան, Ֆրանսական, Գերմանական եւ Հայկական բարձրագոյն ուսման կեդրոններու հիմնուելովը: 1900ական թուականներուն արդէն նախանձելի դիրքի հասած էին այդ հաստատութիւնները իրենց ակնբախ յաջողութիւններով: Ամալերջի հանդէսներուն միջոցին թուրք պաշտօնեաներ կը զարմանային ու կը նախանձէին երբ կը տեսնէին 15 տարեկան հայ տղաք որոնք երեք կամ չորս լիզուներու տիրացած՝ ու Գոլէճ մտնելու աստիճանին հասած էին, մինչ անդին՝ իրենց տղաքը Գուբանէն միմիայն քանի մը հատուած կարդալ կը սորվէին:

Ուսանողներ (Ա. Խումր).— 1890ական թուականներէն առաջ Ստանդըրտ երիտասարդներ իրենց կրօնական եւ աշխարհական ուսումը կատարելագործելու համար կը մեկնին հետեւեալ վայրեր.

Յովհաննէս Տաղլեան — Արմաշ
Հայրապետ Օտեան — Սկովտիա
Գէորգ Պալապանեան — Սկովտիա
Գալուստ Բեքլեհեմեան — Արմաշ
Մատթէոս Ֆէրահեան — Երուսաղէմ

Յովհաննէս Տաղլեան քահանայ կը ձեռնադրուի Տէր Խորէն անուամբ: Հայրապետ Օտեան պատուելի կը ձեռնադրուի: Գէորգ Պալապանեան Սկովտիա հաստատուելով կը զբաղուի լուսանկարչութեամբ: Գալուստ Բեքլեհեմեան բանտ կը դրուի յեղափոխականութեան յարած ըլլալուն համար: Մատթէոս Ֆէրահեան Երուսաղէմի Ժառանգաւորացը աւարտելէ վերջ՝ կը մերժէ սքեմ առնել ու կը մեկնի Ամերիկա ուր իրաւաբանութեան կը հետեւի, ու կը զբաղուի նաեւ հրապարակագրութիւնով:

Ուսանողներ (Բ. Խումր).— 1900ական թուականներուն Մարզուան կը մեկնին ուսանողներու խումբ մը որոնք մի քանի տարիներ ետք կը բանտարկուին իբր յեղափոխականներ: Համիտեան այդ սարսափի օրերուն շատեր բանտերու մէջ կը հիւծէին տարիներով ու ոմանք ալ կ'անհետանային: Բայց մերիները բախտաւորութիւնը ունեցած են՝ մի քանի տարիներ յետոյ ազատուելով՝ իրենց ուսումը շարունակելու. ուրիշներ մեկնած են արտասահման: Ահաւասիկ անոնց ցանկը.—

Գէորգ Պալապանեան — Մարզուանի մէջ կ'ուսանի
Դաւիթ Օտեան — Մարզուանի մէջ կ'ուսանի
Յարութիւն Աւագեան — Կ'աւարտէ Պոլսոյ Միւլլէրիյէն
Յովհաննէս Պալապանեան — նախ Մարզուանի Գոլէճը ապա Սկովտիա

*երկրագործական ճիւղի կը հետեւի եւ կ'աւարտէ նաեւ իրաւա-
րանական ճիւղը*

Գրիգոր Պէտէլեան — միջնակարգ ուսումի կը հետեւի

Յովհաննէս Մաքէոսեան — միջնակարգ ուսումի կը հետեւի

Սահակ Ահարոնեան — միջնակարգ ուսումի կը հետեւի

Գրիգոր Գրիգորեան (Կօկօրէնց) — Եզիպտոս կը մեկնի

Ռուբէն Գահվէնեան — Կեսարիա բարձրագոյն ուսումի կը հետեւի

Միքայէլ Սիմապեան — Կեսարիա ուսուցչանոց կը յաճախէ

*Արսէն Թիւրքմէնեան — Պրուսայի շերամարուծութեան դասընթացքի կը
հետեւի*

*Յովհաննէս Սարափեան (Պօմօէնց) — Պրուսայի շերամարուծութեան
դասընթացքի կը հետեւի*

*Յովհաննէս Գահվէնեան — Պրուսայի շերամարուծութեան դասընթաց-
քի կը հետեւի*

Յարութիւն Փարատեան — փաստաբան, ապա պաշտօնեայ Ռէժիի

*Զախէն աջ նստած, առաջին կարգի վրայ. — Սարափեան Արսէն, Մա-
քէոսեան Արիստակէս: Երկրորդ կարգի վրայ. — Գրիգորեան (Կոկօրեան)
Գրիգոր, Պէտէլեան Գրիգոր, Մաքէոսեան Յովհաննէս, Օտեան Դաւիթ:*

*Յովհաննէս Պալապանեան իր երկրագործական ճիւղը աւարտելէ վերջ
կը վերադառնայ Ստանոզ ուր Թուրքերուն կողմէ կը ապաննուի: Գրիգոր
Գրիգորեան Եզիպտոսի մէջ իբրեւ առեւտրական մեծ յաջողութիւն կ'արձա-
նագրէ. (հետագային Ֆրանսա մեկնող Ստանոզցիներուն նիւթական որոշ օ-*

Ժանդակութիւն ըրաւ) : Յ. Մաթէոսեան կառավարական պաշտօն ստանձնեց : Յ. Սինապեան ուսուցչական ասպարէզ նետուեցաւ, եւ Անգարայի ու Նալլը Խանի մէջ գիտակից սերունդ մը հասցուց որոնք ակնածանքով կը յիշեն իր անունը :

Ռ. Գազվէճեան շոգեկառքի կայարանապետ եղաւ :

Ս. Ահարոնեան եւ Գ. Պէտէշեան սօֆի ճարտարարուեստին հետեւեցան :

Յարութիւն Աւագեան եղաւ պետական պաշտօնեայ :

Արսէն Թիւրքմէնեան, Յովհ. Գազվէճեան եւ Յովհ. Սարաֆեան (Պօճօնց)՝ հետեւած ըլլալով Պրուսայի շերամաբուծութեան դասընթացքին՝ մեծ զարկ տուին ու ծաղկեցուցին այդ գործը : Յարութիւն Փարատեան՝ նախ Հայ-մանայի մէջ իբր փաստաբան, յետոյ Ստանոզի մէջ իբր Ռէժիի պաշտօնեայ ծառայած է :

ԳՈՂԻԱՅԻ ԶԷՆԱՆԵԱՆ ԳՈՒԼԷՃԻ 1912-Ի ՍՏԱՆՈՋՑԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ

Յախէն աջ, ոտքի. — Օննիկ Սինապեան, Կարապետ Ղազարոսեան : Նըստած. — Կղեմէս Սարաֆեան, Յակոբ Պալապանեան, Յովհաննէս Սարաֆեան :

Մինչեւ 1900 թուականը միայն հարուստներուն զաւակները կը յաճախէին բարձրագոյն վարժարաններ, բայց անկէ վերջ մինչեւ 1914 ամէն խաւէ ուսանողութեան թիւը հետզհետէ աճեցաւ :

Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ՝ ու յետոյ Գոնիայի Ճէնանեան Գուլէճին մէջ ունեցանք երեսունէ աւելի ուսանողներ :

Դաւիթ Գարակէօզեան
ուսանող Կեսարիա 1913-ին

Գրիգոր Ահարոնեան զինաթափուած ու
նահատակուած 1915-ին, 4-րդ բանակ

Ռուբէն Եալըմըզեան զինաթափուած ու
նահատակուած 1915-ին, 4-րդ բանակ

Յովհ. Ֆէրամեան, զինաթափուած ու
նահատակուած 1915-ին, 4-րդ բանակ

Կարապետ Մարկոսեան, ուսանող
1914-ին, Կեսարիա կը գոռուի 1915-ին

**Մելիք Տաղլըեան, զինաթափուած ու
նահատակուած 1915-ին, 4-րդ բանակ**

**Ռուբէն Զագըրեան
նահատակուած 1915-ին**

**Գէորգ Պալապանեան
նահատակուած 1915-ին**

**Յակոբ Զարիկեան
նահատակուած 1915-ին**

Հոս կուտանք ձէնանեան Գոլէճ յաճախած Ստանոզցի ուսանողներու ցանկը .—

Ուսանողներ (Գ. խումբ) .—

Հեքում Մէսնէքեան	Յակոբ Պալապանեան
Գաբեգիմ Սիմապեան	Յակոբ Գարակէօզեան
Կզեմէս Պալապանեան	Կարապետ Ղազարոսեան
Վահրամ Պալապանեան	Օննիկ Սիմապեան
Կզեմէս Սարափեան (Պօնօէնց)	Յովն. Սարափեան
Գէորգ Գապէլմալեան	Կարապետ Եղեանեան
Յակոբ Յ. Պալապանեան	Սարգիս Սողումնեան
Դաւիթ Գաիվէնեան	Կարապետ Վարժապետեան
Գէորգ Փարատեան	Տիգրան Մանիսալեան
Կզեմէս Սարափեան (Ճէնէէնց)	

Կարգ մը երիտասարդ ուսանողու հիներ յաճախած են Ատաբաղարի Աղջկանց Վարժարանը :

Ուսանողներ (Դ. խումբ) .— *Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը, եւ Արամ-Եան Աղջկանց վարժարանները յաճախած ուսանողներու ցանկը .—*

1. *Հիներու ցանկ — աղջկանց .—*

Սրբուհի Զօպեան (Կեսարիա)	Իսկուհի Սարափեան (Կեսարիա)
Աննիկ Քրահետեան (Կեսարիա)	Հօպպէ Քէլէմեան (Կեսարիա)

2. *Երիտասարդներու ցանկ .—*

Խորէն Աւագեան	Օննիկ Սուրէնեան
Դաթէոս Աւագեան (Պոլիս)	Գրիգոր Համի Դամէլեան
Գէորգ Աւագեան	Պաղտասար Եազընեան
Կարապետ Աւագեան	Կզեմէս Տէր Թումանեան
Արսէն Տաղլեան	Արսէն Սարափեան
Կարապետ Մարկոսեան	Յակոբ Գասապեան
Յակոբ Պահատուրեան	Դաւիթ Գարակէօզեան

Ստանոզցիներու ամենամեծ յոյսը Կեսարիոյ եւ Գոնիայի յիշեալ վարժարանները յաճախող ուսանողներուն վրայ էր, որոնք գոլէճները աւարտելէ յետոյ պիտի հետեւէին աւելի բարձր վարժարաններու դասընթացներուն, եւ յետ չըջանաւարտութեան պիտի վերադառնային ծառայելու Ստանոզի, որպէս բժիշկներ, դեղագործներ, դաստիարակներ, փաստաբաններ ու թերեւ՝ գրողներ: Բայց այդքան պատրաստութեան բարիքները վայելելու առիթը չունեցանք:

Հոս կուտանք չըջանաւարտներու ցանկը իրենց ստանձնած պաշտօններով .

Հեքում Մէսնէքեան — ուսուցիչ

Խորէն Աւագեան — կայարանապետ
 Դաթէոս Աւագեան — ղեղադործ
 Գէորգ Աւագեան — կայարանապետ
 Միքայէլ Սիմապեան — ուսուցիչ
 Կղեմէս Պալապանեան — ուսուցիչ
 Գէորգ Գապղիմալեան — ազատ ասպարէզ
 Արսէն Սարափեան — Տնօրէն Կեսարիոյ Արամեան Վարժարանին
 (1905–1910)

ԴԱԺԱՆ ՕՐԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Զինուորագրութիւն.— 1908-ի Թուրքիոյ Սահմանադրութենէն յետոյ ամէն մարդ ուրախ էր: Քրիստոնեաները կը կարծէին թէ ազատ պիտի ըլլային ամէն ասպարէզի մէջ: Ոչ իսլամ միւս հպատակներուն պէս հայերն ալ զինուորագրուեցան ամէն տեղ: Սեւ օրերու նախօրեակն էր: 1911-ին՝ հազիւ իտալո-թրքական պատերազմը վերջացած էր, յաջորդող տարին կը սկսէր Պալքանեան Պատերազմը: Այդ առթիւ պահեստի գունդերն ալ ղօրակոչի ենթարկուեցան, եւ զրկուեցան ճակատ ուր մաս մը զերի ինկան: Պատերազմը վերջանալով զինուորները տուն դարձան ու սկսան իրենց զործերը ծրագրել,

ՅԱԿՈՒ ԶԱՏՈՒՐԵԱՆ
 գնդակահարուած 1921-ին, Բօլաթլը

ԽՈՐԷՆ ՇԱՄՕԵԱՆ
 Մահացած Պալքանեան պատերազմին
 1913-ին

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԹԵՐԶԵԱՆ
գնդակահարուած 1921-ին, Բօլաթլը

ԿԵՄԷԱ ԾԱՄԻԽԱՆ նահատակ
զինուորուքեան միջոցին, 1915-ին

ԱՐԱՄՆԱԿ ՊՕՅԱՆԿԱՍ զոհուած 1915-ին
զինուորուքեան միջոցին

բայց չէին դիտեր թէ ամենէն զարհուրելին, 1914-ի պատերազմը պայթելու վրայ էր:

Պատերազմ հռչակուելով մինչեւ 45 տարեկանները զինուորագրուեցան ու քաղաքը մասամբ պարպուեցաւ:

Այս միջոցին Կեսարիոյ ու Գոնիայի Գոլէճները փակուեցան: Զինուորական տարիքի չհասած ուսանողները տունը մնացին առժամաբար: Մեր բոլոր ուսուցիչներն ալ զինակոչի ենթարկուած ըլլալով՝ պիտի ստիպուէինք զպրօցները գոցել եթէ թերաւարտ գոլէճականները կրթական գործը չստանձնէին:

Մեր զպրօցները՝ ուր դասաւանդութիւնները նախնական ձեւով կ'ըլ-

լային՝ գոլէճի ձեւ առին։ Ամէն առաւօտ աշակերտները մարզանք կ'ընէին եկեղեցիին տանիքին վրայ, առաջնորդութեամբ Յակոբ Պաշտօնականի որ նաեւ կ'աւանդէր թուարանութեան դասը։ Իրազիտութեան դասը ստանձնած էր Սարգիս Սողոմոնեանը։ Աշխարհագրութիւնը՝ Օննիկ Սուրէնեանը։ Հայերէնը եւ ուղղագրութիւն՝ Գարեգին Սինապեան։ Թուրքերէնի դասաւանդութիւնը՝ Գէորգ Գապղէմալեան։ Ֆրանսերէնը եւ Հայ. ուղղագրութիւնը՝ Արսէն Տաղլեան, Լւայլն, Լւայլն։

Մեզի համար ամէն ինչ նորութիւն էր — Լուսմասայ քննութիւն, նիւշերու բաշխում մասնաւոր փրճակագրութիւններով, ու մասնաւոր դասարանի դրութիւնը։ Բայց ամենէն կարեւոր նորութիւնը դասաւանդութեան ձեւն ու ազատ արտայայտութեան դրութիւնն էր։ Տիսիփիլիի կերպն ու միջոցներն այնոր էին։ մինչ այդ մենք վարժուած էինք մեր դործած յանցանքին պատիժը ընդունիլ ուսուցչին ձեռքի ճպոտին հարուածով որուն ցաւը մի քանի վայրկեան կը տեւէր, բայց այդ չէր միակ անպատեհութիւնը, նաեւ կը վախճայինք մեր դիտցածը արտայայտելու։

Մեր վարժապետները աշակերտներուն առջեւ կ'արտասանէին ծանօթ Հայ րախաստեղծներու քերթուածներէն եւ անոնց ալ կը սորվեցնէին արտասանելու կերպը։ Կը ծանօթացնէին մեր նշանաւոր գրողները անոնց դրութիւններէն հատուածներ կարդալով։ Աշակերտները՝ խանդավառուած այս ամենէն՝ ջանք կը թափէին աւելի բարձր նիւշեր առնելու, եւ ուսուցիչը զոհ ձգելու իրենց բարի վարմունքով։

Այս ձեւով հազիւ մէկ դպրոցական շրջան բոլորած էինք երբ աւերումը վրայ հասաւ, ու մեր ուսուցիչներն ալ յաւէտ կորան։ Թուրքին անգութ ձեռքը տապալեց այդ նոճիի պէս հասած երիտասարդութիւնը որոնք մեր պարծանքն ու ազգին ապագայի յոյսն էին։ Այդ երեսունէ աւելի երիտասարդութենէն հազիւ տասնեակ մը հողիներ աղատուեցան դաժան թուրքերու եաթաղանէն։

Բայց այն տապալուած նոճիներուն արմատէն ընձիւղներ ծլան, ու այսօր՝ ըլլայ Հայաստանի մէջ, ըլլայ արտասահման՝ ունինք նորահաս սերունդ մը որոնց մէջ կան գիտնականներ, մասնագէտ թէքնիսիէններ, բժիշկներ, եւայլն։

Բ. ՄԱՍ

ԶԱՐԱՇՈՒՔ ՏԱՐԻՆԵՐ 1915-1921

ԶԱՐԴ ԵՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

1915-ի չարաշուք Ապրիլ ամիսն էր։ Մեր ուսուցիչները նոյն ժպիտը չունէին իրենց դէմքին վրայ։ Տարօրինակ բան մը պատահած էր։ Անկիւն մը քաշուած կը խօսակցէին, մեզի աշակերտներու հազիւ լսելի ձայնով։ Կարգ մը ծանօթ ու անծանօթ հայ մտաւորականներու անունները կուտային. կը յիշէին թէ անոնցմէ ոմանք՝ մեղմէ 15 քլմ. անդին՝ Այաշի մէջ բանտարկուած են, ու մաս մըն ալ Զանդըրը տարուած են։

Տէր Խորէն Հայրը դպրոցի աշակերտներուն միջոցով հրաւիրագիրներ ղրկեց բոլոր բանիմաց ազգայիններուն և. Թաղական Խորհուրդի անդամներուն, որոնք շատ շանցած հաւաքուեցան ժամատունը։ Ամէնն ալ մտածկոտ եւ տխուր էին։ Կացութիւնը փափուկ էր ու հարկ էր նախազգուշութիւններ ձեռք առնել։ Որոշումները զաղտնարար բոլորին հազորդուեցան — ամէն ղէնք, առարկելի գիրք ու գրութիւն պէտք էր թաքցուէր, ու սպասուէր գալիքին։

Պոլսոյ անցուդարձերուն տեղեակ ըլլալու համար մերինները միշտ հազորդակցութեան մէջ էին մեզի մօտ Սինճան Քէօյի կայարանապետ հայրենակից Խորէն Աւագեանի հետ։ Աւագեան առաջին ականատեսն Վկաներէն մին եղաւ այդ մտաւորականներէն ոմանց աքսորուելուն։ Մնացեալները՝ խոնուած մի քանի «վակոններուն» մէջ՝ խիստ հսկողութեան տակ մինչեւ Անգարա փոխադրուած էին։ Հայրենակից Խորէն Աւագեան, 80 տարեկան Ծերունի, (ներկայիս կ'ապրի Կրէնօպլը քաղաքը), իր յուշերուն մէջ այս խնդրին շուրջ հետեւեալը կը գրէ։—

«Գալով Պալսոյ Հայ մտաւորականներէն ոմանց Սինճան Քէօյի կա-
յարանը իջեցուցելու խնդրին, յիշենք հետեւեալ անցուղարձը: Հայ մտաւո-
րականներու աքսորման նախընթաց օրը ժամը 14-ին կ'ուշենամ Անգարայի
ապահովութեան տնօրէնին անակնկալ այցելութիւնը: Կը բարեւէ կատարեալ
քաղաքավարութեամբ՝ տաճկական յատուկ «թէմալլահ»ով, «Միւտիւր Պէ-
յիմ» եւայլն ոճերով (իսթիլահներով), եւ ես կը պարտաւորուիմ՝ ըստ մեր
վաղեմի սովորութեանց՝ պատրաստել օղիի սեղանը: Մեր խօսակցութիւնը
կը դառնար զանազան նիւթերու շուրջ, ինք միշտ ծածուկ պահելով բուն ը-
սելիքը: Գլուխները բաւական տաքնալէ յետոյ՝ ինծի մեղքնալ ձեւացնելով՝
զթասիրարար ու մտերմիկ ձեւով հարցոյց ինծի թէ ինչ դաւանանքի կը
պատկանիմ: Երբ «Լուսաւորչական», պատասխանեցի, «երանի թէ Կաթո-
լիկ հայերէն եղած ըլլայիր» ըսաւ:

«Ժամը 15:30-ին տեսնեք կառքերու, ձիերու անհատնում շարաններ
որ կը հասնէին Անգարայէն: Ապահովութեան տնօրէնը ինձմէ կը բաժնուի
«Սինճան Քէօյի սահմանէն դուրս պէտք չէ ելլէք» չոր հրամանով, ու կ'եր-
թայ կարաւանը տեղաւորելու: Քրիստոնեայ վաճառականներուն արմտիքի բո-
լոր մթերանոցները կը բացուին ձիերը կերակրելու համար: Ժամը 17-ին կա-
յարանը վերադարձաւ իմանալու համար թէ վաղորդային ժամը քանիին
պիտի ժամանէր սպասուած հիւրերուն յատուկ թրէնը:

Հետեւեալ առտու ժամը 8:30-ին կայարանը արդէն պաշարուած էր հա-
րիւրաւոր փոլիս ժանտարմաներով: Ոստիկան մըն ալ ինծի կը հետեւէր որ ոչ
մէկուն հետ խօսակցութիւն կամ յարաբերութիւն չունենամ, (իթիլաֆտան
մէնն) պատուէրին համաձայն:

«Միւսաֆիր թրէնիմիզ» ըսածը Պոլսոյ Հայ մտաւորականներուն աք-
սորման յատկացուած մասնաւոր կառաչարն է եղեր:

«Յուզիչ էր տեսարանը. ոմանք գիշերանոցով, ոմանք շապիկով. հա-
զիւ տեսած հայ կայարանապետ մը՝ կը սկսին պատմել իրեն «տարտերը» եւ
կ'ուզեն որ լուր մը զրկեմ իրենց ընտանիքներուն: Իմ կողմանէ լման լու-
թիւն. տալիք պատասխանս ասիւրուս մէջ զրեցի, ձեռքերս ետիս կապեցի ու
կռնակս իրենց դարձայ որ կարդան ու հասկնան որ ազատ չեմ. ու այսպէսով
կը դռնանաք: Սպասման սրահը կը ներկայանան Տօքթ. Տաղաւարեան եւ
ուրիշ երկու հոգի, ինծի ներկայացնելով իրենց այցետոմսերը: Հետեւեալ
օրն իսկ հարկ եղածը կատարուած էր իմ կողմէս:

«Մէկիկ մէկիկ անունները կարդալով, ու երեք անգամ ալ քննութենէ
անցընելով՝ Սինճան Քէօյ բերուածները կառքերու մէջ տեղաւորեցին ու դէպի
Այաշ, Թրքական գիւղը փոխադրեցին:

«Սկիզբը՝ պաշտօնեաները խիստ մեծ յարկանքով կը վարուէին անոնց
հետ: Այաշ հասնելուն՝ մինչեւ իսկ կարապ, մեղր, հաւկիթ եւ այլ ուտե-
լիքներ ղնելու արտօնած են եղեր: Երբ Այաշի կծու թուրքերը սկսած են
դանգատիլ այլ մեղմ վարմունքին դէմ, կը պատասխանեն, «համբերեցէք,
մատաղի յատկացուած զոհը պէտք է պարարտ ըլլայ»․ Թրքերէնով («Սապր
էտին, օղուլլարմ, դուրպան գոյունը սէմիզ կէրէք»):

«Ճիշդ 15 օր ետք այդ կեղծաւոր թուրքը նորէն եկաւ, այս անգամ բողոքովին լուրջ, — Սթասիոնը պիտի խուզարկենք. տիկինը եւ պզտիկները դրացիին ուղարկեցէք որ չի վախնան — եւ ահա արդէն կասկածելի համարուած դիրքերէս մեծ ծրար մը կը պատրաստեն — (օրուան «Ճակատամարտ» թերթը, երգարան մը եւ Բաբա Համբարի ձայնագրուած հինգ հատոր շարականները: Երբ առարկեցի թէ երգարանը Կրթական Նախարարութեան արտոնութիւնով տպագրուած էր, կը բանայ 100 թիւ երգը «Հերիք Որդեակ»ը, եւ ինծի ցոյց տալով կ'ըսէ, — Խոնչպիսի թուրք նախարար մը ըլլալու է որ այդ արտոնութիւնը տայ: Շարականներն ալ կը քննենք ու յետոյ կը վերադարձնենք:

«Անդարա հասնելուն պէս կը կարգադրէ որ իմ տեղս փոխանորդ մը նշանակեն ու զիս ալ Անդարայի իշխանութեանց յանձնեն: Իմ կողմէս հեռագիր մըն ալ ես կուտամ մեր Կեդրոնական Վարչութեան, ու, հետեւեալ օրն իսկ զիս կը տեղափոխեն Հայտար ֓աշայի վրայ Տիլ Իսկէլէսին, ու ահա այդպէսով կ'ազատենք օձիքնիս:

«Շնորհիւ մեր կեդրոնի ձեռք առած խոհեմ միջոցներուն՝ բաւական թուով հայ կայարանապետներ իրենց մերձաւոր պարագաներով, եւ կարգ մը այլ պաշտօնեաներ ինծի պէս գերծ մնացին տեղահանութենէ»:

Այալ աքսորուածներուն մէջ էին Տօթորներ Տաղաւարեան, Նազգաշեան, եւ Կրագէտներ Ռ. Զարդարեան, Ոսթակ, Ակնունի, Համբարձում Պօյաճեան (Մուրատ), Ծանկիւլեան, Սմբատ Բիւրատ եւ Բիւզանդ Պօզաճեան:

Երբոր մտաւորականները Սինճան Քէօյէն ճամբայ կը հանուին՝ կայարանապետ հայրենակից Խորէն Աւագեան Ստանող կը տեղեկացնէ, բայց ուր տարած ըլլալին դաղտնի կը պահուի. միայն Այալ հասնելէն վերջն է որ տեղւոյն հեռագրապետը, հայրենակից Ստեփան Էֆէնտին՝ չփման մէջ ըլլալով բարձրաստիճան թուրք պաշտօնեաներու հետ, կ'արտօնուի հարկ եղած օգնութիւնը ընելու, եւ առաջին գործը կ'ըլլայ Ստանող լուր հասցնել, որ ուղարկեն անհրաժեշտ հաղուստներ, որովհետեւ անոնցմէ ոմանք՝ կէս գիշերին ձերբակալուած ըլլալով՝ կիսամերկ դուրս հանուած էին: Ստանողի զոյգ յարանուանութեանց վարչական մարմինները հարկ եղած նիւթական օգնութիւնը ընելու որոշումէն զատ կը խորհրդակցին թէ ինչ պէտք էր ընել այդ չարադուշակ աղէտի նախօրեակին: Փութով կը պատրաստուին զրկուելիքները եւ փոխադրութիւնը կը ստանձնէ հայրենակից Ռուբէն Քիրէմիտճեան, մեծաքանակի վաճառականը որ փոխադրական կառքեր ունէր: Կառապանները մի քանի ժամէն Այալ կը հասցնեն զրեւտեղէնները, եւ կարգ մը տեղեկութիւնները քաղած կը վերադառնան: Երկրորդ օգնութիւն մը եւս կ'ըլլայ, բայց այս անգամին մօտէն յարաբերուիլը խստիւ արգիլուած էր:

Մի քանի շաբաթ վերջ կառապանները պիտոյքներ կը հասցնեն, բայց՝ հոն հասնելուն՝ բանտերը պարապ կը գտնեն: Արդէն հայ մտաւորականները պզտիկ խումբերով տարած ու անհետացուցած էին:

Այդ աւելի քան 120 մտաւորականներէն հազիւ փոքր թիւ մը ազատ արձակուեցաւ (մէկը Բիւզանդ Պօյաճեանն էր): «Յուշարձան Ապրիլ Տասնըմէկ»ի մէջ (1919-ին Թէոդիկի կողմէ խմբագրուած) հետեւեալը կը կարդանք.

«Երկրորդ խումբով Ապրիլ 20-ին Հասանք էնկիւրիւ եւ արգելափակ-
ուեցանք ոստիկանական բանտին մէջ. Հոս եւս երկու խումբի բաժնեցիին զմեզ
եւ զատ զատ արգելափակեցին: Յաջորդ առաւօտ՝ երբ բանտին բակը իջանք՝
տեսանք որ մեծ ցնծութիւն մը կը տիրէր բանտարկեալներուն մէջ. հետա-
քըքրութեամբ մօտեցայ անոնցմէ մէկուն եւ հարցուցի:—

— Ի՞նչ է ձեր ցնծութեան պատճառը:

— Մենք չէթէ գրուեցանք, վաղն առաւօտ իսկ պիտի մեկնինք:

— Արդեօք կրնա՞մ հասկնալ թէ ի՞նչ յանցանքով դատապարտուած էք:

— Իրեւ մարդասպան 15 տարուան բանտարկութեան դատապարտուած
եմ, — պատասխանեց ցրտօրէն:

— Զո՞ւմ սպաննեցիք:

— Աղջիկ մը կը սիրէի, ծնողքը չուզեց զայն կնութեան տալ ինձ, ես
ալ լեռը փախցուցի զինք ու կիրքս յագեցնելէ վերջ սպաննեցի, — յարեց յաղ-
թական ցնծութեամբ:

«Հազիւ 22 տարեկան երիտասարդ մըն էր խօսակիցս: Ապա ուրիշ ե-
րիտասարդի մը մօտենալով նոյն հարցումները ուղղեցի, ու դրեթէ նոյն պա-
տասխանները ստացայ: Երիտասարդ բանտարկեալ մըն ալ որ կ'երգէր եւ
ուրախութենէն կ'ոստոտէր, հարցմանս պատասխանելով րաւ անտարբե-
րութեամբ:

— Ես ալ աղջիկ մը կը սիրէի որ սակայն սէրը ուրիշ երիտասարդի մը
տուած էր. երկուքը մէկէն, թէ սիրուհիս եւ թէ մրցակիցս սպաննելով վրէժս
լուծեցի:

«Երեւակայեցէք, երբ այս կարգի եղեռնագործներ չէթէ արձանագրուե-
լու յօժարելով կայսերական ներման կ'արժանանան, ինչե՛ր չեն ըներ անմեղ-
ներուն դէմ, կ'ըսէինք իրարու, առանց մտքէ անցընելու թէ այս մարդաս-
պաններէն կազմուած չէթէները նոյնիսկ հայութիւնը բնաջինջ ընելու կոչ-
ուած էին, ինչպէս իրողութիւնք անհերքելի կերպով ապացուցին ի վերջոյ:

«Երկու օր էնկիւրիւի բանտը մնալէ յետոյ Ուրբաթ առաւօտ կանուխ
ճամբայ Հանուեցանք դէպի Այալ»:

1915 Ապրիլ ամսուն Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր բանտերու մէջ գտնուող
մարդասպանները, ոճրագործները, աւազակները չէթէ արձանագրելով՝ Պոլ-
սէն մասնաւոր ղրկուած իթթիհատական պատասխանատու կազմակերպիչնե-
րու տրամադրութեան տակ կը դրուէին ծրարուած նախճիրները գլուխ հա-
նելու համար. իսկ անոնց պակաս ձյածր չըջակայ Թուրք գիւղերու արիւ-
նարբու բնակիչները կ'ամբողջացնէին:

Ի՞նչ զարհուրելի օրեր կ'սպրէր ժողովուրդը. ումէն կողմ ձերբակա-
լութիւն, բանտարկութիւն, աքսոր, զոր արդարացնելու համար պզտիկ կաս-
կած մը կամ ամբաստանութիւն մը հերիք էր որ պատրուակ բռնելով տու-
ները խուզարկէին ու զանազան չարչարանքներու ենթարկելով խոստովանեց-
նելու ջանային: Այս ամէնը կ'ընէին լոկ դրամ կորզելու միտքով, ու սանձաբ-
ձակ գործելու ամէն արտօնութիւն թուլատրուած էր իրենց քանի որ իրենց
պաշտպան ունէին Անգարայի կուսակալ Սելանիկցի Աթըֆը, եւ գործադիր

ոստիկանապետ Պէհտէտտինը, երկու մոլեռանդ իթթիհատականներ ու կատաղի ջարդարարներ:

Մայիս ամսուն շարունակուեցան խուզարկութիւնները, կը հաւաքէին ինչ գէնք որ գտնէին. կասկածի առարկայ, ու երեւելի անձնաւորութիւններ կը ձերբակալուէին: Տէր Խորէն՝ քաջ հովիւը առաջին ձերբակալուողներէն մին եղաւ: Զինք Անգարա տանելով՝ անկէ ալ նահանգին ծայրամասը գլտնուող Օսմանճըզ ըստած Թրքական աւանը աքսորեցին: Ատկէ մի քանի շաբաթ ետք կարգ մը երեւելիներ — Կիրակոս Գապգէմալեան, Արսէն Թիւրքմէնեան եւ Յարութիւն Աւաղեանի դասէն 15է աւելի երեւելի Ստանոզցիներ Զէնճիրի Ղուլուլի զընտանը արգելափակեցին եւ շատ խոշտանդումներու ենթարկեցին:

Յուլիս ամսուն՝ Հայմանայի չրջանը գտնուող մեր ջաղացպանները՝ մի քանի Սիվրի Հիսարցի արհեստակիցներով Անգարա կը տանին: Այս խումբին կը միացնեն Այաչէն ու Չանղըրըէն բերուած Հայ մտաւորականներէն խումբ մը եւ Ալմա Տաղըի ստորոտը տանելով կը սպաննեն:

Թէպէտեւ զանդուածային ձերբակալութիւններու եւ աքսորներու լուրերը կը հասնէին մեզի, բնաւ չէինք երեւակայեր որ ոճիրներու զարհուրելի սկսած էր գործադրուիլ. Հայերը բնաջնջման դատապարտուած՝ ոչխարի հօտերու պէս սպանդանոց կ'առաջնորդուէին: Ժողովուրդը ահ ու դողի մատնուած՝ օրէ օր կը սպասէին պատուհասին հասնելուն որ դժբախտաբար չուշացաւ:

Օգոստոսին մունետիկը կը յայտարարէր թէ տասնը հինգ տարեկանէն վեր եղող բոլոր այրեր պէտք է կառավարատան բակը հաւաքուէին: Խեղճերը չէին գիտեր որ արդէն մահուան դատապարտուած էին, եւ գառնուկի պէս գացին ու յանձնուեցան:

Կ'ըսուի թէ այս խումբը աւելի քան 700 հոգիէ կը բաղկանար, զոր հեծեալ ոստիկաններ խիստ հսկողութեան տակ Անգարա կը փոխադրեն՝ դրեթէ վազցնելով: Ամառուայ տաքն ու փոշին կ'աւելնային իրենց շարչարանքին, ու երբ գետակի մը մէջէն անցնէին ոստիկանները առիթ չէին տար ծռելու եւ մի քիչ ջուր խմելու: Շատեր՝ որոնք աւելի արագ քայել կարենալու համար իրենց կօշիկները հանած էին, զանոնք ջուրով կը լեցնէին պապակին գոհացնելու համար: Վերջապէս կիսամեռ վիճակի մէջ կը հասնին Անգարա, ուր մի քանի օր խիստ հսկողութեան տակ կը բանտարկեն մինչեւ այդ չրջանի աքսորուելիքներուն հաւաքուիլը:

Հող Աւետարանականներուն համար միջամտութիւն մը կ'ըլլայ, ինչպէս նաեւ Կաթոլիկներուն համար, եւ բոլորն ալ ազատ կ'արձակուին. բայց Լուսաւորչականները հաւաքելով կը տանին Չայաչ Պահճէսի ըստած վայրը եւ ձորերուն մէջ կը ջարդեն: Մահուան մէջ ալ միասին գտնուիլ ուզող զաւակ ու ծնողներ զոյգ զոյգ իրարու կառչած կը նահատակուին: Մի քանի օր յետոյ Աւետարանականները տուն կը վերադառնան: (Ասոնցմէ է որ քաղած ենք դէպի Անգարա եղած տաժանալից ճամբորդութեան նկարագրութիւնը): Անոնք լաւ գիտէին թէ ի՞նչ վիճակուած էր իրենց Լուսաւորչական եղբայրնե-

րուն, եւ լուռ կը խոկային, տուններէն դուրս ելլելու կը վարանէին, եւ չէին գիտեր ինչ պատասխանել իրենց հարեւաններուն հարցումներուն: Իսկ քաղաքը մնացողները իրենց մեկնած սիրելիներէն լուրի կը սպասէին անձկութեամբ:

Այդ առթիւ հայրենակից Կարապետ Գարակէօղեան կը պատմէ.

«1915, Օգոստոս ամիսն էր երբ հայրիկս տարին. այն ատեն հազիւ ութը տարու էի: Գիւղերն ու ջաղացքները գտնուող հայրենակիցները ձեռնակապ ու ոստիկաններու խիստ հսկողութեան տակ Ստանոլ բերին. ի տես այդ սրտաճմլիկ վիճակին՝ շատ մը կիներ մարեցան. լացն ու կոծը ամէն կողմէ կը լսուէր. ժողովուրդը շուարումի մատնուած էր:

Եղբայրս Յակոբ ու մօրեղբորորդիս Սարգիս Սողոմոնեան՝ երկուքն ալ դպրոցականներ՝ քաջ գիտնալով վերահաս աղէտին ահռելիութիւնը՝ չէին յանձնուած, եւ թաքստոց մը ապաստանած էին:

Երբոր Բողոքականները վերադարձան, Անգարայի փաստաբան Նաֆըս Էֆէնտիին որդին միասին եկաւ՝ իմացած ըլլալով որ իր դասընկերներէն Յակոբ Գարակէօղեան եւ Սարգիս Սողոմոնեան պահոււրտած են: Զանոնք զըտնելով խրախուսեց որ չի վախնան, քանի որ վտանգը անցած է կ'ըսէր, եւ կրնային ազատ պատիլ: Ասոր վրայ երկու երիտասարդներն ալ համարձակ պտտելու սկսան: Քանի մը օր յետոյ՝ երբ պարտէշները պտոյտի դացին օրուան տօթէն զովանալու համար, կը նշմարուին մի քանի թուրք պաշտօնեաներու կողմէ, որոնք գինարբուք սարքած էին ու կ'ուրախանային հայերէն իրենց ստացած կաշառքներուն ու ապաղային տիրանալիք աւարին վրայ: Նոյն օրը լուր կուտան կառավարութեան, եւ իրիկունը երկու ոստիկան զալով ձերբակալեցին զիրենք: Հետեւեալ օրը ձեռնակապուած Անգարա տարուեցան ոստիկանի մը հսկողութեամբ, ու մենք կը դիտէինք դիմացի պարտէշներուն մէջէն անոնց յուսահատ ու գլխիկոր մեկնումը բայց անկարող էինք իրենց օգնութիւն հասցնելու:

Հազիւ ութը օր անցած՝ Անգարայի Կաթոլիկները հուաքելով կ'աքսորէին Ստանոլի ուղղութեամբ: Անոնց մեծամասնութիւնը Հալէպէն անդին ուժասպառ կ'իյնան եւ միայն մնացորդ մը կը վերադառնայ:

Մունեաթիկը կրկին պռուալ կը սկսի. այս անգամ Բողոքականները կառավարատան բակը կը հրաւիրուին իրենց ինքնութեան թուղթերու փոփոխութեան համար: Ստորեւ կուտանք Հօպպէ վարժուհիին (ներկայիս 85 տարեկան) յուշերուն մէջ պատմուածը.—

«Բայց Բողոքականները երբ եկան՝ շատ տխուր էին. ութը օր վերջ՝ չարաթ երեկոյեան աղօթաժողովէն առաջ՝ պատուելին կառավարատունէն կը կանչուի: Միւտիւրը պատուելիին կ'ըսէ. «Պատուելի, ասկէ վերջ դուք ազատ էք եւ ամէն մարդ իր գործը կրնայ շարունակել»: Պատուելին կը վերադառնայ ու աղօթաժողովէն ետք ժողովուրդին կ'ըսէ ինչ որ իրեն հաղորդուած էր:

«Հազիւ չարաթ մը անցաւ. Կիրակի կէսօրէն յետոյ ամբողջ ժողովուրդը կանչուեցաւ կառավարատուն, իբր թէ «թէզգիրէ»ները (անձագիր) պիտի

փոխեն եւ Ալմանի թէղթերէ պիտի տան եղեր: Ամէն ոք տխուր էր, հասկցան թէ լարուած ծուղակ մը կար: Գացին բոլորն ալ, եւ հոն զիրենք ախոռի մը մէջ կը խճողեն, ուր կ'անցընեն զիշերը: Յաջորդ օրը միւտիւրը կը կանչէ պատուելին ու կ'ըսէ. «Հիմա դուք ազատ էք, պայմանաւ որ ձեր ինքնութեան թուղթերը փոխուին եւ դերմանական անձագիր առնէք. յետ այսու՝ ինչպէս մենք դերմանացիներուն հետ խնամութիւններ կը հաստատենք, ձեզի հետ ալ նոյնը պիտի ընենք, ձեր աղջիկները մեր տղոց պիտի առնենք, եւ ձեր աղջիկներն ալ ձեր տղոց պիտի տանք ու միատեղ պիտի ապրինք»:

«Պատուելին կը պատասխանէ թէ ինք մինակը չէ ու պէտք է ժողովուրդին կամքը հարցնէ: Ժողովուրդին դառնալով կը հաղորդէ միւտիւրին ըսածները, ու կ'աւելցնէ. «Որհնեցէք զաւակներս, ասոնք պարզապէս մեզի թրքութիւն կ'առաջարկեն»: Անդիէն Քէօսէեան Յովհաննէս աղան ոտքի ելլելով կ'ըսէ.

«Պատուելի, մենք թրքութիւն չենք ընդունիր, մեր եղբայրները իրենց կրօնքին ու իրենց ազգին համար նահատակուեցան, մենք ալ մեր Լուսաւորչական եղբայրներուն պէս նահատակուելու պատրաստ ենք»: Բոլոր ներկաները միաբերան Քէօսէեան Յովհաննէս աղային ըսածներուն հաւանութիւն կուտան:

«Պատուելին Միւտիւրին քով վերադառնալով կ'ըսէ. «Իմ ժողովուրդս չեն ընդունիր եւ չեն ուզեր Ալմանի քէզգիրէ»: Միւտիւրը կ'ըսէ. «Դուք գիտէք, եթէ չէք ուզեր, պատրաստուեցէք երթալու լուսաւորչականներու մօտ»:

«Լսեցինք որ զանոնք ալ պիտի տանին. ամէն տուն սուգը պատած էր: Բոլորն ալ գուշակեցին իրենց գլխուն գալիքը եւ հրաժարեցան ճամբու պատրաստութիւններ ընելու մտադրութենէն: Էսամ մայրիկը զիս պատուելի հայրիկին զրկեց որ հարցնեմ թէ բանի մը պէտք ունի՞. կամ Կիրակի օրուայ հագուստը կ'ուզէ՞ր փոխել: Գացի ու հարցուցի, ու մեր սիրելի Հայրապետ պատուելին ըսաւ. «Աղջիկս, ես բանի մը պէտքութիւն չունիմ. հագուստս ալ չեմ ուզեր փոխել, եթէ մեռնիմ թող այս հագուստովս մեռնիմ. միայն թէ, աղջիկս, դուք ձեզ աղէկ պահեցէք, ձեր կրօնքին, լեզուին ու պատիւին տէրը եղէք. Յիսուսի ըսածին պէս. «Ո՛վ Նրուսաղէմի աղջիկներ, ձեր զաւակներուն ու ձեզի համար լացէք»: Պատուելի հայրիկն ալ մեզի ըսաւ. «Մեզի համար մի՛ լաք, ձեզի եւ ձեր զաւակներուն համար լացէք»:

«Յաջորդ օրը զիրենք Ստանոգի մօտ Սէյիւրճէ ըսուած տեղը տարին, ուր պատուելին ոստիկաններու առաջնորդէն արտօնութիւն կ'ուզէ որ վերջին պաշտօնը կատարէ: Արտօնութիւնը կը տրուի. պատուելին իր քարոզով կը քաջալերէ ժողովուրդը. յետոյ կ'աղօթէ. աղօթքէն վերջ «պու տիւնեա միւնէք եւրի տիւր» երգը երգուած պահուն արդէն շատերը իրենց վերջին քունը կը քնանան:

«Իրաւ այս ամէնը մենք աչքովնիս չտեսանք, բայց Ստանոգիի չափուչ մը կար որ պարտականութեան բերմամբ ջարդարարներու քովն է եղեր, եւ կը վկայէր թէ պատուելիին երգած երգը, տուած քարոզն ու մատուցած աղօթքը դեռ կը հնչէին իր ականջին. «Այդ ի՞նչ հրաշալի ձայն էր, իմ սիրտս

չդիմացաւ եւ լացի», կ'ըսէր: Այո, բարի սիրտ ունեցողներ ալ կային, չար սիրտ ունեցողներ ալ»:

Աւետարանականները հազիւ մեկնած՝ կուգայ Հասան կոչուած հրէշը իր մի քանի արբանեակներով, կը ժողվէ տասը պատանիներ եւ Ստանոզէն ոչ շատ հեռու ձոր մը տանելով՝ ամէն տեսակ խենեշ ու վայրագ վերաբերմունքներէ յետոյ զանոնք կը սպաննեն:

Մեր յիշողութիւնով պատրաստուած ցանկ մը այդ անմեղ պատանիներուն, որոնք լուսաւորչական թէ բողոքական դպրոցի առաջին դասարանին աշակերտներէն էին.

Յովհաննէս Մաթէոսեան
Գրիգոր Եղեանեան
Յակոբ Կօմմիկեան
Յովհաննէս Պալապանեան
Պաղտատար Գրեան
Միսակ Ղուպեան
Ներսէս Թիւրքմէնեան

Յակոբ Պալապանեան
Միսակ Գըսապեան
Կոնստէն Մուրատեան
Յակոբ Վարդերեան
Պաղտատար Գասպարեան
Կարապետ Ասլանեան
Դաւիթ Թրքերեան

ՄՆԱՑՈՐԴ

Գանք հիմա գիւղը մնացողներուն: Քսանէն մինչեւ 45 տարեկան այրերը զինուորագրուած ըլլալով՝ անոնցմէ 30էն վեր եղողները ճամբաներու շինութեան համար Անգարայէն անդին կազմուած բանուորական գունդին միացած էին, իսկ զէնքի վարժ եղողները կամ Տարտանէլի ճակատը եւ կամ Գորգ բանակ (Էրզրումի ճակատը) ղրկուած էին. այնպէս որ կը մնային կիներ եւ պատանիներ:

Ժողովուրդը իր հովիւը կորսնցուցած հօտի կը նմանէր: Անտեղեակ պատահած աղէտի ահռելի իրականութեան՝ դիշեր ցորեկ աղօթելով Աստուծոյ օգնութիւնը կը հայցէին, ու միեւնոյն ատեն իրենցմէ հեռացած սրբելիներէն լուրի կը սպասէին: Թէպէտեւ ոմանք կարգ մը թուրքերուն վրայ Բողոքականներուն հագուստները կը տեսնէին, չէին կրնար երեւակայել թէ ոճերներուն ամենագարշելին գործադրուած էր այնպիսի չըջանի մը մէջ ուր թուրքն ու հայը միշտ հաշտ ապրած էին, եւ թէ ոչխարը կրնար մէկ օրէն միւսը գայլ դառնալ:

Թուրքը տգէտ է ու տրամաբանութենէ զուրկ. հովը որ կողմը որ փչէ հոն կը դառնայ, մանաւանդ երբ այդ հովը ի նպաստ իրեն փչէ: Հայուն ինչքին տէր դառնալու տենչը, ու զայն իրականացնելու համար իրենց եղած պաշտօնական խոստումները, մէկ օրէն միւսը դադան կը դարձնէին այն մարդիկը որոնք հայուն բարիքները քիչ չէին վայելած: Թէեւ իրենց տմարդի արարքներուն համար զղացողներ եղան, բայց ի՞նչ օգուտ: Հակառակ եղած խոստումներուն՝ յուսացուած աւարները չկրցան ձեռք ձգել, որովհետեւ գործի գլուխ կեցողները զանոնք անձամբ բաժնուեցան: Աքսորուածներուն բոլոր ինչքերը, եկեղեցիներուն ոսկեղէն ու արծաթեղէն առարկաները կո-

ղոպտելէ յետոյ Անգարայի հայաշատ հարուստ թաղը կրակի տուին, եւ որպէսզի բոցը արագ ճարակէ՝ կրակին վրայ քարիւղ սրակեցին: Ի վերջոյ ջուր գործածելու ստիպուեցան երբ կրակը թրքական թաղին մօտեցաւ:

Այր մարդոց աքսորուելէն մի քանի շաբաթ վերջ անոնց ընտանիքներն ալ աքսորուելու հրամանը չուշացաւ:

Տեղւոյն միւտիւրը Իպրահիմ Շահին՝ բարեսիրտ ըլլալով հանդերձ, իր կամքէն անկախ՝ թէ Կեդրոնական Կառավարութեան վճիռին՝ եւ թէ ալ չրջանի արիւնարբու թուրքերուն ճնշումին հակառակելու անկարող՝ գործադրած է եղեր աքսորն ու ջարդը: Բայց երբ կարգը կուգայ անմեղ մանուկներուն եւ անպաշտպան կիներուն՝ չի կրնար հանդուրժել ու կերպ մը կը խորհի:

Զինուորական ծառայութեան կանչուածներուն ընտանիքները աքսորէն զերծ կացուցանելով կը պահէ տեղւոյն վրայ. իսկ ղինուոր զաւակ չունեցողները փոխանակ շատ հեռուները ուղարկելու՝ երկուքական ընտանիք Ստանոլի ենթակայ թուրք գիւղերը կը բաժնէ:

Այդ առթիւ միւտիւրը ըսեր է. «Ասիկա ձեզի բարիք մըն է որ կ'ընեմ, այս բարիքը դուք վերջէն է որ պիտի գիտնաք»:

Քաղաքը մեծ մասամբ պարպուած էր. չրջանի թուրքերէն ոմանք իրենց խոտաացուած թաւանին կը սպասէին, բայց ասդին, միւտիւրը խիստ հակողութեան տակ կը պահէր քաղաքը. ինք ալ անձամբ կը չրջէր ամէն կողմը, ստուգելու համար պահակ ոստիկաններու ներկայութիւնը իրենց վստահուած պաշտօնին վրայ: Այսպէս կ'անցնէին օրերն ու ամիսները, եւ ժողովուրդը իրենց սիրելիներէն միամտաբար լուրի կը սպասէր:

Այս դէպքերը պատահեցան աշնան, ու ձմեռը շուտ վրայ հասաւ: Հաց չահող հայրերն ու որդիները ալ չկային, թէ անդեղէնի եւ թէ ալ վառելանիւթի պակասը զգալի էր:

Անոնք որ գիւղերը ղրկուած էին աւելի ապահով էին այս տեսակէտով քանի որ թուրքերուն քով աշխատելով իրենց հացը կը ճարէին. հայ մայրեր ու աղջիկներ՝ որոնք իրենց տան դործը ընելու կը դժկամակէին՝ ստիպուեցան թուրքերուն քով սպասուհի ըլլալ: 12-13 տարեկան մանչերը՝ որոնք դպրոցէն գատ ուրիշ բան չէին տեսած՝ թուրքերուն մօտ հօտարած եղան: Զինուորագրութեան ընտանիքները՝ որոնք քաղաքը մնացած էին, սկսան չրջակայ գիւղերը երթալ եւ իրենց հագուստեղէնն ու զարդեղէնները, երբեմն ալ խոհանոցի անօթները ցորենով փոխել. անչափահաս տղաքներ սկսան թուրքերուն ծառայութիւն ընել. մայրեր՝ իրենց աղջիկները միասին առած՝ գիւղացիներու տնային գործերուն կ'օգնէին, եւ նոյնիսկ արտերէն հասկաքաղ կ'ընէին ձմրան պաշար ապահովելու միտքով: Ժողովուրդը հացահատիկը կռնակի վրայ քիլոմետրներով փոխադրելով՝ աղալ կուտային ու տուն կը բերէին:

Այդ ատենները թուրքը ազատ էր ուզածին չափ հայ ջարդելու, եւ իրմէ ոեւէ հաշիւ պահանջող չկար: Ամբողջ ժողովուրդը աքսորելէ յետոյ չխնայեցին նաեւ մատաղատի պատանիներուն: Օրինակ՝ մի քանիներ՝ որոնք

իրենց թուրք բարեկամներուն մօտ ապաստան գտած էին, կարդ մը թուրք դահիճներու կողմէ՝ սպառնալիքով խլուցան ու Ստանոդի մօտ Շախշախին Դարը ըսուած վայրը ջարդուեցան: Այդ զոհերն էին՝ Սարգիս Ալաճաճեան, Սողոմոն Սեմողոնեան, Յարութիւն Սողոմոնեան, Պօղոս Հիւսնիւան, Շիրինէնց Արիստաքէսը եւ Եղիշէ Տաղլեան:

Այս դէպքերէն մի քանի ամիս վերջ՝ երբ աքսորուածներուն ընտանիքները գիւղերը բաժնուած էին, Սարայ գիւղի նշանաւոր ջարդարար Համտին՝ որ իր մեղսակիցներով այդ չըջանին՝ մանաւանդ Բողոքականներուն՝ դահիճը եղած է, աւելի քան տասը յոյն փախստականներ ձերբակալեց, ու փոխանակ իշխանութեանց յանձնելու, չառ մը չարչարանքներու ենթարկելէ յետոյ սպաննեց: Այս դէպքին ականատես հայրենակիցներ Կարապետ Կէօտէեան եւ Գրիգոր Հաճի Դանիէլեան կը պատմեն.

«Գրիգորի թուրք հօտարածները եղէգնուտներուն մէջ մի քանի ստուերներ նշմարած ըլլալով՝ լուր կուտան Համտին եւ իր գործակիցներուն, որոնք՝ զինուած ու զամփոռներու օգնութեամբ՝ եղէգնուտը պաշարելով կը գտնեն եւ կը ձերբակալեն այդ յոյները եւ Կիւղ կը բերեն: Յետոյ զանոնք մերկացնելով քով քովի կայնեցուցին, եւ մեզի ու մեր մայրերուն ստիպեցին որ ատոնց առջեւէն անցնինք ու անարգական խօսքեր ուղղելով երեսնին թրքենք. եթէ մերժէինք մեզ ալ անոնց հետ տանիլ կը սպառնային: Ահ ու զոդի մատնուած, մեր բերաններն ու շրթունքները չորցած՝ առ ի ձեւակերպութիւն համակերպեցանք պարտադրաբար: Թէեւ մեր շրթունքները չորցած էին, մեր սրտերէն արիւն կը հոսէր»:

Այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ դինազադար: Տարագրուածներու բացակայութեան իրենց տունները զրաւուած էին Առնաւուտ եւ Պօշնադ գաղթականներէ որոնք՝ ապրուստի միջոցներ չկարենալով որոնել՝ կարճ ատեն յետոյ հեռացան: 1918 Նոյ. ամսուն պատերազմը դադրած ըլլալով խլեակներ սկսան գիւղ վերադառնալ եւ իրենց տուններուն եւ այգիներուն տիրանալ:

Վերադարձ.— Այդ ատեն էր որ կրցանք ճշդել թէ որչափ եղած էր մեր կորուստը. երեւան եկաւ որ աքսորուածներուն բոլորն ալ ջարդուած էին. 20–30 տարեկան՝ գէնքի տակ եղողները ճակատները կամ մահացած, կամ ալ թուրքին կողմէ զինաթափ ըլլալով սպաննուած էին: Իսկ 30–45 տարեկանները՝ որոնք ճամբաներու շինութեամբ կը զբաղուէին, քիչ բացառութեամբ վերադարձան, բայց յոգնած ու հիւծած տաժանակիր աշխատանքէն եւ սրնունդի պակասէն: Ժամանակ մը վերջ իմացանք թէ քսանի չափ Ստանոզի երիտասարդներ ռուսերու յառաջխաղացքին առթիւ յաջողած էին էրզրումի ճակատէն փախուստ տալով միանալ հայ կամաւորական զունդերու: Անոնց ցանկը մեղի հաղորդեց հայրենակից Անդրէաս Պօյաճեանը.

Մաթէոսեան Գրիգոր (Ամերիկայէն կամաւոր եկած սպայ)
Անդրէաս Պօյաճեան
Պէրպլէրէնց Մարտիրոսը
Ֆաթեհնց Պօզսը

Մուղալիմց Կարապետը
Մուղալիմց Պետրոսը
Պօզուրտէնց Օմնիկը
Պօզուրտէնց Յակոբը
Ալթըզուլաճէնց Խաչիկը

Նէմիպէնց Յարութիւնը
Տօնպաեան Կարապետ
Մաքսուէնց Գոյրամսիմ Գրիգորը
Եանիէնց Յակօբը
Վարքօրեանց Օննիկը

Սէյիսեան Յարութիւն
Անգարացի հացագործ Օննիկը
Պատիկեան Հայրապետ
Ղաւրմիէնց Յարութիւնը

Այս Ստանուլցի կամաւորներէն շատերը՝ ըլլալ թրքական ճակատին վրայ, ըլլալ Պաքուի շրջանը Մուրատին խումբին մէջ կոռուած ու զոհուած են։ Մի քանիներ միայն ողջ վերադարձան․ անոնցմէ մին է Հայրենակից Անդրէաս Պոյաճեանը որուն յուշերը պիտի տանք ստորեւ։

Երբ Տէր Զօրի սպանդէն վերապրողները կը պատմէին իրենց կրած չարչարանքները, իրաւ Հասկցանք թէ մեր տեղական միւտիւրը ո՛րքան մեծ բարիք մը ըրած էր տարապրուածներուն ընտանիքները զիւղերը բաշխելով ու գինուորներուն ընտանիքները տեղւոյն վրայ պահելով։

Քայքայուած առողջութիւնով աքսորէն վերադարձածներուն պէտք էր ժամանակ, խնամք եւ սնունդ որ վերապտնէին իրենց առողջութիւնը։ Այս եղած է Հայուն ճակատագիրը դարեւ ի վեր։ Ան միշտ աշխատած է քանդուած բոյնը վերաշինել առանց յուսահատելու։ Այն պատանիները որոնք գիւղը մնացած էին դարձան Երիտասարդ․ քանդուած բոյները սկսան շինուիլ․ վերադարձած արհեստավորները սկսան իրենց գործին ու ձեռնարկեցին իրենց տեղը բռնելու կարող անձեր պատրաստելու։ Ողջ մնացած ջաղացպանները սկսան շինել փլատակի վերածուած ջաղացքները ու դանոնք աշխատեցնել իրենց յարմար օգնականներ առնելով․ այնպէս որ 1919-ի դարնտն կեանքը մասամբ իր բնականոն ընթացքը առած էր։

Եկեղեցիները, ժողովարանն ու դպրոցները տարիներով դոց մնացած՝ եւ իրենց գոյքերն ալ կողոպտուած էին։ Ո՛չ քահանայ ունէինք, ո՛չ ալ վերապրող ուսուցիչ։ Բայց պէտք էր կաղմակերպուիլ, մանուկները պէտք չէր սուանց դպրոցի մնային։

Վերակազմում․— Հայուն նուիրական պարտականութիւնը եղած է Հայ մանկան սորվեցնել Մեսրոպեան ոսկեղնիկ լեզուն։ Տէր Զօրի անապատներուն մէջն անգամ՝ Հայ մայրեր աւաղներուն վրայ իրենց մատներով գրել կարգալ սորվեցուցեր են իրենց զաւակներուն։ Վերապրողները նոյն ոգիով տոգորուած էին, ու սպանդէն Հաղիւ ճողոպրած՝ ձեռնարկեցին դպրոցը բանալու։

Զկային կարող ուսուցիչներ, բայց զտնուեցան նախկին ուսանող եւ ուսանողուհիներ որոնք այս դժուարին պարտականութիւնը յանձն առին եւ Լուսաւորչականներն ու Բողոքականները զործակցաբար զպրոց մը բացին։ 1919-ին, օգտագործելով զտնուած դասադիրքերը։ Երեք տարիներ անդադար աշխատանք տարուեցաւ ուսում ջամբելու ոչ միայն մանուկներուն այլ նաեւ կարգ մը չափահասներու որոնք պապակր ունէին իրենց ընդհատուած ուսումը շարունակելու։

Հոգեւոր պաշտամունքները կը կատարուէին ժողովարանին մէջ։ Հայ-

րենակից Գէորգ Քէօսէկան՝ հոգեւոր ժողովներ առաջնորդելու ատակ՝ սիրով կը վերցնէր այդ պարտականութիւնը եւ հոգեւոր սնունդ կը մատակարարէր երկու համայնքներու հաւատացեալներուն ալ: Հետադային նոյն նուիրական պարտականութիւնը կատարեց Ֆրանսայի զանազան քաղաքներուն մէջ ալ, ինչպէս Մարսիլիա, Փօնտըշէրի, Վալանս եւ Փարիզ, տարածելով քրիստոնէական հաւատքը:

Թէպէտեւ թիւով կոտորակուած՝ բայց մեր ազատութիւնը գտած՝ եւ մեր պապեանական ինչքերուն տիրացած ըլլալով զոհ էինք: Նոր սերունդի վերապրող բեկորները մեկնողներուն թողուցած բացը լեցնելու վրայ էին: Բայց աւաղ որ մեր ուրախութիւնը երկար չտեւեց:

1918 Հոկտեմբեր 30-ին Թուրքիա Մուտրոսի մէջ ստորագրեց իր պարտութեան դաշինքը, եւ Նոյեմբեր 4-ին՝ պետական կազմը փախաւ Գերմանիա: Գերմանիա ալ պարտուելով՝ Նոյեմբեր 11-ին հռչակուեցաւ զինադադարը: Հայ ազգը կը յուսար թէ համաձայնական պետութիւնները՝ իրենց խոստման համաձայն պիտի օժանդակէին իրենց սղտիկ դաշնակիցին. չէ՞ որ հայերն ալ կուտած էին իրենց կողքին, ու հայ կամաւորները՝ Արարայի ճակատին վրայ եւ այլուր՝ իրենց ըրած քաջագործութիւններով բաժին բերած էին չահուած յաղթանակին:

Անգլիական, Ֆրանսական եւ իտալական զրահաւորները Տարտանեւէն մուտք գործելով Պոլիսը գրաւեցին: Անգլիան ստանձնեց Պաղեստինի հովանաւորութիւնը. Ֆրանսա՝ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ՝ ուր հայ կամաւորներ թեւ թիկունք կանգնած էին իր բանակին, յուսալով թէ անոր հովանաւորութեան տակ պիտի հիմնուէր Հայկական Կիլիկիա մը: Իտալիա ստանձնեց Առալիոյ չրջանի հովանաւորութիւնը: Յոյները գրաւած էին Իզմիրը, բայց ներքին չրջանները թափանցելով քրիստոնեաներու ջարդարարները հաշուեյարդարի ենթարկելու փորձ չըրին:

Ռուսիոյ մէջ Պոլշեւիկութիւնը ծագած ըլլալով՝ Կովկասի մէջ կազմուեցան Վրաստանի, Ասորպէյճանի, ինչպէս նաեւ Հայաստանի հանրապետութիւնները: 1918, Մայիս 28-ին Թուրքիա ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը, մէջն ըլլալով Կարս, Արտահան եւ Երեւանի նահանգները:

Հայ ազգը կը սպասէր Ուիլսոնեան ծովէ ծով Հայաստանի մը կազմութեան. դէպքերը ուրիշ ձեւ առին. համայնավարութիւնը կը սպառնար ամբողջ Կովկասին ուր Մէնչէւիկներու եւ Պոլշեւիկներու միջեւ յաճախ ընդհարումներ տեղի կ'ունենային: Յաղթական համաձայնականներու մրցակցութեանց հետեւանքով Կիլիկիան պարպուելով ձգուեցաւ նոր կազմուելիք Թուրք կառավարութեան:

Միլի Դարժումը.— Քանի մը Թուրք զինուորականներ՝ օգտուելով համաձայնականներու երկպառակութիւններէն, Մուսթաֆա Քէմալի զլիաւորութեամբ կ'ըմբոստանային ու կը կազմակերպէին Միլլիշարժումը գործակցութեամբ Գարա Պէքիր եւ Իսմէթ փաշաներու: 1919-ին Անատոլուի մէջ սկսած այս շարժումի հետեւանքով յարաբերութիւնները կը խզուին Պոլսոյ հետ: Կեդրոն ընտրելով Անգարան՝ իրենց կ'ենթարկեն Էրզրումէն մինչեւ

Պրուսա . կը հիմնեն անկախութեան դատարաններ ու կախաղան կը բարձրացնեն ընդդիմադիրները : Այսպէսով ամէն կողմ ա՛հ ու սարսափ կը սփռեն :

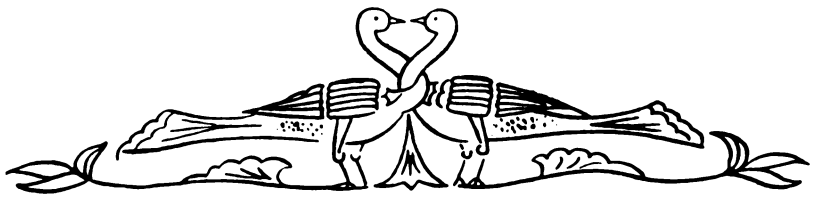
Իրենց նպատակը իրադրոծելու համար ամէն շրջանի երեւելի հարուստներէն կը պահանջէին դրամ , դէնք եւ ձիեր ու կը զինէին չէթէյական գունդերը որոնք կը կոռէին Կիլիկիան ճակատին վրայ : Ֆրանսական պաշտպանութեան ապաւինելով տուն տեղ եղած Այնթապի , Մարաշի , Տէօրթ Եօլի եւ Հաճընի շրջաններու հայերը անոնց նահանջին վրայ յուսախար ըլլալով , ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն եւ ի վերջոյ իրենք ալ նահանջելով կը հեռանան Թուրքիայէն :

Միլլի շարժումին անկանոն բանակը՝ միանալով Քեազիմ Գարապէքիրի բանակին կը քալէ Հայաստանի վրայ որ համայնաւար-դաշնակցական ընդհարումներու թատերաբեմ դարձած էր , ու կը գրաւէ Կարսն ու Արտահանը : Համայնաւար ուժերը Կովկասէն յառաջանալով 1920-ին կը գրաւեն Վրաստանը , Ատրպէյճանը եւ Երեւանի շրջանը ուր կը հիմնեն Հայաստանի Սովետական Հանրապետութիւնը :

Լենինի համայնաւար կառավարութիւնը կ'ուզէր վերակազմուած Թուրքիա մը որ իբր պատնէչ ու միջնաբերդ ծառայէր իրենց եւ դրամատիրական երկիրներուն միջեւ : Այս իսկ պատճառով իրենց հարց չէր Կարսն ու Արտահանը վերագրաւել : Այսպէս , Հայաստանը մնաց միայն Երեւանով : (Երեւանի նահանգը ունի շուրջ 30·000 քառ . քմ . տարածութիւն) :

Սակայն այդ օրերուն քայքայուած ու ողբալի Հայաստանը այսօր բարգաւաճած ու նախանձելի վիճակի հասած է . եւ հազիւ 800·000 բնակչութիւն հաշուող երկիրը այսօր երկու միլիոնէ աւելի բնակչութիւն ունի : Իր զանազան ճարտարարուեստներով ու շատ մը չէն քաղաքներով կրնայ մրցիլ եւրոպական ոեւէ փոքր երկրի հետ : Հայուն ձիրքը՝ միացած իր կամքին կերտեցին այս ամէնը : Ստանոգցիներն ալ բաժին ունեցան այս ամէնուն մէջ : Անոնցմէ շատեր Թուրքիայէն , Պուլկարիայէն , Յունաստանէն ու Ֆրանսայէն դաղթելով Հայաստանի վերելքին ի սպաս դրին իրենց ոյժն ու տաղանդները : Ասոնց զաւակներն ալ կարեւոր նուաճումներ կատարած են թէ գիտական եւ թէ թէքնիքական մարդերուն մէջ :

Բայց հոս դառնանք Ստանոգի անցուղարձերուն Յունո-Թրքական պատերազմի նախօրեակին : Մեզի կը սպասէր կրկին աքսորութեան եւ Զարդի դառն բաժակը , եւ կրկին պիտի տայինք նոր զոհեր՝ լքելով մեր պապենական ժառանգութիւնը . ամէն մէկս «վերադարձը արգիլուած» վճիռը կրող անցադիրներով պիտի ցրուէինք աշխարհի չորս հովերուն , առանց մեր ձգած ինչքերուն ու կալուածներուն փոխարէն ոեւէ հատուցում ստանալու մինչեւ այսօր :

Գ. ՄԱՍ

ՆՈՐ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 1921--22

Զինադադարէն վերջը վերապրող Ստանողցիներ՝ վերադառնալով իրենց ծննդավայրը՝ սկսած էին վերականգնել իրենց աւերուած ու թափուր գիւղը, բնականոն կեանք մը վարելու յոյսով:

Բայց շուտով սեւ ամպեր սկսան երեւնալ հորիզոնին վրայ: Քէմալական շարժումը Արեւելեան նահանգներու վրայ տարած իր յաղթանակով թուրք ժողովուրդին վստահութեան արժանացած էր եւ կանոնաւոր բանակ մը կազմելու վրայ էր:

Այս միջոցին Յոյները Իդմիրէն յառաջանալով կը գրաւեն Պրուսան, ու կը քալեն դէպի էսկիշէհիր: Թուրքերը իրենց նահանջի ճամբուն վրայ հաւաքեցին տղամարդիկը եւ երբեմն ալ ամբողջ ընտանիքներ ու աքսորեցին դէպի ներսերը:

Ախտը. — Այդ աքսորուածներէն մաս մըն ալ եկան Ստանուլ, լոկ դիշերելու համար, ու մենք ականատես եղանք անոնց դժբախտութեան: Քառասուն Մանկանց եկեղեցին՝ թէպէտեւ մերկացած իր արժէքաւոր գոյքերէն՝ ունէր տակաւին մի քանի խսիրներ: Ուստի հայրենակիցներու դիմումին վրայ կը թոյլատրուի որ աքսորեալները հոն արդէլափակուին: Երբեմն մէկ զիշեր կը մնային, երբեմն ալ քանի մը օր, երբ Ստանողցիները առիթը կ'ունենային իրենց ճղճիմ պաշարը բաժնելու անոնց հետ: Երբեմն ոստիկաններ կ'արգիլէին մեղ, բայց չէինք յուսահատեր, ու մեր բերածները ետեւի պատուհաններու երկաթէ ձողերուն միջոցներէն ներս կ'երկարէինք:

Թէպէտեւ 1921-ի զարնան ականատես եղած էինք էսկիշէհիրէն բերուած դաղթականներու բաղդին, Ստանուլ կը շարունակէր իր բնականոն կեանքը: Վերապրող ջաղացպանները դացած էին իրենց հեռաւոր ջաղացքները,

եւ զանազան կարգի արհեստաւորներ ալ իրենց գործին բերմամբ մեկնած էին գիւղերը, առանց կասկածելու որ իրենց համար ծուղակ կը լարուէր մութին մէջ:

Հասան ըստեալ բորենին՝ իր մի քանի արբանեակներով՝ կը հաստատուի Միլիական շարժումի կեդրոնը, Անգարա: Զարիք հասցնելու պատեհ առիթը ներկայացած համարելով՝ Ստանոլդիններէն «անբաղձալի»ներու ցանկ մը կը պատրաստէ, սա ամբաստանութիւնով թէ Անգլիացիներէն ղէնք եւ ռազմամթերք ստացած են:

Կաթի սնտուկներ.— 1919-ին, երբ Անգլիացիները կը հսկէին Պոլիս—Անգարա շոգեկառքի երթեւեկութեան, Կարմիր Քաջի կողմէ կաթի սնտուկներ կը ղրկուին Անգարա, որմէ բաժին կը հանուի նաեւ Ստանոլդին ու կը ղըրկուի Սինճան Քէօյի կայարանը: Ասիկա կասկածի նիւթ կը դարձնեն, քաջ գիտնալով թէ այդ սնտուկները խտացուած կաթ կը պարունակէին, աննըպաստ տեղեկագիր մը կ'ուղղեն կեդրոնական կառավարութեան: Հետեւելով ցանկի մը (իբրեւ թէ այդ ցանկին վրայի 80 հայրենակիցներուն կէսը բուն «քոմիթաճներ», եւ միւս կէսն ալ համակիրներ են եղած)՝ կը սկսին ձերբակալութիւններու. քաղաքը գտնուողները բանտը կը նետուին, իսկ ջաղացքները եւ գիւղերը եղողները խիստ հսկողութեան տակ Ստանոլդ բերուելով Փետրուարի վերջերը կը փոխադրուին Անգարա, հոնկէ՝ «քոմիթաճը» ամբաստանուածները, շուրջ 36 հոգի, Կեսարիոյ ուղղութեամբ՝ իսկ «համակիր քոմիթաճը» կոչուածներն ալ Եօզղատի կողմերը կ'աքսորուին: Հայրենակից Ստեփան Թիւրքմէնեան իր յուշերուն մէջ սապէս կը պատմէ.

«1921-ի Մարտ ամսուն սկիզբները Եօզղատ ղրկուելու որոշուածները ապահով կը հասնին հոն, եւ քաղաքէն չհեռանալու պայմանով ազատ կը ձգուին: Ուստի՝ ամէն մարդ գործ մը գտնելով աշխատելու կը սկսի: Երբ Կեսարիա ղրկուած 36 հոգին Գըր Շէհիր կը հասնին, տեղւոյն ոստիկանապետը՝ կարդալով անուանացանկին կցուած «վտանգաւոր քոմիթաճիներ» դիտողութիւնը՝ կ'ըսէ. «Մեղք չէ՞ մեր ոստիկաններուն որ յոգնութիւն յանձն առնեն այդպիսիներու ընկերանալու, պէտք է այսօր իսկ մաքրել ատոնց հաշիւը»:

Կրկին քարդ.— «Այդ խումբին մէջէն Սիմոն անուն մէկը՝ որ այդ կողմերէն փոխադրուած եւ Ստանոլդ հաստատուած էր, միակ վերապրողը կ'ըլլայ, հակառակ ծանր վէրքեր ստացած ըլլալուն: Իր փորձառութիւնը կը պատմէ հետեւեալ ձեւով.

«Կէսօրէ վերջը մեզ երկուքական կապած՝ չորս ոստիկաններու հսկողութեամբ ճամբայ հանեցին: Այդ շրջանէն ըլլալուն՝ գուշակեցի որ մեզ աւալի լեռներու ուղղութեամբ կը տանէին, եւ բանը ընկերներու յայտնեցի: Երկու ոստիկանի հսկողութեան տակ մեզ ձորի մը բերանը թողլով՝ մօտակայ գիւղի մը ուղղութեամբ հեռացան: Բիչ ետք հասկցանք որ ջարդարարներ բերելու գացած էին:

«Մեր մէջէն Պրն. Յակոբ Մայասեանը, որ քաջ յեղափոխականի խառ-

նուաժեղ ունէր, դառնալով ամէնուն՝ ըսաւ. «Տղա՛ք, մարդիկ մեզ պիտի ջարդեն. եկէ՛ք միասնաբար յարձակինք ու մեր ազատ մնացած թեւերով եւ մեր գրպանի զմելիներով սա երկու ոստիկանները սպաննենք ու փախչինք»։ Շատեր հակառակեցան, վախնալով իրենց ընտանիքներուն դիտուն տեղալիք փոխվիլէ՞ն։ Մի քանի ժամ ետքը արդէն վռճակը մեր ուղղութեամբ կը յառաջանար ու կը սկսէր սարսափելին։ Մեզ կողոպտելէ յետոյ սկսան տապարի հարուածներ իջեցնել աջ ու ձախ։ Անոնք որ փախչիլ կը փորձէին կ'իյնային ոստիկաններու զնդակի հարուածներուն տակ։ Ես մնացի մի քանի դիակներու տակ, եւ վերէն հոսող արիւնը զիս ողողած էր։ Ամէն ինչ վերջացած է կը կարծէի. բայց ոչ։ Դահիճները՝ կասկածելով թէ վիրաւոր ու ողջ մնացածներ պտնուին, սկսան դանակներով ծակծակել ամէնուն մարմինները. այդ պահուն դանակի հարուածներէն ծանրապէս վիրաւորուեցայ, եւ չեմ գիտեր թէ ինչպէս կրցայ ճիշտ դսպել։

«Ոճրագործները ալ հեռացած էին իրենց կողոպուտով, եւ չորս կողմ լռութիւն կը տիրէր։ Արիւնահոս վէրքերս կը կոտտային։ Երբ մութը կոխելու վրայ էր, սողոսկելով դուրս ելայ մեռելներուն տակէն։ Ահռելի էր տեսարանը։ Կէս մը ուշակորոյս՝ ու վստահ ըլլալով որ մարդ չկար զիս տեսնող՝ ոտքի ելայ եւ աջ ու ձախ վազելով ձայնեցի հարցնելով թէ ողջ մնացող կա՞ր. բայց դժբախտաբար ոչ մէկ պատասխան։

«Շապիկէս կտոր մը իբր վիրակապ գործածելով՝ կաղն ի կաղ՝ արահետի մը ուղղութեամբ ձորէն դուրս ելայ։ Հեռուէն կը տեսնուէին գիւղացիներ՝ որոնք քաղաք կ'երթային իրենց յաջորդ օրուան պազարը ընելու։ Իրենց ուղղութեամբ յառաջանալով տեսայ ծերուկ մը իր սայլին վրայ։ Զիս արիւնլուայ տեսնելով մեղքեալ ու հարցուց թէ ինչ պատահած էր ինձ, ես ալ անկեղծօրէն պատմեցի եղելութիւնը։ Բայց բարի ծերուկը, որ հայերու բարեկամ է եղեր՝ ըսաւ. «Տղա՛ս, պէտք չէ այդպէս պատմեալ ամէնուն, կառավարութիւնը կ'իմանայ ու քեզ ողջ չեն ձգեր. պէտք է ըսես որ աւազակներու կողմէ կողոպտուած ու վիրաւորուած ես»։

«Զիս սայլին մէջ տեղաւորեց ու վրաս ծածկեց։ Ալ մութը կոխած էր եւ շուտով հասանք քաղաքը. զիս հացագործ Մամաս Աղային խնամքին յանձնեց։ Հոս մնացի մինչեւ ապաքինիլս։ Այդ օրերուն էսկիշէհի չըջանէն շատ տարագրեալներ կային, այնպէս որ իմ հոն ներկայութիւնս աչքի չգարկաւ։

«1915-ի ջարդերէն յետոյ երկրորդ անգամի այս սպանդը Հասանի եւ իր արքանեակներուն նիւթած դաւերուն վերջինը չէր։

«Երբ Ստանոզ Միւսիւրիյէթէ Գայմագամութեան կը վերածուէր, Տէլի Աղա ըսուած թուրքը գայմագամին համակրութիւնը չահած ըլլալով՝ շնորարոյ Հասանին նախանձը արթնցուցած էր, ուստի կերպով մը զայն ծուղակը ձգել կը ջանար։ Հասան՝ ոստիկանապետին դաւակցութեամբ գործի սկսաւ եւ միասնաբար յերիւրեցին պատմութիւն մը թէ՛ 1919-ին՝ Անգլիացիներու կողմէ սնտուկներով զէնք եկած է Ստանոզ, եւ հայերու ձեռքով յանձնուած Տէլի Աղային որ այգիներուն մէջ պահած է զանոնք, հարկ եղած պարագային Միլլի շարժումին դէմ գործածելու համար։ Եթէ ասիկա փաստուէր՝ Տէլի Աղան եւ Ստանոզը միասին կը բնաջնջուէին։

ՎԱՐԴԱՆ ԽԱԶՆԱՏՈՒՐԵԱՆ (ՉԱԽՈՒՇ)
1921-ին ամբաստանութեամբ բանտարկուած ու
տանջալից չարչարամեքերու եմբարկուած

«Այս ամբաստանութիւնով կը բանտարկուին նախ Սինճան Քէօյի կա-
յարանի պաշտօնեայ Վարդան Չափուշը եւ Յակոբ Թումանեանը, որոնք իբր
թէ այդ սնտուկները Սինճան Քէօյէն բերած ու յանձնած ըլլան իմ այժմ ող-
բացեալ մօրս եւ Տիկ. Աննիկ Պաղլաճեանին: Ասոնք բանտին մէջ ամիսներով
չարչարուեցան. ամէն օր հարցաքննութիւն եւ ծեծ կար, բայց խոստովանելիք
իրականութիւն մը չկար: Աւելի քան ամիս մը այսպէս չարչարելէ յետոյ՝
երբ կը տեսնէ թէ անոնց ներկայացուցած սուտ ամբաստանագիրը չեն ստո-
րագրեր բանտարկեալները, կը սկսին նոր տանջանքներ: Վարդան Չափուշը եւ
Տիկ. Աննիկ Պաղլաճեանը գլխիվար կը կախեն. բայց անօրուտ. նորէն չեն
ստորագրեր, միշտ հաստատ մնալով իրենց մերժումին: Բայց իրենց քովի
ընկերը՝ վախճալով որ ինքն ալ նոյն տանջանքներուն կրնայ ենթարկուիլ՝ կը
խոստանայ ստորագրել ամբաստանագիրը:

Այդ խոստման վրայ չարչարանքները կը մեղմանան. մայրս արտօնու-
թիւն կը խնդրէ քանի մը ժամուայ համար որ մաքրուի ու լաթերը փոխէ,
քանի որ երկու ամիսէ ի վեր բանտին մէջ աղտոտուած ու մարդկութենէ
դուրս ելած վիճակ մը ունէին: Այդ արտօնութիւնը կը չնորհուի, ու մայրս՝
ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ Պօյաճեաններուն տունը կ'երթայ: (Մենք
կտրած Քար բնակութիւն հաստատած ըլլալով՝ Պօյաճեան բնտանիքը մօրս
ամէն օր ուտելիք տանելու ծառայութիւնը յանձն առած էին): Առիթէն օղ-
տուելով մայրս ամբողջ եղելութիւնը կը հաղորդէ շուրջիներուն եւ կ'ա-
ղերսէ որ լուր հասցնեն Տէլի Աղային որպէսզի իր գլխուն ճարը նայի:

«Տէլի Աղան՝ չառ մօտէն հետեւած ըլլալով անցուդարձերուն, եւ քաջ
դիտնալով որ եթէ մերիները ստորագրէին ամբաստանագիրը, իրեն չառ
մեծ վտանգ կը սպառնար, Պօյաճեաններուն միջոցաւ լուր կ'ուղարկէ բանտը
եղողներուն որպէսզի հաստատ մնան իրենց խօսքին վրայ:

Փրկարար քուղթը. — «Պօյաճեանները պզտիկ թուղթի մը վրայ երկ-
տող մը կը գրեն ու կը դնեն բանտարկեալներուն տարուելիք հացին մէջ:

«Երբ զայն ձեռք կ'անցնեն, կարդալ չգիտնալով կը փոխանցեն Թում-մահանին որ խոստովանագիրը ստորագրելու խոստում տուած էր: Թումա-հան երկտողը առնելով կ'անցնի քովի խուցը եւ խոշոր թուղթի մը վրայ կը գրէ ճիշդ հակառակ իմաստով երկտող մը ու զայն կը յանձնէ պահակ ստ-տիկանին:

«Այս միջոցին Տէլի Ալան ձի հեծնալով կ'արտօրայ Անգարա, ու հոն բարեկամներու միջոցաւ խնդիրը կը պարզէ կառավարութեան:

«Անկէ քննիչ մարմին մը կուգայ դատախազ Գըլըն Ալիի դիտաւորու-թեամբ: Այս առթիւ Գայմազամ էթհիմ Պէյ կը թերանայ եկող բարձրաստի-ճան հիւրերը դիմաւորել, մինչ ոստիկանապետը շուայլ ընդունելութիւն մը ցոյց կուտայ անոնց:

Դատաւարութիւն.— «Թէպէտեւ բանտարկեալները ոստիկանութեան ներկայացուցած ամբաստանագիրը դեռ չէին ստորագրած՝ այն իբր փաստա-թուղթ կը ներկայացուի քննիչ մարմնին: Հարցաքննութեան ատեն մայրս, Վարդան Չափուչը եւ Տիկին Աննիկը կը պնդեն թէ այնպիսի խոշոր թուղթ մը չէր իրենց ստացածը, այլ պզտիկ թուղթի կտոր մը: Քննիչ մարմինը Պո-յաճեան Նշան եւ Սահակ աղաներուն կիները կանչել տալով կը հարցաքննէ: Անոնք կը խոստովանին թէ գրութիւն մը ղրկած էին թուղթի փոքր կտորի մը վրայ: Հարցաքննեցին գրողն ալ, եւ յետոյ բաղդատելով երկու գիրերը տեսան թէ կեղծիք մը կար: Ապա Թումահանն ալ խոստովանեցաւ թէ վախէ մղուած գրած էր այդ կեղծ թուղթը: Նոյն միջոցին Տէլի Ալին հարկ եղած կաշառքը բաժնած ըլլալով՝ հարցը գոցուեցաւ:

«Քննութեանց արդիւնքը. Գըլըն Ալի Անգարա վերադառնալէն յետոյ զայմազամը պաշտօնանկ կ'ընէ. ոստիկանապետին պաշտօնը բարձրացնելով դինք ուրիշ տեղ փոխադրել կուտայ: Մայրս ու Տիկին Աննիկը ազատ կ'ար-ձակուին, իսկ Վարդան Չափուչն ու Յ. Թումահանը կ'աքսորուին: Իրենց կրած խոշտանգումներուն հետեւանքով Վարդան Չափուչ եւ Տիկին Աննիկ օրերով չկրցան քալել ոտքերուն ներքանը շարաւալի վէրքեր գոյացած ը-լալով, եւ հետագային ալ տարիներով մարմնի վէրքեր կը թափէին»:

1921-ին ջարդուած 36 հոգիներէն զատ 6 դասալիքներ մահուան պատիժ կրեցին: Խումբ մըն ալ՝ որ բանակի աշխատաւորական գունդին մէջ էին՝ էրզրումի մէջ ցուրտէն ու տաժանակիր աշխատանքէն կորան:

Հետեւելով կարգ մը հայրենակիցներու տուած տեղեկութեանց՝ ստո-րեւ կուտանք 1921 Մարտին Գըրէհիւրի մօտ ջարդուածներուն ցանկը.

Նշամ Գապգէմալեան
Կիբալիս Թաշմեան
Պօղոս Մաթէոսեան
Յովհաննէս Մաթէոսեան
Կոնստէնտին Պալապանեան
Պետրոս Մարկոսեան
Յովհաննէս Չաքքեան

Յակոբ Մայասեան
Յովհաննէս Պաղամեան
Գրիգոր Դ. Համի Դամէլեան
Յովհաննէս Զօպեան
Գրիգոր Ճըրըգեան
Յովհաննէս Եմմիեան
Զատիկ Քիւրէմիտեան

Միերան Քիրէմիտնեան
 Յակոբ Քիրէմիտնեան
 Յովհաննէս Զաքընեան
 Օհան Սալըմըզեան
 Կարապետ Գարապօղոսեան
 Գէորգ Գսեան
 Հարօն Համիհարօնեան
 Լեւոն Կոնմիկեան
 Ռուբէն Էֆմէֆնեան
 Գրիգոր Տիրացունեան
 Յովհաննէս Պիւլպիւլեան

Անտոն Զատիկեան
 Ռուբէն Գապարեան
 Յովհաննէս Միտիլիեան
 Յովհաննէս Համաքեան
 Կեսարացի Յակոբ
 Գրիգոր Շամիեան
 Ռուբէն Շամիեան
 Պօղոս Ս. Մաթէոսեան
 Ռուբէն Համաքեան
 Յարութիւն Սարափեան
 Յովհաննէս Անթարաեան

1922 Օգոստոսին Բօլաթլըի կայարանը գնդակահարուած կամ կախա-
 զան հանուածներ :

Պետրոս Համի Հարօնեան Գրիգոր Փափագեան
 Յովհաննէս Համի Թումանեան Գէորգ Պիւլպիւլեան
 Գէորգ Սինապեան, Տէրտէրեան Յակոբ Զատուրեան

Ճակատագիր. — Այս զոհերու ցանկին մէջ պիտի ըլլար նաեւ Հայրե-
 նակից Կարապետ Հաճի Հարօնեան որ տունէն բացակայ ըլլալով մի քանի օր
 ուշ կը յանձնուի եւ բախտը կ'ունենայ խումբ մը ուրիշներու հետ Շօզղատ
 աքսորուելու, այդպէսով կ'ազատուի ստոյգ մահէ : Ներկայիս ինք 80-ը անց
 ծերունի, կ'ապրի Փարիզի Քլամար արուարձանին մէջ, իր դաւակներով չըր-
 ջապատուած :

Վերոյիշեալ դէպքերը տեղի կ'ունենային Մայիս էն մինչեւ Յուլիս
 ամիսներուն : Յոյները էսկիշէհիբը գրաւած՝ կը յառաջանային Անգարայի
 ուղղութեամբ, եւ Ստանուլ լեցուած էր թուրք զինուորներով : Ճամբաները
 մաշած ըլլալով՝ հրետանիի տեղափոխութիւնը շատ դժուարութիւններու կը
 հանդիպէր, որով Ստանուլ գտնուող այդ մարդիկը հաւաքելով այդ ճամբա-
 ներու նորոգութեան դործին լծեցին :

Գարնան 80 հոգի մեկնելէ յետոյ դեռ կը մնային հարիւրի չափ այրեր
 որոնցմէ խումբ մը Գասթեմունի զրկեցին զինուորական փոխադրութեան
 գործով, իսկ ուրիշները էրզրում, հոն կառուցուելիք Թէքովիլի գիծին վրայ
 աշխատելու : Գիւղը մնացողներս ալ օրէ օր կը սպասէինք մեր աքսորուելուն :
 Նալլը Խանցիներ ընտանիքներով աքսորուած եւ մի քանի օրեր Ստանուլ մը-
 նացած էին . մենք ալ՝ վախնալով որ նոյն սեւ բախտին պիտի արժանանանք՝
 այդ ուղղութեամբ նախապատրաստութիւններ ընելու սկսանք :

Թօփալ Օսման. — Այդ օրերուն Թօփալ Օսման ըստուած հէջը Տրա-
 պիզոնի չըջանի Լաղերէն չէթէյախումբ մը կազմած՝ դէպի Անգարա կ'ուղ-
 դուէր իր ճամբուն վրայ շատ մը տեղեր ասպատակելով եւ ահ ու սարսափ
 տարածելով Մարզուանի, Զօրումի, Շօզղատի ու Քէսկիին մէջ : Երբ կ'իմա-
 նայ թէ Անգարայի մօտերը Ստանուլ հայկական գիւղը կայ, իր մարդոցմէ

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀՈԳԱՐԱՐՁՈՒՆԵՐ — 1908-ին

Ձախէն աջ՝ նստողներ՝ Սահակ Վարդերեան, Յովհաննէս Տարագմեան,
Կարապետ Պոյամեան: Ձախէն աջ՝ կայնող՝ Նշան Պոյամեան

Ամէն օր հարիւրաւոր վիրաւորներ կուգային. կը թուէր թէ յամառ դիմադրութիւն ցոյց կուտային կասեցնելու համար յոյն բանակին յառաջխաղացքը: Ծակատէն հազիւ յիսուն քլմ. ներս էինք. թնդանօթներուն գոռիւնը կը լսուէր: Կոտորակուած թրքական դուռներ կազմակերպուելու համար կը դիմէին Ստանոլի ապահով թաքստոցները. դասալիքներն ալ մեր այգիներուն տնակներուն մէջ կը պատսպարուէին ու այգիներուն պտուղներով կը սնանէին:

Գիւղին մէջ զինուորներու ներկայութիւնը մի քանի անախորժ միջադէպերու տեղի տուաւ, բայց անբաղձալի հետեւանքներու առաջը առնուեցաւ շուտով շնորհիւ բանակի բժիշկներէն Չորումցի Տօքթոր Բեաթիպեանի հրամանատարութեան մօտ ըրած դիմումին:

Թէպէտեւ օրեր առաջ որոշուած էր Ստանոլի էրիկ մարդոց տեղա-

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԵՐԵԱՆ
 ԵՆ ԻՐԵՆՑ ԵՐԳԻՐՄ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

հանութիւնը, զինուորական իշխանութիւնը ճամբաներու շինութեան համար աշխատող ձեռքերու պէտք ունենալով՝ մի քանի շաբաթ ուշացուցած էր գործադրութիւնը: Յոյները մօտեցած էին Անգարայի, ու կառավարութիւնը պատրաստ էր Կեսարիա փոխադրուելու: Արդէն պետական արխիւները տեղափոխելու սկսած էին: Հայմանա եւ Բօլաթլը պատերազմական ճակատ եղած էին եւ կարգը Ստանոփի կուգար: Մեր կողմերը թուրք զաղթականներով լեցուած էր ու մեր ներկայութիւնը վտանգաւոր համարուելով՝ պէտք էր հեռացուէինք:

Նոբէմ Տարագրութիւն.— 1921, Օգոստոս 9-ին, առաւօտեան ժամը 8-ին մունետիկը սկսաւ նորէն պոռալ: Արդէն ցանկը պատրաստուած էր, այնպէս որ 15 տարեկանէն վեր եղող տղամարդիկը հաւաքեցին անխափր, (բա-

ՄԵՍ ՄԱՅՐԻԿ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ցառութիւն կը կաղմէին մունետիկը, ու թուրքերու մէկ երկու պործակատարները), եւ ժամը 10-ի տունները ճամբայ հանեցին:

Այդ խումբի մասին հայրենակից Կարապետ Վարդերեան այսպէս կը պատմէ.

«Մեր խումբը կը բաղկանար բոլոր 15 տարեկանէն վեր տղամարդոցմէ. մեր մէջն էր Պետրոս Էֆէնտիին որդին Գրիգորը որուն մէկ ոտքը փայտէ էր, ծեր Վարդոյի Տէտէն եւ մի քանի հիւանդկախ անձեր, որոնք հեծցնելու համար կենդանիներ կը վարձէինք: Մեզ՝ մօտ հարիւր հոգի, ժամը 10-ին ճամբայ հանեցին Մըրթատ Օվասըի երկայնքին: Այդ երեկոյ հասանք Հալխասուն գիւղը: Երկրորդ օրը Ջպուգի մօտ Էյպէկ անուն գիւղը գիշերեցինք: Մեզի ընկերացող ոստիկանները աւելի չարերով փոխանակուեցան հոն: Երրորդ օրը Ռավլը գիւղը հասանք ուր մեզ ախոռի մը մէջ բանտարկեցին: Խոր մութի պատճառով չէինք տեսած թէ ներսը ցորենի հորեր կային: Մեզմէ ոմանք անոնց մէջ ինկած՝ կը պոռային, կ'աղաչէին, բայց լսող չկար: Յա-

Նորդ առտու՝ երբ դուռը բացուեցաւ եւ սկսանք դուրս ելլել՝ իւրաքանչիւրին գլխուն ու կոնակին կ'իջնային գաւաղանի հարուածներ, օգնութի՛ւն աղաղակողներուն իբր պատիժ:

«Մեր հացի պաշարը հատած ըլլալով՝ գիւղէ մը անցնելու ատեն ուղեցինք հաց ղնել. դրամը կանխիկ պահանջեցին. ոմանք վճարեցին պահանջուած գինը, բայց ո՛չ հաց եկաւ ո՛չ ալ դրամը ետ դարձուցին:

«Չորրորդ օրը անցանք Թիւնէյ ըսուած տխրահոշակ գիւղի մօտերէն, ուր մեր ազգին պարծանքը եղող բանաստեղծներէն Դանիէլ Վարուժան ու Ռուբէն Սեւակ սպաննուած էին, եւ երեկոյեան հասանք Գալայճը: Հոս մեզի արգիլեցին տեղացի հայերուն հետ յարաբերուիլ, ու մեզ արգելափակեցին խանի մը մէջ: Երբ հայ գիւղացիները կ'իմանան թէ Ստանոզցիներ ենք, մեզի հաց հասցուցին: Վեցերորդ օրը հասանք Քէսքին Մատենի եւ տեղաւորուեցանք կառավարական հրապարակին վրայ ուր մեզմէ առաջ հասած Նալլըխանցիներ կային:

«Հոն՝ բանակին հաց հայթայթող փուռի գործաւոր Ստանոզցիներ գտանք (Շամօէնց Նշանը, Հաճի Լալէէնց Կորիւնը, Ինկիլիդէնց Միհրանը, Ուղուտեէնց Գէորգը, եւայլն) որոնք մեր գալուստը իմանալով փութացին կերակուր հասցնել մեզի:

«Յաջորդ օրը Աստուածածնայ Կիրակին էր: Քէսկինի բնակիչներէն մին՝ հայրենակից Գէորգ Գասպարեանի կնկան հօրեղբայրը՝ ազդեցիկ մէկը ըլլալով կրցաւ տեղւոյն Գայմազամին մօտ բարեխօսել եւ մեզի համար մի քանի օր արտօնութիւն ապահովել որպէսզի կարենայինք քիչ մը հանգչիլ. միակ պայմանը այն էր որ քաղաքէն պէտք չէր հեռանայինք:

«Կրցանք քաղաքը շրջելով քանի մը օրուայ պաշար գնել: Տեղացիներն ալ մեզի շատ ազնուութիւն ցոյց տուին, եւ մեզի համար միսով փիլաւ եւ շատ մը այլ կերակուրներ պատրաստեցին (վեց օրէ ի վեր տաք կերակուր մը չէինք տեսած), զորոնք մեծ գնահատութիւնով վայելեցինք, ու մինչեւ այսօր ալ երախտագիտութեամբ կը յիշենք: Մեր կարգին մենք ալ նոյնը ըրինք էսկիլէհիբի ու Նալլըխանի հայերուն, որոնք Ստանոզ իջեւանած էին:

«Տասը օրերէ ի վեր մեր սիրելիներէն բաժնուած էինք, ու չէինք գիտեր թէ մեզ ուր պիտի տանէին: Քէսկին իջեւանած Նալլըխանցիներուն միացնելով մեզ ու մի քանի յոյն ընտանիքներ՝ խմբովին ճամբայ հանեցին դէպի Սունկուրլու: Օդը տաք էր. փոքրիկները չէին կրնար քալել ու կուլային. մենք ընտանիքով ելած չէինք, բայց կարող չէինք անտարբեր մնալ այդ մատաղատի հայրդիներուն լացին որ մեր սիրտերը կը ճմլէր: Իւրաքանչիւրս պղտիկ մը որդեգրած էինք, ու երբեմն մեր շալակը առած՝ երբեմն ալ ձեռքէն բռնելով կը քալէինք, ու այսպէս մի քանի օրէն հասանք Սունկուրլու:

«Հազիւ հոս ոտք կոխած էինք երբ կառավարական երկու երիտասարդ պաշտօնեաներ եկան, ու մեր ինքնութիւնը ստուգելէ յետոյ մեզ տեղաւորեցին քաղաքին եզերքը, բացօդեայ տեղ մը: Չմեկնած սուր ակնարկներ նետեցին հասկնալու համար թէ որ աղջիկներն ու կիները գեղեցիկ էին: Քիչ մը ետքը վերադարձան, ու իրենց որոշած երկու քոյրերուն մօտենալով հը-

բահանգեցին որ Գայմազամ Պէյին ներկայանան. եւ եթէ անոր պահանջին գոհացում տային՝ իրենք ու իրենց ընտանիքները պիտի կրնային Սուլկուրլու մնալ: Եղելութիւնը սկսաւ բերնէ բերան տարածուիլ: Հարցը լուրջ էր, ու պէտք էր հայ կնոջ պատիւը պաշտպանելու պատրաստ ըլլայինք ամէն գնով:

«Աղջիկներուն հայրը (հաւանաբար Յովհաննէս Աղան) եւ հայ վարժապետ մը՝ որ լաւագոյն ոճով թուրքերէն գիտէր, մօտեցան այդ երկու բանազնացներուն ու ըսին. «Մենք Անգարայի նահանգէն ենք, եւ եթէ հարկադրուինք մինչեւ Անգարա հեռադիրով կ'իմացնենք ձեր պահանջը», ու խօսակցելով մինչեւ կառավարատունը իրենց ընկերացան, իսկ մենք կ'իններու խումբը օղակի մէջ առինք ու սպասեցինք խնդրին վախճանին:

ՅՈՊՊԷ ՎԱՐԺՈՒՀԻՆ ԻՐ ԱՂՋԿԱՆ ԵՓՐԱՔՍԻԻ ՀԵՏ — Մարսիլիա

«Գայմազամը տեսաւ թէ դիւրին որս մը չէր իր որոնածը, եւ խնդիրը չատ անախորժ դէպքերու դուռ կրնար բանալ, այդ վայրկեանին իսկ հրամայեց որ մեզ ճամբայ հանեն: Մինչեւ կէս գիշեր քալելէ վերջ բաց դաշտի մը մէջ գիշերեցինք: Հայուն պատիւը փրկուած էր:

«Ճառներբրորդ օրը հասանք գիւղ մը ուր հաց գտնելը անկարելի եղաւ թէպէտ էքմէքճի Քէօյ կը կոչուէր: Հոն հանդիպեցանք յոյն ընտանիքի մը որ իրենց երկու էջերուն համար ջուր կը փնտռէին: Թուրքերը ըսին թէ դէմի բլուրին ետեւը աղբիւր մը կար: Մարդը իր էջերը առած բլուրին ետեւ գնաց, բայց ո'չ էջերը վերադարձան, ոչ ալ յոյնը: Նոյն գիշերը դասալիք գինուորներ մեզ կողոպտելով տարին մեր կօշիկներն ու փոխնորդ ճերմակեղէնները:

«Վերջին առաւօա ճամբայ ելանք Եօզղատի ուղղութեամբ, ճամբան

բաւական բարձր լեւան մը վրայէն կ'անցնէր, ուր դասալիք զինուորներ դա-
րանամուտ եղած էին: Բանագնաց մը՝ փայտի մը ծայրը ճերմակ լաթ մը
կապած՝ դէպի անոնց յառաջանալով զիրենք կը համողէ թէ մենք փտանդա-
ւոր մարդիկ չէինք: Տեսնելով թէ իրենց նախօրօք կողոպտած մարդիկն էինք,
ձգեցին որ աղատօրէն անցնինք:

ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՊԵՔՄԵՋԵԱՆ (ՔԵՕՍԹԵՐԵԿԵԱՆ) ԵՒ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ
ՊԵՅՐՈՒՔ

«Մենք ուրախ էինք խորհելով թէ մեզ Եօզղատ կը տանին, որովհետեւ
մեր հայրերն ու եղբայրները հոն էին հինգ ամիսներէ ի վեր. բայց շատ չտե-
ւեց մեր ուրախութիւնը: Երբոր Ալաճա ըստւած գիւղը հասանք, անկէ մեզ
Զորումի կողմը դարձուցին:

«Զորում Անգարայի նահանգին եզերքը գտնուող գլխաւոր քաղաքնե-
րէն մին է: Հոս մի քանի օր հայոց դպրոցին մէջ մնալէ վերջ՝ ընտանիք ու-
նեցողները հող թողլով՝ մնացեալ Մտանոցցիներս մինչեւ Իսկէլիպ քչեցին:
Այս աւանը Զորումի կը պատկանի, եւ շինուած է ձորի մը բերանը. ջրարբի,
այգիներով ու պարտէզներով շրջապատուած գիւղաքաղաք մը, հին բերդա-
քաղաքի մը տեղը հիմնուած է:

«Երբ Իսկէլիպ հասանք բարի ոստիկանապետ մը մեզ իր հսկողութեան
տակ տունելով գետեղեց երկու անմարդաբնակ խաներու մէջ, եւ պատուիրեց
որ քաղաքէն չհեռանանք: Մեզմէ առաջ հոն տեղաւորուած երեք հայ երի-
տասարդներ ալ կային, Խարբերդէն աքսորուած — Յարութիւն Տէր Յարու-
թիւնեան, Սարգիս Ճանճիկեան եւ Աբտաշէս Մուրատեան, որոնք շատ ազ-
գասէր ոգի ունէին: Կարճ միջոցի մէջ մեզ քաղաքին ծանօթացուցին, այն-
պէս որ ամէնքս ալ գործ գտանք, ոմանք տունի շինութեան, ուրիշներ ալ-

ԱՆՆԻԿ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ

գիներու եւ պարտէզներու մէջ, մինչեւ այն օրը երբ թաղապետութիւնը մեզ ժողովեց եւ ճամբաներու շինութեան գործին լծեց ջնջին օրավարձքով. բայց մեր պաշտպան ոստիկանապետը ծառացաւ վերակացուներու անգթութեան դէմ, ու օրավարձքերու չափաւոր սակ մը որոշեց:

«Այս ձեւով կը շարունակէինք մեր աքսորականի կեանքը, բայց օրին մէկը, ես եւ մի քանի ընկերներ, մերժեցինք աշխատանքի երթալ. գործերուն վերակացու էնժէնիէօր Նաշաթ Պէյը եւ Ապատ Օղլու մէյ մէկ փայտ առած մեր վրայ եկան բռնի գործի տանելու համար, բայց մենք փախչելով ոստիկանատուն ապաստանեցանք ու բողոքեցինք թէ մեզ օրական քսան դուրուշով կ'աշխատցնէին, ինչ որ հազիւ մէկ հացի դրամ էր, աւելցնելով նաեւ թէ շարաթներէ ի վեր օրավարձքերնիս չէին վճարած: Ոստիկանապետը մեզ քովի սենեակը փակեց ու երբ այդ երկու հրէշները իրեն ներկայացան մեզ պահանջելու, խնդիրէն տեղեակ չըլլալ ձեւացնելով հարցուց թէ օրական ո՞րքան կը վճարէին, եւ թէ ե՛րբ եղած էր վերջին վճարումը: Հոդ սկսան կմկմալ: Յետոյ իրենց դառնալով ըսաւ. «Այս մարդիկը իմ հովանաւորութեանս տակ են, եւ չեմ թողուր որ շահագործէք զիրենք: Անոնք ինծի յանձ-

նուած ըլլալով՝ ես եմ պատասխանատուն. անոնք ինծի ենթակայ են ու ո՛չ թէ ձեզի. առանց իմ հաւանութեանս զանոնք աշխատցնելու իրաւունք չունիք, ու չեմ ձգեր որ աշխատին. ո՛ւր որ կ'ուզէք հոն դիմեցէք»։ Այս կտրուկ ելոյթին վրայ օրական 20 դուրուշի փոխարէն 60 դուրուշ վճարելու սկսան, եւ մինչեւ վերջը այդ ձեւով շարունակեցինք»։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԷՀԼԻՄՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔ
1915-ի տարագրութենէն ետք

1921, Օգոստոսէն վերջ՝ զրկուած վերապրող այր մարդոցմէն, Ստանոզ ահ ու դողի մատնուած կը սպասէր։

Այդ ժամանակ Ստանոզ մնացած հայրենակից Կարապետ Կէօտէեան, այլ անունով «Էկիւլէնց», սապէս կը պատմէ. —

«Երբ բոլոր էրիկ մարդիկը Ստանոզէն հեռացուցին ես 13 տարեկան էի. քիչ շատ դրել, կարդալ եւ թուարանութիւն սորված էի։ Հոն Հասան կոչուած մէկը բոլոր նպարավաճառի խանութները իր ազդեցութեան տակ առած էր, եւ զիս ալ իբր աշկերտ իր քովը առաւ։ Ինք անգրագէտ ըլլալով ես ստիպուած էի ամէն տեսակ գործ ընել զերիի մը պէս. մանաւանդ Ստանոզ տեղաւորուած թուրք զաղթականներուն պէտքերուն հասնելու համար խա-

ՅՈՒՍԻԿ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆ

**Զախէն աջ՝ Օննիկ Սուրենյան, Մայր Սուրենյան Արամ Սուրենյան
այս երկու ուսանողներն ալ գոհուած՝ 1915-ին**

ՅՈՒՂԱՆՆԵՍ ՔԻՐԷՄԻՏՅԱՆ

Ստամբուլի վերջին ժամկոչը

նութի գործերը անհամեմատօրէն աւելցած ըլլալով ծանրաբեռնուած էի. տունները ապրանք տանիլ, ապառիկները զրել, իր արբանեակներով գինարբուքներու ատեն սեղանին օղի եւ աղանդեր մատակարարել եւայլն, եւայլն: Եթէ պզտիկ դժգոհութիւն մը յայտնէի ապտակն ու աքացին պատրաստ էր: Ասկից զատ՝ թուրք գաղթականներ միշտ ակնարկութիւններ կ'ընէին իմ հասցէիս թէ ի'նչու կեաւուր մը կը պահէր փոխանակ միւսլիմանի մը:

Հիւլիսին մէջ դեռ կը մնային մունետիկը եւ մի քանի գործակատարներ, որոնք ամէն օր կառավարատան բակը ներկայանալու էին գործադրու-

Թեան դնելու համար տրուելիք հրահանգները: Եկող այցելու պաշտօնեաներուն համար անկողին եւ ճաշ պէտք էր պատրաստէին. տեղափոխութիւններու պարագային ունեցողներէն էշեր կ'առնէին բռնի ու անոնց տէրերն ալ մինչեւ յաջորդ կայանը տարապարհակ կը քշէին. տեղւոյն զինուորներուն ձաւարի (պուլղուր) պաշար կը պատրաստէին Վործի լծելով Ստանոզցի հայ կիները որոնք մինչեւ Սինճան Քէօյ քաղցնելով ցորեն խաշել ու չորցնել կուտային: Յետոյ աղացուած ձաւարը Ստանոզ կը փոխադրուէր:

Մէկ խօսքով մնացողներուն կեանքը տաժանելի կը դառնար: 1921-22-ի ձմեռը խաղաղ անցաւ. Թուրք եւ յոյն բանակները իրենց պաշտպանողական գիծերուն վրայ կը պատրաստուէին, ու կը սպասէին վերին հրամանատարութեան նոր հրահանգին:

Նոյն ձմրան Դեկտեմբերին Փրանսական բանակները Կիլիկիան Թուրքերու յանձնելով կը քաշուէին:

«Թուրք բանակը կազմ ու պատրաստ կը սպասէր իր դիրքերուն մէջ, մինչ անդին յոյները Թագաւորականներու եւ Վէնիզէլօսականի վէճերով պառակտուած էին Յունաստանի մէջ: Բանակը նոյնպէս պառակտուած էր. միւս կողմէն ալ իրենց յաղթանակէն փախած՝ Թուրքին ոյժը կ'արհամարէին, զինուոր ու սպայ զինարրութեան կը սարքէին Իլմիրի եւ Պրուսայի «Քաթին» կայաններուն հետ: Երբեք ալ իրենց մտքէն չէին անցընէր թէ անդին՝ իր ուժերը ի մի հաւաքելով՝ Թուրքը կը պատրաստուէր իր վրէժը լուծելու, ու այս նպատակին համար կը զինէր նաեւ բոլոր ոստիկանները, ոստիկանապետներն ու պետական պաշտօնեաները:

«Ստանոզի մէջ գտնուող Թուրքերն ու Թուրք զաղթականները շատ վստահ չէին իրենց յաղթանակին, ու ամէն օր կը սպասէին յոյներու յառաջխաղացքին: Կարգ մը Թուրքեր գալով մեզմէ կը հայցէին որ իրենց համար մօտ օրէն գալիք յոյն իշխանութեան պաշտօնեաներուն մօտ բարեխօսէինք ըսելով թէ իրենք միշտ լաւ վարուած էին մեզի հետ:

Դժբախտաբար այդ բարեխօսութիւնը ընելու առիթը չունեցանք ապիկար յոյն զինուորներուն պարտութեան պատճառով»:

Սպասուած պատեհ առիթը ներկայացած համարելով՝ Թուրք բանակը յարձակողականի կ'անցնէր Աֆրոն Գարահիսարի, Քէօթահիայի եւ Էսկիշէհի ռզղութեամբ: Տասնընէնգ օրուայ կռիւներէ վերջ պառակտուած յոյն բանակը նահանջի ճամբան կը բռնէր: Յոյն եւ հայ բնակչութիւն անակնկալի եկած՝ խուճապահար կը փախչէին՝ խառնուած յոյն զինուորներու խառնի-ճաղանճին՝ դէպի Մուտանիոյ եւ Կէմլէյիկի ծովեզերքը: Տեսարանը ահռելի ու ողբալի էր: Շատեր՝ իրենց ընտանիքի անդամները կորսնցուցած՝ զիրար կը փնտռէին: Անոնք որ կրցած էին անհրաժեշտ գոյքեր առնել, զանոնք բռնցուցած էշերու, ձիերու կամ կառքերու վրայ, կը հասնին ծովեզերք եւ անձկութեամբ կը սպասեն ազատարար նաւուն:

Հայրենակից Կարապետ Թէրզեանի տիկինը՝ ականատես վկան այդ Թոհուրոհին՝ սապէս կը պատմէ. —

«Ես բնիկ Եֆնիճէցի եմ, հօրս կողմէ Պայտարեան՝ մօրս կողմէն Եֆնի-

ճէյի Թէրզեան բաղմանդամ գերդաստանին կը պատկանիմ: Եւէնիճէ, ինչպէս նաեւ Ճէրահ զուտ հայաբնակ գիւղեր էին, Պրուսայէն հապիւ 30 մղոն հեռու:

«Յունոթրքական պատերազմին այս երկու գիւղերն ալ թուրք չէթէներու յաճախակի յարձակումներուն թիրախ դարձած էին. նոյն միջոցին թուրքերը կարող մը երիտասարդներ հաւաքելով Խարբերդի կողմերը աքսորած էին:

«Յոյները Պրուսան գրաւելէ յետոյ այդ շրջանի գիւղերուն հայ ժողովուրդը ամէն ինչ ետին ձղելով, կ'ապաստանին հոն, ուր տարիէ մը ի վեր հաստատուած յոյն իշխանութեան պաշտպանութիւնը կը վայելէն: Ամէն ոք գործի մը ձեռնարկած՝ կեանքը կը շարունակեն ինքզինքնին կատարելապէս ապահով զգալով:

«1922-ի Օգոստոսին՝ երբ ահուկի ճակատամարտներ կը մղուէին Էսկիշէհիի ու Աֆիոն Գարահիսարի կողմերը, քրիստոնեայ բնակչութիւնը անհոգ՝ իր զբաղմունքին ետեւէն էր: Յոյն բանակը միշտ յաղթական էր, եւ ոեւէ հաւանականութիւն չկար որ մէկ օրէն միւսը անսպասելի աղէտ մը պատահէր:

«Օգոստոս 10-20 տաժանքի անմոռանալի օրեր էին այդ շրջանը գրտնուողներուն համար: Յոյն բանակը պարտուած կը նահանջէր: Քրիստոնեայ բնակչութիւնը խուճապի մատնուած՝ կը լքէր ամէն ինչ իր կեանքը կարենալ ազատելու համար, եւ այդ յոյսով դէպի Մուտանիոյ նաւահանգիստը կը խուժէր:

«Ճամբաները խճողուած էին թէ նահանջող յոյն զինուորներով եւ թէ ալ փախչող ժողովուրդով. չատ մը իրար կորսնցուցած ընտանիքի անդամներ ալ ու ձախ կը վազէին ամէն մէկը իրենները պահելու յոյսով:

«Թէրզեան գերդաստանը հաւաքովի կառք մը վարձեցինք, եւ մեծ մայրիկս, ու կարգ մը գոյքեր՝ զոր կարողացած էինք միասին բերել՝ վրան տեղաւորած կը յառաջանայինք: Այդ խառնիճաղանձին մէջ թուրք կառապանը մեր անուշադիր մէկ վայրկեանին կրցեր էր ճամբան շրջել, եւ իրեն վրա տահուած զոյքերն ու մեծ մայրիկս առած դէպի ետ քշել կառքը:

«Թէպէտեւ մեր չորսդին փնտռտուք կատարեցինք, ամէնը ապարդիւն անցան. դէպի ետ երթալ ալ չէինք կրնար, որովհետեւ սա մահուան գիւղը նետուիլ կը նշանակէր: Այդ շրջաններուն մէջ նահանջող յոյն բանակին ու յառաջացող թուրք զինուորներուն միջեւ բաղխումներ տեղի կ'ունենային. զէնքերու եւ թնդանօթներու ձայնը յաճախ լսելի էր:

«Ախ, անուշիկ Հաճի մարըս, ո՛ւր տարաւ քեզ այդ անխիղճ թուրքը. դուն որ այդ մեծ գերդաստանին կուռքն էիր, զրկուած քու որդիներէդ ու թոռներէդ՝ անողոք բախտին զոհ դարձար. դուն որ միշտ բարութեան տիպար էիր, արդեօք ա՛յդ բախդին արժանի էիր: Գտնուեցա՞ւ արդեօք զթասիրտ մէկը որ քեզ հողին մէջ հանգչեցնէր: Երանի՛ր թէ այնպէս ըլլար:

«Ես Պրուսայի Ամերիկեան Վարժարանը կը յաճախէի: Ամառուայ արձակուրդի առթիւ մեր տնօրէնուհին Միս Ճիւսըն Ամերիկա մեկնած ըլլալով՝ իր պաշտպանութենէն զրկուած էինք: Բայց երբ իր Պուլիս վերադարձին կը

լսէ աղէտը, պզտիկ նաւ մը վարձելով Մուտանիա կը փութայ, ուր մենք ծովափը կը սպասէինք յուսահատ: Մեզի աշակերտներուս տէր կանգնելով տարաւ Պոլիս ու տեղաւորեց Իսկիւտարի Ամերիկեան Վարժարանը ուր պատեհութիւնը ունեցանք մեր ուսումը շարունակելու»:

ՏՕՔԹ. ՔԻՐԷՄԻՏՃԵԱՆ
Թուրքիա ապրող մօր սերունդէն

Նոյնպէս խօսքը տանք Հոս Սիւրի Հիսարցի Պրն. Գէորգ Գիզիրեանի որ ալանատես եղած է այդ ահռելի տեսարանին:—

Մուտանիա.— «Գիշերուայ ժամը 2.00-ին հասանք Մուտանիա, ու մեր գոյքերը իջեցուցինք ծովեզերքը. խոր մութին բան չէինք տեսներ, բայց ամէն կողմէ մարդկային ձայներ կուգային. ծովեզերքի երկայնքին խռնուած էին մեծ թիւով գաղթականներ: Հոն մնացինք երեք-չորս օր:

Ննաւամատոյցը փայտէ կամուրջներ ունէր որոնց պզտիկ նաւեր կըրնային մօտենալ եւ ժողովուրդը ներս առնել: Բայց այդ պահուն ի՞նչ կռիւներ, ի՞նչ ծեծուղտուքներ եւ ի՞նչ հայհոյանքներ. ամէն ոք ինք կ'ուզէր առաջ անցնիլ: Երբեմն կամուրջին վրայ զիրար կը հրմշտկէին ու ոմանք ծովը կ'իյնային:

Ննաւը ճամբայ ելլելէ վերջն ալ կռիւը կը շարունակուէր. մերթ Ընդ մերթ ծրարի պէս բան մը ծովը կ'իյնար. կռուողներէն մին կամրջակէն վար հրած էր միւսը:

Վէյս պալմաններու տակ կարելի չէր նաւ նստիլ, ուստի սպասեցինք: Վերջին օրը միայն մէկ նաւ եկաւ: Աստուած իմ, ի՞նչ ահռելի տեսարան, ի՞նչ իրարանցում. զիրար հրմշտկելով շատեր գետին կ'իյնային ու կը կռիւ-

կըռտուէին: Նաւ բարձրացողներէն ոմանք պարան կախելով՝ մէկուն մէջքէն կապած վեր կը քաշէին:

«1922 Օգոստոս 15–18 օրերուն նաւ չեկաւ: Ծովեզերքը հաւաքուած հայ եւ յոյն գաղթականներ, թուով մօտ վեց հազար, ի զուր սպասեցին ազատարար նաւերուն: Յուսահատութենէ մղուած շատեր ինքզինքնին ծով նետեցին:

«Երկու օր ետքը Ֆրանսական զրահաւորներ եկան ու դիրք բռնեցին: Ծովէն պաշարուած էինք. մեր եւ յունական բանակի բնացորդ 20·000 զինուորներուն նահանջի ճամբան կտրուած էր:

«Օգոստոս 21–ի առաւօտուն նահանջող յոյն բանակին ու յառաջացող թուրք զունդերուն միջեւ կատաղի բաղխումներ սկսան: Յոյներուն համար օրհասական պայքար մըն էր. լաւ էր պատուով մեռնիլ:

«Ծովեզերքին մօտ բլուր մը կար. քաղաքը մեզմէ բաւական հեռու էր: Ահռելի ճակատամարտը բլրան ետեւը՝ քաղաք տանող ճամբուն վրայ էր օր կը մղուէր. զէնքերու, արագահարուածներու եւ թնդանօթներու ձայնը երկինքը կը թնդացնէր:

«Այս կացութիւնը առանց ընդհատումի շարունակեց մինչեւ իրիկուն: Յետոյ սկսան վերաւորները դալ. չկար հիւանդանոց, չկար բժիշկ կամ դեղ ու դարման այդ խեղճերուն համար:

«Քիչ վերջը պարզուեցաւ սարսափելի տեսարան մը: Պարտուած յունական բանակը իր սպաներով, ջորիներու վրայ բեռցուած ռազմամթերքով՝ ահռելի խուճապով մը բլուրն ի վար կը խուժէին դէպի ծովափը: Ոմանք ծովը կը նետուէին, ոմանք թագակիր գդակները հանած կը պատուէին ու իրենց թագաւորին կը հայհոյէին: Խենթեցողներ ալ քիչ չէին:

«Երբեմն ծովեզերքի ծայրամասին գաղթականներուն վրայ յարձակում կը գործէին աղջիկներէն ու այրերէն առեւանդելու մտադրութեամբ: Իրենց գազանային բնազդներուն յագեցում տալու պատեհ առիթ կը նկատէին զայս:

«Ֆրանսական զրահաւորները անտարբերութեամբ դիտեցին ազատուելու յոյսով այն ժողովուրդէն ու զինուորներէն ծովը նետուողները ու անոնց յուսահատօրէն խեղդուելը: Յաջորդ առաւօտ անոնց ուռած մարմինները տեսանք ծովափին վրայ»:

Ասոր յաջորդեցին նոր նախճիրներ: Շատ մը հայ եւ յոյն երիտասարդներ՝ գերի ինկած յոյն զինուորներուն հետ հեռացուելով ջարդուեցան. 20·000 զօրքերուն մեծամասնութիւնը Անդարա շհասած մահացած էին: Հայ եւ յոյն գաղթականներ՝ իրենց մինչեւ ծովեզերք բերած գոյքերը ամբողջութեամբ ձգելով՝ նետուեցան հետագային օգնութեան հասնող ազատարար նաւու մը մէջ ու ցամաք հանուեցան իրարմէ շատ հեռու նաւահանգիստներ, ինչպէս Պոլիս, Ռոստոսթօ եւ Յունաստանի նաւահանգիստները, առանց նկատի առած ըլլալու ընտանեկան կապերը: Ամիսներ տեւեց մինչեւ որ արեւակիցներ զիրար գտան:

Նոյն ճակատադիրը վիճակուած էր Իդմիրի եւ չրջաններուն: Թուրքերուն առաջին պործը եղաւ քաղաքը կրակի տալ: Ժողովուրդը խուճապահար կը փախչի. ոմանք նաւակներով Միտիլի կղզին կ'ապաստանին, ոմանք

պզտիկ նաւերով ծովուն բացերը ապաստան կը փնտռեն. շատեր ալ հրդեհներու ծուխերուն մէջ շնչահեղձ կ'ըլլան: Ահա այս ձեւով վերջ կը գտնէ յունական անփառունակ արշաւանքը:

Այդ օրերուն էր որ Ստանոգի զաւակներէն վեց հոգի կը գնդակահարուէին Բօլաթլըյի մօտերը. այժմ խօսքը տանք հայրենակից Յովհաննէս Հաճի Հարօնեանին որ անոնց հետ զինուորագրուած էր:—

«Մենք Գասթեմուռիի շրջանին մէջ մօտ հարիւր հայ զինուորներ բանակի մթերանոցներուն ու փոխադրութեանց պատասխանատու էինք: Անոնց մէջ աւելի քան քսան Ստանոգիներ կայինք՝ մեծ մասամբ նոր ամուսնացածներ: Առանց արձակուրդի չարաչար աշխատանքը մէկ կողմէն, սնունդի պակասը եւ ընտանիքի կարօտը միւս կողմէն կը կրկնապատկէին մեր տաժանքը:

«Մեզմէ ոմանք՝ յուսարով թէ ճակատամարտը վերսկսելով յոյները յաղթականօրէն կը յառաջանան եւ կը զրուեն Ստանոգն ալ՝ բանակէն փախչելու միջոցը գտան ու անյայտացան: Թէպէտեւ անոնցմէ լուր մը չէինք առած՝ կը կարծէինք թէ տուն հասած ըլլալու էին: Անոնց օրինակին հետեւելով հինգ հոգի եւս փախուստի ճամբան բռնեցինք ու յաջողեցանք Ստանոգ հասնիլ այնպիսի մէկ պահուն երբ գիւղի ամբողջ թուրք զօրքերը նահանջող յունական բանակը Պրուսայի ուղղութեամբ հալածելու գացած էին: Իսկ առաջին վեց փախստականներուն Ստանոգ հասած ատենը՝ ճակատամարտը դեռ նոր սկսած ըլլալով՝ բազմաթիւ թուրք զինուորներ կային հոն: Երբ մենք հասանք գիւղ, իմացանք թէ այդ վեց հայ զինուորները իբր լրտես բռնուած ու գնդակահարուած են (ոմանք կ'ըսէին թէ կախաղան բարձրացուած էին) Ստանոգէն յիսուն քմ. անդին՝ Բօլատլըի մէջ: Այս տխուր դէպքին առաջնորդող մանրամասնութիւններ կուտայ հայրենակից Սեդրակ Հաճի Ստեփանեան որ Պիւլպիւլէնց ծառայութեան մէջ ըլլալով այդինները գացած էր խաղող քաղելու: Այս միջոցին այդ կողմերէն կ'անցընէին ձերբակալուած վեց զինուորները. տեսնող կիները կը թախանձեն, լալադին անոնց ետեւէն կը վազեն, բարեխօսելով թէ այդ տղաքը անվնաս Ստանոգիներ էին. բայց անօգուտ. դահիճները ողորջել անկարելի կ'ըլլայ: Դատապարտեալները դէպի ետ յուսահատական ակնարկ մը նետելէ յետոյ կը հեռացուին Բօլատլըի ուղղութեամբ, եւ մի քանի օր յետոյ կը գնդակահարուին:

«Այս ողբերգական դէպքը լսելով շատ վախցանք ու տխրեցանք: Ուտիկանները օրական խուզարկութիւն կը կատարէին մեզ գտնելու համար: Անոնց յանձնուել կը նշանակէր մահուան գիրկը նետուիլ: Վեց դասալիքներուն մահուան պատիժը գիտնալ հերիք էր մեզ մղելու որ լաւ պահուրտէինք: Զկարենալով մեզ գտնել՝ մեր մայրերն ու քոյրերը ձերբակալեցին ու բոկոտն քալեցնելով Անդարայի բանտը տարին:

«Այդ օրերուն Անդարա մայրաքաղաքի հանգամանք առած էր, եւ կարգ մը Ստանոգցի կիներ հոն նոր եկող պաշտօնեաններուն քով ծառայութիւն կ'ընէին, կամ նոր յաճախորդներով լեցուած պանդոկներուն մէջ կ'աշխատէին: Ուրիշ կիներ զինուորական համազգեստի կերպասներուն համար պահանջուած բուրդը կը մանէին: Հոն գտնուող այս Ստանոգցի կիները բանտը այցելելով

մերիններուն ուսելիք հասցնելէ զատ բուրդ ալ կը տանէին, զոր բանտարկեալ կիները մանելով իրենց հացին զրամը կը շահէին: Այսպէս մի քանի ամիս բանտի ծառայելէ յետոյ՝ բոլոր բանտարկեալներուն ընդհանուր ներում չնորհուելով՝ ազատ արձակուեցան»:

ՍՕՖԻԱ ՓԱՐԱՏԵԱՆ

իր ազգկան Եղիսարէթի ու քուռամ՝ Գէորգի հետ:
Այ կողմի մկարը՝ փեսան, Գէորգը, գոհուած 1921-ին, Բուլթըլը

Հոս կուտանք Բուլթըլը կայարանը իբր լրտես գնդակահարուած վեց անմեղ Ստանոզցի փախստական զինուորներուն անունները. —

Պետրոս Հաճի Հարսմեան	Գէորգ Սիմապեան
Յովիաննէս Հաճի Թումանեան	Գէորգ Պիւլպիւլեան
Գրիգոր Փափագեան	Յակոբ Զատուրեան

Միւս հինգ փախստականները՝ որոնց սիրոյն իրենց կիներն ու աղջիկները տառապանք ու բանտարկութիւն կրեցին գաղտնապահութեամբ, ի վերջոյ երբ Թրքական յաղթանակով ընդհանուր ներում յայտարարուեցաւ՝ պատիժէ զերծ մնացին: Անոնցմէ ոմանք զեռ ողջ են, որոնց կարգին է հետագային Ստանոզցիներուն Հայրենակցական Միութեան երկար տարիներ նախադահած Յովհաննէս Հաճի Ահարոնեանը:

Թրքական բանակին յաղթութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Թուրքիոյ ամէն կողմը: Ժողովուրդը ցնծութեան մէջ էր. ամէն կողմ հրապարակուեցաւ. մզկիթներուն մէջ փառաբանութիւն Ալլահին որ Մուս-

Թաֆա Քեմալի սուրը հատու ըրած՝ կեավուրները ծովը Թափած էր։ Իրաւունք ալ ունէին ուրախանալու, քանի որ պարտուած՝ բաժան բաժան ըլլալու վտանգին ենթակայ Թուրքիան մէկ օրէն միւսը յաղթական դառնալով՝ Կարսէն մինչեւ Իզմիր իր բոլոր հողերուն կրկին կը տիրանար. Թուրք պետութիւնը կ'ողջնար եւ յաղթական պետութիւններու կարգին խաղաղութեան տեղանը նստելու իրաւունք ձեռք կը ձգէր. եւ վերջապէս համաձայնական ազգերուն կը պարտադրէր հեռանալ Պոլսէն։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԱՆՏԷՐԵԱՆ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔ — Անգարա

Գ. ԳԱՊԶԻՄԱԼԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ — Անգարա

1920 Օգոստոս 10-ին Սէվրի մէջ Թագաւորականներու կողմէ ստորագրուած՝ եւ Թուրքիոյ նուաստացուցիչ պայմաններ պարտադրող դաշնագիրը կը փոխարինուի իրենց համար շատ նպաստաւոր Լոզանի դաշնագրով (20 Յուլիս, 1923), եւ Մուսթաֆա Քեմալ կը հռչակուի Աթաթիւրք (Ժողովուրդին հայրը) :

Ուրախ էր Թուրք Ժողովուրդը. յուսալից էինք եւ մենք կարծելով թէ ամէն տառապանք վերջ գտած ըլլալով՝ ամէն ոք իր տունը պիտի վերադառնար իր վերապրող սիրելիներուն : Բայց ո՛չ : Մեծ եղաւ յուսախարութիւնը բոլորին երբ իրենց արգիլուեցաւ վերադառնալ իրենց պապենական կալուածներուն : Այս ծրագիրը խորամանկօրէն մշակուած էր արդէն :

1915-ին Թալաաթ եւ իր արքանեակները ուղեցին ջարդելով ձերբազատուիլ հայերէն, բայց Մուսթաֆա Քեմալ եւ իր համախոհները Քեմալական ջարդերէն յետոյ պահ մը մարդավայել վարմունք ցոյց տուին. բոլոր զոնները բանալով աքսորուածները ազատ ձգեցին, պայմանաւ որ երկրէն հեռանան : Օգտուելով այս առիթէն՝ կարճ ժամանակի մէջ Անատոլուէն հեռացան քրիստոնեայ բնակչութեան հոծ բազմութիւնները : Այսօր միայն սակաւաթիւ խումբ մը կայ հոն :

ՅԱԿՈՒ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ

ՄԱՆԱՆ ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ, ԻՐ ՏՂԱՆ, ՀԱՐՍԸ ԵՒ ԱԳՋԻԿԸ

Թուրքերուն երազած «Թուրքիա Թուրքին համար» ծրագիրը իրականացած էր :

Հայրենակից Կարապետ Զիտէմեան սապէս կը գրէ իր յուշերուն մէջ. —

«Թուրքը չգիտցաւ գնահատել հայուն արժանիքները: Անոր նախահայրերը քրիստոնեաներուն կը պարտէին իրենց յաջողութիւնները նոյնիսկ երբ լեհաստանէն մինչեւ Եգիպտոս տարածուող երկիրներուն տէրն էին: Իրենց բանակին պարէնը հայթայթողները, արհեստավորները, նոյնիսկ իրենց գանձապահները հայեր էին: Բայց այդ շինարար ձեռքերը հեռանալէ ի վեր յետադիմութեան ճամբուն վրայ են. իրենց ձեռքով փորած հորին մէջ ինկան: Բայց այն հայերը՝ որոնք Թուրքիայէն մերկ հեռացած էին, այսօր նորէն բարեկեցիկ են. ունին տուն տեղ, եւ հասած են նախանձելի վիճակի ու դիրքերու ամենուրեք:

«Իմ հայրս Եօզղատ աքսորուած էր, բայց ես Իսկէլէյ էի շատ մը բախ-

տակիցներու հետ: Մեզմէ չատերը հոն արեւակիցներ ունենալով՝ միշտ հաղորդակցութեան մէջ էինք անոնց հետ, քանի որ սուրհանդակը շատ կանոնաւոր կ'աշխատէր:

Ժամանակը ալ հասած համարելով՝ Սեպտեմբեր ամսուն վերջերը դիմում կատարեցինք մեր տունները վերադառնալու համար: Մեր խնդրանքը մերժելով հանդերձ մեզ կառավարատան բակը ժողվեցին, եւ ոստիկանապետը մեզի հաղորդեց պետութեան որոշումը, ըսելով. «Ձեր ազատ արձակուելու համար ըրած դիմումը ընդունուած է, պայմանաւ որ Թուրքիայէն հեռանաք. հարկ եղած արտօնաթուղթերը պիտի հայթայթենք ձեզի: Մեկնելու երկու ճամբայ ունիք. Սամսոնէն Սեւ Ծովու վրայով կամ Ատանայէն՝ Միջերկրականի վրայով Պոլիս կամ ուրիշ օտար երկրի նաւահանգիստ կրնաք մեկնիլ: Լուրը չուտով հաղորդեցինք Եօզղատի մեր հարազատներուն, որոնք եւս իրենց կարգին դիմած եւ նոյն պատասխանը ստացած էին, ու Զօրում հաւաքուելու ժամադրութիւն տուինք, ուրկէ Պոլիս պիտի մեկնէինք Սամսոնի վրայով: Բոլորս ալ երկուստէք մեր արտօնագիրները նոյն ձեւով պատրաստել տալէ յետոյ՝ Հոկտեմբերին վերջերը հաւաքուեցանք Զօրում, եւ անցնելով Մարզուանէն, Ղալզուէն ու Քալապէն՝ մի քանի օրէն հասանք Սամսոն քաղաքը:

Տեղւոյն հայոց եկեղեցին իջեւանն էր Անատոլուի ներսերէն եկող գաղթականներու որոնք՝ Սիւլազէն ու Թոգաթի շրջանէն ըլլալով՝ Սամսոնը ընտրած էին իրենց մեկնումին նաւահանգիստ: Խարբերդի ու Մալաթիոյ գաղթականները Սուրիոյ վրայով՝ իսկ Կեսարիոյ շրջանները Կիլիկիոյ ճամբով կը մեկնէին:

Երբ Սամսոն հասանք, քաղաքը Սիւլազի, Թոգաթի, Ամասիայի ու Մարզուանի կողմերէն եկած որբերով ու ընտանիքներով խճողուած գտանք: Պէտք էր կարգի սպասել նաւահանգիստէն հարկ եղած արտօնութիւնն ու տոմսակները ձեռք ձգելու համար:

Հոս մէկ ամիսէ աւելի մնացինք եւ հազիւ Նոյեմբերի վերջերը կրցանք տոմսակները ապահովել Կիւլ Ճէմալ շոգենաւով Պոլիս երթալու համար: Վերջապէս կրցանք փրկարար նաւը մտնել:

Թէպէտեւ մեր անցագիրներուն վրայ «Վերադարձը արգելուած» վճիռը գրուած էր, մենք ունէ վիշտ չունէինք այդ մասին. ընդհակառակը ուրախ էինք որ մեր ընտանիքներով ազատ շունչ պիտի առնէինք ստրկութեան կապանքներէն ազատուած, ու ալ պիտի խօսէինք ու գործէինք ազատօրէն:

Մեզմէ չատեր մինչեւ այն ատեն ոչ ծով տեսած էին, ոչ ալ նաւ: Զըմբան եղանակը սկսած ըլլալով Սեւ Ծովը կատղած էր ու բազմաթիւ ճամբորդներ ծովախտի բռնուեցան:

Դէպի Պոլիս. — Կիւլ Ճէմալ նաւը նախապէս Տրապիզոնէն յոյն գաղթականներ առած էր որոնց մէջ ծանր հիւանդներ կային: Ծամբան հիւանդներէն ոմանք մեռան, եւ այդ պատճառով մեր նաւը Պոլսոյ նաւահանգիստը մտնելու արտօնութիւն չունէր. որով ծովուն բացերը խարխիւ ձգեց, ու ա-

ռողջապահական սպասարկութեան կողմէ ճամբորդներուն արդիւնեցաւ ցամաք ելլել: Ամէնքս ալ շուարած էինք ու չէինք գիտեր ինչ պիտի ըլլար մեր վիճակը: Մէկ կողմէն ծովախտէ կը տառապէինք, միւս կողմէն յուսահատութիւնը մեզ կ'ընկճէր: Ուտելիքի պաշարնիս հատնելու վրայ էր եւ դրամական տեսակէտով ալ նախանձելի վիճակ մը չունէինք. (մեզմէ շատեր հազիւ նաւուն տոմսակին գինը վճարելու չափ դրամ գտած էինք):

Մեր տարագրութեան օրերուն ստիպուած էինք յօժարիլ նուազագոյն օրավարձերուն, եւ ոեւէ խնայողութիւն ընելու կարող եղած չէինք այնպէս որ եթէ նաւուն վրայ մի քանի չարաթ եւս մնալու ստիպողականութեան տակ գտնուէինք՝ յիշուած յոյն գաղթականներու բախտին պիտի արժանանայինք:

Երբ նաւը Պոլիս խարսխեց չէինք գիտեր թէ ինչ կացութիւն կը տիրէր հոն քանի որ բաւական երկար ատենէ ի վեր քաղաքը խզուած էր Անատոլուէն: Մեզ չըջապատող ոստիկանները թուրքեր էին: Իսկ մենք կը կարծէինք թէ՝ Պոլիս համաձայնականներու կողմէ գրաւուած ըլլալով՝ ամէն տեսակ ղեկավարութիւն իրենց հսկողութեան ենթակայ էր: Այս ալ նոր յուսախաբութիւն մըն էր մեզի համար:

Նաւը առտուն հասած էր Պոլիս: Ամբողջ օրը կամրջակին վրայ կ'երթեւեկէինք ճարահատ եւ յուսահատ, դիտելով քաղաքին հիանալի տեսարանները՝ որոնք մեզի համար նորութիւն էին. նաւեր, նաւակներ ու զրահաւորներ կուգային ու կ'անցնէին մեր նաւուն մօտէն:

Թէպէտեւ Անատալիոյի հայութիւնը տարագրուած ու կոտորուած էր, Պոլսոյ հայութիւնը կը մնար ապահով ու կանդուն. պետութեան պէս տէր կանգնած՝ կ'օգնէր իր ազգի բեկորներուն՝ պատսպարելով ու կերակրելով զանոնք:

Բայց մենք անտեղեակ էինք այդ ամենէն: Տարագրութեան օրերուն թուրք կառավարութիւնը մեզի իր բանտ ծառայեցուցած խաներուն ու ասիոռներուն համար վարձք ալ պահանջեց մեզի՝ եւ, երբ մեր ունեցած պատառ մը ցամաք հասցը մեր միջեւ կը բաժնուէինք: Հայր մօրաւ չի գիտեր. ան վարժուած էր իր արդար վաստակովը ապրիլ ու ապրիլներ իրենները. առաքիւնութիւն մը զոր ժառանգած էր իր պապերէն:

Առողջապահական տնօրէնութեան կողմէ եղած քննութիւններէն յետոյ որոշուած է եղեր նաւը ուղղակի Յունաստան ուղղել:

Ազատարար մովսէման.— Իրիկուայ դէմ մի քանի ոստիկաններ ու պաշտօնեաներ խոչոր նաւակ (մովունա) մը հեծած մեր նաւուն մօտեցան ու մեզի հսկող ոստիկաններէն արտօնուելով նաւ բարձրացան:

Պոլսոյ ազգային խնամակալութիւնը՝ իմացած ըլլալով թէ Սեւ Մովու ճամբով գաղթականներ կուգային, եւ թէ Կիւլ Ճէմալ նաւը «քարանթինա» պիտի մնար, կամ Յունաստան ուղղուէր, բարի գաղափարը կ'ունենայ դիմել պատկան իշխանութեանց եւ արտօնութիւն կը ստանայ հայ գաղթականները ցամաք իջեցնելով հոն լրացնելու քարանթինայի օրէնքներուն պահանջը, ոստիկաններուն հսկողութեան տակ: Ահա այս նպատակը յաջողցնելու համար

նաւ եկած էին հայ ազգայինները: Եկող երկու ոստիկանները մալուէնային մէջ մնացին, իսկ հայ պաշտօնեաները ուղղակի նաւապետին սենեակը դացին ուր մի քանի վայրկեան տեսակցելէ եւ իրենց բերած արտօնադիրը ցուցնելէ յետոյ՝ միասին դուրս դալով պոռացին. «Որչափ հայ որ կայ նաւուն վրայ թող մէկ կողմ հաւաքուին»: Յետոյ մեղի բացատրեցին թէ նաւը Յունաստան երթալու ոտիպուած էր, բայց մենք ցամաքի վրայ պիտի լրացնէինք քարանթինայի պահանջները, եւ եթէ հիւանդութեան պարադայ չըլլար մինչեւ մի քանի շաբաթ, այն ատեն ազատ պիտի ըլլայինք:

ԳԵՈՐԳ ԵՂԻԱՅԵԱՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ
Տիկ. Լեւուգան եւ երեք աղջիկները

Մինչեւ հիմա ամէն կերպով անտեսութեամբ անցնող լեցուեցանք. մէկ վայրկեանէն միւսը տրամադրութիւնները փոխուեցան: Այլ ուրախ էինք որ տէր ու տիրական ունէինք: Հիմա մեզ այդ մավունային մէջ տեղաւորելով՝ (զրեթէ բոլորս ալ Ստանոյցիներ էինք) փոխադրեցին Իսկիւտարի նաւահանդիստը, ուրկէ ալ քալելով ոստիկաններու հսկողութեան տակ բարձրացանք Իսկիւտարի Սէլամսըղի ուղղութեամբ: Յետոյ մեզ տեղաւորեցին, Ս. Ոսալ Եկեղեցիին դիմացի դպրոցին մէջ: Հոս մեզի մեծ բարերարութիւն ցոյց տուին Սարգիս էֆ. Թիւթիւնճեանը եւ Միհրան էֆէնտին, որ Ազգ. Խնամատարութեան կողմէ ղրկուած էին (այս վերջինը՝ որուն մականունը չենք յիշեր, այդպիսի զործով Ստանոյց այցելած էր 1913-ին) մեզի հաց բաշխելու եւ խրախուսելու: Մեր առողջական վիճակին տեղեակ ըլլալու համար ալ հայ բժիշկ մը կուգար ընկերակցութեամբ թուրք պաշտօնակիցի մը:

Մեր գտնուած դպրոցէն ոչ շատ հեռու Իսկիւտարի նոր թաղին Ս. Կարապետ հիւրանոցը կը բնակէին հայրենակից Հաճի Յովհաննէս Գասապեանի ընտանիքը, Փէթէ Տուտուն եւ իր զաւակները որոնք իմանալով մեր արգելափակման պարագան, եկան ու մեզ այցելեցին: Այցելութիւնները կրկնուեցան եւ Բէթէ մայրիկին հետ հայրենիքի բաղձալի օրերն ու ժամերը կ'ապրէինք իրարու պատմելով այդ մի քանի տարիներուն մեր եւ իրենց փորձառութիւններն ու քաջած նեղութիւնները:

Դպրոցի չէնքին մէջ մնացինք չուրջ երկու շաբաթ, եւ հիւանդութեան տեւէ դէպք պատահած չըլլալով՝ մեզ ազատ ձգեցին:

Երբ քաղաքին մէջ էինք տեսանք որ ամէն կողմը զաղթականայաններ հաստատուած էին, ինչպէս Պէշիկթաշ, Օրթաքէօյ, Ղալաթա, Ոսլըմը Օղլու եւ Սամաթիա: Գաղթականներուն մէջ գտանք Ստանոյցն եկած մի քանի ընտանիքներ որոնք անհամբեր կը սպասէին իրենց սիրելիներուն: Մեզմէ ոմանք գտան իրենց ընտանիքի անդամները որոնցմէ տարիներէ ի վեր բաժնուած էին:

Այսպէս անցան ամիսներ եւ Պոլսոյ հայութիւնը իր կարելիին կ'ընէր Անատոլիոյ խորերէն եկած ազգակիցները պատսպարելու եւ կերակրելու: Հիւանդները Ազգ. հիւանդանոցին մէջ ձրի կը դարմանուէին. հայը իր եղբոր պէտքերուն կը ծառայէր իրական նուիրումով:

Այս միջոցին պոլսաբնակ ու գաղթական հայերուն վիճակը հետզհետէ անկայուն կը դառնար: Մուսթաֆա Բեմալ՝ Անատոլուն գրաւած ըլլալով Պոլիսն ալ կը պահանջէր: Համաձայնականները հրարու հետ կը մրցէին կարելի եղած չափով զիջումներ ընել թուրքերուն, ասոնց ապագայ բարեկամութիւնը չահելու համար:

Ամբողջ գաղթականները վախի եւ դողի մէջ էին. յաճախակի տեղահանութիւններուն տուած վէրքերը դեռ չէին սպիացած: Ո՛չ մէկը կ'ուզէր անցեալի տաժանքներուն ու վտանգին նորէն ենթարկուիլ, եւ կ'աշխատէին օր առաջ հեռանալ Պոլսէն:

Շատեր սկսան մեկնելու պատրաստութիւններ տեսնել. ճամբորդութեան համար անցադիր ձեռք ձգել ուղղոյնները ամէն օր ժամերով պոչ կը բռնէին Ամերիկեան, Ֆրանսական, Պուլկարական եւ կամ Յունական դեսպա-

ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԴԱԻԻԹ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

շրջապատուած իրենց տասը զաւակներով, որոնցմէ երկու մամչ զաւակներ արկածով մահացած:

նատուններու առջեւ: Անցալորի մասնաւոր դիւրութիւն կ'ընծայուէր անոնց որոնք իրենց երթալ նախընտրած երկրին մէջ ազգական կամ բարեկամ ունէին, մասնաւոր Ամերիկա: Կացութիւնը հետզհետէ փափուկ կը դառնար. պէտք էր աճապարել:

Յունաստան եւ Սուրիա դիւրաւ կ'ընդունէին դիմողները, բայց երկուքն ալ զաղթականներով խճողուած ըլլալով՝ կեանքը անտանելի էր: Պուլկարիա՝ որոշ թիւով զաղթականներ առնելէ յետոյ, կը մերժէր վիզա տալ: Միայն կը մնար Ֆրանսան, միշտ ասպնջական տառապած ժողովուրդներու հանդէպ, որ ազատ մուտքի արտօնութիւն կուտար պայմանաւ որ Ֆրանսայի ոեւէ գործարանէն աշխատանքի պայմանագիր մը ունենայիր, եւ կամ Ֆրանսաբնակ ազգականներ որոնք կրնային ստանձնել բնակարանի եւ սնունդի հոգը:

1923-ի սկիզբները Էքսէրճեան անունով հարուստ հայ մը Պոլսոյ զաղթականներուն մէջէն Ռումանիա փոխադրելու համար կը զատէ 200 որբեր (Յիսունը երկուքը Ստանոզցի, որոնց մէջ էին Գրիգոր Եաղեան, Յակոբ Տաւուտեան, Կարապետ Գահվէճեան, Յովհաննէս Սարաֆեան, Կղեմէս Հաճի Դանէլեան, Կարապետ Հաճի Նահապետեան իր երկու քոյրերով, եւ ուրիշներ):

Այս որբերը երկու նաւերով Պոլսէն Բոսթանցա փոխադրուելով՝ Ստրուկայի մէջ հաստատուած որբանոց մը տեղաւորուեցան: Հոգ մնացին մինչեւ 1926՝ երբ հաստատութիւնը գոցուելով՝ որբերը իրենց մայրերուն կամ ազգականներուն մօտ ապաստանեցան:

Ունէիէն նաեւ Սամաթիայի Անարատ Յղութեան Քոյրերուն քով պա-

ԿՂԵՄԷՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔ

*տըսպարուած որրուհիներ որոնք՝ չուղելով նուիրուիլ կուսակրօնութեան՝
ի վերջոյ ապաստան գտան իրենց մօտիկ աղգականներուն քով :*

*Ստանոյցի որբեր կային նաեւ Աշէքսանդրիոյ եւ Քորֆու կղզիի Մեր-
ձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Ընկերութեան (Near East Relief) որբա-
նոցներուն մէջ :*

*Հայ դաղթականներու այս որբերը իրենց զտնուած հաստատութիւն-
ներուն մէջ ստացան հայեցի կրթութիւն, եւ ժամանակի ընթացքին, օգտա-
կար զբաղմունքով ինքնարաւ տարիքի հասան : Երբ իրենց ծնողաց կամ ազ-
գականներուն միացան, ըլլայ Ֆրանսա կամ այլուր, այլեւս աննեցուկ որբեր
չէին այլ օգտակար քաղաքացիներ գիրենք որդեգրող երկիրներուն :*

Դ. ՄԱՍ

ԳԱՂԹ ԴԵՊԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

1923-ին շատեր զաղթեցին Յունաստան, Պուլկարիա, Ֆրանսա, Հարաւային և Հիւսիսային Ամերիկաներ, և այլն:

Յունաստան.— Յունաստան զաղթողները շատ դժբախտ եղան: Անոնց ողորմելի վիճակին ականատես ըլլալու դժբախտութիւնը ունեցանք: Երկիրը արդէն խիստ շատ խճողուած էր յոյն զաղթականներով: Թուրքէն պարտուած՝ եւ իրենց դրամն ալ արժէքազրկուած՝ անպարծութիւն կար ամէն կողմ: Գաղթականներու մէջ անօթութիւնն ու հիւանդութիւնը մեծ աւեր կը գործէին: Այս կացութիւնը տեւեց տարիներ մինչեւ որ զաղթականներէն շատերը, մանաւանդ հայերը, մեկնեցան Ֆրանսա, Գանատա, Հայաստան եւ այլուր: Մնացողները հետզհետէ ինքնարաւ դարձան ու շաղուեցան տեղացիներուն հետ: Հայ Բարեկործական Ընդհ. Միութիւնը եւ Կիւլպէնկեան Հաստատութիւնը՝ ինչպէս սկիզբը՝ հիմա ալ դեռ իրենց կարելին կ'ընեն օգտակար հանդիսանալու համար Յունաստանի հայերուն: Անոնց օղնութեան շնորհիւ թիթեղէ խրճիթները հաստատուն տուններու վերածուեցան, հիւանդները դարմանուեցան եւ անօթիները տարիներով կերակրուեցան, և հայ մանուկը հայեցի ուսում առաւ անոնց հիմնած դպրոցներուն մէջ:

Պուլկարիա.— Պուլկարիա շատ զաղթական շառաւ, բայց անոնք որ յաջողեցան հոն ապաստանիլ՝ կրցան շատ քիչ ժամանակի մէջ ինքնարաւ դառնալ: Հոս ալ Հ.Բ.Ը.Մ. ր բարերար դեր խաղաց նորեկ հայերուն նպաստ հասցընելով: Հետադային այս հայերէն շատերը զաղթեցին Ֆրանսա, Գանատա, ու մաս մըն ալ Հայաստան:

Ամերիկա.— Հիւս. Ամերիկա մուտքը շատ դժուար էր. ներդաղթի նոր օրէնքի գործադրութիւնով սահմանափակ թիւով հայեր միայն կրնային հոն մտնել: Իսկ Հարաւային Ամերիկա որոշ դիւրութիւններ ընծայած ըլլալով՝

փոքր թիւով Ստանոգիներն օգտուեցան այդ պատեհութենէն: Այսօր անոնք լաւ դիրքերու տիրացած են հոն:

Ֆրանսա. — Ֆրանսա՝ Ամերիկայէն ու Գանատայէն յետոյ ամենաբարեալաւ երկիրն է: Բայց՝ 1914—18-ի աշխարհամարտէն թէպէտեւ յաղթական դուրս եկած՝ մէկ միլիոնէ աւելի զաւակներ զոհ տուած էր, ու նոյնչափ ալ զէնքի տակ պահելու պարտաւորուած էր զրաւուած վայրերը պաշտպանելու համար, որով աշխատող ձեռքերու պէտք ունէր, այնպէս որ իր դուռերը բացաւ Թուրքիայէն, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն եւ Սուրիայէն գաղթող հազարաւոր հայերու (կարճ միջոցի մէջ 70.000—ը անցաւ հոն հաստատուող հայերուն թիւը):

Գրեթէ բոլոր գաղթողներն ալ ծովու ճամբով կը մտնէին Ֆրանսա, եւ իրենց առաջին կայանը կ'ըլլար Մարսիլիա: Հոս հաստատուած էին աշխատանքի գրասենեակներ ուր կը կեդրոնանային գործաւոր վարձել ուզողներու դիմումնադիրները եւ գործի տարեկան պայմանագրութիւնները: Այս կերպով Ֆրանսայի զանազան գործարաններու կողմէ վարձուածներ իրենց օրապահիկը շահելու կարող էին: Մէկ տարին լրանալէ յետոյ գործաւորը ազատ էր իր ուզած տեղը գործ փնտռելու եւ աշխատելու:

Քան Օտոյի մէջ Գերման գերիներուն համար շինուած տաղաւարները հայերուն յատկացուեցան. անոնց կից նորեր շինուեցան գաղթականներու կողմէ:

Նոյն շրջանին մէջ կային կանուխէն հաստատուած մի քանի Ստանոգի ընտանիքներ որոնք շատ օգտակար եղան նորեկներուն, ընելով պէտք եղած ցուցմունքները, եւ տալով պատսպարանք, մինչեւ որ ասոնք կարողացան պահանջուած թուղթը եւ գործի պայմանագրութիւնը ձեռք ձգել: Այս տողերը գրողն ալ իր կարգին նման օգնութիւն վայելած է Եազըճեան ընտանիքի կողմէ, որուն համար շատ երախտապարտ է իրենց:

Գործաւորի պահանջը ամենէն աւելի զգալի էր Տրոմի, Իզէրի, Արտէշի եւ Լուառի մետաքսեղէնի գործարաններուն մէջ, ուր շատ մը Ստանոգիներ իրենց օրապահիկը շահելու միջոցը ունեցան եւ կեանքի ապահովութիւն կը զգային:

Բայց շատ դժուար էր Ստանոգիներու համար՝ այսպէս չորս կողմ ցրուած ապրիլ, հեռու ազգականներէ ու բարեկամներէ, մեկուսացած՝ իրարմէ հեռու գործարաններու մէջ: Նորեկներուն մէկ կարեւոր դժուարութիւնն ալ լեզուին անտեղեակ ըլլալնն էր. իսկ օրափարձերն ալ գոհացուցիչ չէին:

Գործարանի կեանքը իր դժուարութիւնները ունէր: Մետաքսի գործարանները՝ առհասարակ քաղաքներէն հեռու՝ գետակներու ափին հաստատուած ըլլալով՝ ունէին գործաւորներու համար շինուած սենեակներ: Գործաւորը պէտք էր բաւական հեռու քաղաք մը կամ գիւղ մը երթար անդեղէն եւ այլ անհրաժեշտ բաներ գնելու համար: Այս եւ նման դժուար պարագաներուն աւելի յաջող կամ բարեկեցիկ Ստանոգիներ սիրալոթար օգնած են իրենց կարօտ եղող հայրենակիցներուն:

Փօօն աղ Շէշիկի մար սերունդէն, բոլորն ալ Ստամբուղի

Այս անպատեհութիւնները նկատի ունենալով անոնք սկսան համախմբուել որոշ շրջաններ, եւ 1925-ին արդէն հաստատուած էին Մարտիրոս, Վալանս, Փօն տը Շէրի, ու մի քանի տարիներ վերջն ալ Փարիզի Իսիլէ Մուլիսո արուարձանը:

Փօն տը Շէրի.— Փօն տը Շէրիի իշխանական թել արտադրող գործարանները մեծ թիւով դործաւորներու պէտք ունէին: Հոս աշխատանքի համար համախմբուած մի քանի հարիւր հայ ընտանիքներուն մեծամասնութիւնը Ստանոգցիներ էին, որոնցմէ չատեր իրենց առաջին բոյնը այստեղը կազմեցին, եւ այսօր՝ աւելի քան 40 տարիներ ետք՝ չատեր՝ դռնէ տարին անգամ մը կ'այցելեն այդ վայրը. կարծես Ստանոցն է որ կ'այցելեն:

Այդ տարիներուն Փրանսահայութիւնը սկսաւ կազմակերպուիլ. իրարու ետեւէ սկսան լոյս տեսնել «Ապագայ», «Յառաջ» եւ «Երեւան» հայերէն թերթերը: Հայ որբանոցներու մէջ որոշ չափով ուսում առած երիտասարդութիւնը՝ ըլլայ իրենց ազգային գործունէութիւններով՝ ըլլայ Հայաստանի օգնութեան մարմիններուն իրենց բերած մասնակցութիւնով՝ հետաքրքրեցին ամէն անոնք որ մինչեւ այն ատեն հայկական շրջանակ տեսած չէին, ու անտարբեր մնացած էին հայոց հանդէպ: Վերջապէս կազմուեցան ընկերակցութիւններ եւ հայրենակցական միութիւններ:

Մենք անմասն չմնացինք այս շարժումէն: Մեր մէջ եւս գտնուեցան երիտասարդներ որոնք կազմակերպուելու պէտքը զգացին:

Հայրենակից Խորէն Աւագեան մի քանի ընկերներով փորձ մը ըրած՝ եւ ի վերջոյ 1925-ին կազմած էր հայրենակցական միութիւն մը Ֆիւմէլի մէջ, որ սակայն երկար կեանք չէ ունեցած: Անոր վարչական կազմին ցանկը հետեւեալը եղած է.

Յամախ տեղի ունեցած Ստանոգցիներու խնամոյքներէն միմ, Փօն տը Շէրիի մէջ 1928-ին. մէջտեղի գլխարկովը Սիվրի Հիսարցի Մագսուտ ձըլպըրեանն է

Թումա Թումանյան, Կղեմէս Գասապեան, Յովհաննէս Աւարոնեան, Յակոբ Ս. Տէր Թումանյան, Գրիգոր Նահապետեան: Ասոնք չուրջ մէկ տարի աշխատանք տարած են օգնելով կարօտ հայրենակիցներու, բայց՝ իրենց այդ շրջանէն հեռանալէն յետոյ՝ ընկերակցութիւնը լուծուած է, քանի որ կառավարութեան կողմէ վաւերացուած չէր:

Հայրենակից Կարապետ Թերզեանի ջանքերով կազմուած Ստանդզի պատանիներու սկաուտական խումբը, խմբապետութեամբ Պր. Գարեգին Թութլըեանի, 1928-ին Փօն տը Շէրիի մէջ:

Վերջապէս Փօն տը Շէրիի մէջ կազմուեցաւ Ստանդզիներու Հայրենակցական Միութիւնը: Մեր առաջին գործը եղաւ ակումբի համար սրահ մը վարձել ուր 1922-էն ի վեր ուսումէ զրկուած երիտասարդներուն սկսանք հայ գիրն ու գրականութիւնը սորվեցնել: Փարիզէն բերել տուինք կարգ մը դիրքեր ու կազմեցինք գրադարան մը: Անգրագէտ երիտասարդներուն կը կարգացուէր գրական գործեր, եւ նոյն միջոցին ջանք կը թափուէր որ իրենք կարգաւ սորվին, ու անձամբ կարդան այդ գիրքերը: Գիրք փոխ կը տրուէր անոնց որ կրնային օգտուիլ իրենց պարապոյ ժամերուն:

Շատ չանցած կարելի եղաւ Թատերախումբ մը կազմել, ու ներկայացումներ տալ: Կը սարքուէին նաեւ հանդէսներ ուր նորակազմ սկաուտական խումբը մեծ դեր կը կատարէր կարգապահութեան եւ հիւրընկալողի գործը ստանձնելով: Հանդէսներէն գոյացած գումարներով կարելի կ'ըլլար օգնել մեր հեռու կամ մօտ եղող կարօտ հայրենակիցներուն:

Հայկական Եղեռնի Յիսնամեակի առթիւ ալ շատ պատշաճ կերպով սղատօն մը կազմակերպեցինք ուր Թատերախումբը մեր աղիտալի օրերէն տեսարան մը ներկայացուց յարգելու համար մեր զոհներուն յիշատակը: Ձեռնարկը ներկաներուն ջերմ գնահատանքին արժանացաւ:

Փօն տը Շէրիի Ս. Հայր. Միութեան վարչական մարմինը հետազային
Վալանս, Մարսիլիա եւ Փարիզ կազմուած մասնաճիւղերուն Կեդրոնական
Վարչութիւնը հանդիսացաւ։—

Ստեփան Թիւրքմէնեան — Նախագահ
Կարապետ Թէրզեան — Քարտուղար
Կղեմէս Գասապեան — Գանձապահ
Յակոբ Ալիքսանեան — Խորհրդական
Դաւիթ Եանտրմեան — Խորհրդական

Ստանոգի Հայր. Միութիւնը մասնաճիւղ մը ունեցաւ նաեւ Մարսի-
լիայի մէջ, որուն բարեսիրական գործունէութիւնը զնահատանքի արժանի է։
Առաջին վարչակազմը կը բաղկանար հետեւեալներէն։—

Կարապետ Պոյամեան — Նախագահ
Կղեմէս Համի Դանէլեան — Քարտուղար
Կարապետ Մէլիմեան — Գանձապահ
Յարութիւն Մէլիմեան — Խորհրդական
Յակոբ Գարապօղոսեան — Խորհրդական

Մարսէլի մէջ բնակող Ստանոգիի հայրենակիցներէն խումբ մը, 1935-ին

Վալանսի մասնաճիւղը արդիւնքն էր հայրենակիցներ Թորգոմ Թիւրք-
մէնեանի եւ Յակոբ Պալապանեանի ջանքերուն։ Կազմի անդամներն էին։—

Պօղոս Հարոմեան — Նախագահ
Գրիգոր Եաղեանեան — Քարտուղար
Գրիգոր Ալէքեան — Գանձապահ
Իսկէմտէր Արզումեան — Խորհրդական
Գրիգոր Տաղլըեան — Խորհրդական

Այս միութեան խումբ մը անդամները զատուելով կազմակերպեցին «Վերաշինածը»: Ապա՝ անդամներէն ոմանց Հայաստան մեկնելովը միութիւնը լուծուեցաւ:

Յակոբ ու Գէորգ Ալեքսանեան ընտանիքներու զաւակներուն ամուսնութեան առթիւ հանուած խմբանկար մը 1948-ին, Փարիզի մէջ

Փօմ տը Շէրի, դաշտագնացութեան մը առթիւ հանուած Ստամբուղցիներու խմբանկար մը

Ստանուղի Հայրենակցական Միութեան տարիներով նախադաւած է Յովհաննէս Հաճի Ահարոնեան: Այդ շրջանի միութեան վարչութիւնը կը բաղկանար հետեւեալ հայրենակիցներէ.

**Յովհաննէս Հաճի Ահարոնեան
Մատթէոս Մատթէոսեան
Յովհաննէս Վարդանեան
Գրիգոր Արզուսեան
Յուսիկ Ալեքեան**

1927-ին կարգ մը հայրենակիցներ փարիզի Իզի տը Մուլինո շրջանին մէջ տեղաւորուեցան: Հետզհետէ տուն շինելով հոն հաստատուող Ստանոգ-ցիներուն թիւը աւելցաւ ու նոյնիսկ գերազանցեց փօն տը Շէրին: Այս նոր գաղութը շուտով կազմակերպեց իր հայրենակցական միութիւնը եւ խնայողական սնտուկ մը: Անդամավճարներէն գոյացած գումարով փոխատուութիւններ կ'ըլլային անոնց որ կարիք ունէին:

Հետեւեալ ցանկը կը ներկայացնէ վարչութեան անդամները.—

Յովհաննէս Սարափեան

Գէորգ Քէօսէեան

Անդրէաս Պոյանեան

Կղեմէս Տէր Թումանեան

1929-ին փօն տը Շէրիի Ստանոգցիներուն մեծամասնութիւնը մեկնած ըլլալով՝ Հայր. Միութեան գործունէութիւնն ալ վերջ կը գտնէ. բայց բարեսիրականը քսան տարի շարունակեց իր գործունէութիւնը: Գոյացած 3500 նոր Քր. գումարը նուազ բարեկեցիկ հայրենակիցներու միջեւ բաշխելով փակեցին իրենց հաշիւները: Այդ նոր վարչութիւնը հետեւեալներէ կը բաղկանար.

Յովհաննէս Ահարոնեան — Նախագահ

Կարապետ Զիտէմեան — Քարտուղար

Ստեփան Զիտէմեան — Գանձապահ

Մարտիրոս Գասապեան — Խորհրդական

Կղեմէս Գասապեան — Խորհրդական

Ստանոգցիները կը զգային թէ պարտականութիւն ունէին նաեւ Ֆրանսայի ասպնջական կառավարութեան որուն հովանիին ներքեւ կը վայելէին

Լաքուրի Ստանոգցիներէն խմբանկար մը 1955-ին

Մարսէլի հայրենակիցները դաշտագնացութեան մը առթիւ

քաղաքական, կրթական, նիւթական եւ անձնական բարիքներ, եւ պաշտպանութիւն: Այս բարիքները փոխադարձել մեր նուիրական պարագն էր զոր վճարելու փութացինք երբ Գերմանիա պատերազմ հռչակեց Ֆրանսայի դէմ: Հայ տղաքը ընդհանուր զօրակոչին պատասխանեցին եւ իրենց յանձնուած պարտականութիւնը հաւատարմաբար եւ սիրով կատարեցին իրենց արիւնը տալով ի խնդիր Ֆրանսայի պաշտպանութեան:

Բ. Աշխարհամարտին տուինք շատ մը զոհեր. ունեցանք շատ վիրաւորներ եւ հաշմանդամներ, եւ տուինք գերիներ որոնք իրենց Ֆրանսացի թաւաակիցներուն հետ միասին կրեցին գերութեան այն դառն լուծը եւ այն մասնաւոր զրկանքները երբ մերժեցին գերման գունդերուն միանալով Կոովկասի ճակատին վրայ կամ Ֆրանսական ուժերուն դէմ, ինչպէս կարգ մը գերիներ ըրած էին: Ունեցանք մեր Ֆրանսացի ընկերներուն անդրդուելի դիրքը, եւ շարունակեցինք կրել անոնց նախատինքը մինչեւ այն օրը երբ գերութեան լուծը փշրուելով միասին վերադարձանք տուն:

Այս բոլորէն զատ Սաանոզցիներէն շատեր տարապարհակ տարուեցան դէպի Գերմանիա. ուրիշներ դիմադրական գաղափար կազմակերպութեան խումբերուն միացան Նիսի, Տրակինեանի, Մարսիլիայի, Վալանսի, Լիոնի, Փարիզի ու այլ քաղաքներուն մէջ, ու շատեր իրենց արեան գինով կատարեցին իրենց ուսերուն վրայ դրուած պարտականութիւնը: Ատոնց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի քաջագործութիւններ ցոյց տուած ու մեծ գնահատանքի եւ հիացման արժանացած էր Միսակ Մանուչեանը: Այդ ահաւոր պայքարին մէջէն անցնելով ողջ մնացողներն ալ չքանչառներով պատուընկացան պետութեան կողմէ:

**Վալանսի ռմբակոծումէն հրաշքով ազատած փոքրիկն Չէֆմէեան.
մերկայիս 24 տարեկան երիտասարդ.**

**Տիգրան Չէֆմէեանի ամուսնական մկարը իր պարագաներով շրջապատուած
Տիգրամը, հարսը, մայրը, քոյրը եւ երկու տարեկան զաւակը գոհ զացին
Վալանսի ռմբակոծութեամբ ատեն**

ԳԱՐԻԷԼ ՊԱՆՊԱՆԵԱՆ
Վալանսի ռաբակոժուքեան գոհ գացած

Վերոյիշեալ զոհերուն վրայ աւելցան քաղաքներու ռաբակոժուքեան միջոցին փլատակներու տակ մեռնողներ. օր. Վալանսի 60 զոհերուն երեքը Ստանոզցիներ էին :

Այս կորուստները աննպատակ չէին. Ֆրանսա ազատագրուեցաւ ու տակաւ առ տակաւ վերականգնելով բարգաւաճեցաւ : Կորուստ ունեցողներուն հատուցումներ ըրաւ. զոհերու ընտանիքներուն թոշակ յատկացուց, քաջագործութիւն ցոյց տուողներուն շքանշաններ տուաւ, եւ քանդուած տունները նորերով փոխարինեց :

ՂԵԻՈՆԴ ԳԵՇԻՇԵԱՆ (ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ)
Վալանսի ռաբակոժուքեան գոհ գացած

ՆՇԱՆ ՄԱՅԱՍԵԱՆ
Վալանս՝ բամբուշտի գործարանի պայքումին գոհերէն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Սփիւռքի մէջ ցրուած հայ ժողովուրդը միշտ երազած էր ունենալ Հայաստան մը ու հոն ի մի հաւաքուիլ: Երբ ներկայ Հայաստանը՝ իր կրած վէրքերը մասամբ մը դարմանելէ վերջ՝ երկրին դուռերը բացաւ, իր զաւակներէն որոշ խումբ մը՝ մէջը հաշուելով Թուրքիայէն, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն եւ Ֆրանսայէն դաղթող մեր հայրենակիցները՝ գացին եւ հաստատուեցան հոն:

Թուրքիոյ զանազան քաղաքներէն Հայաստան գացող հայեր՝ շնորհիւ Ամերիկայի իրենց հայրենակիցներուն ղրկած դրամական օժանդակութեանց՝ հիմնեցին իրենց ծննդավայրի անուանով աւաններ, ինչպէս Նոր Խարբերդ, Նոր Մալաթիա, Նոր Արարկիր, եւայլն. մենք՝ նիւթական աղբիւրներէ զուրկ ըլլալով՝ չկրցանք հիմնել Նոր Ստանոզ մը, սակայն Հայաստանի մէջ այժմ ունինք շուրջ 50 Ստանոզցի ընտանիքներ որոնք պատմագրքիս հրատարակման ձեռնարկով հետաքրքրուած ու խանդավառուած են:

Մեր հայրենակիցները կը բնակին ընդհանրապէս Երեւանի շրջանին մէջ, եւ տեղական պայմաններու վարժուած ըլլալով կը վայելեն զարգանալու համար իրենց ընծայուած առիթները, ու իրենց զաւակներն ալ մեծ յաջողութիւններ կ'արձանագրեն:

Հայաստանէն հայրենակից Գրիգոր Գապգիմալեանի մեզի ղրկած նամակէն կը տեղեկանանք թէ ներկայիս Երեւանի մէջ հաստատուած են հետեւեալ Ստանոզցիները եւ իրենց հոն կազմած ընտանիքները:

ՅԱՆԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱՂԹՈՂ ՍՏԱՆՈՋՑԻՆԵՐՈՒ (Իրենց ընտանիքներով)

Անտոնեան Սինան	Սօփեան Դաւիթ
Անտոնեան Գրիգոր	Սօփեան Կիրակոս
Անտոնեան Նուրանի	Սուփիասեան Սուփաս
Աւագեան Մելիք	Սիմիթեան Սօփի
Աւագեան Ռուբէն	Վահանեան Կիրակոս
Ասլանեան Յովհաննէս	Վահանեան Գրիգոր
Ալթըզուլեանեան Յակոբ	Տաղլըեան Գէորգ
Ալթըզուլեանեան Գրիգոր	Տաղլըեան Հայկ
Ալթըզուլեանեան Յարութիւն	Եէթիմեան Դաւիթ
Ալեքեան Գրիգոր	Էգանեան Արմենակ
Արգուեան Իսկէնտէր	Թումանեան Մարի
Գաբգիմալեան Գրիգոր	Թումանեան Յարութիւն
Եազընեան Յարութիւն	Թումանեան Նուրանի
Եէթիմեան Յակոբ	Ինկիլիզեան Միհրան
Պիւլպիւլեան Ստեփան	Լէիլիեան Խաչիկ
Պալապամեան Յակոբ	Լիրանեան Անահիտ
Սօփեան Կիրակոս	Հանի Նշանեան Յովհաննէս

Չագըրեան Դաւիթ
Չագընեան Յովհաննէս
Չագընեան Նուրանի
Չագըրեան Յարութիւն
Չագըրեան Վարդանուշ
Փարատեան Ստեփան
Փէիլիվանեան Յարութիւն
Փէթլէիւմեան Մեսրոպ

Փարատեան Կարապետ
Քէօլէեան
Քէլէմեան Յարութիւն
Ֆէրահեան Կարապետ, իր բոլոր
ազգիկները Ռոզա եւ Քլարա
Ժամկոչ Գրիգորին ազգիկները՝
Մանան, Սարա եւ Մարի. Սա-
ղըր Սօֆիկին տղան

*Ստանոզցիներու նոր սերունդէն յառաջ եկած են բժիշկ, ճարտարապետ,
բնագէտ, ուսողագէտ ու այլ մասնագէտներ, որոնց ցանկը կուտանք ստորեւ. —*

Գրիգոր Գապղէմալեանի որդիները.

Վահրամ — Էնժէնիէօր մեքանիք

Երուանդ — Էնժէնիէօր ռատիօ

Թումանեան Յարութիւնի դուստրը — Հաշուապահ

Աւագեան Մելիքի դուստրը — Ֆրանսերէն լեզուի ուսուցչուհի

Քիլէմեան Յարութիւնի որդին — Գիտութեանց հետեւող

Ամտոմեան Սիմանի առաջին դուստրը — Կենսաբան եւ բնախօս

Ամտոմեան Սիմանի երկրորդ դուստրը — Ուսողագէտ

Փարատեան Կարապետի դուստրը — Բոյժ քոյր

Սօֆեան Կիրակոսի դուստրը — Գիւղատնտեսուհի

Հանինջանեան Յովհաննէսի որդին — Մեքենագէտ

Ֆէրահեան Շարլօթի բոլոր ազգիկը Քլարա — Պարսկերէնի թարգման

Ֆէրահեան Շարլօթի բոլոր ազգիկը Ռօզան — Անգլերէնի ուսուցչուհի

*Հայրենակից Գրիգոր Գապղէմալեան իր նամակը կը վերջացնէ հետեւե-
կալ տողերով.*

*«Շատ լաւ եւ ցանկալի կը լինէր եթէ կարողանայիք դալ Հայաստան
ձեր աչքերով տեսնել այս տեղի կեանքը եւ վերելքը, մեր Հայ ժողովուր-
դի մեծ յաջողութիւնները:*

*«Իմ մասին կարող եմ ասել որ ես իմ ընտանիքով հանդերձ Հատ լաւ եմ.
ունեմ երկու տղայ որոնց ամուսնացուցի: Երկու տղաքներս բարձրագոյն
կրթութիւն ստացան. մէկը Էնժէնիէօր մեխանիք, իսկ միւսը Ռատիօ Էնժէ-
նիէօր: Երկու հարսերս ալ բժիշկ են, մին մանկաբարձ, միւսը՝ ատամնա-
բոյժ: Ես ու կինս թոշակաւոր ենք եւ այլեւս չենք աշխատում: Ունինք մեր
սեփական տունը պարտէզով հանդերձ», եւ այլն:*

Ընդունիր մեր ընտանիքի ցերեւ բարեւները

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՊԳԷՄԱԼԵԱՆ

ԹՈՒՐԳԻԱ

1922-ի արտագաղթէն յետոյ Ստանոզ մնացած երկու ընտանիքներ միայն կան. իսկ Անդարայի մէջ վերապրող Ստանոզցիներու սերունդէն յառաջ եկած մօտաւորապէս 50 ընտանիք կայ որոնք մոռցած են իրենց հայերէնը եւ չեն զանազանուիր Թուրքերէ։ Ասով մէկտեղ ոմանք կը պահեն իրենց ազգային ոգին։ Յառաջադէմ հայ տղաք թէպէտեւ պետական դպրոցներու մէջ բարձր ուսման հետեւելու առիթը ունին, բայց հայեցի դաստիարակութենէ զուրկ կը մնան։

Իսթանպուլ. — Թուրքիայէն արտագաղթելու համար Իսթանպուլ եկած կարգ մը Ստանոզցիներ զանազան պատճառներով կը մնան հոն. ոմանք ալ Անդարայէն եկած ու հոն հաստատուած են։ Բոլորը չուրջ 200 ընտանիք կը հաշուընդին։

Իսթանպուլի մէջ նոր սերունդը հայեցի ուսում ու կրթութիւն առնելու առիթ ունի, եւ ազգային գիտակցութիւնը բարձր է առհասարակ։

Ջարդացած նոր սերունդին մէջ կան բժիշկներ, ուսուցիչ եւ ուսուցչուհիներ, եւ ականաւոր առեւտրականներ։

ՅՈՒՇԵՐ ՄԵՐ ԵՐԷՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐԷՆ

Հայրենակից Յովհաննէս Աւագեանի յուշերէն.—

«Թէպէտեւ ծնունդով Ստանոզցի, 14 տարեկանիս ծննդավայրէս հեռացած եմ յաճախելու համար Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի վարժարանը: 1906-ին՝ ուսումս աւարտելէ յետոյ իբր շոգեկառքի ընկերութեան պաշտօնեայ ծառայած եմ Հայտար Փաշա, Գոնիա, Անգարա եւ ամենէն վերջն ալ, 1912-ին Սինճան Քէօյ՝ իբր շէֆ սթասիօն:

«Նոյն գործին վրայ մնացի մինչեւ 1915, Մեծ Եղեռնի տարին. հետեւաբար այսքան երկար շրջան Ստանոզէն դուրս մնացած ըլլալով կարող չեմ կարգ մը պատահարներ ըստ արժանւոյն ներկայացնել:

«Ի՛նչ մեծ մխիթարութիւն է սակայն, երբ կ'իմանամ թէ ազգային պարտականութեան քաջ գիտակից հայրենակիցներ վեհ գաղափարով ընդառաջ գացին մեր ծննդավայրի մասին յուշամատեան մը պատրաստելու, որպէսզի մեզի յաջորդող սերունդը կարենայ միշտ յիշել թէ իրենց նախնիքները որպիսի՝ զոհողութեամբ ու աներեւակայելի դժուարութեամբ իրենց գոյութիւնը պահած են պատմական այդ վայրին մէջ: Անոնք չընկրկեցան այդ նեղ ձորին մէջ՝ չորս-հինգ քմ. հեռուն գտնուող խոպան ու ժայռոտ գետինը, ինչպէս նաեւ ետեւի լեռան նոյնօրինակ բարձունքները այգեաստաններու վերածելու իրենց յամառ ու աննկուն աշխատանքով: Այս ձորին աջ կողմի քանի մը քո. քմ. տարածութիւնն ալ օգտագործած էին իբր արօտավայր:

«Այս փոքրիկ գիւղը, Ստանոզ, ժամանակի ընթացքին ծաղկեցաւ ու դարձաւ բարդաւաճ գիւղաքաղաք մը, որ ամէն կերպով կը գերազանցէր շրջակայ բոլոր թուրք գիւղերը:

«Հայրս, Օհաննէս Աւագեան, ինքնուս բժիշկ էր, որ նուիրուած ու հաւատարիմ ծառայութիւն մատուցած է ժողովուրդին: Ան նաեւ կը հոգատարէր թուրք պաշտօնեաները երբ հիւանդանային: Ահա այս պատճառներով ալ ամէնուն կողմէ արժանացած էր «Աւագ Տէտէ» մականորին»:

Յարութիւն Քէօսէեանի յուշերը.—

«Թուրք ազգայնական շարժումին հետեւանքով 1921 Մարտ ամսուն աքսորուած պատանի Յարութիւն սապէս կը պատմէ իր փորձառութիւնները.—

Երեքշաբթի առաւօտ մը հայրս երբ արթնցաւ՝ արտասովոր երեւոյթ մը կը պարզուէր աչքին առջեւ: Դիմացի բլուրին վրայ մարդ մը կը կայնէր: Օղը ցուրտ էր եւ ոչ ոք կ'ակնկալուէր հոն այդ պահուն: Մինչ կը խոկայինք, յանկարծ դրացի մը դուռը զարնելով գուժեց թէ այր մարդիկը կը հաւաքէին: Մայրս թեւադրեց որ ներկաները, Յարութիւն ձրիքեանը, Արիստաքէս ձրիքեանը ու հայրս Գէորգ Քէօսէեանը, պահէ: ձրիքեանները յօժար չեղան, թերեւս վստահ էին որ Ա. Աշխարհամարտին իրենց արհեստին բերմամբ աքսորէ գերծ կացուցուած ըլլալով՝ նորէն կերպով մը կ'ազատուին:

Իսկ Հայրս կը մերժէր պահուիլ, քանի որ «երէկ ամբողջ օրը զիս չուկան տեսնողներ եղան», կ'ըսէր ան: Այս միջոցին դրկից Իսկուհի Գասպարեան ներս մտնելով հօրս կ'իմացնէ թէ այր մարդոց մեծամասնութիւնը ժողուած էին, բայց իր ամուսինը՝ Նշան, եւ Պօյաճեան Սահակ եւ ուրիշներ պահուեալ տած էին: Հայրս յօժարեցաւ որ մայրս ալ մտադրութիւնը գործադրէ ու շուտով դռնէն միասին դուրս ելան: Ես ապշած կը դիտէի առանց գիտնալու թէ ինչ կ'ըլլար: Մէկ բան միայն որոշ էր ինծի. մեծ վտանգ կը սպառնար բոլորիս: Մի քանի վայրկեան վերջ տան դուռը զարնուեցաւ. գացի բանալու եւ ահա առջեւս կանգնած էին երկու զինեալ ժանտարմաներ. վախս չափ չուենէր: Անոնցմէ մին հարցուց.

— Ո՞ւր է Հայրդ:

— Ձեմ գիտեր, չկայ, ըսի: Ասոր վրայ անոնցմէ մին դուռը կեցաւ ու միւսը սենեակները խուզարկելու սկսաւ. ներսը մարդ չգտնելով՝

— Կեալուր, ըսէ՛, ո՞ւր է Հայրդ, ըսաւ:

Երբ նոյն ձեւով պատասխանեցի, սուիներ սրտիս դնելով կրկնեց հարցումը.

— Հայրս հոս չէ, չեմ գիտեր, ըսի հեծկտալով:

Այսպէս լալով, եւ քանիցս սուիների հարուածին սպառնալիքով զիրենք առաջնորդեցի տան զանազան մութ նկուղներն ու խցիկները՝ «տիրկիյէ» լոյսը ձեռիս: Վերջապէս ցորենի շտեմարանը մտան եւ սուիների հարուածներով ցորենը խառնեցին մարդ գտնելու յոյսով: Գոմն ալ քննելէ յետոյ տունէն դուրս կ'ելլէին, երբ վարի դուռը բացուելով մայրս ներս եկաւ: Հարցաքննութիւնը կրկին սկսաւ.

— Ո՞ւր է ամուսինդ, չես կրնար ծածկել, երէկ ամբողջ օրը քաղաքն էր:

— Այո, ըսաւ մայրս, բայց գիշերը, երկու պարտական թուրքերու ընկերակցութեամբ Ձանլը մեկնեցաւ հաշիւները գոցելու համար:

Ժանտարմաները աւելի բան չխօսելով հեռացան, բայց մայրս տաղնապի մէջ էր: Փորձած էր Հայրս պահել ծանօթ այրի կնոջ մը տունը, բայց մերժուած էր: Յետոյ փորձած էր երկրորդ այրիի մը տունը, Նահապետեան ընտանիքէն, ուր սիրով կ'ընդունուի, եւ Հայրս անոր քորդգիին հետ առժամեայ թաքստոցի մը մէջ կը պատսպարուին: Հայրս զիս կանչել տալով ապսպրեց որ շրջանի գիւղերէն եկած թուրք դասընկերոջս հետ իրենց գիւղը երթանք եւ ազատութեան միջոց մը կարգադրենք: Երկու պատանիներս ճամբայ ելանք, բայց քաղաքին եղերքը պահակներ բոլոր ճամբաները հսկողութեան տակ առած ըլլալով՝ ելլելու մի քանի անյաջող փորձերէ յետոյ ծրարեցինք գետէն անցնիլ: Բարեբախտաբար ժայռոտ անցք մը գտնելով միւս կողմը անցանք. ամէն վտանգ աչք առած էի հօրս ազատման ճար մը գտնելու յոյսով: Բայց որո՞ւն պիտի դիմէինք. պետութիւնն էր որ կը հալածէր, կը փնտռէր: Պատգամը հասցուցինք որոշուած գիւղը եւ իրիկնամուսին վերադարձանք տուն, բայց դռները գոց ու կնքուած գտանք:

Ձէի գիտեր թէ Հայրս ո՛ւր մնացած էր. մայրս ու երկու փոքրիկ քոյ-

րերս ի՛նչ եղած էին: Այսպէս ապշած դէպի վարի փողոցը քալելու ատեն Հանդիպեցայ եղբօրս, որմէ իմացայ թէ մայրս բանտ տարուած էր հօրս փոխարէն, ու տուներնիս ալ «փախստականի տուն» պիտակուած էր: Երկու փոքրիկները յանձնուած էին մեր մէկ ազգականին, Միւկիւնէ Օտեանին հոգածութեան: Այդ գիշերը ազգականներու քով անցուցի ու յաջորդ օրն իսկ բանտի այցելութիւն տուի մօրս հաղորդելու համար հօրս որոշումը թէ կ'ուզէր կառավարութեան յանձնուիլ, որով մօրս կը յանձնարարէր որ խոստանայ զինք յանձնել, որ բանտէն արձակուելով փոքրիկներուն դառնար:

Մօրս զայս յայտնելէ վերջ ինծի տուաւ ազատ ձգուած երկրորդ դուռին բանալին որ հայրս հոնկէ տուն մտնէ, «քանի որ աւելի ապահով կ'ըլլայ», կ'ըսէր մայրս: Հայրս մնաց իր նախկին թաքստոցը եւ ես՝ փոքրիկ մանչ մը ըլլալով՝ անարդէլ զինք կ'այցելէի: Շաբաթ մը յետոյ ոստիկանները ծածուկ անկիւններ գտնուող փախստականներուն մեծ մասը հաւաքած ըլլալով՝ կիներուն ալ հրահանգուեցաւ պատրաստուիլ որպէսզի իրենց ամուսիններուն հետ աքսորուէին: Անմոռանալի էր այդ օրը, եւ անջնջլի անոր յիշատակը ի՛նչ ողբ, ի՛նչ լաց ու կոծ: Կիներն ալ մարդոց հետ տարին մինչեւ թուրքերուն դերեզմանոցը, բայց ասոնք աքսորեցին, իսկ կիները ետ բանտ առաջնորդեցին: Գոմիսէրը ջանաց ասոնց խրախուսական խօսք մը խօսիլ ըսելով թէ վտանգ չկար, եւ այր մարդիկը մօտ օրէն տուն պիտի վերադառնային: Թուրքին պատիր խոստումներուն կարելի չէր հաւատալ. 1915-ի կոտորածներուն յիշատակները դեռ թարմ էին բոլոր մտքերուն մէջ: Հիմա կարգը եկած էր մօրս ու իրեն տարեկից մի քանի կիներուն, որոնք դեռ բանտն էին, բայց իրենց ամուսինները յանձնելու խոստումով կրնային որոշ ազատութիւն ձեռք ձգել: Ուստի խնդրեցին որ իրենց ութը օր արտօնութիւն տրուի տուն դառնալու, եւ խոստացան ամէն միջոց ձեռք առնել այր մարդիկը զտնելու եւ յանձնելու: Արտօնութիւնը տրուեցաւ: Ա՛հ, ինչ դառն բաժակ մըն էր որմէ բոլորս ալ կը խմէինք, ի՛նչ տանջալից օրեր, առօրեայ սնունդնիս ալ մոռցանք. խորապէս վրդոված էինք: Այս պահուն թուրք բարեկամ մը առաջարկեց որ հայրս իրենց գիւղը փախցնէ եւ պահէ: Հայրս սապէս կը պատասխանէ.

— Այս թուրքին խօսքին յենելով երթալ չեմ ուզեր, Մա՛րիամ, ինծի աւելի հեշտ է իմ ժողովուրդիս դաւակներուն հետ մեռնիլ. եթէ Աստուած պահել ուզէ՝ մէկը չի կրնար սպաննել: Եթէ մեզ մեռցնեն, գոնէ դուք ողջ կը մնաք:

Այսպէս կ'արտայայտուէին նաեւ միւս տասը հոգիները, որոնք միասին պիտի աքսորուէին:

Եոզղատ աքսորուող այս խումբը Ստանոզէն մինչեւ Անդարա տարուեցան Ժանտարմաներու հսկողութեամբ: Անկէ Եոզղատ գացող 11-ին միացած էին նաեւ Այաչի ինը թուրք փախստական զինուորներ՝ հեծեալ Ժանտարմայի մը հսկողութեան տակ: Ճամբան հանգիստի եւ ճաշի համար կանգ կ'առնեն, բայց ճիշդ այդ բոլորին զինեալ թուրք մը կը մօտենայ, Ժանտարմային մօտիկ կը նստի եւ կը սկսի մեղմ ձայնով խօսիլ անոր, եւ ապա կը հեռանայ: Ժանտարման կը պատուիրէ որ փութով հեռանան գիւղէն,

*Յետոյ անցանք Վալանս, եւ ի վերջոյ հաստատուեցանք Փարիզի Իսի
Լէ Մուլինոյի շրջանը, Մարտ 28, 1928-ին:*

*Հայրս, ինչպէս հայրենիքը, նոյնպէս ալ հոս քարոզչութիւնով կը
զբաղուէր՝ հայրենակիցներուն ջամբելով հոգեւոր սնունդ եւ մխիթարու-
թիւն՝ մինչեւ իր մահը որ տեղի ունեցաւ Փետր. 14, 1952, 76 տարեկանին:
Շատ չանցած մայրս ալ մահկանացուն կնքեց (1954, Ապրիլ 25):*

ՌՈՒԲԷՆ ՏԱՐԱԳՅԱՆ — ուսանող

ՕՐ. ԱՆԻ ՏԱՐԱԳՅԱՆ

ԳԵՈՐԳ ՏԱՐԱԳՅԱՆ — ուսանող

ԲԱԹՐԻՍ ՏԱՐԱԳՅԱՆ

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԵՐԶԵԱՆ

1968 Օգոստոս 15-ին, Մարտիրոսյան շրջապատյոտով տիկնոջս հետ Թուրքիա մեկնեցանք շոգենաւով: Հաճելի եւ հանգստաւէտ ճամբորդութեան ընթացքին հանդիպեցանք Ճէնովա, ուր այցելեցինք նշանաւոր դամբարանները: Նոյնպէս առիթը ունեցանք այցելելու Նափոլին եւ Պոմպէյի աւերակները, ինչպէս նաեւ Բիրէ եւ Աթէնք ուր տեսանք իր Աբրապոլիսն ու հնութիւնները:

Օգոստոս 20-ին, մեր Ստանպուլէն հեռանալէն 45 տարիներ յետոյ առիթը ունեցանք անգամ մը եւս տեսնելու այդ քաղաքը:

Երեք շաբաթ Իսթանպուլ բարեկամներու եւ ազգականներու այցելուութիւն տալէ վերջ մեկնեցանք Անգարա, մեր հայրենակիցներուն մօտ:

Թէ Իսթանպուլի եւ Թէ Անկիւրիոյ մեր հայրենակիցները նիւթապէս լաւ վիճակի մէջ են եւ ունին արդիական, լաւ կահաւորուած բնակարաններ:

Շարունակելով մեր ճամբորդութիւնը այցելեցինք Ստանոզի շրջանը: Ստանոզի աւելի քան 800 տուններէն հազիւ կիսաւեր քանի մը տուններ մնացեր էին. կարծես թէ գետն ալ նեղցած էր: Ի զուր փնտռեցի կարգ մը փողոցներու եւ տուններու դիրքը: Միայն կիսաքանդ մզկիթին եւ փլատակ կամուրջին դիրքերէն կրցայ կոահել թէ ուր կանգնած էի: Միայն ժայռերն են որ դեռ կանգուն կը մնան, թէպէտեւ անոնք ալ՝ նիւթական ակնկալութիւնով անձնական խուզարկութիւններ կատարողներու հարուածներէն վիրաւորուած՝ փշրուելու վտանգին տակ կ'երեւէին: Օգտուելով գիւղաքաղաքի դատարկութենէն՝ բախտախնդիր Թուրքեր զաղտագողի կը քանդեն Թէք Հիսարի գագաթը եւ այնտեղ թաղուած հնադարեան գանձեր կը գտնեն, մեծ մասամբ ոսկեդրամներ եւ առարկաներ, սակայն չենք գիտեր թէ գտնուած իրերը նախաքրիստոնէական թէ յետքրիստոնէական շրջանի կը պատկանէին:

Գերեզմանատան մէջ կային մի քանի կոտորուած շիրմաքարեր որոնց հայերէն տապանադրութիւնները գրեթէ անընթեռնելի դարձած էին: Միայն երկու շիրմաքարերու վրայի հետեւեալ անունները ընթեռնելի էին.

Մարտիրոս՝ որդի Գրիգոր Գասապեանի.

Ծնած 25 Փետր. 1881-ին.

Վախճանած՝ 23 Սեպտ. 1898.

Միւսը՝

Մաքսիմի Գէորգ Սիմապեան.

Ծնած՝ 1815-ին.

Վախճանած՝ 1903-ին.

Ստանոզի պարտէզներն ու այգիները գրեթէ ամբողջովին աւերուած ու փճացած են:

Հայ ըլլալով միայն երկու ընտանիք կան, մին Պարուժաէնց Յակոբի ընտանիքը Ծակշէպի մէջ, միւսը Հաճի Յովհաննէս Քիրէմիտճեանի ընտանիքը Կտրած Քարի մէջ:

Ծակշէպի (Ճաշէպի) այգիները գետափի վրայ

Հակառակ ուղեւորութեան դժուարութիւններուն Ստանոգի շրջանը այցելող հայրենակիցներ՝ ըլլայ Ֆրանսայէն, ըլլայ Իսթանպուլէն կամ Անգարայէն, կ'այցելեն Կտրած Քարը ու հոն զետեղեցի ուռնիներուն շուքին տակ կը նստին վերապրելով հին յիշատակները, վայելելով Տիկին Սօֆի Քիրէմիտճեանի հիւրասիրութիւնը:

Այս երկու ընտանիքները անցեալի ու ներկայի միջեւ կապ մըն են, ու եթէ օր մը անոնք ալ մեկնին, այս կապը եւս պիտի խզուի յաւէտ:

Ստանոգի պէս Կտրած Քարն ալ քարուքանդ եղած է, եւ ամէն շինութեան հետքը կորած:

Կտրած Քարի գետափը ամառուայ առթիւ

Ներկայիս ամէն կողմ ամայացած է. նախկին բնակիչները բնաջրն-
ջուած՝ բեկորներն ալ աշխարհի չորս կողմը ցրուած: Բայց կառավարու-
թիւնը ներկայիս Զովլըին եւ Պուճուխին միջեւ Եէնի Քէնթ անունով գիւ-
ղաքաղաք մը կը շինէ, ուր արդէն 100է աւելի բնակարաններ կառուցուած
են եւ ուրիշներ կառուցուելու վրայ են: Կ'ըսեն թէ Պօսող Փախածի (Կօսող)
մօտերը ջուրի մեծ ամբարտակ մը պիտի շինեն մի քանի տարիներ յետոյ,
որ եթէ իրականանայ, Ստանոզը իր պարտէզներով ամբողջովին ջուրերու
տակ պիտի թաղուի եւ ամէն ինչ պատմութեան կարգ պիտի անցնի:

Միակ կենդանի վկան այդ ամէնուն այս հրատարակուած պատմա-
գիրքը պիտի մնայ սերունդէ սերունդ:

* * *

Մեր Թուրքիա այցելութեան առիթով ձեռք ձգեցինք կարգ մը պաշ-
տօնական թղթակցութիւններ օգտագործելու համար պատմագիրքի Ա. ինչ-
պէս նաեւ Բ. Մասին մէջ:

Ստորեւ կուտանք Ստանոզէն Անկիւրիոյ Առաջնորդարանին յղուած բո-
ղոքագրի մը պատճէնը.—

Սրբազան Հայր,

Տասը տարիէ ի վեր Ստանոզ գիւղաքաղաքի դատարանի անդամ եղող
Պիթիկցի Իպրահիմ աղա, եւ հինգ տարիէ ի վեր հարցաքննիչ ատենաի օգ-
նական Մուսթաֆա Էֆէմտի իրենց պաշտօնին բերումով՝ թէ՛ պատուաւոր ու
անմեղ մարդոց՝ թէ՛ յանցանքի մէջ բռնուողներու նկատմամբ խղճի եւ ար-
դարութեամբ հակառակ գործ կը կատարեն, եւ իրենց բռնութեամբ թէ՛ Ստա-
նոզի թէ՛ ալ շրջակայ գիւղերում բնակչութեանց վախ ու սարսափ կ'ազդեն:

Ահա անոնց նկարագիրը.— Իպրահիմ աղա դատարանի անդամ նշա-
նակուելէ առաջ հազիւ ապրուստ կը ճարէր. հիմա՝ հակառակ անոր որ չնչին
ամսական մը կը ստանայ՝ երեք հարիւր գլուխ արջառի եւ 6-700 գլուխ «տա-
վարի» տէր եղած է, առանց հաշիւի առնելու ունեցած դրամները:

Մուսթաֆա Էֆէմտի պաշտօնի մտած ժամանակ կէս տրեխով էր գրե-
թէ, եւ հիմա 60-70 հինգը-մէկնոց ոսկի եւ 100 հատի չափ «մահմուտիյէ»
գարդեղէն ունի:

Յիշեալ երկու պաշտօնեաները՝ անիրաւ մամուռային վստահելով՝ ա-
պօրինի ընթացքի մէջ կը յարատեւեն արիւնցնելով շատերում սիրտը:

Երբ վերջերս Յարութիւն Էֆ. Շիմասի, բարեսիրտ մարդը Ստանոզի
«պաշ քնաթիպ»ութեամբ պաշտօնին կը կոչուի, այդ անօրէնները մեքենայու-
թիւններ կը լարեն իր մասին զրպարտութիւններ ընելով Բարձրագոյն Դու-
ռին մօտ:

Այդ ամէնը սուտեր են: Յարութիւն Էֆէմտի պարտաճանաչ քաղա-
քացի մըն է, ուստի կը խնդրեմք որ իր մասին եղած զրպարտութիւնները
նկատի չառնէք, ու հարկ եղածը տնօրինէք մեր մահաճգին կուսակալին քա-

րիկամեցողութեան դիմելով, եւ աշխատիք մեզ ազատել այս անիրաւ պաշտօնեաներէն:

*Մնամք Ձեզ ծառայ ու աղօթարար
Յանձնախումբ Քաղաքական Ժողովոյ
Էնկիւրիւ նահանգի Ստանող գիւղաքաղաքի*

Ն. Պալապանեան	Կարապետ Հարօնեան
Գ. Գապգէմալեան	Յերամու Տէր Յակոբեան
Կղեմէս Սէյիսեան	Յակոբ Մարկոսեան
Յակոբ Պաղտատեան	Գրիգոր Գ. Արմաղանեան
Մատթէոս Մատթէոսեան	Յարութիւն Աւագեան

1895 Օգոստ. 22

*Նոյն Թուականին (1895) Էնկիւրիէն Ոսկան Նազմի Գասպարեան իր՝
Թուրքիոյ Պատրիարք Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանին գրած նամա-
կով կը գանգատի տեղւոյն առաջնորդ Տաճատ Վարդապետին մասին, եւ հան-
րագրութիւնով կը պահանջէ անոր տեղ ուրիշի մը ուղարկուիլը:*

Առաջնորդարան Հայոց

Գաղատիա,

Համար 69

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ

Բարձրաշնորհ Տէր,

Գաղատիայէն բացակայութեանս միջոցին Ձեր սրբազնութիւնը հրա-
մայած էր որ տեղւոյս Քիզիրեան Տ. Խորէն քահանայն փոխանորդ կարգեմ:
Խորհեցայ որ սոյն կարգադրութիւնը լաւ պիտի չըլլար, քանի որ Տ. Խորէն
իւր չարութիւններով եւ խռովարարութեամբ հանրածանօթ է:

Ուստի փոխանորդ կարգեցի Ստանոգի Տաղլըեան Տ. Խորէն քահանայն,
որ անդամ է կառավարական կրօնական ժողովոյ:

7 Մարտ 1899

Գաղատիա

Դ.Թ.

(1531)

Մնամ Բարձրաշնորհ Տեառնդ

Խոնարհ ծառայ

Առաջնորդ Գաղատիոյ

ՏԱՃԱՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՍՏԱՆՈՋՑԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ, ԿԼԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԱՅԼ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ

ՏԵՐ ԽՈՐԷՆ ԱՒԱԳ ՔԼՆՑ. ՏԱՂԼԵԱՆ

Ծնած է 1865-ին, Ստանոզ: Իր հայրը, մեծ հայրը, ինչպէս նաեւ նախնիքներէն շատեր եղած են կրօնականներ:

1885-ին Արմաշի դպրեմանքի դասընթացքը աւարտելէ յետոյ Յակոբ Գալֆա Աճէմեանի հետ կը պաշտօնավարէ իբր ուսուցիչ, ու միասնաբար կը պատրաստեն Մարզուանի ու Կեսարիոյ վարժարանները յաճախելիք յարմար աշակերտներ: 1890-ին քահանայ կը ձեռնադրուի իր հօրը Տէր Կիրակոսի տեղ, քանի որ այս վերջինը աչքի տկարութենէ կը տառապէր:

ՏԵՐ ԽՈՐԷՆ Ա. ՔԼՆՑ. ՏԱՂԼԵԱՆ, ԶՈՀՈՒԱԾ՝ 1915ԻՆ

1909-ին Անգարայի առաջնորդ Բարդէն Ծայր. Վարդապետին կ'աջակցի տեղւոյն վանքը բարեկարգելու եւ բարգաւաճ վիճակի հասցնելու համար: 1910-12 կը պաշտօնավարէ Կեսարիա, ապա կը վերադառնայ Ստանոզ ուր

Վեր. Հայրապետ Օտեանի հետ գործակցարար Լուսաւորչական ու Բողոքական համայնքները իրարու կը շաղկապէ:

1915-ին ձերբակալուելով կ'արգելափակուի Զօրում-Օսմանճըզի բանտին մէջ: Յուլիս ամսուն բախտը կ'ունենայ հանդիպելու բանուորական գունդէն Ստանոզցի զինուորներու որոնք տեղափոխութեան միջոցին բանտին մէջ գիշերելու եկած էին: Հոս կ'ողջագուրուի իր հօտին զաւակներուն հետ, կը խրախուսէ ու իր օրհնութիւնը կուտայ անոնց: Հոն՝ անոնց ցոյց կուտայ իր թեւին անցուած ինքնութեան ապարանջան մը, եւ քաջ գիտնալով իրեն վիճակուած վախճանը, վերջին հրաժեշտի համբոյրով իրարմէ կը բաժնուին:

Այս աջոորման միջոցին կը գիշերէ Ալէվիներու գիւղ մը: Տեղացիները կը սքանչանան իր հմտութեան ու կ'առաջարկեն որ առ երես իսլամութիւն ընդունի եւ իրենց մէջ ծառայէ իբր կղերական. բայց ինք կը մնայ հաստատ հաւատացեալ ու կը յառաջանայ դէպի «սպանդանոց»:

ՏԵՐ ԱՐԲԱՀԱՄ ՔԱՀԱՆԱՅ ՍԻՆԱՊԵԱՆ

Ծնած է Ստանոզ, 1870-ի ատենները: Կրօնասէր գերդաստանի մը շառաւիղ՝ ան իր հօրեղբոր Տէր Կարապետի հսկողութեան տակ սարկաւազութիւն կ'ընէ չրջան մը, ապա 1895-ին կը ձեռնադրուի քահանայ, որ՝ թէպէտեւ չունէր բարձր ուսում՝ եղաւ պարտաճանաչ եւ ազգասէր հովիւ մը:

Ընտանիքը արհեստով կտաւի ներկարարութեան կը հետեւէին, ու Տէր Հայրը իր կրօնական գործին առընթեր իր եղբոր Զէրօնին կ'աջակցէր արհեստը զարգացնելու եւ ընտանիքին բեռը թեթեւցնելու համար:

ՏԵՐ ԱՐԲԱՀԱՄ ՔԱՀՆՅ. ՍԻՆԱՊԵԱՆ
Ստամբուլի եովիւ, գոհուած 1915-իմ

ՎԵՐ. Գ. ԳՐԳԻԲԱՆՅԱՆ

նուիրուած հովիւ Ստամբուլ. գոհուած 1915ին

Ան՝ ճանչնալով բարձր ուսումի արժէքը՝ կը ջանար իր զաւակներուն առիթներ ընծայել զարգանալու, եւ այդ նպատակով ալ զանոնք մի առ մի Գոնեայի Ճէնանեան Գոլէճը կ'ուղարկէ:

Որդին Գարեգին 1915-ի նախօրեակին ընթացաւարտ եղած էր, իսկ Օննիկը Թերաւարտ ուսանող էր, մինչ Հրանդն ու Մուշեղը նախապատրաստութեան մէջ էին երբ մեծ աղէտը վերջ տուաւ ամէն փափաքի ու ծրագրի:

Գարեգին սպայի աստիճանով ճակատ կը մեկնի ու չվերադառնար. իսկ Օննիկ իր հօրը կ'ընկերանայ աքսորուող Լուսաւորչականներուն հետ ու Անգարայէ անդին Ղայաշ Պահչէսի մէկ ձորին մէջ կը սպաննուի խումբին հետ:

ՎԵՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԳԻԲԱՆՅԱՆ

Ծնած է էրզրում: Վեր. Հայրապետ Օտեանի Ստանոգէն մեկնումէն յետոյ յաջորդաբար քանի մը հովիւներ պաշտօնավարեցին, որոնցմէ ամենէն երկար ծառայողը եղաւ Վեր. Գրգեաշարեանը:

1911-ին Վեր. Հ. Օտեանի վերստին Ստանոգ պաշտօնի հրաւիրուելովը, Վեր. Գրգեաշարեան կ'անցնի Տարսոն, յետոյ Մերսին ու անկէ ալ կը մեկնի իր ծննդավայրը — էրզրում:

**Ձախէն աջ՝ Ստանոզցի Գրիգոր Արմաղանեան, վեր. Յարութիւն
Արմաղանեան (երկուքն ալ մահացած Նիւ Եորքի մէջ, Մ. Ն.)**

**1914-ին էրզրումի մէջ կը հանդիպի Ստանոզցի զինուորներու զորոնք
կը հիւրասիրէ եւ կը խրախուսէ: 1915-ին կը հասնի մեծ աղէտը որ այդ բարի
հովիւին կեանքին ալ չի խնայեր, ու նոյն շրջանին մէջ կը նահատակուի:**

ՏԵՐ ՄԿՐՏԻՉ ՔԱՀԱՆԱՅ

**Տէր Մկրտիչ (կը կոչուէր նաեւ «Սարը Տէրտէր») 1909-1912 կը հովուէ
իր համայնքը, յաջորդած ըլլալով Տէր Խորէն Աւագ Քահանային: Տէր Հայրը
իր բարեմասնութիւններուն ու շինարար ոգիին համար շատ սիրուած հովիւ
մը եղաւ:**

**Ստանոզ իրեն կը պարտի Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյ բարձունքը տանող ճամ-
բուն շինութիւնը, եւ զանգակատան կառուցումը:**

**Քուէրայի տարին՝ երբ պաշտօնի բերումով կ'այցելէր հիւանդները, եւ
կը կատարէր յուղարկաւորութիւնները՝ ախտէն վարակուելով կը մահանայ,
ու կը Թաղուի քահանայից դասուն մէջ:**

Վեր. և Տիկին Հայրապետ Օտեանի դուստրերն ու քոռները
(Անգլիոյ մէջ նկարուած)

Նստած առաջին կարգի վրայ՝ Արմէն Մաթէոսեան (մահացած Թօրօն-
քոյի մէջ), երկրորդ՝ Ալիս Մաթէոսեան (Թօրօնքօ, Գանատա), երրորդ կար-
գի վրայ՝ Վիքթորիա Օտեան Փօնաբարթեան (մահացած Նիւ Նորփի մէջ),
կայնած եսքեր Օտեան Մաթէոսեան (մահացած Թօրօնքոյի մէջ) :

ՅԱԿՈԲ ՊԱՏՈՒԵԼԻ(*) ՏԱՂԵԱՆ

Ծնած է Ստանոզ, 1830-ի տետները՝ Հայերէնի, ինչպէս նաեւ Թըր-
քերէնի հմուտ ուսուցիչ մըն էր ան։ Իր խնամքին յանձնուած աշակերտնե-

(*) Այդ շրջանին ուսուցիչները «Պատուելի» կամ «Գալփա» կը կոչէին։

րուն այնպէս ջամբած է ուսում, նամանականդ թրքերէն, որ անոնցմէ չատեր հետագային յաջողած են պետական պաշտօններու հասնիլ:

ՅԱԿՈՒ ԳԱԼՖԱ ԱՃԷՄԵԱՆ

Յակոբ Գալֆան՝ Ստանոզցի ուսուցիչ՝ յաջորդաբար գործակցած է Յակոբ Պատուելիին եւ Տէր Խորէն Աւագ Քահանային: Իր օգտաշատ ծառայութեան ապացոյց են չատ մը երիտասարդներ որոնք կեանքի ասպարէզին մէջ եւ պետական պաշտօնեաներու կարգին մեծ յաջողութիւն գտած են:

ՕՀԱՆՆԷՍ ԱԻԱԳԵԱՆ

Օհան Աւագեան օտտուած էր բժշկական փորձառութիւնով զոր ի սպաս դրած էր ծառայելու համար թէ ազգային եւ թէ պետական շրջանակներէն ներս: Առ ի գնահատութիւն իր նուիրեալ աշխատանքին ան արդարօրէն չահած է «Աւագ Տէտէ» մակդիրը:

Իրենց զաւակներուն բարձրագոյն ուսում տալու համար զանոնք կենարիա եւ Պոլիս դրկող Լուսաւորչական Ստանոզցիներու առաջիններէն էր Օհաննէս Աւագեան: Այս ընտանիքը տուած է դեղագործ, կայարանապետ ու պետական պաշտօնեաներ: Ասոնցմէ ողջ է միայն Խորէն Աւագեանը որ ունի թոռներ, Հայաստան կամ այլուր:

ԳԱԼՈՒՍՏ ԲԵԹԼԵՀԷՄԵԱՆ

Ծնած է Ստանոզ, 1872-ին. որդի՝ Տէր Կիրակոս Քահանային, ու եղբայրը Տէր Խորէն Քահանային: Գալուստին մօրեղբայրը անզաւակ ըլլալով՝ ղինք կ'որդեգրէ, ու՝ փափաքելով բարձր ուսում տալ իրեն՝ կը ղրկէ Պարտիզակ եւ Պոլիս:

Իր ուսանողութեան շրջանին թուրքերու կողմէ կ'ամբաստանուի իբր

Ստանոզցի Գալուստ Բեթլեհէմեան
բանտարկուած եւ մահատակուած

յեղափոխական ու բանտ կը նետուի, ուր հինգ երկար տարիներ սոսկալի տանջանքներու կ'ենթարկուի:

Բայց հնչուն մամոնան շատ մեծ դեր կը կատարէր Թուրքիոյ մէջ: Յովհաննէս Տէտէն՝ ունեւոր մարդ, իր ունեցած ամբողջ դրամը զոհելով 1902-ին կը յաջողի իր որդեգիրը ազատել մահուան ճիւղներէն:

Ապա Բեթլեհէմեան կ'ամուսնանայ երկար տարիներ իրեն սպասող նըշանածին հետ:

1908-ին, երբ սահմանադրութիւն կը հռչակուի, Անգարայի մէջ պետական պաշտօնի մը կը կոչուի: Յետոյ շրջան մըն ալ կը վարէ Էսկի Շէհրի իբրանոսեան կրթական հաստատութեան տնօրէնի պաշտօնը մինչեւ 1915: Նոյն տարին քաղաքին ականաւոր հայերուն հետ կ'աջոպրուի ու կը սպաննուի:

Ընտանիքէն կը մնան երկու որդիներ Պուէնոս Այրէսի մէջ, ուր մին բժիշկ է, իսկ միւսը լեզուագիտութեան կը հետեւի:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ. ՕՏԵԱՆ

Ծնած է Ստանոլ, 1862-ին: Ամուսնութենէն յետոյ ընտանեօք փոխադրուած է Անկիւրիա:

Անկիւրիոյ սօֆին թէ արտադրութիւնը եւ թէ արտածումը գլխաւորաբար կեդրոնացած էր Օտեան եղբայրներուն ձեռքը:

1915-ին՝ Սուլթան Րէշատի արտօնութեամբ ազատ արձակուեցաւ բան-

Կարապետ Էֆ. Օտեան (1863-1930): Իր տիկնոջ՝ Հռիփսիմէի հետ (1869-1933): Մէշտեղը կամգնդակ է Ալիս Օտեան, իրենց կրտսեր զաւակը: Նկարուած՝ Անկիւրիոյ մէջ:

ԽԱՋԻԿ ՏԵԼԻՃԻԿԵԱՆ
Ստամբուլի փաստաբան Անկիւրիոյ մէջ,
ջարդուած 1915-ին

տէն որպէս մասնագէտ սօֆի ճարտարարուեստին, որպէսզի ան բոլորովին չկորսուի: Կարապետ Էֆ. Օտեան՝ իր խնդրանքով 150է աւելի Ստամբուլի կանայք, աղջիկներ, ու մի քանի այրեր աքսորէ ետ բերել տալով շարունակեց արտադրել մինչեւ գինադադար:

Կարապետ Էֆ. ծառայած է Անկիւրիոյ աւետարանական եկեղեցւոյ եւ վարժարանին իբր հոգաբարձու:

Տէր եւ Տիկին Կարապետ Օտեանները բախտաւորուած էին երեք մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակներով: Իրենց ուսումը կատարելագործելու համար մանչերը կը մեկնին Անգլիա ուրկէ կ'անցնին Ամերիկա: Միտակ բժշկական համալսարանէ մը շրջանաւարտ կ'ըլլայ, իսկ Մարտին ու Օտան նկարչութեան կը հետեւին: Աղջիկները, Լուսին եւ Ալիս նախ Ատաբաղարի Հայուհեաց Վարժարանը կը յաճախեն, ապա իրենց ծնողաց հետ 1920-ին կը մեկնին Միացեալ Նահանգներ՝ ուր Լուսին կը հետեւի դաշնակի: Յետոյ ան կ'ամուսնանայ ձէնանեան Գոլէճի շրջանաւարտներէն իր մէկ աղգականը եղող Կարապետ Օտեանի հետ:

Ալիս Օտեան իր բարձրագոյն վարժարանի ուսումը աւարտելէ ետք կը

յաճախէ տարրեր համալսարաններ արժանանալով նախ դեղագիտական եւ ապա քիմիարանութեան եւ այլ վկայականներու որոնց շնորհիւ գնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է պետական հիւանդանոցներու եւ այլ բարե-
սիրական հաստատութիւններու մէջ: Իրեն կը պարտինք նաեւ այս պատմա-

Անկիւրիացի Ալիս Օտեամ
(գեղագիտական վկայական կը ստանայ) մերկայիս Պոսթոն

գիրքի խմբագրումը զոր անձնուիրաբար եւ մեծ զոհողութեամբ կատարած է:
Տէր եւ Տիկին Կարապետ Օտեաններ եւ իրենց երեք մանչ զաւակները Ամերիկայի մէջ մահացած են. կը մնան երկու քոյրերը որոնց կը մաղթենք երկար տարիներ՝ կարենալ շարունակելու իրենց ազգօգուտ ծառայութիւնները:

Կ. ԹԵՐԶԵԱՆ

ՏԻԿԻՆ ԱԼԻՍ ՕՏԵԱՆ ԳԱՍԲԱՐԵԱՆ

ՅՈՎՍԷՓ ԹԸԳԸՐԵԱՆ

Ալլիս Օտեան ծնած է Գաղատիոյ մէջ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Հայ Աւետարանականաց Նախակրթարանին մէջ եւ յետոյ Ատաբազարի Հայուհեաց Բարձրագոյն Վարժարանը:

1920-ին մեկնած է Ամերիկա: Պոստոնի մէջ բարձրագոյն վարժարանի ընթացքը աւարտելէ ետք Մէսէչուսեցի Գալէճ ավ Ֆարմասիէն ստացած է դեղագիտական ճիւղի վկայական: Պաշտօնի կոչուած է Պոստոնի Նիու Ինկլէնտ Հասփիթըլ իրրեւ գլխաւոր դեղագիտուհի, ուր պաշտօնավարած է լման տասը տարի:

1935-ին Օր. Օտեան հրաժարելով հիւանդանոցի իր պաշտօնէն, շրջապտոյտ մը կատարած է այցելելու համար Եւրոպայի զանազան երկիրները եւ մասնաւորաբար Հայաստանը: Իր մէկ տարուայ շրջապտոյտին ճամբորդական տպաւորութիւնները 1937-ին հրատարակուած են 400 էջոց հատորի մը մէջ «Արարատի Ժառանգորդները» վերնագրով:

1938-ին Միչիկըն նահանգային համալսարանէն կը ստանայ քիմիագիտութեան վկայական:

1941-ին Օր. Ալլիս Օտեան կը հետեւի ինն Արպըրի Միչիկըն Համալսարանին մանրէաբանութեան եւ դեղագիտութեան յառաջացեալ ճիւղերուն, միաժամանակ հետեւելով հին ազգաց պատմութեան, գրականութեան, հնագիտութեան եւ գեղարուեստից դասընթացքներուն: Իր յետաւարտ տիտղոսը ստանալէ յետոյ պաշտօնի կը կոչուի Ուաշինկթընի արուարձան Պէթհէստայի Սապըրպըն հիւանդանոցին դեղագիտական նոր բաժինը կազմակերպելու եւ ղեկավարելու համար: Ալլիս Օտեան ամերիկահայ պատմութեան մէջ եղած է առաջին հայուհին որ իրրեւ դեղագործուհի պաշտօնավարած է ամերիկեան հիւանդանոցներու մէջ:

Պէթհէստայի հիւանդանոցին մէջ իր կատարած մասնագիտական աշխատանքը մեծապէս գնահատուած ըլլալով՝ նոյն պաշտօնով կը հրաւիրուի Վիրճինիայի Արլինկթըն հիւանդանոցը՝ ձեռնհասօրէն վարելով միաժամանակ Սապըրպըն հիւանդանոցի իր բազմազբաղ պաշտօնը:

Ալլիս Օտեան 1949-ին ամուսնացած է նկարիչ Պրն. Որրէն Գասարեանի հետ ու հրաժարած է իր պաշտօններէն: Սակայն շատ չանցած Դեղագիտական Ընկերակցութեան Նախագահին յանձնարարութեամբ՝ Ուաշինկթընի մէջ մանկանց հիւանդանոցին դեղագիտական բաժինը կազմակերպելու եւ վարելու հրաւիրուած է:

Տիկին Ալլիս 1958-ին իր ամուսնոյն հետ Պոստոն կը փոխադրուի եւ տեղւոյն Հայ Մշակութային եւ Բարեսիրական Կազմակերպութեանց մէջ գոր-

ծօն դեր կը կատարէ : Իր դրական ձիրքերը զարգացնելով ան աշխատակցած է «Պայքար» Օրաթերթին, «Պայքար Բացառիկներ»ուն, ինչպէս նաեւ ուրիշ պարբերաթերթերու եւ հանդէսներու : Գրած է պատմութեան, արձակ բանաստեղծութիւններ եւ այլ ուսումնասիրութիւններ : Ունի անտիպ աշխատասիրութիւններ սակայն ընտանեկան եւ ընկերային պարտաւորութիւններ թոյլ չեն տար որ լրացնէ զանոնք :

Ալիս Օտեան Գասրաբեան նուիրեալ գործունէութիւն ունեցած է Ամերիկայի հայաշատ կեդրոններուն մէջ, հայ անոք եւ խնամքի կարօտ տարէցներու համար խնամատար հաստատութիւններ հիմնելու ծրագրին մէջ : Առաջին հայուհին եղած է որ հրապարակ իջած է այդ նպատակը իրագործելու դրական ծրագրով մը :

Տարբեր քաղաքներու մէջ կանացի ընկերակցութիւններու խօսելով՝ եւ իր գրութիւններով հետաքրքրութիւն ստեղծած է այս նպատակին շուրջ յաջողակէս պայքարելով ներքին ու արտաքին արգելքներուն դէմ : Այս ծրագրին գործադրութեան համար հիմնադրամ մը հաստատելու միտքով առաջին դրամական նուէրը Օտեան գերդաստանը կ'ընէ Տիկին Ալիսի հօրը մահուան առթիւ փոխան ծաղկեպսակի տրուած նուէրները յատկացնելով սոյն նպատակին :

Պոստոնի Հայուհեաց Ազգանուէր Ընկերութեան անդամագրուելով՝ Տիկին Ալիս անոնց որդեգրել տուած է իր ծրագիրը եւ նահանգային արտօնութիւն ապահովելով սկսած է տուրքէ ազատ ընկերութիւն մը որուն առաջին նախագահուհին ինք եղած է : Ներկայիս շատ մը հայաշատ կեդրոններու մէջ հաստատուած են Հայ խնամատուներ եւ տարուէ տարի անոնց թիւը կը բազմանայ :

Ահա բազմաբեղուն կեանք ունեցող անձնուէր հայուհի մը :

ԳԵՈՐԳ ԱՂԱ ՔԵՕՍԷՅԱՆ

Գէորգ Քէօսէեան ծնած է Պուրտուր : Ժամանակ մը վերջ ծնողքը երեք զաւակներով կը վերադառնան Ստանոգ երբ Գէորգ միայն երկու տարու էր :

Երբ չափահաս կ'ըլլայ յաճախ առիթը կ'ունենայ Վերապատուելի հովիւներու հետ շփման գալու, եւ բաւական ինքնազարգացում ձեռք կը ձգէ, մանաւանդ հոգեւոր մարզին մէջ, այնպէս որ քարոզիչի բացակայութեան պաշտամունքներու առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ :

1914-ին՝ երբ կը զինուորագրուի, «Ամէլէ Թապուրի»ի մէջ հոգեւոր ժողովներ կը սարքէ, ինչ որ կը գնահատուի վերակացուններու կողմէ, որոնք զինք Գէորգ Գալֆա կը կոչեն, ու գործերու վրայ հսկիչ կը կարգեն :

Պատերազմի վախճանին, երբ ողջ մնացողները աքսորէն տուն վերադարձան, նորէն ժողովարանի ու եկեղեցիի պէտքը զգացուեցաւ, բայց ո'չ քահանայ ունէինք, ոչ ալ պատուելի : Ահա այսպիսի մէկ շրջանին Գէորգ Քէօսէեանն իր հոգեւոր լոյսով եւ կրօնական պաշարով՝ այդ հովուական զոյգ պաշտօնները իր վրայ առնելով ծառայեց ձրիաբար թէ՛ Լուսաւորչական եւ թէ՛

Գէորգ Քէօսէեան, Ստանոզցիներուն Քէօսէեան հայրիկը,
որ մեզ օրերուն մխիթարութիւն տուած է Ստանոզցիներուն

Բողոքական Համայնքին: Ան կ'օրհնէր նշանտուքները, կը կատարէր պսակներն ու յուղարկաւորութիւնները:

1921-ի գարնան կ'աքսորուի Եօզղատ. յետոյ՝ ազատուելով կ'անցնի Պոլիս, եւ ի վերջոյ Ֆրանսա:

Ուր որ գնաց, ան միշտ հաւատարիմ մնաց իր կոչումին. Մարսիլիա, Վալանս, Փօն տը Շէրի, Փարիզ, իր շուրջ կը հաւաքէր հաւատացեալները, եւ Աստուծոյ խօսքը կը քարոզէր ու կը տարածէր: Իբր հաւատարիմ հոգեւոր գործիչ արժանիքներ ունէր քարոզիչ նշանակուելու, բայց ինք նախընտրեց մնալ իր անպաճոյճ գիրքին մէջ: Ստանոզցիներուն Քէօսէեան հայրիկն էր Գէորգ Աղան:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (ԿԱՆՈՆՃԻ)

Կարապետ Պօյաճեան ծնած է Ստանոզցի ընտանիքի մը մէջ, որոնք Սինապեաններէն յետոյ լաւագոյն վարպետ ներկարարներն էին արհեստով:

Երբ 1915-ի տեղահանութիւնը սկսաւ, սօֆի ճարտարարուեստը բոլորովին խափանուելու վտանգին մէջ էր. բայց շնորհիւ մասնագէտ Կարապետ Օտեանի ջանքերուն թուրք կառավարութիւնը թէ՛ Ստանոզի եւ թէ՛ ալ Անգարայի 15-20 հայ արհեստաւորները, ինչպէս նաեւ 150-ի մօտ Ստանոզցիներ աքսորէ ետ վերադարձուց եւ սօֆի արտագորութիւնը ապահովուեցաւ իր անձնուէր եւ բոլորովին անվճար ղեկավարութեան ներքեւ:

1918-ին Կարապետ Օտեան կը մեկնի Պոլիս զինադադար ըլլալուն պէս, ու սօֆի արտադրութեան հսկումը կը յանձնէ Կարապետ Պոյաճեանին:

Երբ 1915-ին Քէմալական «Միլլի» շարժումը իրեն իբր կեդրոն կ'ընտրէր Անգարան, Կ. Պոյաճեան անոնց զինուորական հագուստեղէն հայթաջութելու նպատակով կտաւագործներու ընկերութիւն մը կը կազմէ, որուն նաեւ ընդհանուր պատասխանատու եւ վարիչ կը կարգուի:

Պոյաճեան՝ ծանօթ Սիթարա (փանդիո) նուագողի հանգամանքով, ինչպէս նաեւ իր արհեստին բերումով՝ յարաբերութեան մէջ էր կարգ մը բարձրաստիճան թուրք պաշտօնեաներու հետ:

1921-ին, քառասունական հոգիէ բաղկացած երկու խումբ Ստանոզցիներ դէպի Եոզղատ ու Գըրչէհիւ աքսորի ճամբուն վրայ երբ Անգարայի բանտը կը մնան, Պոյաճեան կը փութայ անոնց օգնութեան եւ զիրենք կը խրախուսէ անտեղեակ այն բախտին որ իրեն ալ պիտի վիճակուէր չուտով:

1923-ին Պոլսոյ մէջ, եւ 1924-ին ալ Մարսիլիոյ մէջ ապարդիւն փորձեր կ'ընէ կտաւի եւ գորգի ճարտարարուեստներուն ձեռնարկելու, բայց այլ կերպերով մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ իր հայրենակիցներուն:

Նախաձեռնութեան ոգիով օժտուած այս հայրենասէրը իր մահկանացուն կը կնքէ Մարսիլիա:

ԿՐԵՄԷՍ ՊԱՆԱՊԱՆԵԱՆ

Կ. Պալապանեան ծնած է Ստանոզ, 1892-ին: Իր հայրը՝ Կարապետ Պալապանեան եղած է պետական տուրքերու զանձիչ: Կղեմէս իր նախնական ուսումը լրացնելով՝ 1907-ին կը յաճախէ Գոնիայի Ճէնանեան Գոլէճը, ուրկէ 1913-ին փայլուն վկայականով շրջանաւարտ կ'ըլլայ: Նոյն տարին տնօրէն կը կարգուի Ստանոզի Աւետարանական Վարժարանին:

Կղեմէս Պալապանեան, շրջամաւարտ Ճէմանեան Գոլէճէն: Ուսուցչութիւն ըրած Հայ Աւետ. Վարժարանի մէջ: Ձախ կողմը՝ իր գովեճական ընկերներէն մէկը:

Իր մէկ տարուայ ծառայութիւնը մեծապէս կը գնահատուի թէ՛ աշակերտներու ծնողաց եւ թէ՛ ալ հոգաբարձութեան կողմէ, եւ դպրոցը աւելի բարձր մակարդակի հասցնելու ծրագիրներ կը մշակուին: Դժբախտաբար՝ 1914-ին պատերազմը ծագելով՝ Պալապանեան առաջին զինուորագրուողներէն մին կ'ըլլայ եւ մշակուած ծրագիրներն ալ անգործադրելի կը մնան:

Հուսկ յետոյ կը զրկուի Պոլիս: Հոս սպայից վարժարանի դասընթացը աւարտելով՝ Գասթէմունիի շրջանը կ'ուղարկուի զինավարժ տեղակալի պաշտօնով: Հոն տարի մը ծառայելէ ետք կը զրկուի Պաղեստինեան ճակատը, ուր անգլիացիներուն գերի կ'իյնայ եւ Եգիպտոս կը տարուի:

Զինադադարին՝ Անգլիական բանակի թարգմանի պաշտօնով կու գայ Պոլիս, ուր մի քանի տարի ծառայելէ յետոյ կը վերադառնայ Եգիպտոս: 1925-ին կ'անցնի Ֆրանսա եւ Ամերիկեան զինուորական հազուստներու բաժնին մէջ պաշտօն կը ստանձնէ, իր աննեղ ու բարի վարմունքով ամէնուն համակրանքին արժանանալով:

ԱՐՄԷՆ ՏԱՂԼԵԱՆ

Արսէն Տաղլեան որդին էր Տէր Խորէն Աւագ Քահանայի: Ծնած է Ստանոզ, 1895-ին:

Իր նախնական ուսումը կը ստանայ Ստանոզ. ապա կ'ուսանի Անգարայի լուսաւորչական դպրոցներուն մէջ: 1910-ին կըյաճախէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի բարձրագոյն վարժարանը: Հազիւ իր ուսումը աւարտած՝ 1914-ի աշխարհամարտը կը ծագի եւ զինուորական տարիքի թեւակոխած չըլլալով կը մնայ տունը, սպասելով իր տարեկիցներուն զօրակոչի օրուան: Այդ օրերուն ինք եւ իրեն բախտակից մի քանի ուսանողներ մեր դըպրոցներուն գործը ստանձնեցին փոխարինելով զինուորագրուած ուսուցիչները: Զինուորադրութեան տարիքը եւ 1915-ի մեծ աղէտը կը զուգադիպին եւ Տաղլեան ու ընկերները տարագիրի ցուպը ձեռք կ'առնեն Ստանոզի հայու-թեան հետ:

ԱՐՄԷՆ ՏԱՂԼԵԱՆ

ուսանող՝ Կեսարիա, մահատակուած՝ 1915ին

ԴԱԹԷՈՍ ԱՒԱԳԵԱՆ

Դ. Աւագեան եղբայրն է մեր պատուական հայրենակից Խորէն Աւագեանի: Իր նախնական ուսումը կը ստանայ Ստանոգի լուսաւորչական վարժարանին մէջ: Քանի մը տարի ալ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի դպրոցը յաճախելէ յետոյ կը ղրկուի Պոլսոյ բժշկական համալսարանը: Այդ շրջանին առանց արտօնադրի ճամբորդել արգելուած ըլլալով լուսաւորչականներուն՝ Պոլիս հասնելուն կը ձերբակալուի եւ շատ նեղութիւններու կ'ենթարկուի, եւ ի վերջոյ ետ կը ղրկուի իր ծննդավայրը: Բայց Աւագեան չի յուսահատիր. տարի մը ետքը կրկին կը մեկնի Պոլիս՝ կաթոլիկ համայնքէն ինքնութեան թուղթ մը ապահովելով: (Այդ օրերուն այս միջոցով կը ճամբորդէին:) Պոլսոյ մէջ դեղագործութեան ճիւղը աւարտելով՝ 1910-ին կը վերադառնայ հայրենիք, եւ ի վերջոյ Անգարայի մէջ կը բանայ իր անձնական դեղարանը:

1915-ին տեղահանուած է Անգարահայ մտաւորականներու հետ, որոնք կը տարուին Զէնճիրլի Ղուլուլի բանտը եւ հոն անլուր չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ կը հեռացուին անորոշ ուղղութեամբ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԵՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐՈՒ

Կարգ մը Ստանոգիներ ուսեալ եւ թրքերէնի ալ հմուտ ըլլալով՝ յաջողած էին քաղաքապետական եւ այլ պաշտօններ վերցնել ծառայելով պետութեան ընդհանրապէս, ու Ստանոգի մասնաւորապէս:

Քաղաքապետական պաշտօնեաներ.—

Ռաֆայէլ Փարատեան — հանգստեան կոչուած ընդհ. քարտուղար

Խօսէ Իշխանեան — Քաղաքապետ, թաղապետ

Պետրոս Թաշմեան — Փոխ-քաղաքապետ, թաղապետ

Յարութիւն Աւագեան — Քարտուղար

Գէորգ Կօմնիկեան — Փոխ-քարտուղար

Ասոնք իրենց պաշտօնավարութեան շրջանին Ստանոգը բարեգործելու ամէն ճիգ թափած են: Գլխաւորաբար փողոցներու սալալատակումը եւ գետին ասփերուն բարձրացումը պատերուն նորոգութիւնը իրենց կը պարտի Ստանոգ:

Պետական այլ պաշտօններու վրայ ունեցած ենք հետեւեալ Ստանոգիները.—

Յովհաննէս Աճէմեան — Պետական Գանձապահ ի Ստանոգ

Կարապետ Պալապանեան — շրջուն Գանձիչ

Կղեմէս Պալապանեան — Գանձապահ

Կարապետ Սարափեան — Գանձապահ

Կղեմէս Սարափեան — Գանձապահ

Ասոնք եւս հաւատարիմ պետական պաշտօնեաներ եղած են թէ՛ Ստանոգի եւ թէ՛ Անգարայի նահանգին գիւղաքաղաքներուն մէջ մինչեւ այն օրը՝ երբ թուրքը զանոնք ապերախտօրէն պաշտօնազուրկ ընելով անխնայ ջարդեց:

Պետական դատարաններու մէջ եւ այլ պաշտօններով ծառայութիւն մատուցած ու բարի համբաւ չահած էին նաեւ հետեւեալ Ստանողները .

Յարութիւն Պալապանեան Նաֆըզ էֆ.) — փաստաբան

Գրիգոր Տուրումեան (պետական յորջորջումով Զէքի էֆ.) — քարտուղար եւ կուսակալի օգնական

Գրիգոր Պօզկուրեան — փաստաբան

Գէորգ Գասպարեան (Նազմի էֆ.) — փաստաբան

Սարգիս Տէր Թումեան — փաստաբան

Ասոնք հաւատարիմ ծառաներ եղած էին թուրք կառավարութեան, ուստի զիրենք սպանդէ զերծ պահելու դիտումով կրօնափոխութիւն կառնարկեն : Անշուշտ րացասական էր իրենց դիրքն ու պատասխանը, եւ հետեւաբար թուրքին եաթաղանը զանոնք ալ կորսնցուց :

Շերամարութեան մէջ ալ յաջողութիւններ արձանագրեցին հետեւեալ Ստանողները .—

Արսէն Թիւրքմէնեան — Շերամարոյծ

Կիրակոս Գապիմալեան — Շերամարոյծ

Յովհաննէս Գահվէնեան — Շերամարոյծ

Պրուսայի շերամարութեան վարժարանէն չրջանաւարտ այս հայրենակիցները արհեստը ծաղկեցուցին հայթայթելով հարկ եղած ձուերը, եւ ուղղութիւն տալով այս գործով զբաղողներուն : Ասոնցմէ զատ կային նաեւ տասնեակ մը Ստանողներ որոնք շերամարութիւնով կը զբաղուէին :

Բէժիի (Ժխախտի) ընկերութեան եւ այլ նախարարութեանց մէջ հաւատարիմ պաշտօն վարած են հետեւեալները .—

Յարութիւն Փարատեան — Բէժիի պաշտօնեայ

Յովհաննէս Մաթէոսեան — Որսորդութեան ու ձկնորսութեան վերակացու

Արսէն Թիւրքմէնեան — Անտառներու վերակացու

Այս երեք պաշտօնեաները իրենց տրամադրութեան տակ ունէին չրջուն զինեալ օգնականներ որոնք զինեալ մաքսանենդներու եւ փաղտնի կամ ապօրինի որսորդութիւն ընողներու յարձակումէն կը սլաշտպանէին զիրենք :

Սօֆի ճարտարարուեստի մէջ կարեւոր դեր կը կատարէին հետեւեալ Ստանողները .—

Կարապետ Օտեան — Սօֆի մասնադէտ եւ գլխաւոր արտածող

Դաւիթ Օտեան — Սօֆի արտադրող

Կարապետ Սուրէնեան — Օտեաններու գործակատար

Հայրապետ Մաթէոսեան — Սօֆի արտադրող

Յարութիւն Ճըրըգեան — Սօֆի արտադրող

Կղեմէս Հանի Հաբօնեան — Սօֆի արտադրող

Դեղագործութեան մարզին մէջ մասնաւոր ծառայութիւն մատուցին .—

Դաթէոս Աւագեան — Անդարայի մէջ

Գէորգ Ծաղեան — Ստանող

Տրուած ըլլալով որ շատեր չէին համարձակեր բժիշկի երթալու, դե-

ղազործներու կը դիմէին որոնք կը յանձնարարէին դեղերը ու կը մատակարարէին զանոնք:

Հետեւեալ երկու ուսանողներէն մին, Հաճի Մաթէոս Ֆէրահեան Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսումը աւարտելէ յետոյ կը մերժէ կուսակրօնութեան սքեմը առնել ու կը մեկնի Ամերիկա ուր կը հետեւի հրապարակազրութեան:

Երկրորդը, Գրիգոր Գրիգորեան (Կօկօրէնց) Մարդուանի Անաթոլիա Գոլէճը աւարտելէ յետոյ կը մեկնի Եգիպտոս ուր չըջան մը կ'աշխատի Մելքոնեան Հաստատութեան մէջ: Յետոյ կը ձեռնարկէ անձնական գործի մը որուն մէջ մեծ յաջողութիւն գտնելով կը հարստանայ: Թուրքիայէն արտագաղթելով Ֆրանսա հաստատուողներուն Գրիգորեան կարեւոր նիւթական օժանդակութիւն կ'ընէ սկզբնական շրջանին:

Հետեւեալներէն խումբ մը իբր կրթական մշակ ծառայած են 1914-ի պատերազմէն առաջ, խումբ մըն ալ ետքը.—

Արսէն Սարափեան — Տնօրէն, ուսուցիչ — Կեսարիա

Հեթում Մէսնէքեան — Ուսուցիչ — Ստանոլ

Կղեմէս Պալապանեան — Ուսուցիչ — Ստանոլ

Միքայէլ Սինապեան — Ուսուցիչ — Անգարա

Կղեմէս Փէքդահիմեան — Ուսուցիչ — Ստանոլ

Գէորգ Փաքատեան — Ուսուցիչ — Ստանոլ

ՅԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1919-21)

Կղեմէս Իշխանեան — Ուսուցիչ

Հօպպէ Քէլէմեան — Ուսուցչուհի

Մանան Վարժուհի — Ուսուցչուհի

Գրիգոր Հաճի Դանիէլեան — ուսուցիչ

Կատարիմէ Փաքատեան — Ուսուցչուհի

Ասոնք նոր սերունդի դաստիարակները եղան Ստանոլի, Անգարայի ու Նալլը Խանի շրջաններուն, ու իրենց յիշատակը անջնջլի կը մնայ մեր սրտերուն մէջ: Ասոնցմէ միայն երեք հոգի կ'ապրին, Հօպպէ եւ Կատարիմէ վարժուհիները, եւ Հեթում Մէսնէքեանը, որոնք 80 տարիքը թեւակոխած անցեալին խոկումներով կ'անցնեն իրենց օրերը:

Ա. Աշխարհամարտի միջոցին Ստանոլի բոլոր ուսուցիչներն ալ զինուորագրուած ըլլալով՝ մեր դպրոցները կառավարուեցան թերաւարտ ու ոչ զինուորական տարիքի զուլճականներով: Հետեւեալ ցանկը կուտանք իրենց աւանդած առարկաներով.—

Արսէն Տաղլեան — Ֆրանսերէնի եւ Հայ. Քերականութեան դասատու

Օմնիկ Սուրէմեան — Աշխարհագրութեան դասատու

Յակոբ Պահատուրեան — Թուարանութեան ու մարզանքի դասատու

Գարեգին Սինապեան — Հայերէնի եւ ուղղագրութեան դասատու

Սարգիս Սողոմոնեան — Իրադիտութեան դասատու

Գէորգ Գապիմալեան — Թուրքերէնի դասատու

Ե. ՄԱՍ

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՍՏԱՆՈՋՅԻՆՆԵՐԷ

ՑԱՆԿ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Թէեւ Ստանոգի ըլլալու հպարտ եմ բայց միայն մանկութեան օրերը հոն անցուցած եմ եւ քիչ տեղեակ Ստանոգի կեանքին: Հայրս 1900 թուին՝ պաշտօնի բերումով կը տեղափոխուի Սիվրի-Հիսար ուր ընտանեօք մնացինք մինչեւ 1908 թուականը: Այս միջոցին յաճախեցի տեղւոյն Ներսէսեան Վարժարանը, ուրկէ պատանեկութեանս անուշ յուշերը պահած եմ:

Ժամանակի ընթացքին փոխադրուեցանք Անկիւրիա եւ ապա Նալլըխան ուր շատ հմուտ ուսուցիչ Հայրենակից Միքայէլ Սինապեանի հսկողութեան տակ կը պատրաստուէի Պոլսոյ Մաքրի գիւղի Պէղազեան Վարժարանի աւարտական քննութեանց մասնակցելու, բայց ծրագրի փոփոխութիւնով մը ձէնանեան Գոլէճ յաճախեցի եւ 1911-12 շրջանի դասընթացքը աւարտեցի:

1913-ին Մուհալլեքը հաստատուած ըլլալով՝ տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն ստանձնեցի:

1915-ին տարագրուեցանք Աֆիօն Գարահիսարի Չայ Սթասիօնը գիւղը ուր մնացինք մինչեւ 1917:

Այս միջոցին հայրս եւ ես զինուորագրուեցանք, ինք զրկուեցաւ Մալկարա, իսկ ես՝ Պոլիս, Աւստրիական բանակի մէջ որպէս հեռադիտակի պատասխանատու ծառայելու: Հոս կեանքը աւելի տանելի էր:

Մեր վաշտը Կովկասեան ճակատը մեկնելու հրահանգ ստացած ըլլալով՝ չոգեկառքով ուղղուեցանք դէպի Պօզանթը: Ես մտադրած էի փախուստ տալ ու այդ ուղղութեամբ հարկ եղած կեղծ թուղթեր պատրաստած էի: Ծամբանիս պիտի անցնէր Չայ Սթասիօնըն ուր կը բնակէին ընտանիքիս մնացած անդամները: Այդ տեղի կայարանին հրամանատարը քեռայրիս բա-

Յ. ԳԻՐԷՄԻՏՃԵԱՆ, Յ. ՍԱՐԱՖԵԱՆ, Կ. ՍԱՐԱՖԵԱՆ (մէջտեղը)

րեկամ ըլլալով՝ վերջնոյն միջնորդութեամբ զիս օր մը պահեց եւ իրեն ծանօթ հազարապետի մը հետ Պոլիս զրկեց ուր հօրեղբորորդիներուս շնորհիւ հանրակառքի ընկերութեան մօտ գանձիչի պաշտօն մը գտայ։

Հոս կարգ մը պաշտօնական մարդիկ զիս կը ճանչնային, որով՝ վախճալով որ կրնայի մատնուիլ՝ փութով գործի դիմումնադիր մը ներկայացուցի շոգեկառքի ընկերութեան։ Պատասխանը դրական էր եւ քօնտիւքթօրի պաշտօնով գործի սկսայ Հայտար ֆաշա — Ֆէնտիկ գծին վրայ։ Այդ օրերուն պատերազմը վերջանալու վրայ էր ու մեր ընտանիքը Ջայէն Էսքի-Շէհիր փոխադրուած էին։ Հայրս բացակայ ըլլալով՝ պարտք կը զգայի ընտանիքին օգտակար ըլլալ. ուստի խնդրագիր մը ներկայացուցի ընկերութեան եւ զիս Անգարա-Էսքիշէհիր գիծին վրայ շէֆ տը Թրէնի պաշտօնին կոչեցին։

Այդ օրերուն զուգադիպեցաւ Միլլիական շարժումը, եւ Անգարա-Էս-

քի Շէհիր դիծը գրաւուեցաւ Քէմալիստներու կողմէ։ Այս շրջանի անգլիական ուժերը դէպի Պոլիս նահանջեցին միասին տանելով հեռանալ ուզողները, բայց ծնողքիս մօտ մնալու համար՝ նախընտրեցի զործիս վրայ մնալ եւ ծառայել նոր եկող իշխանութեան։

Երբ Յունոթըքական պատերազմը էսքի Շէհիրի մօտերը կը մղուէր, Մուսթաֆա Քէմալ որոշած էր ճակատը այցելել։ Իրեն համար պատրաստուեցան չորս վակօն որոնցմէ մէկուն մէջ իր ինքնաշարժը դրած ճամբայ ելանք դէպի Սինճան Քէօյ որ հրամանատար Ինլօնիւի րանակատեղի ընտրուած էր։ Մուսթաֆա Քէմալ զինուորները կտրուկ կերպով բարեւելէ յետոյ ըսաւ. «Զինուորներ, հայրենիքը վտանգի տակ է. թշնամին Անգարայի դռներուն կը մօտենայ. ասկէ յետոյ մեռնիլ կայ բայց ետ դառնալ չկայ։ Նախ պէտք է որ ձեր սպաները մեռնին, յետոյ... դուք։ Դասալիք եղողին կռնակին պատրաստ են արագահարուածները. պէտք է կռուինք մինչեւ մահ»։

Յետոյ՝ Իսմէթ Մուսթաֆա Քէմալի հետ կայարանի սենեակներէն մէկուն մէջ առանձնանալով ակնարկութիւններ կ'ընէ հայ պաշտօնեաներուն նկատմամբ դիտել տալով թէ զանոնք հոն պահել այսպիսի ճգնաժամային շրջանին իմաստութիւն պիտի չըլլար։ Յաջորդ օրը կայարանի տնօրէն Պէհիճ պէյ քրիստոնեայ պաշտօնեաներս իր մօտ կանչելով մեզի հաղորդեց Իսմէթի որոշումը որուն համաձայն պիտի տարապրուէինք Քէսկին, ցնոր տնօրինութիւն, ուր թաղապետութիւնը պիտի վճարէր մեր ամսաթոշակներուն կէսը։

Նոյն իրիկունը տեսակցութիւն մը ունեցայ Սինճան Քէօյի կայարանապետ Նուրեանի հետ, ապա՝ համաձայնելով ընկերոջս Ստեփանին հետ՝ միասին փախանք եւ ապաստանեցանք Ստանոլ, հայ կնոջ մը տունը։ Այս միջոցին Յունական բանակը Անգարայի մօտեցած ըլլալով պետական վաւերաթուղթերը անկէ Կեսարիա կը փոխադրուէին։ Մեզ պատսպարող կիներ կաթուղիկ դրացուհի մը ունէր որուն հետ շատ սիրով չէին։ Այդ կիներ՝ նշմարելով որ օտարներ էինք, (քանի որ ընտանիքին հայրը, Յոյն մը, զինուորագրուած եւ էրզրումի ճակատը զրկուած էր) մեզ կը մատնէ։ Երկու փախստականներս եւ մեր բարերարուհին անմիջապէս բանտ առաջնորդուեցանք։ Շատ չանցած Անգարայի դատարանը կանչուեցանք։ Ծիշդ այդ պահուն Յունական օդանաւ մը կը շրջէր քաղաքին վրայ։ Դատարարը — Գըլլըճ Ալի, չուզելով դատը յետաձգել՝ հապճեպով վճիռ մը տուաւ, եւ հրամայեց քարտուղարին որ արձանագրէ. «Յովհաննէս, որդի Կարապետի՝ էրզրում. ընկերը Ստեփան՝ Վան պիտի աքսորուի. իսկ տիկինը, զինուորի կին ըլլալուն՝ մինչեւ Քէսկին»։ Վճիռը ստորագրեց ու հեռացաւ։ Նոյն օրը՝ երբ Անգարայի քրիստոնեայ բռնակալութենէն խումբ մը դէպի Եօզղատ կ'աքսորէին՝ մեզ ալ խումբին միացուցին եւ հոն հասնելուս բանտարկեցին, իսկ մնացածները ազատ արձակեցին։ Նոյն իրիկունն ոստիկանապետ Նէճիպ պէյի կողմէ հարցաքննուեցանք. յիշեալը՝ նախապէս Ստանոլ պաշտօնավարած ըլլալով՝ հօրս ծանօթ էր, եւ հայերէն լեզուով հարցուց ինծի թէ հայրդ ո՞ւր է. պատասխանեցի թէ Գըր Շէհիրի Ավանոլ քաղաքը աքսորուած էր, եւ նոյն ատեն խնդրեցի իմէ որ զիս ալ այդ կողմերը ուղարկէ։ Շատ կարեկցութեամբ ըսաւ. «Անկախութեան

դատարանին վճիռը Մուսթաֆա Քեմալն իսկ չի կրնար բեկանել, բայց կ'աշխատի ուրիշ տարագիրներու խումբին հետ ճամբել տալ որ աւելի ապահով հասնիք»:

Բանտին մէջ ծանօթացանք Յոյն Անաստասին որ Թրքերէնի շատ հմուտ մէկն էր: Միասնաբար որոշեցինք աւանակ մը զնել մեր երկար ճամբորդութեան համար պէտք եղած յոյքերը փոխադրելու համար:

Անաստաս, Ստեփան ու ես դեռ կը քշուէինք մէկ բանտէն միւսը, եւ երկու ամիս յետոյ հասանք Աչ Գալէ: Հոս՝ անցորդ մը մեզի ընկերակցող զինուորին հարցուց թէ ովքե՞ր էինք: Զինուորը անուս ըլլալով չէր կրնար կարդալ մեզի համար դրուած որոշումը, որով թուղթը ինծի երկարեց ու ես ալ կարդացի ինչպէս որ պէտք էր...: Իբրեւ թէ դրութիւնը կ'ըսէր թէ մենք էրզրում կ'երթայինք հոն չոգեկառքի գծին վրայ աշխատելու. զայս փաստելու համար իրենց ցոյց տուի քովս պահուած կրծքանշան մը: Զարամտութեամբ մեզ հարցաքննող այդ թուրքը համոզուեցաւ թէ հայ չէինք, ու ըսաւ. «Եթէ հայեր եղած ըլլայիք ձեզ կտոր կտոր կ'ընէի. Անդրանիկ Փաշան մեզ քիչ չի չարչարեց»:

Այդ գիշեր վախով ու դողով անցուցինք: Յաջորդ առտու տեսանք թէ մեր էչն ալ գողցուած էր, բայց մեկնելէ օր մը առաջ վերադարձուցին 20 դահեկան նուէրի փոխարէն: Անկէ ճամբայ ելանք դէպի Ենիի Քէօյ — Բըրթըն ուր էրզրում — Թէքովիլի գծին վրայ հազարաւոր հայեր և յոյներ կ'աշխատէին: Ասոնցմէ իմացանք թէ Գոնիայի Առաջնորդ՝ Արտաւազդ Վարդապետ հոն աքսորուած էր: Գործիս բերումով իր Պոլսոյ հետ հաղորդագրութիւնները իմ միջոցովս ըրած ըլլալով՝ զիս լաւ պիտի յիշէր, եւ ակնկառոյց կը սպասէի մեր ունենալիք հանդիպման: Վերջապէս 72 օրեր ճամբորդելէ յետոյ Ուրբաթ օր մը հասանք էրզրում ուր նորէն առաջնորդուեցանք բանտ: Զեղուներն վրայի պզտիկ լուսամուտէն թափանցող ճառագայթներուն շնորհիւ նշմարեցի որ սեւ քղանցք մը կը շարժէր վերի յարկ տանող սանդուխին վրայ. կռահեցի թէ մեր վարդապետն է, ու շտտով Արտաւազդ Վարդապետ Սիւրմէեանի ուղղուած հետեւեալ երկտողը մրոտեցի.

«Ստորագրեալս՝ Յովհաննէս Սարաֆեան՝ Անդարայի անկախութեան դատարանին վճիռով աքսորուած եմ էրզրում, իսկ ընկերս Ստեփան պիտի աքսորուի Վան. բարեհաճեցէ՛ք հարկ եղած դիմումը կատարել որ, եթէ կարենելի է, մնանք հոս»: Ստորագրութեանս կցեցի «նախկին պաշտօնեայ Էսկի Շէհիր — Գոնիա չոգեկառքի գծին վրայ» խօսքերը. թուղթը յանձնեցի պահակին, եւ հրամցնելով սիկարէթ մը՝ խնդրեցի իրմէ որ վարդապետին յանձնէր զայն: Զինուորը սիրով կատարեց յանձնառութիւնը և կէս ժամ ետք գալով ըսաւ որ այդ երկտողը գրողը դուրս գար հրամանատարին ներկայանալու համար: Հոն հասնելուս՝ տեսայ Արտաւազդ Վարդապետը հրամանատարին քով նստած. «Այդ նամակը գրողը ո՞վ էր», հարցուց ինծի: Պատասխանեցի թէ ես էի: Արտաւազդ Վարդապետ հրամանատարէն հասկնալ ուղեց թէ ի՞նչ էր մեր աքսորման պատճառը: «Ասոնք Անդարայի Անկախութեան Դատարանին վճիռին համաձայն աքսորուելու դատապարտուած են»: Վար-

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ ԱՐՔ. ՍԻՒՐՄԵՆԱՆ

**1920-22 ախորական ի էրզրում. որ մեծ օգտակարութիւն ունեցաւ
էրզրումի շրջանի հայ եւ յայն գիւնուորներուն:
Վախճանած՝ 1951ին, Փարիզ:**

դապետը ինձի համար բարեխօսելով իր երաշխաւորութեամբ իրգրումի մէջ ազատ շարժելու արտօնուեցայ պայմանաւ որ ամէն օր ներկայանայի ոստիկանատուն եւ անունս գրէի իրենց տետրակին մէջ: Ընկերս Ստեփանը կարելի չեղաւ իրգրում պահել, եւ իրեն համար տրուած վճիռը գործադրուեցաւ քանի մը օր յետոյ, իսկ Անաստաս՝ հիւանդացած ըլլալով՝ մահացաւ:

Արտաւազդ Վարդապետին բնակած շէնքին մէջ շատ մը պարապ սենեակներ ըլլալով՝ ես ալ բնակութիւնս հոն հաստատեցի:

Վարդապետը Պոլսէն ծանօթ ըլլալով կուսակալին՝ անոր միջոցաւ Պատրիարքարանէն դրամ կը ստանար, եւ որոշ ազատութիւններ կը վայելէր: Ուստի կարօտեալ հայերու օգնութեան դրասենեակ մը բացաւ ու զիս իր քով առաւ իբր գրագիր: Թէպէտեւ տեղւոյն բնակչութիւնը աքսորուած էր, այլ տարագրեալները եւ ճամբայ շինող հայ զինուորները եղկելի վիճակ մը ունէին: Ասոնց մէջ շատ մը Ստանոզցի հայրենակիցներու հանդիպեցայ, եւ անոնց օգնելու բախտաւորութիւնը ունեցայ: Դժբախտաբար՝ ցուրտին դէմ պատսպարուելու եւ զօրաւոր սնունդ գտնելու միջոցները անբաւարար ըլլալով՝ անոնցմէ շատերը մահացան:

Իրգրումի մէջ մեր հանդիպած հայրենակիցները.

Մանգածմեր	Վերապրողներ	Վերապրողներ
Շիրինեան Միսակ	Փարատեան Միսակ	Ծամրմեան Դաւիթ
Թէրզեան Մարտիրոս	Արգուեան Իսկէմսէր	Պազտատեան Գրիգոր
Մամուշեան Գէորգ	Եագըմեան Նշան	Թումանեան Կղեմէս
Գարագաշեան Յովհաննէս	Էֆէ Տիգրան	Մամուշեան Կարապետ
Ազագարեան Յակոբ	Ղասապեան Կղեմէս	Տաղլըեան Յովհաննէս
	Մամուկեան Յովհաննէս	Ֆրէհատեան Յակոբ
	Սոմունեան Գրիգոր	Պալապանեան Պօղոս
	Սարափեան Յարութիւն	Կէվօրեան Կղեմէս
	Մատթէոսեան Գէորգ	Անտոնեան Թագաթ
	Համի Դանիէլեան Գրիգոր	Կօռնիկեան Կղեմէս

1922ին հաճոյքը ունեցանք Կարսէն իրգրում դադրած պարսկահայ բժիշկի մը հետ ծանօթանալու. Տօքթ. Գարազաշեանն էր ան որ քանի մը ամիսներ յետոյ աղջիկ զաւակով մը բախտաւորուեցաւ: Կնունքի արարողութիւնը կատարեց Արտաւազդ Վարդապետը, կնքահայրութեամբ այս տողերը գրողին: (Հետագային ալ տօքթօրին հանդիպելու բախտը ունեցայ հետեւեալ պայմաններու տակ):

Անցած էին շուրջ 40 տարիներ: Ամէն մէկ վերապրող գտած էր ապահով ապաստան մը երկրի տարբեր անկիւններուն մէջ: 1965-ին՝ երբ Ստանպուլ կ'այցելէի՝ օրաթերթերէն իմացայ թէ Թէհրանաբնակ Տօքթ. Գարազաշեան հոն պիտի այցելէր Ռումանիա անցնելէ առաջ: Հետաքրքրուելով հասկցայ թէ նոյնինքն մեր ծանօթ բժիշկն էր, եւ հեռաձայնով ժամադրուելով յաջորդ օրը տեսակցելու առիթը ունեցայ. մեծ եղաւ իր ուրախութիւնը երբ ինքզինքս ներկայացուցի իբրեւ իր աղջկան կնքահայրը:

Երբ իր շրջապատոյտէն Թէհրան վերադարձած էր ինծի ղրկեց սանկիիս ու անոր զաւակներուն լուսանկարը: Միաժամանակ զիս կը հրաւիրէր Թէհրան զոր այցելելու մեծ բաղձանքը ունէի: (*)

Արտաւազդ Վարդապետ մեծահոգի կղերական մըն էր. իր ստացած գումարները ամբողջութեամբ կը յատկացնէր կարօտեալներուն: Շատեր իր միջնորդութեամբ էր գրումի մէջ աղատ ապրելու առանձնաշնորհումը վայելեցին եւ մեծապէս երախտապարտ էին: Վերապրողները ցարդ կը յիշեն իր բարերարութիւնը: (Վարդապետը Կաթողիկոսական Պատուիրակի պաշտօնավ Սուրիայէն Փարիզ փոխադրուելէ ետք յաճախ կ'այցելէի զինքը եւ էր գրումի աջոորական կեանքի վերյիշումները կ'ընէինք միասին):

Այսպէս կ'անցնէին մեր օրերը էրդրումի մէջ երբ օր մը անակնկալ զինուորական որոշում մը հաղորդուեցաւ թէ՛ չոյկեառքի պաշտօնեաները պէտք էր ազատ արձակուէին ու փութով Կեսարիա ժողուրդէին, քանի որ՝ յոյները պարտուած ու նահանջած ըլլալով՝ վերադարձուած շրջաններուն երկաթուղիները օգտագործելու համար պաշտօնեաներու կարիք կար: Վարդապետը մեծապէս ուրախացաւ, եւ որպէսզի ապահով կարենայի ճամբորդել՝ Տէրսիմի եւ Սվազի ոստիկանապետներուն ուղղուած յանձնարարականներ առաւ եւ ասոնց շնորհիւ կարողացանք որոշուած վայրը հասնիլ:

Հօրս աջօրովայրը Կեսարիայէն շատ հեռու չէր, ուստի՝ զինքն ալ բերել տալով՝ միասին Ալի Մուլազըմզատէներու քով գրազրութիւնով գրադուեցանք միաժամանակ սպասելով պաշտօնիս կոշուելու նկատմամբ Անգարայի տալիք որոշումին:

Սպասուած հրամանը երբեք չեկաւ. փոխարէնը հրովարտակ մը ելաւ որ կը ստիպէր բոլոր հայերը որպէսզի Թուրքիայէն հեռանային եթէ կ'ուզէին աղատ ըլլալ:

Մեզի շնորհուած ազատութիւնը ձեռքէ չփախցնելու համար մեկնեցանք Կեսարիայէն, եւ Ատանայի ճամբով Մերսինի նաւահանգիստէն ճամբայ ելանք դէպի Յունաստան:

Աքսորի տառապանքներուն հետեւանքով հայրս բոլորովին ընկճուած ու վատառողջ վիճակի մէջ մահացաւ Քօրֆուի մէջ: Հիմա պէտք էր գտնել մայրս ու քոյրս որոնք յոյներու նահանջի ատեն խառնիճաղանճին հետ քշուած էին:

Ատեն մը փնտռելէ յետոյ տեղեկացայ թէ Պուլկարիոյ Փլովտիով քաղաքը ապաստանած էին, ուստի հարկ եղած միջոցները գործածելով միացայ իրենց. հուսկ յետոյ ընտանեօք մեկնեցանք եւ հաստատուեցանք Փարիզ:

1925-ին ամուսնացայ ու բոյն մը կազմեցի վերջ տալով մեր աստանդական կեանքին:

Թէպէտեւ մերթ կը ջանամ մոռնալ անցեալը, դժբաղդ օրերու վերյի-

(*) Յուշագրողը 1968-ին կրցած է իր բազմամփին համաձայն այցելել Թէհրան:

չումները անբաժանելի մէկ մասն են դարձած կեանքիս. բայց գոհունակութիւն կը համակէ հոգիս երբ կը մտածեմ թէ մեր նոր սերունդը զերծ է այդ բոլորէն՝ ասպնջական Ֆրանսայի հովանիին տակ:

ԱՆԴՐԷԱՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Երբ Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ 1908-ին, շատեր ուրախացան, յուսալով որ այնուհետեւ հաւասարութիւն պիտի ըլլար, միւսլիմանի եւ քրիստոնեայի խտրութիւն պիտի չըլլար: Դժբախտաբար հիասթափ եղանք երբ տեսանք թէ հաւատարիմ ծառայութիւնով աստիճանի բարձրացման արժանի հայ զինուորներ կամ պաշտօնեաներ բոլորովին կ'անտեսուէին:

Տեսնելով թէ զինուորապետութեան ժամանակս կը մօտենար՝ 1912-ին Ստանոզէն հեռացայ Պոլսոյ վրայով արտասահման անցնելու մտադրութիւնով: Պոլսոյ մէջ հանդիպեցայ զինուորապետած հայրենակիցներու, որոնք ոստիկան զինուորի յատուկ դասընթացքի կը հետեւէին: 1911-1912-ին այս մարզիչներու խումբին մէջ էին հետեւեալ Ստանոզիները.

Մելիքն Տաղիւսն	Կոնստանտին Սահակեան
Յակոբ Մատուրեան	Գրիգոր Հարսեան
Հրանդ Քիրէմիտեան	Մարտիրոս Թէրզեան
Ռուբէն Տաղիւսն	Ստեփան Փարստեան
Խորէն Շամօեան	Ստեփան Տատուրեան
Գէորգ Սիմապեան	Յակոբ Կաւնեան
Մարտիրոս Տաղիւսն	Կոնստանտին Կաւնեան

Նոյն շրջանին կային նաեւ պարզ զինուորներ.

Կոնստանտին Սարափեան	Յովհաննէս Սարափեան
Յակոբ Սարափեան	Գրիգոր Սարափեան
Զօրան-Կոնստանտին Պալապանեան	Կոնստանտին Յակոբ
Խաչատրեան Գրիգոր	Կոնստանտին Մատթէոսեան
Թէմէմէմէմէմէմ Լեւոն	Բենեմէմէմ Հայրապետ
Ամնայեմէմ Կարապետ	Գալպէմէմէմ Դաւիթ

Պոլիս քանի մը տարի մնացի, սակայն զինուորապետութեան օրերս մօտեցած ըլլալով՝ եւ հայրենակիցներէս ալ ակնկալուած արգահատանքը գտած չըլլալով որոշեցի Պուլկարի անցնել: Ծրագրիս յաջողեցաւ եւ Պուլկաղ հասայ ուր շնորհիւ պոլսաբնակ հայրենակից Յակոբ Թէմէմէմէմէմի տուած յանձնարարականին կրցայ դործ մը ապահովել:

Հոս գտայ Պալքանեան պատերազմին զերի ինկած կարգ մը հայրենակիցներ որոնցմէ ոմանք հետագային Թուրքիա վերադարձան.

Մարտիրոս Պէրպէրեան	Կոնստանտին Սահակեան
Պօղոս Ֆաթեմեան	Հայրապետ Գէմմէմէմէմէմ
Յակոբ Սահակեան	Կարապետ Տօնապետեան

Յովհաննէս Մուշուեան
Պետրոս Մուշուեան
Կարապետ Մուշուեան
Գրիգոր Մաթէոսեան

Գէորգ Ղազարոսեան
Յակոբ Պօզկուրտեան
Ըշըկնեաններու Ռուբէնի որդին

*Հայրենակիցներ կային նաեւ Ֆիլիպպէ, Ռուսնուզ եւ Վառնա, որոնց
հետ Թղթակցութիւն ըրած ենք:*

*Այդ օրերէն ետք յանկարծ ծագեցաւ Համաշխարհային Ա. պատերազ-
մը: Երբ Ռուսիա պատերազմ հռչակեց՝ խումբ մը հայեր Կովկաս մեկնեցան
Ռուսական բանակին մէջ իբր կամաւոր ծառայելու: Մինչ այդ Պուլկարիա
ալ իր դիրքը ճշգրտով՝ Գերմանիոյ, Աւստրո-Հունգարիոյ եւ Թուրքիոյ իբր*

ԱՆԴՐԷԱՍ ՊՕՅԱՅԵԱՆ

Պատմագիրքի երեսման մախամճախմդիր հայրենակիցներէն մին — Ֆրանսա

Տիկ. Հռիփսիմէ եւ Յովհաննէս Պալապանեան եւ ընտանիք.
այժմ կը բնակին Ամզարա

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՀԱՆԵԱՆ (մահացած Հայաստան) ՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

դաշնակից՝ պատերազմ հռչակեց բոլոր Պալքանեան երկիրներու Թուրքիոյ լուծէն ազատագրման միջոց եղող Ռուսիոյ դէմ :

Ռուսական հրամանատարութիւնը մեզ ղրկեց թրքական ճակատը : Ձրմեռ վերջանալու վրայ էր, սակայն դետերը սառած՝ եւ ձիւնը ամէն կողմ պատած էր, ու սաստիկ ցուրտ կ'ընէր : Արաքսը անցանք վրայէն քալելով եւ ուղղուեցանք դէպի Իկտիր, ու յաջորդ օրը հասանք սահմանագլուխը : Թըշնամին յարձակած էր Վանի վրայ, սակայն՝ զօրաւոր ընդդիմութեան բաղխելով՝ որոշած էր նահանջելէ առաջ փճացնել Վանի հայութիւնը, որոնք հերոսաբար ինքնապաշտպանութեան դիմեցին : Թուրքերու նահանջէն օգտուելով ռուսերը եկան Վանը գրաւեցին, սակայն երկայն շտեւեց այս գրաւումը : Թուրքերը կրկին յարձակեցան, ու հայերը ստիպուեցան պարպել Վանը :

Ռուսերու նահանջը սկսած էր : Երեւակայեցէք 120,000 Վանէն՝ նոյնչափ ալ էրզրումի եւ Պիթլիսի շրջաններէն նահանջող ժողովուրդը ճամբաներու վրայ, որոնք յաճախ յարձակման կ'ենթարկուէին թշնամիին կողմէ : Ռու-

ՍԻԼՎԻԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔՈՎ
Գ. Սիլվիեամ 1921-ի գոհերէն է

ԶՕՊԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ, Անգարա

սական բանակի միաւորներ ճամբաներու ապահովութեան պէտք էր հսկէին եւ միաժամանակ թշնամիին յարձակումներուն դէմ պաշտպանէին ժողովուրդը:

Երեւան, Էջմիածին, Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ գաղթականներով լեցուած էին: Անոնք որ նիւթական միջոցներ ունէին՝ մեկնեցան աւելի հեռաւոր հայկական գիւղեր Թիֆլիզի եւ Ուրմի շրջաններու:

Ստանոգցի գաղթականներս Թիֆլիզ հասնելուն համախմբուելու առիթը չունեցանք քանի որ համաճարակ մը ծայր տուած էր եւ աւերներ կը գործէր ժողովուրդին մէջ: Ես ալ վարակուած ըլլալով հիւանդութենէ՝ երկու տարի Սթալինկրատ մնացի դարմանուելու համար: Երբ Ռուսիոյ մէջ ծագող յեղափոխութեան պատճառով ոմանք գաղթելու սկսան՝ ես ալ հեռանալով Պոլիս ապաստանեցայ: Ասիկա յարմար առիթ նկատելով՝ հայրենիքի կարօտէն մղուած՝ Ստանոգ այցելութիւն տուի 1920-ի սկիզբները: Թէպէտ եւ

Յովսէփ Ասլամեան (մահացած) եւ ընտանիք, Փօն տը Շէրիէն

Պոլիս գրաւուած էր համաձայնական ուժերու կողմէ, ասոնք ունէ փորձ չէին ըրած դէպի ներքին շրջանները յառաջանալով զինաթափ ընելու թուրք ժողովուրդը: Հաղիւ Ստանոզ հասած՝ անապահովութեան զգացումը մտահոգութիւն պատճառել սկսաւ ինձ, ուստի աշխատեցայ օր առաջ հեռանալ անկէ՝ համոզել ջանալով որ իմ հարազատներս ալ միասին ելլէին: Դժբախտաբար ունէ մէկը ինծի չհետեւեցաւ բացի Մանիսալեան Տիգրանէն եւ Պալապանեան Յակոբէն, քանի որ մերինները շահաբեր գործերու ձեռնարկած էին եւ անոնցմէ հրաժարիլ դժուար կը թուէր իրենց:

Այսպէսով վերադարձայ Պոլիս. իսկ մեր պարագաները՝ կարգ մը վըտանդներէ անցնելէ յետոյ՝ երեք տարի վերջ միացան ինծի:

Տիկինս Նդիայեան գերդաստանի զաւակ էր, մայրը՝ Սրբուհի, որ ներկայիս 90 տարեկան է: Երբ 1915-ին դէպի գիւղերը կը տարագրուէին, Տիկին

Իսափայլ Ասլամեան իր տղաքներով, հարսերով ու թոռներով շրջապատուած

Սրբուհի իր 108 տարեկան հայրը՝ Տարագճը Տէտէն՝ միասին կը տանի։ Երկու տարի ետքը հայրը կը մահանայ, ու ինք՝ ամէն վտանգ աչք առնելով՝ մարմինը կը փոխադրէ Ստանոզ, զայն իր պապերուն քով թաղելու համար։

Վերջապէս Թուրքիայէն արտագաղթելով Ֆրանսա անցայ, ուր Մարսիլոյ, Վալանսի, Փօն տը Շէրիի եւ Փարիզի շրջանները ապաստանող գաղթական հայրենակիցներուն նիւթապէս օգտակար ծառայութիւն մատուցի ունեցած միջոցներովս։

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՃԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Ծնած եմ Ստանոզ 1901 թուին։ 14 տարեկանիս սկսայ շերամաբուծութեան գործով զբաղուիլ, որ այդ օրերուն բաւական ծաղկած էր։ Հաւատարիմ աշխատանքիս իբր գնահատութիւն՝ հօրեղբայրս զիս Յուլիս ամսուն Հայմանայի մօտ գտնուող մեր ջաղացքը ղրկեց, զոր 17 տարեկան Կղեմէս Ղուկասեան կը բանեցնէր։ Ինծի կ'ընկերակցէր պատանի Գրիգոր Ասլանեանը։ (Այս միջոցին 20-45 տարեկան բոլոր այր մարդիկ զինուորագրուած էին բացի չպէտէլ՝ վճարողներէն։)

Հազիւ երկու շաբաթ անցած էր երբ օրին մէկը տեսանք որ հեծեալ ոստիկաններու խումբ մը՝ որոնք առջեւնին ձգած էին 20-30 հոգի ու մեր ուղղութեամբ կու գային։ Երբ մօտեցան՝ տեսանք թէ շրջանի Ստանոզցի ջաղացպաններն էին քշուողները։ Խեղճերը՝ հեւ ի հեւ վազելով քրտինքի ու փոշիներու մէջ թաթիւած՝ գրեթէ անճանաչելի դարձած էին։ Ոստիկաններէն մին մեր ջաղացքը մտնելով անտեղիօրէն գաւազանի հարուածներ իջեցնելու սկը-

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՈՒՋՈՒՆԵԱՆ (մահացած) եւ ԸՆՏԱՆԻՔ, Վալանս

սաւ մեր ջաղացպանին ու գետին տապալեց զայն: Յետոյ ներս կանչեց միւս ջաղացպաններն ալ եւ հրահանգեց որ ճաշ պատրաստեն:

Փութով գործի լծուեցանք. հաւեր մորթեցինք ու սեղան դրինք: Ոստիկանները կուշտ ու կուռ կերան, բայց խեղճ ջաղացպանները ախորժակ չունէին ուտելու, ո՛չ իսկ բառ մը խօսելու: Բոլորս ալ շչմած կը ջանայինք հասկընալու թէ ինչո՛ւ այս անմարդկային վերաբերմունքին զոհերն եղած էինք:

Հազիւ կերած էին, ընդոստ ելան ու մեր ջաղացպանն ալ խումբին խառնելով մեկնեցան: Երկու պատանիներս ողբազին խնդրեցինք որ մեզ ալ միասին տանէին, բայց մերժեցին: Մօտակայ գիւղի աղան ոստիկաններուն հետ գաղտնաբար համաձայնած ըլլալով մեզ իրենց գիւղը տարաւ: Յաջորդ առտու իր սայլը լծելով մեզ միասին ջաղացքը տարաւ որպէսզի մեր ունեցած գոյքերը փոխադրէ. բայց յուսախաբ ետ գիւղ դարձաւ, քանի որ գիւղացիներ արդէն գիշերով կողոպտած էին ամէն ինչ որ արժէքաւոր ու փոխադրելի էր: Այնուհետեւ մեր կեանքը ստրուկի մը կեանք էր. օրական հացի փոխարէն մեզ տաժանակիր աշխատանքի կը լծէր թուրք աղան:

Շաբաթ մը վերջ տեսանք թէ մեզ լման թրքացնելու համար թլփա-

տումի գործողութեան պատրաստութիւններ ընելու սկսան, կարծելով թէ Ստանոգի Հայութիւնը բնաջինջ եղած է:

Մինչ թուրքեր Հայմանայի Հայ բնակչութիւնը ձերբակալած կը բանտարկէին, Ստանոգիներ բոլորովին անտեղեակ էին կացութենէն. ուստի՝ Ղօճա Անդրէասը եւ հօրեղբորորդիս Կարապետը ջաղացք կու գան: Թուրքերը՝ անակնկալի եկած՝ կը սկսին կեղծ ցաւակցութեան խօսքեր շռայլել: Հասկըցած ըլլալով կացութեան լրջութիւնը՝ հօրեղբայրս մեզ առաւ ու շուտով ուղղունցանք ուրիշ Ստանոգիի մը ջաղացքը ուր եւս Հայերը բոլորովին անտեղեակ էին սպառնացող վտանգէն:

Երբ Ստանոգ Հասանք իմացանք թէ արդէն գիւղաքաղաքին ականաւոր անձերը ձերբակալուած ու Անգարա տարուած էին: Շատ չանցած՝ Օգոստոս ամսուն՝ ամբողջ ժողովուրդը աքսորուեցաւ մօտակայ գիւղեր (միայն զինուորագրեալներու ընտանիքները բացառութիւն կը կազմէին):

Անցան տարիներ. թէպէտեւ պատերազմը վերջացած էր, բայց Քէմալական շարժումը սկսած ըլլալով՝ օրէ օր կը սպասէի զինուորագրութեանս: Այդ օրերուն, իրիկուն մը երբ Վերի Թաղէն տուն կը դառնայինք մեր Կարապետին հետ, մեզ ձերբակալեցին ու բանտը դրին, ուր գիշեր մը անցուցինք մղձաւանջով: Մեր Հայրենակիցներէն Վարդան Քաչատուրեան, Յակոբ Թումանեան, Նեկտար Թիւրքմէնեան եւ Անիիկ Պաղլաճեան զէնքեր պահած ըլլալու ամբաստանութիւնով բանտը դրուած էին, ու այն գիշեր իրենց կրած խոշտանգումներուն վայնասունը մեր ականջները կը հասնէր: Ո՛րքան վախցանք կարծելով թէ մեզ ալ նոյնպէս պիտի չարչարեն:

Մեր բանտարկութեան լուրը մեր սիրելիներուն հասած ըլլալով՝ յաջորդ օրն իսկ կաշառքի միջոցով մեզ ազատեցին: Ասկէ յետոյ զէնքի կոչուելով էրդրում զրկուեցայ: 1923-ին վերջերը զինուորական ծառայութիւնս լրացուցած ըլլալով՝ հարկ եղած պատրաստութիւններու ձեռնարկեցի եւ կրցայ Ֆրանսա մեկնիլ ընտանիքիս հետ: Այսպէս վերջ գտաւ մեր տաժանքը, եւ սկսանք նոր կեանք մը ասպնջական Ֆրանսայի հովանիին տակ:

ՍՏԵՓԱՆ ԹԻԻՐԲՄԷՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Մենք Կտրած Քար (Կրաս Քար) ըստուած աւանը կը բնակէինք, ուր 15 տունի չափ Ստանոգիներ բնակութիւն հաստատած ըլլալով՝ հողագործութիւնով կը զբաղէին ու չրջակայ գիւղերու թուրքերուն հետ բարի դրացնութեամբ կ'ապրէին:

Կտրած Քար ունէր սրահ մը որ Առաքելական եւ Աւետարանական Համայնքին կը ծառայէր իբրեւ եկեղեցի ու դպրոց միանգամայն: Զունէինք մասնաւոր հոգեւոր հովիւ, սակայն 1880ական թուականներուն թէ՛ իբրեւ սարկաւագ եւ թէ՛ իբրեւ ուսուցիչ ծառայող Քաչատուր Սիմոնեան՝ աւանին հոգեւոր եւ կրթական գործը ստանձնած՝ կը ծառայէր բոլորին: Կտրած Քարի երկսեռ երգչախումբն ալ գոյութիւնը կը պարտի Սիմոնեանի անխոնջ ջանքերուն: Մէկ խօսքով ան ամենուս Քաչատուր Վարժապետն էր:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Կտրած Քարի Սարկաւագը, որ իբր հայերէն լեզուի ուսուցիչ եւ թէ՛ իբր
Քահանայի փոխանորդ ծառայեց հոմ: Նահատակուած 1915-ին:

*գետին փռուեցաւ արիւնլուայ. պահ մը անշնչացած կարծեցինք: Թուրքն ալ
այդպէս կարծելով՝ եւ մեզի ալ սպառնալով որ եղածը որեւէ մէկուն չիմա-
ցընենք՝ Թողուց ու հեռացաւ: Զինք լաւ կը ճանչնայինք. մօտակայ գիւղէն
զինուորագրուած Թուրք մըն էր որ օդափոխութեան համար տուն զրկուած
էր, եւ յաջորդ օրն իսկ պիտի վերադառնար բանակ: Մենք կիսամեռ Սօֆիա
տուտուն չատ մեծ դժուարութիւնով կառքին վրայ տեղաւորելով ճամբանիս
չարունակեցինք եւ ուշ ատեն հասանք Ստանոզ:*

*Յաջորդ առտու կառավարատուն երթալով պատմեցինք եղելութիւնը:
Ներայրս զինուորագրուած ըլլալուն՝ պարտաւոր կը զգային մօրս դատը պաշտ-
պանել, որով, մեր վրայ յարձակող զինուորը Այաչէն վերադարձին կը ձեր-
բակալեն ու բանտը կը դնեն: Սօֆիա տուտուն ալ զինուորի մայր ըլլալուն՝*

Աջին՝ ՊԵՏՐՈՍ ՏԱՐՕՆԵԱՆ, Կտրած Քարցի, ջարդուած
Զախին՝ ՅԱԿՈԲ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, Կտրած Քարցի, ջարդուած

միասնաբար իրենց դատը յանձնեցին զինուորական ատենին: Զինուորը երեք ամսուայ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ եւ բանտին մէջ ալ մեռաւ:

Երկրորդ պատահար մը եւս. 1921-ի ամառն էր: Մայրս դեռ նոր ազատուած էր 1921-ի գարնան իր երեք ամսուայ բանտարկութենէն. յունական բանակները մինչեւ Հայմանա հասած էին ու Ստանոզ թուրք զինուորներով լեցուած էր: Դէպքը պատահած էր այն օրը որ պործով մը Ստանոզ գացած էր: Վերադարձիս Քեհեանան Հօբաի գիւղին ծայրը զիս դիմաւորելով պատմեց թէ չորս թուրք զինուորներ եկած էին ու իրենց կը սպառնային, կինեոն ու այր մարդիկը զատ զատ սենեակներու մէջ արգելափակելով իրենցմէ ուտելիք եւ դրամ կը պահանջէին: Զիս հող ձգելով դադտազողի յառաջացայ եւ հեռուէն տեսնելով ճանչցայ իրենց պետը որ ցորեկը Ստանոզ նպարավաճառին խանութը գտնուած պահուս 5 ռսկինոց մը մանրելու եկած էր:

Մայրս՝ իմանալով թէ հասած էի, ինծի թելադրեց որ տուն չմտած վերադառնամ Ստանոզ եւ զինուորական իշխանութեան իմաց տամ ընտանիքներուն սպառնացող փորձանքը: Անշուշտ չէի համարձակեր այսպիսի գործով մը մինակս ճամբայ երթալ օրուան այդ ուշ պահուն, ուստի՝ հետս առ-

ՍՏԵՓԱՆ ՍԻՄՈՆԻԱՆ
Կտրած Քարի զոհերէն

նելով Յովհաննէս Տավուտեանը, եւ ձիերը վազցնելով կէս ժամէն հասանք հոն: Գիշերուայ պահակաշրջիկները մեզ կեցուցին ու հարիւրապետին առաջնորդեցին: Եղելութիւնը իրեն պատմեցինք եւ օգնութիւն խնդրեցինք աւելցընելով նաեւ թէ այն չարագործները իրենց դունդէն էին: Ասոր վրայ զիս տարին հազարապետին քով՝ որ Թեթորէնց տունը իրեն կեդրոնատեղի ընտրած էր, եւ սկսաւ հարցաքննութեան: Հազարապետը մեզ ղրկեց ընդհանուր հրամանատարին որ Վերապատուելի Հ. Օսեանին տունը կը բնակէր: Այս անգամ հարցաքննութիւնը աւելի խիստ էր, եւ կասկած յայտնեցին թէ մենք ծուղակ մը լարած էինք իրենց զինուորներուն համար: Բայց ժամերը կը սահէին ու փութով օգնութիւն պէտք էր հասնէր հայ ընտանիքներուն: Նորէն շեշտակի ըսինք թէ իրենց զինուորներէն էին անոնք, եւ կ'ուզէին արդեւ փակուած կիները բռնաբարել: Այս խօսքիս վրայ հազարապետը հրամայեց որ 20 զինուորով երթան ու ձերբակալեն այդ ապօրինի ընթացքի մէջ գըտնուող զինուորները:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԻՐԵՄԻՏՅԱՆ — ներկայ միակ բնակիչը Կտրած Քարի,
ուր այցելուները կը հիւրասիրէ մածունով ու քանով:

Անդին, մեր գիւղին մէջ մայրս ժամանակ շահելու համար կը զբաղցնէր զինուորները. անոնց կ'առաջարկէր պատրաստուելիք կերակուրներու տեսակներ, եւ նոր պատրաստութիւններ ընել կը ձեւացնէր: Յիսնապետը՝ տեսնելով որ իրենց քմահաճոյքին գոհացում տալու պատրաստ էին մերիները, մօրմէս կը պահանջէ քսան հատ «պէօրէկ» որոնց իւրաքանչիւրին թիւը երկուքուկէս պէտք էր ըլլար: Մայրս չի հասկնար որ այդ «պէօրէկ»ները երկուքուկէս դեղին ոսկինոց դրամ էին, բայց կը խոստտնայ որ յաջորդ առտու պատրաստ պիտի ըլլար ամէն ինչ որ կ'ուզէին:

Գրիգորեան Սրբուհի մայրիկ իր տղուն Գրիգորի եւ աղջկանը՝ Սօֆիի հետ

Պր. Գրիգորեան 1923էն 1925 մեծ օգնութիւն հասցուց Պոլիս ու Մարսիլիա գտնուող
հայրեմակիցներուն

Երբ Կտրած Քար (Կրաս Քար) հասանք զինուորները մեր ձիերով գետէն անցուցինք. հարիւրապետը հրահանգեց նախ զիւղը պաշարել եւ ապա ինք թեւէս բռնած միասին յառաջացանք: Քիչ յետոյ իր զէնքը պարպեց հասկնալու համար թէ զիմացիները ուր կը գտնուէին: Յիսնապետը զէնքի ձայնին վրայ երեք զինուորներով մեր տունէն դուրս ելլելով սկսան մեր ուղղութեամբ կրակել: Անմիջապէս հարիւրապետին թեւէն քաշելով թելադրեցի քովի փոսին մէջ ապաստանիլ մինչեւ որ յառաջացող 20 զինուորները տունը պաշարելով ձերբակալէին չարագործները:

Գործողութիւնը յաջող անցաւ առանց անձի կորուստի եւ այդ չորս զինուորները բռնուելով արգելափակուեցան խիստ հսկողութեան տակ, իսկ պատրաստուած համադամներով ալ ազատարար խումբը կերակրուեցաւ փառաւորապէս:

Յիսնապետը իր անզգամութեան բերելիք լուրջ հետեւանքներէն վախնալով՝ ըլլայ ինծի, ըլլայ մօրս եւ հարիւրապետին՝ թախանձեց որ ներող ըլլանք եւ դատ վարելու չդիմենք, բայց մեր կեանքն ու պատիւը վտանգի ենթարկած ըլլալը չէր ուզեր հասկնալ կարծես: Հարիւրապետը զինք չեխեց իր ըրած զինուորականի անվայել ապիրատութեան համար: Ապա կառքը պատրաստեցի ու բոլոր զինուորները գետին միւտ կողմը անցուցի, հարիւրապետին մեր խորին շնորհակալութիւնները յայտնելով: Նաեւ խնդրեցի որ

ԴԱԽԻԹ ԳԱՇՎԵՃԵԱՆ — Պալիս

Հրամանատարին մօտ մեր անկեղծ զգացումներուն թարգմանը ըլլայ, քանի որ մեզ ծանրակշիռ կացութենէ մը ազատելու շնորհք ըրած էր :

Հայրենակից Գէորգ Հաճիդանիէլեան հետեւեալ յուշերը կուտայ վերոյիշեալ դէպքին մասին .

1921ի ամառը Կտրած Քար ապաստանած էի . օրին մէկը՝ յետ միջօրէին երեք թուրք զինուորներ եւ յիսնապետ մը Կտրած Քար մտնելով ուտելիք պահանջեցին , մեզ ալ ստիպեցին փակուած մնալ :

Այդ օրերուն Կտրած Քարէն ոչ չատ հեռու տնակի մը մէջ ապաստանած մի քանի փախստական հայրենակիցներ ունէինք , որոնցմէ մին՝ իր քաջագործութիւններով ծանօթ՝ Յակոբ Մայասեանն էր :

Թուրք զինուորները՝ ինքզինքնին ապահով զգալով եւ զէնքերը մէկդի դրած՝ խմելու հտեւէ էին : Ես մտադրեցի գազտագողի երթալով մեր փախստական տղաքներուն լուր տալ . մի գուցէ զինուորներուն անուշադիր մէկ վայրկեանէն օգտուելով կրնային զէնքերը յափշտակել եւ այդ ինքնակոչ հիւրերուն աղուոր դաս մը տալ : Բայց հոն ներկայ եղող կիները ինծի ար-

Աջին՝ Գ. ԳԱՊԱԷՄԱԼԵԱՆ

1915-ի զարմամ Սպայից դպրոց կը մտնէ: Դասաբանով իրմէ մէկ տարի ցած եղող ընկերները զոհուեցան եղեռնի տարին:

Ձախին՝ Անգարացի դէղագործ Պետրոս Էփէնտիի որդին ՀՄԱՅԵԱԿ

գելք եղան վախնալով որ անբաղձալի հետեւանք ունենար մտադրած արարքս:

Այդ ժամուն Ստեփան Թիւրքմէնեան, Ստանոգէն Կտրած Քար Հասնելով կը տեղեկանայ լուրջ վտանգին մասին, եւ մօրը Թելադրութիւնով ետ Ստանոգ երթալով՝ օգնական զինուորներ կը հասցնէ որոնք կը ձերբակալեն յիսնապետն ու մեղսակից զինուորները, եւ այդպէսով խաղաղ լուծում կը գտնէ հարցը:

ՅՈՒՇԵՐ ՀՕՊՊԷ ՔԵԼԷՄՃԵԱՆԻ

«1900 թուականներուն, երբ Վեր. Հայրապետ Օտեան ժողովարանը եւ դպրոցի շէնքը կառուցանելէ յետոյ կը մտադրէր շրջանի մը համար հե-

ՆԱՐԻՆ ՏՈՒՏՈՒՑ ԻՐ ՊԱՆԱԿԱՆԵՐԱՎ

ռանալ Ստանոգէն՝ ընտրեց չինգ Երիտասարդուհիներ (որոնցմէ մին ես էի), ու տարաւ Թալասի աղջկանց բարձրագոյն վարժարանը որպէսզի ուսուցչութեան գործին պատրաստուէին: (Միւս ընկերուհիներս էին՝ Սրբուհի Զօպեան, Աննիկ Ֆէրահեան, Իսկուհի Սարաֆեան եւ Եսթեր Օտեան):

«Ուսման շրջանը աւարտելէ յետոյ երբ Ստանոգ վերադարձայ՝ ո՛չ ուսուցիչ ո՛չ ալ հո՞վիւ ունէինք: Այդ միջոցին հոն գտնուող միսիոնարներու դիմում եղաւ որ աւետարանականներու ձեռնտու ըլլան: Անոնք կէմէրէկցի երկու պաշտօնեաներ կարգադրեցին. մին՝ Վեր. Բարսեղ Տօնիկեանը իբր հո՞վիւ, իսկ միւսը՝ Միհրան Տօնապետեանը իբր վարժապետ, որոնց հետ ես ալ գործակցելով ձեռնարկեցինք կրթական գործին:

«Վեր. Տօնիկեանէն յետոյ իբր հո՞վիւ աւետարանական համայնքին ծառայեցին վերապատուելիներ Ֆիլեան եւ Գրգեաշարեան: Ասոնց յաջորդեց Ստանոգի նախկին Հո՞վիւ Վեր. Հ. Օտեան եւ իր հօտին ծառայեց մինչեւ այն օրը երբ աղիտալի դէպքեր վերջ տուին ամէն ծրագրի եւ յառաջդիմութեան, եւ աքսոր ու ջարդ եղան մեր բաժինը:

«Երբ 1915ի ամառը այր մարդիկը աքսորեցին եւ շատ մը ընտանիքներ ալ շրջակայ Թուրք գիւղերը ցրուեցին, Ստանոգ մնացողներս ահ ու դողի մատնուած էինք, ու չէինք կրնար շրջագայիլ: Բայց օր մը մեր այգիի դրացիները կանչելով ըսի. «Քոյրեր, մինչեւ ե՞րբ այսպէս փակուած պիտի մընանք, եկէք, խմրովին այգիները երթանք, հասունցած խաղողները քաղենք

ԱՐԻՍՏԱՔԷՍ ՃԸՐԸԳԵԱՆ
գոհուած 1915-ին

ԶԱՏԻԿ ՔԻՐԵՄԻՏՃԵԱՆ
որ Կտրած Քարի
շոգեկառքը արկածէ
ազատած է

եւ մօտակայ գիւղերը տանելով ծախենք»։ Հրաւէրս լաւ ընդունելութիւն դտաւ եւ գործի լծուեցանք։ Գիւղերը գտնուող Ստանոգցիներ սիրալոթար օժանդակեցին մեզի, ու կրցանք պտուղները ծախելով վերադառնալ տուն։

«Եթէ կը յուսայինք յաջորդ տարուայ բերք ունենալ՝ անհրաժեշտ էր որ այգիները բրուէին եւ որթատունկերը յօտուէին. բայց մեր մէջ չկար մէկը որ կարենար այս գործը կատարել։ Գարնան՝ երբ այգիները ելած էինք՝ հանդիպեցանք մեր դրացիներէն Յարութիւն աղային որ հիւանդութենէ ապաքինելու համար բանակէն տուն եկած էր արձակուրդով, իրեն դիմելով խընդրեցի որ մեզի սորվեցնէ թէ ինչպէս խնամելու է որթատունկերը։ Իր ցուցմունքներուն հետեւելով սկսանք մշակել մեր այգիները եւ այդ դժուարակիր աշխատանքին շնորհիւ էր որ մէկ-երկու տարի մեր ապրուստը ապահովելու յաջողեցանք։

«Երբ Ա. Համաշխարհային պատերազմը վերջացաւ կարգ մը հայ զինուորներ տուն ղերադարձան եւ յուսացինք անվրդով կեանք մը ապրիլ։

ԿՂԵՄԷՍ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ

**Գոմիայի ձեմանեան Գովէմի 1913-ի շրջանաւարտներէն,
Ստամբուլի Հայ Աւետ. դպրոցի ուսուցիչ 1913-14 շրջանին**

Կրթական գործը վերսկսանք եւ ես մինչեւ 1922ի վերջերը շարունակեցի պաշտօնս: Բայց երբ Յունո-թրքական պատերազմը վերջացաւ պատրաստուեցանք թողուլ տուն տեղ ու հեռանալ մեր սիրելի Ստանոզէն ուր աւելի քան քսան տարիներ ժողովուրդիս զաւակներուն ծառայած էի իբրեւ կրթական մշակ: Արտադադթող հայրենակիցներուն միացանք քոյրս Մանան եւ աղջիկս Եփրաքսէ եւ մեկնեցանք Սթանպուլ: Հոս միացանք միւս քրոջս զաւակներուն եւ գաղթեցինք Ֆրանսա 1924 թուին: Ես հաստատուեցայ Մարսիլիա ուր տարիներով ծառայեցի հայրենակիցներու: Հանգստեան կոչուած ըլլալով՝ ներկայիս (85 տարեկան) կ'ապրիմ փեսայիս, աղջկանս ու 5 թոռներու մօտ, վայելելով անոնց սէրն ու գուրգուրանքը ու երեք թոռնորդիներու տուած հրճուանքը»:

Մեծ Մայրիկ Սօֆիա (Պալապանեան) Պէտէշեան, տղան՝ Գրիգոր, հարսը՝
Եղիսաբէթ, աղջիկը՝ Տիրուհի (Տիրիկ) Պէտէշեան եւ քոռները

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

(1917-1966†)

Ծնած է Ստանոզ 1917ին. որդի Հաճի Յովհաննէս Գասապեանի: 1929ին
կը մեկնէր Պոլիս ուրկէ՝ մի քանի տարի դպրոց յաճախելէ յետոյ՝ կ'անցնէ
Ֆրանսա: Հոն կ'ամուսնանայ Պոլսոյ Օրթա Գիւղի Հռիփսիմեանց Վարժա-
րանէն շրջանաւարտ Օր. Անահիտ Աւագեանի հետ:

Նախանձաւոր հայերէն գիր ու լեզուին՝ այր ու կին սկսան զայն սոր-
վեցնել Փօն տը Շէրիի նորահաս հայ մանուկներուն:

Մարտիրոս Գասապեան 1966ին կը մահանայ Փօն տը Շէրիի մէջ. բայց
Տիկին Գասապեան ցարդ կը շարունակէ իր հայերէն լեզուի դասաւանդու-
թիւնները:

Նստած՝ Այրի Տիկին Մուշկինէ Օտեան, մահացած Ֆրանսայի մէջ
 Կայնած՝ ձախէն աջ՝ Թագուհինձա Պալապանեան, Յարութիւն Օտեան,
 Ազաւնի Օտեան (մահացած), Ֆիլմէն Օտեան (մահացած)

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԿԱՍԱՊԵԱՆ
 Ծնած է 1917-ին,
 մահացած է 1966-ին,
 Փռն տը Շէրիի մէջ

**Ջախէն աջ՝ Նշան Պոյանեան, Տիկ. Պոյանեան, Սահակ Պոյանեան,
Տիկին Ազանի Պոյանեան եւ իրենց զաւակները**

Ստորեւ կուտանք Մ. Գասապեանէն երկու ոտանաւորներ.

ԿԱԹՈՒՆ ՄԸ ԱՐՑՈՒՆՔ

Կաթիլ մը արցունք ձեր շիրիմին, մեր պապեր,
Կաթիլ մըն ալ արցունք ձեր շիրիմին, մեր մայրեր.
Վտարանդի, օտար ասիւրու վրայ տուայտուն,
Հայրենիքի չքնաղ ազատութեանը երագուն,
Ձեր կտակն է քանդակ՝ խորը մեր սրտերուն.
Յաւէտ պիտի արծարծենք վեհ գաղափարը Հայուն:
Մեր կոտորած վերքերէն արիւնը ժայթքեցաւ,
Մեր աչքի արցումքը առուակներ դարձաւ.
Պղտոր ջուրերու վրայ խաղալիկ դարձաւ.
Մեր հոգիներէն վրէժի կայծեր ժայթքեցաւ:
Կաթիլ մը արցունք ձեր շիրիմին, մեր պապեր.
Կաթիլ մը արցունք ձեր շիրիմին, մեր մայրեր:

Զախէն աջ՝ նստած՝ Տիկին Սառա (Գասպարեան) Սարափեան եւ ամուսինը՝

Պր. Յովհաննէս Սարափեան

Զախէն աջ՝ կայնած՝ խորէն Սարափեան, Կղեմէս Սարափեան

ՓԱՅՏԷ ԴԳԱԼԸ

Գիտէ՞ք, ո՛վ հայրենակիցներ, ես չեմ մոռցեր,
 Մեր երկրի փայտէ դգալը թանով,
 Հետն ալ կորկոտը քիչ մը սօղանով.
 Զի մոռանամ չամանը պինիի խոտով,
 Կարօտը կ'երթամ պուրմատին համով:
 Զիննի պէս փաթլախ միսերըն անգամ
 Մատըս խածնելով կ'ըսեմ կոր, ամա՛ն,
 Ծերերուն կը ձգեմ փաթփաթին թավան,
 Գարնան մէջ եղած տաքուկիկ հավան,
 Փուռը կարմրած անուշիկ դդումը,

Միթե ես մոռնա՞մ հոտոտ նոխուտը :
 Ուրախութեամբ կ'անց'նէինք խթումը .
 Սըխտարու մածունն ու փաշան ծնունդին
 Սույա զագանն ալ անիւզ Մեծ Պահքին .
 Հոգի կուտայի խօշմէրիմին ռուպով կամ մեղրով ,
 Տապկուած դեղին ձուկն ալ չամանի ջուրով .
 Խառումանցքին քովը լրացուցիչ տառեխով
 Միտով զըյմային ալ քովը թամթախով :
 Բարեկենդանին չկար մէկը որ չուտէր թուրան .
 Ախ այն օրերը ի՛նչ երջանիկ , աւա՛ղ շուտ կորան .
 Կան շատերը որ մոռցան այն ինչ որ ես կը յիշեմ
 Կան շատերն ալ որ ախն ու վախը կը քաշեն .
 Նամանաւանդ ցանկալով պատառը պումատին :
 Պտուղներէն սերկեւիլը եւ ծիրանը համեղ է ,
 Ժողովուրդին հագուելիքը ո՛չ թէ բամպակ այլ բուրդ է ,
 1919ին հեռացած եմ ծննդավայրէս ,
 Առանց թելի կը թռչտիմ օտար երկիրներ
 Փնտռելով հոգէ շինուած ամանը ,
 Բայց ախտոս որ չգըտայ նմանը .
 Եւ այս ամէն ինչ մէկդի ձրգելով
 Չեմ մոռնար փայտէ դգալը թանով
 Հետըն ալ կորկոտը քիչ մը սողանով :

Զախէն աջ՝ Տիկին Մարիամ Քէօսէեան (Տուրսունեան), Զէֆի ԷՓ.ի հօրեղբօր
 ազգիկը, Յարութիւն Քէօսէեան, Ատէլ Քէօսէեան (այժմ՝ Տիկին Գեղամ
 Պօյանեան), Պր. Գէորգ Քէօսէեան, Գրիստին Քէօսէեան, Լուսին
 (Մաթէոսեան) Քէօսէեան, Յովհ. Քէօսէեան մահացած 1945-ին

* * *

Մեր ձեռնարկած աշխատանքին ի գնահատութիւն հետեւեալ քաջալերական նամակները ստացած ենք կարգ մը ազգայիններէն :

Սիրելի հայրենակիցներ ,

Հայաստան այցելութենէս հագիւ վերադարձած՝ ստացայ ձեր գրութիւնը որով կը յայտնէք թէ մեր սիրելի ծննդավայր Ստամբուլի յիշատակը վառ պահելու նպատակով յուշամատենի մը պատրաստութեամբ ձեռնարկած էք : Կարդալով ձեր գրութիւնը պահ մը վերացայ , երեսկայութիւնս քռիչք առաւ դէպի անցեալը , դէպի պատանեկութիւնս երբ հասակ մետեցիմք միմ-չեւ այն տարին որ խմբովին ախոռուեցանք դէպի Զորում-Իսկէլիպ , որմէ յետոյ , աւա՛ղ , երբեք չտեսայ Ստամբուլ , որուն բնական գեղեցկութիւնները քաղցր յիշատակներ կ'արթնցնեն մէջս :

Կը յիշեմ մեր ընթերցարաններէն հետեւեալ տողերը որոնք ճշգրտօրէն կը նկարագրեն մեր Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցին .

Բլուրին վրայ կանգնած մատուռ ,

Զորին վրայ կը նայի լուռ :

Նմանապէս բնութեան վերագարթմունքը նկարագրող սա տողերը .

Ահա Մայիս ամիս բուրմանց , ամիս նուազաց ,

Ուր ծառերը քնարի եւ քարերը դալարի կը փոխուին :

Կարծես գրողները Ստամբուլի միջավայրէն ներշնչուած գրած ըլլային սոյն տողերը :

Կը յիշեմ Ստամբուլի գարնան վերագարթմունքը երբ հանդիպակաց պարտէզներու ծաղիկներուն բոյրն ու քոյրը կը սփռուէին չորս դին , եւ դալարագեղ բլուրները կը զարդարուէին բազմատեսակ ծաղիկներով՝ հրապուրելով մեզ պատանիներս : Երբ մեր ուսուցիչները մեզ դէպի պարտէզներն ու այգիները պտոյտի տանէին՝ դաշտերուն մէջ խաղեր սարքելով կը գուարճանայինք , ու երեկոյեան տուն կը դառնայինք՝ հոտաւետ ծաղիկներէ փունջեր կազմած՝ գռեւմակ սրտով :

Միթէ նուա՞գ հետաքրքրական են մեր Թէք Հիսարն ու Զիֆթէ սարը քան այլ լեռներ ու պատմական վայրեր զորոնք «ալպինիսթ»ներ կ'այցելեն կամ կը մագլցին :

Երբ այս տարի Հայաստան այցելեցի հոն եւ Ստամբուլ գործածուած շատ մը բառերու նմանութենէն հետեւեցուցի թէ մենք մախապէս Հայաստանի մէկ գաւառէն Ստամբուլ արտագաղթած ըլլալու ենք :

Սրտանց յաջողութիւն կը մաղթեմ ձեր ձեռնարկին ու կը յուսամ մօտ օրէն լոյս կը տեսնէ Յուշամատենը :

30 Նոյմ . 1967
Սօֆիա , Գուլկարիա

*Ջերմագին բարեւներով
Գէորգ ԱՄԼԱՆԵԱՆ*

Սիրելի հայրենակիցներ ,

Հրճուսանով կարդացի ձեր անմահ երկտողը գոր ինձ կ'ուզարկէ՛ք հեռաւոր Սէնի հիւրընկալ ափերէն : Կուգամ ընդ փոյթ պատասխանել մեծապէս յուզուած :

Որքան ուրախ եմ որ մեր հայրենիքին յիշատակը վառ պահելու համար յաւաքրքի մը հրատարակման կը ձեռնարկէ՛ք :

Երագրիս համաձայն վերջերս այցելեցի Ստանպուլ , Անգարա , Ստամբուլ , Իսկէնտէրուլ , Քէսայ , Թարքուս , Թրիփուլի , Պէյրուք , Պալպէ՛ք եւն . :

Անգարաբնակ հայրենակիցները , ինչպէս նաեւ Իսթանպուլի Ստամբուլները բաւական ալ գործունեայ ըլլալով՝ կարօտ չեն : Անոնցմէ շատեր առեւտրական ասպարէզի մէջ յաջող դիրքերու հասած են : Զոր օրինակ՝ Պաղլաճը Նէնէյիմ քաղը Տիգրան «մաքարօնի» գործարան մը ունի . մօրաքրոջը որդին Յակոբ Փարատեան իր բնակալ Պետրոս Սիմոնեանի հետ սեփական գործ մը կը վարէ : Մօրեղբայրս Երուանդ Իշխանեան Անգարայի կայարանը՝ Գազիմայի շէֆն է , եւ որդին Խօտէ Ամերիկեան Գուէնի երկրաչափական ճիւղին կը հետեւի :

Մարկոսեան Գրիգոր եւ Տիգրանը , Մաքսեան , Սարափեանները , Գասապեանները , Ղօլմէեանները , Հանի Նշանեց տղաքը եւ Գարագաշեանները լաւ դիրքերու տիրացած են :

Ստամբուլ հանդիպեցայ Պարուլշաէնց Յարութիւնի տղուն եւ Քէլ Ստեփանեց Պետրոսին , որոնք մօտ օրէն նոր կառուցուող Ենի Քէնդ ըսուած աւանը պիտի փոխադրուին : Ստամբուլ մահաստան է . լման աւերակ , որուն վրայ կուլան սարերն ու ձորերը , կուլան եւ շէպերը եւ բարձրաբերձ ապառաժները : Հեռուէն կը լսուի բուերուն գոյժը եւ շնագայլերու ռոնումը :

Ի՛նչ հակապատկեր . ո՛ր է մեր պատանեկութեան երբեմնի Ստամբուլ :

Այցելեցի նաեւ արտերու վերածուած՝ գրեթէ անմահաչելի դարձած՝ գերեզմանոցը :

Անգարան՝ թէպէտեւ նորակերտ՝ չունի իր նախկին հմայքը :

Իմ Ստամբուլ այցելելովս՝ ծննդավայրիս ոսկի հէփաքը աւա՛ղ որ քաղուեցաւ ընդմիջտ մեր նախնիներուն կերտած քաղաքի աւերակներուն փոշիին ներքեւ :

27 Նոյժ . 1967
Սօֆիա , Պուլկարիա

Յոյժ կարօտով՝ ձեր հայրենակիցը՝
ԳԷՈՐԳ ԳԱՊԶԷՄԱԼԵԱՆ

Նման գնահատական ու քաջալերական նամակներ ստացած ենք հետեւեալ հայրենակիցներէ .—

Գանատաէն

Հայաստանէն

Գանատաէն (Թօրօնթօ)

Գանատաէն (Մոնթրէալ)

Մ . Ն . Էն (Լոս Անճելէս)

Մ . Ն . Էն (Փասադէնա)

Գրիգոր Գապգիմալեանէ

Տօքթ . Յակոբ Գարակէօզեանէ

Կիրակոս Սարափեանէ

Տօքթ . Ստեփան Հաննէսեանէ

Միքայէլ Գալայնեանէ

Վահէ Տուրսունեանէ

Նստած՝ ձախէն՝ Գրիգոր Գապգիմալեան (մեծ հայրը) . Գրիգոր Գապգիմալեան — իր քուր, Սառա Տուտու (մեծ մայրը) , (գրկուած) Երուանդ, Կիրակոս ընտանիքին հայրը, Հանի Նշան, որդի Կիրակոսի :

Կայնած, ձախէն՝ Սօֆի Պալապանեան (Գալայնեան) , Վահրամ Պալապանեան, Հօփսի Պալապանեան, Իսկուհի Գապգիմալեան — Կիրակոսի կինը :

Միջայէլ Գալայնեան, Լոս Անճելլոսէն զրած նամակով մեզի հաղորդած է Գապգիմալեան ընտանիքին մասին կարեւոր ծանօթութիւններ :

Գրիգոր Գապգիմալեան, տան նահապետը . յորենի և թիֆթիկի ծանօթ ու հարուստ վաճառական . յարկուած էր թէ թուրք և թէ հայ հասարակութեան մէջ :

Գրիգոր Գապգիմալեան՝ երրորդ թոռնիկը, որդի Կիրակոս Գապգիմալեանի : Պուկարիոյ մէջ կ'ամուսնանայ . կ'ունենայ երկու մանչ զաւակներ . Հայաստան կը ներգաղթէ 1944-ին :

Սառա Տուտուն, ընտանիքին հեռատես տանտիկինը . վերապրելով 1915-ի ջարդերը՝ 1922-ին իր ընտանիքին բեկորներով կը յաջողին ապաստանիլ Պուկարիա : Հոս կը մահանայ 1928-ին :

Երուանդ Գապգիմալեան՝ հազիւ քսան դարուններ բոլորած կը մահանայ հիւանդանոցի մէջ :

Կիրակոս Գապգիմալեան՝ որդի Գրիգորի, կ'օժանդակէ իր հօրը առևտրական ասպարէզին մէջ : Կ'ամուսնանայ Իսկուհիի հետ : 1915-ի կոտորածներուն զոհերէն մին կ'ըլլայ :

Հաճի Նշան, Կիրակոսի երկրորդ որդին. ուշիմ պատանի. հաղի 13-14 տարեկան՝ 1915-ին կը նահատակուի:

Ետեւի շարք՝ կայնած, ձախէն աջ՝

Սօֆի Պալապանեան, ամուսնացած Միքայէլ Գալայճեանի հետ. ունին երկու աղջիկ զաւակներ, եւ հաստատուած են Լոս Անճէլըսի մէջ:

Վահրամ Պալապանեան, պատանի հասակին մէջ իր մօրեղբօր հետ կը բանտարկուի Անդարայի մէջ:

Հովսի Պալապանեան՝ Կղեմէս Պալապանեանի կինը. օրինակելի մայր մը: Կը մահանայ 1944 թուին:

Իսկուհի Գապղիմալեան, Կիրակոսի կինը: Կը հիւանդանայ ու երկաթաւանդ տառապանքներէ վերջ կը մահանայ հեռու իր զաւակներէն:

ՍՏԱՆՈՋ ԵՒ ՄԻՎՐԻ-ՀԻՍԱՐ

ՄԻՎՐԻ-ՀԻՍԱՐ

Այս երկու քաղաքներն ալ Անկիւրիոյ Առաջնորդարանին իրաւական իշխանութեան տակ կը գտնուէին, ու անոնց միջեւ հինուց ի վեր առեւտրական եւ խնամիական սերտ կապեր գոյութիւն ունեցած են: Այս քաղաքներուն մի-

ջեւ կը դառնուէին Հայմանա եւ Փօլաթլը վաճառաչահ քաղաքները, որոնք առեւտուրի ժամադրավայր էին թէ՛ Ստանողցիներու եւ թէ՛ Սիվրի-Հիսարցիներու:

Սիվրի-Հիսար հաստատուած էին կարգ մը Ստանողցի ընտանիքներ եւ այդ շրջանները պաշտօնով դացողներու ընտանիքները, որոնցմէ էր Կարապետ էֆ. Սարաֆեանինը:

Ստանողի մէջ ալ հաստատուած էին մի քանի Սիվրի-Հիսարցի ընտանիքներ, ինչպէս Տօնապետեան, Աւետիքեան, Գուլումճեանները, եւ վատ համբաւ չա՛հած Պօղոս Թէտիչեանը՝ ծանօթ «Քէլ Հէքիմ» անունով, որ արդարութեան ձեռքէն փախչելով Ստանող ապաստանած էր:

Սիվրի-Հիսարի Պատմագիրքէն հրատարակիչներու բարեհաճ արտօնութեամբ քաղած ենք մեծ եղեռնի պատմութիւնը, եւ անոր առընչակից փաստաթուղթերու նկարները կամ օրինակները (Ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով հրատարակուած): Նմանապէս անկէ քաղած ենք կարգ մը տեղեկութիւններ Գաղատիոյ թեմերուն մասին, եւ Արժանապատիւ Տէր Յովհաննէս Քահանայ Գիղիրեանի յուշերէն մաս մը:

Տէր Յովհաննէս Քեհնյ. Գիղիրեան (Տէր Յովհաննէսեան)

Տէր Յովհաննէս կը զրէ 1432-ին գրուած Սիվրի-Հիսարի յուշամատեան մը կարդացած ըլլալ (այս հատորը 1877 թուին ծաղած հրդեհին հրոյ ճարակ դարձած է): Որով արդէն Օսմանցիներու կողմէ գրաւուած եւ սոյն թրքերէն անունով ճանչցուած էր քաղաքը:

Գաղատիոյ Առաջնորդարանը ունի նաեւ այդ շրջանին մէջ 1441-էն սկսեալ պաշտօնավարած եկեղեցականներու ցանկ մը, զոր Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Ստեփանեան պատրաստած է Յովհաննէս եւ Աբրահամ գրչագիրներու օգնութեամբ: Կը հետեւի թէ Պոլսոյ Օսմանցիներու կողմէ գրաւումէն առաջ

Յ. ՍԱՐԱՅԵԱՆ, 1908 թուին նկարուած՝ Սիվրի Հիսար

**ԳԵՂՐԳ ՓԱՐԱՏԵԱՆ ԵՒ Յ. ՍԱՐԱՅԵԱՆ
1937-ին Փարիզ**

Յ. ՍԱՐԱՑԵԱՆ և իր բարեկամը, Փարիզ

առաջնորդական վիճակներ դոյ էին Անատոլուի ղանդաճ շրջաններուն մէջ, որոնց կարգին՝ Անկիւրիա, ուր Արքեպիսկոպոս մը կը վարէր թեմերու գործերը:

Կան նաեւ մագաղաթեայ Աւետարաններ, որոնցմէ մին՝ գրուած 1275-ին ի Մամեստիս, կը գտնուէր Սիվրի-Հիսար, եւ միւրը՝ գրուած 1290 թուին, կը գտնուէր Ստանոզ. երկուքն ալ Կիլիկեան Հայ Թաղաւորութեան շրջանին գրուած եւ Հաւանաբար պաղթական Հայերու միջոցաւ փոխադրուած էին:

Տէր Յովհաննէս Քհնյ. Գիզիրեան (Տէր Յովհաննէսեան) ծնած է 1863ին, Սիվրի-Հիսար: Պաշտօնավարած է իբր ուսուցիչ, քահանայ եւ առաջնորդական փոխանորդ, Անկիւրիա, Սիվրի-Հիսար, Էսկի-Շէշիւր, Գոնիա-Էրէյլի եւ Գարաման: Մահացած է Երկրորդ տարագրութեան, Գոնիա-Էրէյլի 1921ին:

Պոլսոյ մէջ Համիտի օրով կատարուեցան զանկուածային ձերբակալութիւններ քաղաքական գործունէութիւններու մասնակցած ըլլալու ամբաստանութիւնով: Ասոնց կարգին էին 14 Սիվրի-Հիսարցիներ որոնք հարցաքննութիւններու եւ անմարդկային խոշտանկումներու ենթարկուեցան: Բանտերը լեցուած էին զանազան քաղաքներու Հայ ականաւոր դէմքերով: Քաղաքիս առաջնորդափոխանորդն ըլլալով հետամուտ կ'ըլլայ բանտարկեալներու փրկութեան գործին. կը դիմէ Պոլսոյ Պատրիարքին, փաստաբաններու եւ պետական պաշտօնեաներու, ու հարկ եղած միջոցներ ձեռք կ'առնէ, թեմերու

Ստանոգի օրիորդներ Փօն տը Շէրի մէջ, 1926-ին

ազգայիններէն նիւթական միջոց կ'ապահովէ ու նպաստ կը հասցնէ բան-տարկեալներուն :

**ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ ԻՐԵՆՑ ՈՒՇԻՄՈՒԹԵԱՄԲ
ՅԱՌԱՋԱՑՈՂ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ**

Փօն տը Շէրի ԼԼ շրջանները, Քիմիագէտ

Դաթէոս Մինասեան

Գէորգ Մըկըրեան

Գէորգ Մինասեան

Պետրոս Ֆէլէկեան

Պօղոս Մաթէոսեան

Օգնական ճարտարապետ

Կղեմէս Սիմոնեան (էլէքթրոնիք հաշուիչ մեքենաներու մասնագէտ)

Ռօզի Արմէն (Օր․ Յովհաննէսեան), Ստանդոգցիներու գերդաստանէն
նշանաւոր երգչուհի՝ ի Փարիզ «Օլիմպիա»ի բեմին վրայ :

Յակոբ Պիմիրեան

Գրագիր

Սահակ Ահարոնեան
Կարպիս Ստեփանեան
Մակի Թէրզեան

Թագուհի Թիրմէնեան
Ժանէթ Պիմիրեան
Նոյեմի Գասպարեան

Գծագրիչ

Վարդան Զիտէմեան
Եսայի Ալէքեան

Գրիգոր Գասպարեան
Մինաս Մինասեան

Հաշուակալ

Յարութիւն Մելիքեան
Ռօզեթ Պալապանեան

Մարգրիտ Զիտէմեան
Էլիզ Սիմոնեան

Օր. Մարի Կ. Տէր Թումանյան եկեղեցական
սրբազան մեղեդիներուն տաղանդաւոր երգչուհին
որ ի Փարիզ հաւատարմաբար աշակերտած է երգի
մեծահամբաւ դաստիարակ Օր. Մարգրիտ Բաբա-
եանի: Օր. Մարի Ստամբուլի ընտանիքէ է:

Ռոզի Արմէն, մօրը կողմէ Ստամբուլի Ալօգեան Նուրանիի
աղջիկը, (համբաւաւոր երգչուհի)

Ուսուցչուհի

Ալիս Մաթեոսեան
Հոիփսիմէ Երեմեան

Աննիկ Հանի Ստեփանեան
Էտնա Թերզեան

Վերակացու

Յովհաննէս Գասապեան
Յակոբ Թիրմէնեան

Կարապետ Զիտէմեան

Բժիշկ Միհրան Քիրէմիտեան — Անգարա
Բժիշկ Գէորգ Թորոսեան — Գերմանիա
Բժիշկ Յակոբ Գարակէօզեան — Քանադա
Բժիշկ Կարապետ Բէքլէհէմեան — Պուէնոս Այրէս
Արձանագործ Յակոբ Նանտրմեան — Պուէնոս Այրէս
Ատամնաբոյժ Գեղամ Պոյանեան — Փարիզ
Ատամնաբոյժ Ռուբէն Տարազնեան — Փարիզ
Ուսանող Բաթրիս Տարազնեան — Փարիզ
Ուսանող Գէորգ Տարազնեան — Փարիզ
Ուսանող Մօրիս Սիմոնեան — Փօն տը Շէրի

Բնիկ Ստանոգցի Տֆ. Յակոբ
Գարակէօզեան, բժշկական
փոխ տնօրէն Մոնթրէալի **L. C. H.**
հիւանդանոցին մէջ, Քանադա

Բնիկ Ստանոգցի
Մառի Սարաֆեան, Ռայլըն,
Թորոնթօ, Քանադա

ՈՒՍՈՒՄԸ ՍՏԱՆՈՋՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ (ՀԱՅԹԱՅԹՈՒԱԾ ՏԻԿ՝ ԱԼԻՍ ՕՏԵԱՆ ԳԱՍԲԱՐԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ)

Պուէնուս Այրէսի մէջ մրցանակ շահած, հայրենակից Յակոբ Եանտըմ-
եանի քանդակած մայրը խորհրդամշտդ արձանը: Նկարուած է Մայրերու Տօ-
նին առթիւ տեղւոյն հրապարակներէն մէկուն վրայ գետեղուած պահուն:

Դաստիարակութեան եւ մշակոյթի սէրը այնքան զօրաւոր էր Ստանու-
ցիներու սրտին մէջ որ՝ առաջին անգամ որ աղջկանց Համար Բարձրագոյն
Վարժարաններ Հաստատուեցան՝ իրենք նախապարձակ եղան եւ ամէն վտանդ
ուէր առնելով զրկեցին իրենց դուստրերը Հեռաւոր վայրեր ուսում ստանալու:

Բնիկ Ստամոզցի՝ Անկիւրիաբնակ Օր. Նագեմիկ Սինապեան
(այժմ Տիկ. Անէմեան), Պուէնոս Այրէս, Հար. Ամերիկա

Համար: Ատարազարի Հայունեաց Բարձրագոյն Վարժարանի ամենահին աշակերտուհիներէն մին հեռաւոր Ստանոզէն Օր. Մաննիկ Համբարձումեանն էր որ վկայական ստացաւ 1888 թուին: Երկրորդ Ստանոզցի Հայունին որ նոյն վարժարանէն չրջանաւարտ եղաւ, Օր. Վարդուհի Մանիսալեանն էր 1894 թուին: Երրորդ չրջանաւարտուհին էր Օր. Մաքրուհի Զօպեան 1898 թուին: Անոր յաջորդեց Օր. Եսթեր Օտեան 1899 թուին: Նոյնպէս Հայունեաց Վարժարանէն վկայական ստացան Էսամ (Լուսի) Օտեան եւ Կատարինէ Պալպանեան 1914 թուականին: Ալիս Օտեան եւ Մառի Պալպանեան ուսանող էին հոն երբ 1915ին թուրքերը գրաւեցին Հայունեաց Վարժարանի շէնքերը:

Թալառի Ամերիկեան Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանի ամենահին չրջանաւարտներէն էր Սրբուհի Յ. Օտեան, նոյնպէս Մարիամ Օտեան: Վիգ-Թօրիա Օտեան աւարտած էր Պրուսայի Ամերիկեան Աղջկանց Վարժարանը եւ ուսուցչուհի էր Ստանոզի մէջ:

Ստանոզի աղգային եւ Հայ Բողոքականներուն Վարժարանները ամէն կերպով կը ջանային բարձրորակ ուսում ջամբել նոր սերունդին:

Կեսարիոյ Արամեան Վարժարանի (1908-1909) շրջանաւարտուհիները .
մէջտեղը Տնօրէն Պրն. Արսէն Սարափեան (Ստանոզցի), Փ. Պալեան (սեւագ-
գեստ), Օր. Հրանոյշ (ուսուցչուհի), մեծ մասամբ սպաննուած :

Երբեմնի Կեսարիոյ Արամեան Վարժարանի Տնօրէն Ստանոզցի Արսէն
Սարափեանի որդին՝ Տէր Եւ Տիկին Յարութիւն Սարափեան, Ֆիլատելփա,
Միացեալ Նահանգներ :

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ ԳՈՒԼԷՃ ՅԱՃԱՅՈՂՆԵՐ

Տիգրան Արմաղանեան (Իզմիրի	Յովհաննէս Պալապանեան
Ամերիկեան Գուլէճէն վկայ- ուած)	Յովհաննէս Պէտէշեան
Ռուբէն Գահվէճեան	Արիստակէս Տէր Մաթէոսեան
Գրիգոր Կոկորեան	Դաւիթ Օտեան
Սահակ Հարոնեան	Յարութիւն Օտեան
Գէորգ Պալապանեան	Հայրապետ Օտեան

ԳՈՒՆԻԱՅԻ ՃԵՆԱՆՅԱՆ ԳՈՒԼԷՃ ՅԱՃԱՅՈՂՆԵՐ

Հեքում Մէսնէթեան	Յակոբ Պալապանեան
Կարապետ (Գրիգոր) Օտեան	Կղեմէս Պալապանեան
Խօտէ (Օտա) Օտեան	Կղեմէս Սարափեան (Պօճօ)
Մարտիրոս Օտեան	Կղեմէս Սարափեան
Միսաք Օտեան	Գէորգ Գապգիմայեան
Յովհաննէս Օտեան	Վահրամ Գապգիմայեան
Դաւիթ Օտեան	Գարեգին Սինապեան

Թալասի Աղջկանց Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարան յաճախող Ստանոգրի Հայուէիներ. —

Սրբուհի Օտեան շրջ. եղած է (Թալասէն) 1885ին
Եսթեր Միսիրիեան շրջ. եղած է (Թալասէն) 1885ին
Մարիամ Օտեան շրջ. եղած է (Թալասէն) 1900ին

Ատաբաղարի Հայուհեաց Բարձրագոյն Վարժարանէն շրջանաւարտ հոգող Ստանոգրիներն են. —

Մաննիկ Համբարձումեան շրջ. եղած է 1888ին
Վարդուհի Մանիսայեան շրջ. եղած է 1894ին
Մաքրուհի Զօպեան շրջ. եղած է 1898ին
Եսթեր Օտեան շրջ. եղած է 1899ին
Էսամ Լուսի Օտեան շրջ. եղած է 1914ին
Կատարինէ Պալապանեան շրջ. եղած է 1914ին
Վիգթօրիա Օտեան շրջ. եղած է Պրուսայի Ամերիկեան դպրոցէն 1913ին

Ստանոգրի մէջ պաշտօնավարող Վերապատուելիներն են. Միսիրոնարներ 1854էն մինչեւ 1862 եւ անկէ ետք. —

Վեր. Փէշտիմալեան	Վեր. Հ. Օտեան
Վեր. Տօմիկեան	Վեր. Գ. Գրքեաշարեան
Վեր. Վարդանեան	Վեր. Հ. Օտեան — 1915ին
Վեր. Ֆիլեան	նահատակուած է :

Քահանաներ եղած են. —

Տէր Յակոբ Փարատեան
Տէր Մատթէոս

Տէր Խորէն Տաղլեան
Տէր Աբրահամ Սիմապեան

Բարձրագոյն Հաստատութեանց, զոլէճներու եւ Համալսարաններու մէջ
ուսած եւ մասնագիտութեանց տիրացած են. —

Վեր. Հայրապետ Օտեան — Մարզուանի եւ Էտինպուրկի Աստուածաբանական
Համալսարանը

Վեր. Յարութիւն Արմաղանեան — Մարզուանի Աստուածաբանական Ճեմա-
րանը

Գէորգ Պալապանեան — Մարզուանի Գոլէճը եւ Կլասկոյի Համալսարանը

Դաւիթ Յ. Օտեան — Մարզուանի Գոլէճը

Արիստակէս Տէր Մաթէոսեան — Մարզուանի Գոլէճը

Գրիգոր Գրիգորեան (Կոկորեան) — Մարզուանի Գոլէճը

Ռուբէն Գաիվէճեան — Մարզուանի Գոլէճը

Յովհաննէս Օտեան — Մարզուանի Գոլէճը

Յովհաննէս Մաթէոսեան — Մարզուանի Գոլէճը

Սահակ Հարոնեան — Մարզուանի Գոլէճը

Գրիգոր Պէտէշեան — Մարզուանի Գոլէճը

Մատթէոս Գ. Ֆէրահեան — Երուսաղէմի Ճեմարանը, յետոյ Ամերիկեան
Համալսարանը

Ճէնանեան Գոլէճէն չըջանաւարտ կամ թերաւարտ երիտասարդներն էին՝

Կարապետ Գ. Օտեան

Հեթում Մէսնէքեան

Օտա (Խօտէ) Կ. Օտեան

Մարտիրոս Կ. Օտեան

Միսաք Կ. Օտեան

Յակոբ Յ. Պալապանեան

Կղեմէս Կ. Պալապանեան

Կղեմէս Պ. Սարափեան

Դաւիթ Գ. Օտեան

Կարապետ Վարժապետեան

Յովհաննէս Սարափեան

Վահրամ Պալապանեան

Կղեմէս Ճ. Սարափեան

Գէորգ Գապգիմալեան

Կիրակոս Գապգիմալեան

Կարապետ Ղազարոսեան

Կարապետ Մարկոսեան

Կարապետ Եղիաեան

Գարեգիմ Սիմապեան

Օննիկ Սիմապեան

Գէորգ Մ. Փարատեան

Դաւիթ Գաիվէճեան

Խորէն Աւագեան

Կարապետ Աւագեան

Գէորգ Աւագեան

Արսէն Տաղլեան

Յակոբ Պախատուրեան

Օննիկ Սուրէնեան

Գրիգոր Հանի Դանիլեան

Թադէոս Աւագեան

Ռուբէն Աւագեան

Արսէն Աճէմեան

Գալուստ Բեքլէհէմեան

Կղեմէս Տէր Թումանեան

Յովհաննէս Սարափեան

Յովհաննէս Գաիվէճեան

Գրիգոր Պալապանեան

Ռուբէն Գաիվէճեան

Յակոբ շրգեան

Տիգրան Արմազանեան — *Իզմիրի Ամերիկեան Գոլէճէն շրջանաւարտ*
 Միսաֆ Օտեան — *Ամերիկայի մէջ աւարտեց Հարվըրտ Համալսարանի Բժշկական ծիւղը*
 Կարապետ Օտեան — *յաճախեց Պոստոնի Համալսարանը*

ԳԵՐԻ ՏԱՐՈՒՈՂՆԵՐ

Գերմանիա տարուած՝	Պատերազմի դաշտը մահացած՝
Յակոբ Սարափեան	Յովհաննէս Հաճատեան
Կզեմէս Օհանեան	Ռմբակոծութեան զոհեր՝
Մկրտիչ Զարիկեան	Տիկ. Մարիճա (Քրսսեան)
Յովհաննէս Հանի Յակոբեան	Զէմէեան
Նուրիճեան Մըկըրեան	Տիգրան (Քրսսեան) Զէմէեան
Յակոբ Պիտէշեան	Տիկ. Նուրանի (Քրսսեան)
Գրիգոր Տազլըեան	Զէմէեան
Գէորգ Սիմապեան	Օր. Մարի րօզ (Քրսսեան)
Մաթէոս Մաթէոսեան	Զէմէեան
Յովհաննէս Զաքրեան	Մանկիկ — Ժանին (Քրսսեան)
Կարապետ Տօնէրեան	Զէմէեան
Կարապետ Գահվէճեան	Ղեւոնդ վարժապետեան
Կարապետ Սիմոնեան	Գաբրիէլ Պալապանեան
Գաբրիէլ Պալապանեան	Գործատեղիի արկածով մեռած՝
Գաբրիէլ Փարատեան	Նշան Մայասեան
Կարապետ Թէրզեան	Յովհաննէս Զաքրեան
Յարութիւն Օտեան	Քլամարի մէջ տուներու փլուզումին՝
	Յովհաննէս Կ. Զաքրեան
	Տիկ. Յովհաննէս Զաքրեան

ՊԱՏՈՒԱՆՇԱՆ ՍՏԱՅՈՂՆԵՐ

Յովհաննէս Մուրատեան (հաշմանդամ) — *45 հոգիներ մահէ ազատեց: Զինուորական եւ պատերազմական խաչերով՝ ու լէժէօն տ'օնէօրով պատուըրուած*

Յովհաննէս Հաճադեան — *(մեռած 1939ի պատերազմի սկիզբը: Յետ մահու զինուորական եւ պատերազմական խաչեր .*

Պօղոս Հարօնեան — *Պատերազմական եւ դիմադրական պատուանշաններ: Նախկին պատերազմիկ (Ancien combattant).*

Գալուստ Պալապանեան — *Օղանաւ մը վար առած ըլլալուն պատուանշանով մը վարձատրուած .*

Կարապետ Թէրզեան — *Տէօնքէրքի եւ Պելճիքայի ճակատամարտներուն մասնակցած նոյն ճակատամարտերուն յատուկ պատուանշանով վարձատրուած (Ancien combattant).*

Յովհաննէս Մուրատեան, հաշմանդամ, 1939-ի
պատերազմի շֆանշաններով պատուրում

ՖՐԱՆՍԱ ԱՊՐՈՂ ՍՏԱՆՈՋՅԻՆԵՐ	ԻՐԵՆՅ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՎ
Փարիզ	Հանի Դանիէլեան Սարգիս
Ալեքսանեան Յակոբ	Հանի Դանիէլեան Գէորգ
Ասլանեան Գրիգոր	Հանի Դանիէլեան Կարապետ
Աւագեան Գէորգ	Հանի Դանիէլեան Յովհաննէս
Գարակէօզեան Յովհաննէս	Ղազարոսեան Կղեմէս
Գարակէօզեան Կարապետ	Ղազարոսեան Կարապետ
Գասապեան Դաւիթ	Ճըրըզեան Յակոբ
Գասապեան Նազար	Մէլլիմեան Յովհաննէս
Ջարիկեան Մկրտիչ	Մուղալեան Յակոբ
Էֆիգեան Կարապետ	Մովսեան Մեսրոպ
Թիւրքմէնեան Թորգոմ	Մաթէոսեան Գէորգ
Թումանեան Կղեմէս	Մաթէոսեան Յարութիւն
Թումանեան Գէորգ	Մուրատեան Յարութիւն
Իշխանեան Յակոբ	Մուրատեան Կղեմէս
Խաչատուրեան Խաչիկ	Մուքաֆեան Թագուշ
Կէվօրեան Կղեմէս	Մուքաֆեան Կիրակոս
Կէվօրեան Կարապետ	Մէլլիմեան Յակոբ
Հանի Հարօնեան Կարապետ	Պաղտատեան Գրիգոր
Հանի Հարօնեան Յովհաննէս	Պէտէշեան Յովհաննէս
Հանի Դանիէլեան Գրիգոր	Պալապանեան Յակոբ

Պոյաճկան կիրակոս
 Պոյաճեան կարապետ
 Պոյաճեան Գեղամ
 Պոյաճեան Անդրէաս
 Սիմոնեան Յովհաննէս
 Սահակեան Սահակ
 Սուրէնեան Ստեփան
 Սինապեան Գէորգ
 Սարափեան Յովհաննէս
 Սարափեան կարապետ
 Սարափեան Յարութիւն
 Տաղլրեան Էսամ
 Տաղլրեան Յովհաննէս
 Տաղլրեան Կղեմէս
 Տաղլրեան Գրիգոր
 Տաղլրեան Գրիգոր

Տաղլրեան Յակոբ
 Տարագճեան Յովհաննէս
 Տարագճեան կարպիս
 Տատուրեան Գէորգ
 Տիրացուեան Կղեմէս
 Տէր Թումանեան Յակոբ
 Տէր Գրիգորեան Գրիգոր
 Փարատեան Միսակ
 Փարատեան Գարրիէլ
 Փարատեան Վահէ
 Փարատեան Յովհաննէս
 Փարատեան Գրիգոր
 Փարատեան Գ. Միսակ
 Քէօսէեան կարապետ
 Քէօսէեան Յարութիւն
 Օտեան Յարութիւն

ՖԻԱՆՍԱԲՆԱԿ ՍՏԱՆՈՋՑԻՆԵՐԷՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԱՇՏԸ
ԵՒ ԱՅԼ ԿԵՐՊՈՎ ՄԱՀԱՑԱԾՆԵՐ

Քլամար — տուներու փլուզումէն — Գրիգոր Զագրբեան եւ իր կիներ 1939ին .

Փօն տը Շէրի — պատերազմի դաշտը — Յովհաննէս Հաճաքեան, 1939ին .

Վալանս — 1944ի ռմբակոծութենէ — Զեմէեան Տիգրան, յայրը, քոյրը, կիներ, եւ 2 տարեկան աղջիկը: Նաեւ՝ Գարրիէլ Պալապանեան, Ղեւոնդ Վարժապետեան, Նշան Մայասեան .

Փօն տը Շէրի մէջ՝
 Այօգեան Ֆիօր
 Ասլանեան Կղեմէս
 Ահարոնեան Յովհաննէս
 Ալեքեան Ագատուհի
 Գասպարեան Կղեմէս
 Գասպարեան Յակոբ
 Գըսեան Նշան
 Գասապեան Անահիտ
 Գասապեան Կղեմէս
 Գասապեան կարապետ
 Եալըմըզեան Սրբուհի
 Եաղեանեան Արտաշէս
 Զատուրեան Պօղոս
 Զատուրեան Յովհաննէս
 Թիւրքմէնեան Ստեփան

Թիւրքմէնեան Ներսէս
 Թիւրքմէնեան Անդրանիկ
 Թիւրքմէնեան Յակոբ
 Թիւրքմէնեան Գէորգ
 Խաչատուրեան Հայկուհի
 Խաչատուրեան Արիս
 Խաչատուրեան Վարդան
 Հարօնեան Մարի
 Հաճաքեան Հռիփսիմէ
 Հանի Ստեփանեան Յակոբ
 Հանի Ստեփանեան Սեդրակ
 Ղազարոսեան Հռիփսիմէ
 Ղազարոսեան Անտոն
 Մաթէոսեան Մաթէոս
 Մաթէոսեան Յովհաննէս
 Միմասեան Երուանդ

Մինասեան կիւլենիա
 Մանուկեան Յովհաննէս
 Մանուկեան Մանուկ
 Մանուկեան Կոնմէս
 Մանուկեան Արաքս
 Մըկըրեան Սօֆի
 Մըկըրեան Յակոբ
 Մըկըրեան Ֆիլօր
 Մոմենան Սառա
 Նահապետեան Մելֆոն
 Նահապետեան Գրիգոր
 Նահապետեան Զօրա
 Նահապետեան Կոնմէս
 Նահապետեան Ֆիլօր
 Զօպանեան Աննիկ
 Զագըրեան Յակոբ
 Զագըրեան Գէորգ
 Զագըրեան Ռուբէն
 Զիտէմեան Յակոբ
 Զիտէմեան Մարի
 Զիտէմեան Կարապետ
 Զիտէմեան Վարդան
 Պէրպէրեան Յարութիւն
 Սարափեան Յարութիւն
 Սարափեան Դաւիթ
 Սիմոնեան Կարապետ
 Սիմոնեան Կոնմէս
 Տավուտեան Յակոբ
 Ֆէրահեան Կարապետ
 Ֆէրեստեան Կարպիս

Լ/օՆ՝

Ալէքեան Եսայի
 Ահարօնեան Գրիգոր
 Ասլանեան Գրիգոր
 Գասապեան Գրիգոր
 Խաչատուրեան Պետրոս
 Մելիքեան Յակոբ
 Մէհլէմեան Յարութիւն
 Մէհլէմեան Գէորգ
 Մինասեան Մինաս
 Մըկըրեան Պետրոս

Նահապետեան Յակոբ
 Նահապետեան Կարպիս
 Սարափեան Յովհաննէս
 Սէյիսեան Երուանդ
 Տաղլըեան Յովհաննէս
 Փարատեան Կարապետ
 Փարատեան Գաբրիէլ

Մարտիրոս՝

Ադամեան Գրիգոր
 Ադամեան Սօֆի
 Ալէքեան Մելֆոն
 Ալէքեան Գաբրիէլ
 Ալէքեան Հոփսիմէ
 Գասապեան Գէորգ
 Գասապեան Կոնմէս
 Գարապօզսեան Միշկինէ
 Գարապօզսեան Գէորգ
 Գարապօզսեան Գրիգոր
 Գահվէմեան Մարտիրոս
 Գահվէմեան Մելիքէ
 Գահվէմեան Պաղտատար
 Գահվէմեան Կիւլենիա
 Գահվէմեան Արշալոյս
 Գապիմալեան Իսկուհի
 Խաչատուրեան Գէորգ
 Հէլվանեան Հոփսիմէ
 Հէլվանեան Թագուհի
 Հանի Դանիէլեան Յակոբ
 Հանի Դանիէլեան Գէորգ
 Հանի Դանիէլեան Գաբրիէլ
 Մէհլէմեան Կարապետ
 Մէհլէմեան Յարութիւն
 Մէհլէմեան Մարի
 Պօյանեան Պետրոս
 Պօյանեան Սառա
 Պաղտատարեան Մարի
 Սիյիսեան Սրբուհի
 Վահանեան Մարի
 Վահանեան Նուրանի
 Տօնպաեան Թագուհի
 Տօնպաեան Արմաւինէ

Տարագնեան Մարի
 Տաղլեան Եղիսաբէթ
 Տաղլեան Անուշ
 Տաղլեան Վարվար
 Տառուտեան Սառա
 Գիլիմեան Հռիփսիմէ
Հա Թուր Տիւ Բէն Կըընոպլը՝
 Աւագեան Խորէն
 Աւագեան Արիս
 Արմաղանեան Գալուստ
 Արմաղանեան Գէորգ
 Աւագեան Լեւոն
 Կօննիկեան Կարապետ
 Մէհլէմեան Կարապետ
 Միքայէլեան Կարապետ
 Սիմոնեան Գրիգոր
 Սիմոնեան Ստեփան
 Սիմոնեան Խաչատուր
 Փարատեան Յակոբ
 Փարատեան Գրիգոր
 Աւագեան Յարութիւն
Վալանս՝
 Ասլանեան Գրիգոր
 Ահարոնեան Գէորգ
 Ալիքեան Նուրան
 Գասպարեան Կարապետ
 Գասպարեան Պետրոս

Գրմլեան Տիգրան
 Գրմլեան Դաւիթ
 Թիւրքմէնեան Կարապետ
 Թիւրքմէնեան Ներսէս
 Թիւրքմէնեան Ռուբէն
 Թիւրքմէնեան Պօղոս
 Թիւրքիւնեան Տիգրանուհի
 Թերգիեան Պետրոս
 Հայրապետեան Յակոբ
 Հարոնեան Պօղոս
 Պալապանեան Նշան
 Պալապանեան
 Պէտէշեան Յովհաննէս
 Պէտէշեան Յակոբ
 Ուգունեան Մարգրիտ
 Պօյանեան Կիրակոս
 Մայասեան Նուրանի
 Սինապեան Գէորգ
 Սինապեան Դաւիթ
 Սինապեան Գաբրիէլ
 Սէլվեան Թորգոմ
 Սէլվեան Յարութիւն
 Վարժապետեան
 Տաղլեան Գրիգոր
 Տաղլեան Յարութիւն
 Տարագնեան Գէորգ
 Տարագնեան Հռիփսիմէ

**Պուկարիա բնակող մեր հայրենակիցներուն ցանկը, զոր հայրենակից
 Գէորգ Ասլանեան հայթայթեց։—**

Սօֆիա՝
 Կոնստէն Ասլանեան
 Գէորգ Ասլանեան
 Յարութիւն Ասլանեան
 Արմէն Ասլանեան
 Գէորգ Գապգէմալեան
 Օննիկ Գապգէմալեան
 Նշան Գապգէմալեան
 Դաւիթ Իշխանեան
 Յակոբ Իշխանեան
 Գրիգոր Վահանեան

Փլովտիվ
 Յակոբ Փափագեան
 Յարութիւն Փափագեան
 Յովհաննէս Քէօսէեան
 Յակոբ Միջոյեան
 Յարէթ Սէյիսեան
 Հայկ Էմէֆեան
 Թագոշ Էմէֆեան
 Հայկ Պատանեան
 Եւ ամերձագը Գրիգոր
 Յովհաննէս Զաքընեան

ՎԵՐ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԻՍԻՐԵԱՆ (ԱՐՄԻՍ)
Պատմագիրքի Կեդր. Կարգադիր Յանձնախումբի Պատուոյ Նախագահ

Կարալիս Հարոմեան (մահացած), Տիկ. Հռիփսիմէ (Մաթէոսեան)
Հարոմեան (մահացած). զուակները Ֆրանսայի մէջ

Զախէն աջ, նստած՝ բնիկ Ստանոզցի, Վիֆթորիա (Օտեան) Պոմա-
բարթեան, (մահացած Քանատայի մէջ), իր քեռայրը՝ Արիստակէս Մաթէոս-
եան, (մահացած Քանատայի մէջ) : **Կայնած՝** Արմէն Մաթէոսեան, (մահացած
Քանատայի մէջ) :

ՎԱՀՐԱՄ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ

Ուսանող Գոմիայի Բարձրագոյն Վարժարանի. հոն կը
հիւանդանայ, կը փոխադրուի Անգարա, ուր կը մահանայ :

1927-ին առնուած նկար, Փօն տը Շէրիի երիտասարդներու խումբ մը. մէջտեղը նստողը Կարապետ Թէրզեանն է:

Ստանդզցիներու 1928ին կազմակերպած քատերախումբը «Անդրամիկ»ի ներկայացումէն ետք նկարուած:

Նստած՝ աջէն ձախ՝ Կղեմէս Տաղլեան, Օր. Նուարդ (Մարկոսեան) Շահինեան, Երուանդ Մինասեան, Կղեմէս Ասլանեան, Կարապետ Զիտէմեան, Կղեմէս Գասապեան, Մարտիրոս Գասապեան:

Կայնած՝ աջէն ձախ՝ Ստեփան Թիւրքմէնեան, Նուրիճան Մկրեան, Սահակ Սահակեան, Մելիքն Լարոնեան, Զօրա Նահապետեան, Կարապետ Գարակէօզեան, Յովհ. Լաճի Դանիէլեան:

ՍՏԵՓԱՆ ԹԻԻՐՔՄԵՆԵԱՆ

**«Անդրանիկ»ի դերին մեջ :
Նկարում 1928ին Քատե-
րական ներկայացման մը
առթիւ :**

ՊՕՂՈՍ ՀԱՐՈՆԵԱՆ

**Պատմագիրքի Յանձնա-
խումբի անդամներէն . (Վա-
լանս) :**

Մկրտիչեան Ընտանիք, Տիկինը Ստանդզցի, ծնեալ Սարափեան

**Տէր և Տիկին Կիրակոս Սարափեան իրենց զաւակներով
Թորոնթօ, Քանատա**

ՓԱՌԱՋԵՄ ՔԻՐԷՄԻՏՃԵԱՆ — մասնաւոր տարագով

Նստած, ձախէն աջ՝ Թագուշ Մուրափեան, Տիկ. Սուլթան Տէր Ադամեան, Արշակ Տ. Ադամեան, Ամնիկ Թաշմեան. Տիկ. Ֆիլովենիա իրենց զաւակներով :

**Տօք՝ Գեղամ Պոյանեանի ամուսնութիւնը ընդ Օր. Ատէլ Քէօսէեանի՝
դուստրը Տէր եւ Տիկին Յարութիւն Քէօսէեանի
(Տօքօրը եւ Յ. Քէօսէեան անդամ են Պատմագիրքի Յանձնախումբին)**

**Այբի Տիկին Թագուհի (Մուքաֆեան) Թաշեանի դուստրին ամուսնութիւնը
Իգի լէ Մուլիմոյի մէջ, նկարուած 1945ին, մեծամասնութիւնը Ստամբուլցիներ են
210**

Ստանոզի Սօֆի աշխատանոց — ռստայմանկի գործիչ

Սօֆ հիւսուածեղէնի մառյշ մը

**Ստամոզի ժայռերուն ստորոտը, Տէր եւ Տիկին Յ. Սարափեաններուն
Ստամոզ այցելած ատեն առնուած նկար**

Ստամոզէ տեսարան մը — շուկայի կողմէն սկսեալ

Ստանոգի փարձայոները — Զիֆթե Սարը

Ստանոգի Թեֆ Հիսարը

Ստանոգի բնական ժայռաբրդերն ու ֆարայրները

Յուզարկաւորութիւն Ստեփան Սիրիւնեանի 1895-ին

Ստանոգի փարայրները

Զախէն աջ՝

Մարտիրոս Հայրապետեան, Կարապետ Տօնպանեան եւ Հայրապետ Պօտիկեան

Տէր Եւ Տիկին Պօզոս Մասթօ-Էստրանիէրու բոռան Դաւիթի ամուսնութիւնը․ Փօն տը Շէրի - Իգէր, 1964-ին

Գեորգեան ընտանիք: Տիկ. Գեորգեան նախկին Օր. Նուրանի Սարաֆեանն է

ՏՕԳԹ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ
Նախկին զինուորական բժիշկ էրզրումի
մեջ, 1922 թուին. ներկայիս
Թեհրան կը բնակի:

Յովհաննէս Սարաֆեան
երբ շոգեկառփի պաշտօնեայ էր
1921-ին, էսկի Շէհիր:

**Տէր Է Տիկին Սարափեան, Պոլիս այցելութեան առթիւ,
իր հօրեղբօր զաւակներուն ընտանիքներուն հետ**

**Զախէն աջ՝ նստողներ՝ Էսամ Տէր Աղամեան, Սառա Մայրիկ Օտեան (1856-
1948), Վերժին (Թէրզեան) Օտեան. կայնած՝ Կարապետ Օտեան
(1886-1958), Դաւիթ Օտեան (1890-1940)**

**Զախէն աջ՝ Կալնած Յովի. Սարափեան, երկու որդիները՝ Գրիգոր եւ
Կարպիս. նստած՝ Տիկին Սարափեան եւ Պրն. Սարափեանի հարսը՝
Եղիսաբէթ**

Տէր եւ Տիկին Տիգրան Պետէշեան

Յակոբ Օտեան, երկարամեայ մեծ հայրիկը Համի Խօտէնեմ կոչուող ընտանիքին, մեռած Ստանոգ 110 տարիքը անց: Նկար՝ 1880ական թուականներէն:

Տէր Եւ Տիկին Յովի. Սարափեան եւ ընկերներ՝ Ստանոգի գերեզմանատունը այցելած պահուն, շիրմաքարի մը առջեւ

Ստանոգի ընդհանուր տեսարանը

Սարափեան ընտանիք կ'ալյցելեն Ղըզըլնայի ջերմուկները

Ստանոգցի մեծ հայրիկ մը

Օր - Պալապանեան

**Գրիգոր Համի Դանիէլեան
յամճախումբիս ժրաջան
աշխատողներէն,
Փարիզ :**

Տիկին Տուրսունեան

1915-1965

Սուրբ Հայկական եղբայր Յովնանայի 1915-1965

Գրքի ՄԱՐԿԱՆ (Վեբ. Արմենյանի Միլիտար) Բարի

Հայկական եղբորի Մուգը (1915)

Գրեւ ՍՈՄՄԱՅԻ (Վեբ. Արմենակ Միւլիբեան) Բաբեդ

ፅሁፍ ስልጠና

Կ Ն Ո Ւ Ն Ք

Շատ մը քրիստոնէական եկեղեցիներ դարերու ընթացքին ընդգրկած են կարգ մը ծէսեր ու սովորութիւններ որոնց կարգին է մկրտութեան խորհուրդը որ այլեւայլ ձեւով կը գործադրուի: Առաքելական եկեղեցին հինուց ընդունած է մանկամկրտութիւնը:

Մեր մայրերուն համար նուիրական պարտականութիւն մըն էր երախան եկեղեցի տանելով մկրտել տալ անոր ծննդեան յաջորդող շաբաթը: Այն օրը ժամկոչ աղբարը տաք ջուրը կը պատրաստէր: Նորածինին ընտանիքը՝ ընկերակցութեամբ կնքահօր ու կնքամօր՝ կը ներկայանային եկեղեցի ուր Տէր Հայրը կը կատարէր մկրտութեան արարողութիւնը ու կ'օրհնէր նորածինը եւ ծնողքը:

Մկրտութիւնը սովորաբար կէսօրէ առաջ տեղի կ'ունենար եւ յետոյ՝ ընտանիքին մօտիկ աղգականներուն ու կնքահօր պարագաներուն կողունք կը տրուէր նոյն կէսօրին: Մկրտութեան յաջորդող օրերուն ազգականներ ու բարեկամներ աչք լուսելու համար կուգային. այդ առթիւ հիւրասիրութիւն կ'ըլլար, եւ եկողները «անունովը ապրի», «հայրով մայրով մեծնայ» մաղթանքները կ'ընէին:

Աւետարանականները մկրտութիւնը կը կատարէին ժողովարանին մէջ, երախային գլխուն վրայ ջուր սրսկելով եւ ոչ թէ աւագանին մէջ ընկղմամբ, ինչպէս կ'ընեն առաքելականները: Կը պատահէր որ մանուկ մը քանի մը տարեկան ըլլալէ ետք կը մկրտուէր պարագաներու բերմամբ:

Մ Ա Ն

Մահն ու յուղարկաւորութիւնը պէտք է յիշենք դիրքս վերջացնելէ առաջ:

Երբ մահամբժ հիւանդ մը ըլլար տան մէջ, անշահաւորները կը հեռացուէին եւ դրացի ու ազգականներ լուռ կը հսկէին հիւանդին վրայ:

Գիտնալով որ հիւանդին ժամերը համրուած են՝ եկեղեցիին հովիւը կ'այցելէր եւ Սբ. Հաղորդութիւն կը մատակարարէր անոր:

Երբ հիւանդը մահանար ողբ ու կոծ կ'ընէին ներկաները: Կային նաեւ մասնաւոր լացողներ որոնք նոյն ժամանակ հանգուցեալին գովքը կ'ընէին եւ ներկաներուն յուզումը եւ արցունքը կ'աւելցնէին:

1900 թուականէն առաջ մեռելները լուալու սովորութիւն կայ եղեր, բայց ալ վերցուած էր: Դազաղ գործածելու սովորութիւն ալ չկար, այլ միայն ճերմակ պատանքով մը կը ծածկուէր մարմինը: Յետոյ՝ Տէր Հայրը տեղեակ ըլլալով պարագային, կուգար ու իր աղօթքներով կ'օրհնէր մեռեալը, եւ զայն թաղման համար գործածուած ճաղին (նաչփայտին) վրայ կը դնէին ու սեւ շղարշով մը կը ծածկէին: Յետոյ չորս հոգի ուսամբարձ եկեղեցի կը տանէին ընկերակցութեամբ հանգուցեալի պարագաներուն, Տէր Հօր ու ճերմակ շապիկներ հագած տիրացուներուն որոնք հոգեւոր շարականներ կ'երգէին ճամբու ընթացքին: Եկեղեցիին մէջ յուղարկաւորութեան պաշտամունքը կատարուելէ յետոյ մարմինը կը փոխադրուէր գերեզմանատուն եւ նախ կը դրուէր մուտքին վրայ գտնուող խոշոր քարի մը վրայ (զոր հոգուց քար կը կոչէինք): Հոս օրհներգութիւն մը կատարուելէ յետոյ մարմինը կ'իջեցուէր ու կը տեղաւորուէր գերեզմանին մէջ. Տէր Հայրը պահպանիչ մը կը կարդար եւ ներկաները՝ հետեւելով իր օրինակին՝ ափ մը հող կը նետէին գերեզմանին մէջ եւ յետոյ կը հեռանային:

Աւետարանականները գրեթէ նոյն ձեւով կը կատարէին յուղարկաւորութիւնը: Եկեղեցւոյ մէջ պաշտամունք մը կատարելէ յետոյ թափօրը կը յառաջանար դէպի գերեզմանատուն, ուր կարճ պաշտամունքէ մը յետոյ հանգուցեալին մարմինը կը յանձնուէր հողին: Յետոյ ողբացեալին ընտանիքն ու ազգականները մխիթարելու համար հովիւը սգակիրներուն այցելութիւն կուտար ու կը բաժնուէր:

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ՎԵՐԱՊԱՏՈՒԵԼԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՕՏԵԱՆԻ

Մեր Ստանոգի քաջարի հովիւ Վեր. Օտեանը թուրքերը քաջ հովիւ կ'անուանէին իր յանդուգն բնաւորութեան համար. երբեմն թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներ կուզային իրեն քարոզը մտիկ ընելու, զի մեր երկրին թէ պաշտամունքը, թէ քարոզը թրքերէն լեզուով կը կատարուէր:

Վեր. Օտեան ծնած է Ստանոզ 1845ին, բարեպաշտ ընտանիքէ. 15 տարեկանին իբրեւ սարկաւազ պաշտօնավարած է եկեղեցիին մէջ. երբ 1865ին Աւետարանականութիւնը մուտք կը գտնէ ի Ստանոզ, ծնողքը կը հետեւի Աւետարանականներուն: Միսիոնարները պնահատելով իրեն ընդունակութիւնը եւ քաղցրիկ ձայնը, շատ քիչ ատենէն անգլերէնը կը սորվեցնեն իրեն, եւ կ'ուղարկեն զինք Սկովտիոյ Աստուածաբանական Համալսարանը ուր տարիներ ուսանելով կը վերադառնայ Ստանոզ եւ Պատուելի կը ձեռնադրուի: Ժամանակ մը պաշտամունքները դպրոցին մէջ կատարելով հետզհետէ կը բազմացնէ Աւետարանականութեան յարողներու թիւը: Դպրոցի չէնքը ալ անբաւարար ըլլալով՝ մեր քաջարի հովիւը ճար մը կը փնտռէ: Կը մեկնի դէպի Ֆրանսա ու Անգլիա, հոն քարոզելով հանգանակութեան կը ձեռնարկէ եւ շատ արդիւնաւոր կերպով կը պսակուի իրեն ձեռնարկը ու բաւական կոկիկ գումարով մը կը վերադառնայ: Կեսարիոյ կողմերէն վարպետ քարակոփներ բերել տալով կը կառուցանէ ժողովարանը եւ դպրոցը, որոնց նմանը հոս Եւրոպայի մէջ անգամ քիչ կը գտնուի:

1905ի ատենները անհամաձայնութեան մը պատճառաւ կը մեկնի Անգարա: Յետոյ Կիլիկիոյ չըջանի եկեղեցիներու մէջ կը պաշտօնավարէ: 1911ին կը հրաւիրուի Ստանոզ. ներող ոգիով ընդառաջելով հրաւերին՝ կը վերադառնայ Ստանոզ եւ իրեն հօտին գլուխը կ'անցնի: Նախ եկեղեցիին մէջ համայնքին ներքին դժուարութիւնները կը հարթէ, յետոյ Տէր Խորէնին հետ միասին կ'աշխատին երկու յարանուանութիւններուն համերաշխ գործունէութեան: Մի քանի տասնեակ տարիներէ ի վեր թուլցած յարաբերութիւնները կը վերահաստատուին, այսպէսով ազգականական եւ խնամիական կապերը կը վերսկսին եւ ժողովուրդը շատ գոհ կը մնայ, բայց լաւ պարագան շատ չտեսցնմանապէս հայկական կեանքին մէջ:

1915ին կը պայթէր հայկական աղէտը. թէեւ Աւետարանականները մասամբ առիթը ունեցան զերծ մնալու կոտորածէն կարճ ատենի մը համար, քաղաքական պահանջներու հետեւանքով, կրօնափոխ ըլլալու առաջարկը վերջապէս իրենց ալ դրուեցաւ, բայց մեր ազգասէր հովիւը մերժեց եւ նախընտրեց մահը, եւ իրեն հօտին հետ միասին քաջաբար զոհուեցաւ Ստանոզէն ոչ շատ հեռու Սարայ գիւղի մօտ, Սիյիրճէ ըսուած տեղւոյն ձորերէն մէկուն մէջ: Հանգիստ ոսկորներուդ քաջարի հովիւ:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ԽՈՐԷՆ ԱՒԱԳԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Խորէն Աւագեան ծնած է 1886-ին, Ստանոգ: Ներկայիս կ'ապրի Ֆրանսայի Կրնօպլը քաղաքին մէջ: Իր յուշերը կուտանք ստորեւ:

Կ. Թ.

— Ի՞նչ մեծ ուրախութիւն է մեզի երբ կ'իմանանք թէ աղգային ու մարդկային պարտականութեան քաջ գիտակից Հայրենակիցներ վեհ զաւարդ յղացեր են ձեռնարկելու եւ պատրաստելու յուշամատեան մը մեր ծննդավայրին, որ պէսզի մեզի յաջորդող սերունդը կարողանայ միշտ յիշել իր նախահայրերուն անգին զոհողութեամբ ու աներեւակայելի դժուարութեամբ ստեղծած Ստանոգը, որ լերկ ու ապառաժուտ լեռներով չըրջապատուած է, որոնք իրարմէ զատուած են անկէ հոսող գետակին ձորովը:

«Բարբարոսական շրջաններուն մեր նախնիք ապրուստի հարցին չափ կենսական նկատած են պաշտպանուիլ ահաբեկիչ արշաւանքներուն դէմ, եւ երբ խաղաղութեան կարճ շրջաններ ունենային կարող կ'ըլլային բաւարար չափով պարենաւորուիլ: Հակառակ ընկերային եւ բնական աննպաստ պայմաններու անոնք յաջողած են ծաղկեցնել Ստանոգը, որ նախանձը կը զրդոէր շրջակայ բոլոր թուրք գիւղերուն, քանի որ ասոնք չունէին իրենց ապրուստի աղբիւր եղող երկրագործութեան համար հարկ եղած գործիքները կամ դանոնք նորոգելու կարող արհեստաւորները:

«Մեր նախնիք անվարան ու անվհատ ձեռնարկեցին ձորին աջ կողմի 4-5 քլմ. ժայռոտ տարածութիւնը, նաեւ ետեւի լեռան ուղղութեամբ անբերրի եւ քարքարուտ բարձունքները այգեստաններու վերածելու: Նմանապէս ձորին ձախ ափին 4-5 քլմ. տարածութիւնը գործածեցին արջառներուն իբր արօտավայր:

«Երանի թէ 1924-25-ին ձեռնարկած ըլլայինք այս պատմադիրքի պատրաստութեան, երբ Ֆիւմէլի Հայրենակիցներուն մասնակցութեամբ Ստանոգի Հայրենակցական միութեան հիմը դրած էի: Այս ուղղութեամբ կարելի էր ամէնուն բաղձալի յուշամատեանը աւելի լաւ աշխատասիրել, քանի որ, նախ՝ յիշողութիւնները աւելի թարմ էին, ու յետոյ՝ կրնայինք օգտուիլ Մարգուարիտ եւ Գոնիայի գովէճներէն շրջանաւարտ Ստանոգցիներէ, աւելի ճոխ գործ մը հրամցնելու՝ իրականացնելով ամէնուն երազը:

«Թէպէտեւ Ստանոգ ծնած՝ ու նախնական ուսումս հոն առած եմ, 14 տարեկանիս հայրենիքէն հեռացած եմ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ ուսանելու համար: Շրջանաւարտ ըլլալէ վերջ, 1906-ին մտած եմ շողեկառքի ընկերութիւնը: Ի վերջոյ ծննդավայրէս հեռացած եմ եւ պաշտօն վարած՝ շատ մը կայարաններու մէջ, ինչպէս Հայտար Փաշա, Գոնիա, Անգարա, եւ այլն: 1912-ին հաստատուած եմ Սինճան Բէօյ, ուր շէֆ սքասիռնի պաշտօնը վարած եմ մինչեւ 1915- — Մեծ Եղեռնի տարին: Այս պատճառներով ինձ համար կարելի չէ կարգ մը դէպքեր ու պատահարներ ճշդել ըստ արժանւոյն:

«Հայրս, Օհաննէս Աւագեան, Ստանոգի եւ շրջակայ աւաններուն միակ պետական բժիշկը եղած է. միշտ յօժարակամ եւ կատարեալ խղճմտութեամբ պատրաստ եղած է գիշեր կամ ցորեկ նուիրումով բաշխելու իր հանրօգուտ ծառայութիւնը ամէնուն անխտիր. եւ այս պատճառով ալ դարձած է ժողովրդական, ու արժանացած է Աւագ Տէտէ մականորին:

«Յառաջդիմասէր մարդ՝ ինքը առաջինը եղած է իր զաւակները հեռաւոր վարժարաններ ղրկելու՝ զանոնք բարձրագոյն ուսումով օժտելու համար:

«Իր Անդրանիկ որդին Արթին Էֆէնտի կը ղրկուի Պոլիս եւ չորս տարի յետոյ կը վերադառնայ Ստանոգ ուր կը ստանձնէ պետական երկու կառուոր պաշտօններ գոր կատարած է մինչեւ 1909 տարին:

«Արթին Էֆէնտի, արժանի զաւակը Աւագ Տէտէյին՝ հետեւեցաւ իր հօրը բարի օրինակին, որ իր կարգին Թադէոս Էֆէնտին ղրկեց Հայտար Փաշայի բժշկական համալսարանը ուր ան յաջողապէս աւարտեց դեղագործական մասնաճիւղի դասընթացքը եւ հանդիսացաւ Ստանոգի առաջին վկայեալ դեղագործը:

«Խորէն Աւագեան, իր եղբայրը Կարապետ, եւ եղբորորդին Գէորգ կը հետեւին միւսներուն օրինակին եւ ուսումը աւարտելու համար կ'երթան Կեսարիա: Խորէն եւ Գէորգ կ'ըլլան շողեկառքի պաշտօնեայ, իսկ Կարապետ բժշկական ճիւղի կը հետեւի Հայտար Փաշայի համալսարանը: Ուսումը աւարտելէ տարի մը առաջ դպրոցը կը գոցուի պատերազմի պատճառով ու ինք կը վերադառնայ Անգարա, ու քանի որ պետական հիւանդանոցներու մէջ չէր ծառայէր՝ կը տարագրուի:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ՌԱՖԱԷԼ ԳԱՍԱՊԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Հայրս, Ստանոգի Գէորգ Գասապեան, հայերու, նաեւ թուրքերու կողմէն կը կոչուէր փաստաբան Նազմի Էֆէնտի որ անուանի էր Ստանոգի եւ մասնաւորաբար էնկիւրիոյ դատարաններուն մէջ, հետեւաբար ամէնուն կողմէն խիստ յարգուած անձ մըն էր:

Աւա՛ղ, սակայն որ առանց օրէնքի եւ կրօնքի նկատառութեան՝ ջարդուեցաւ հայ ազգը. եւ այն օրերուն՝ շարք մը փաստաբաններու հետ միա-

տեղ չղթայական աքսորուեցան ու նաՀատակուեցան Հայրս Նաղմի էֆէնտին, նաեւ Տիգրան եւ միւս Հօրեղբայրներս :

Հօրեղբայրս Յակոբ Հալէսի մէջ՝ թուրքերու կողմէ զաղտնարար ետեւէն դաշունահարուելով նաՀատակուեցաւ . իսկ միւս Հօրեղբայրս Գրիգոր քաջութիւնն ունեցած էր երթալու Տէր Զօր, արարներէն զերեւարուած իր կիներ սպառելու, սակայն տեղւոյն չէյիւր զայն մեռցուցած էր, կռնակէն գնդակահարելով . իսկ Հօրեղբայրս Տիրան՝ տառապանքէն մաշած՝ վախճանեցաւ 1927-ին, Պոլսոյ մէջ : Հօրեղբայրս Յովհ. Գասապեանն ալ, նուիրուած տնօրէն Հայ Աղքատախնամին, վախճանեցաւ Պուրթէշի մէջ :

Վերջապէս մայրս էլլաիս եւ քոյրերս Արուսեակ եւ Շաքէ, յաջողեցանք Մալաթիայէն եւ Պոլսէն անցնելով ապաստանիլ Ֆրանսա : ԱՀաւաստիկ Ստանոդի Գասապեան զերդաստանին նաՀատակութեանը եւ թափառկոտութեանը կենսադրականը մի քանի սլարգ տողերով :

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ՏԻԿԻՆ ԼՈՒՍՎԱՐԴ ՏԱՐԱԳՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Ստորագրեալս ծնած եմ Ստանոզ 1920-ին, զինադադարէն յետոյ : Հայրս Գէորգ Քէօսէեան 1914-ին մեկնած է Օսմանեան բանակի զինուորական ծառայութեանը : Հայրս բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր անձնաւորութիւն մը ըլլալով, զինուորութեան ընթացքին եւս, բանակավայրին գաղտնի մէկ անկիւնը, տնակ մը շինելով՝ ամէն իրիկուն հոն Հայ Հաւատացեալներու հետ աղօթաժողովներ կ'ընէր : Բանակին հրամանատարը զայս իմանալով զինք կը կանչէ քննութեան : Երկար հարցուիորձէ յետոյ կը հասկնայ որ Հայրս Գէորգ աղա ոչ թէ յեղափոխութեան նպատակի՝ այլ պետութեան եւ ընդհանուր մարդկութեան համար աղօթք մատուցանելու ետեւէ էր : Անկէ յետոյ թուրք հրամանատարը պաշտօնապէս կ'արտօնէ հօրս սկսած աղօթաժողովրդի եւ զայն կը կոչէ «Փափազ Գէորգ», որմէ յետոյ մեր Հայրենակիցներուն կողմէն անուանուեցաւ Քէօսէեան Պատուելի :

1915-ին տարագրութեան օրերուն Ստանոզի Հայութիւնը խոր տառապանքի ենթարկուած էր : Լոկ կիներ եւ մանուկներ մնացած էին Ստանոզի մէջ : Էնկիւրիւ ուղղուած 300 այրերէն 35-ը վերադարձուած էին Ստանոզ Աւետարանական անուան տակ . վերադարձողներէն մին էր Ստանոզի Հովիւը Վեր . Օտեան որ Կիրակի առաւօտեան պաշտամունքի մը ընթացքին ձերբակալուեցաւ իր հետ նաեւ 30 այր մարդիկ, ու միասնաբար ուղղուեցան ոստիկանատուն ուր Վեր . Օտեան բացարձակապէս կը մերժէ ընդունիլ իսլամութիւնը, շնչտելով իր Հաւատարմութիւնը իր պաշտած Քրիստոսին վրայ : Յետոյ իսլամադաւանութիւնը վառ խոստումներով կ'առաջարկուի ձերբակալուած 30 Աւետարանականներուն, որոնց մէջէն Հօրեղբայրս Յովհաննէս Քէօսէեան՝ որպէս բոլորին ներկայացուցիչը՝ խիզախօրէն կը պատասխանէ .

ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ

Նստած ձախեն աջ.— Գրիգոր Ազա Տարագնեան (վախճան-
եալ), Բռնիկը՝ փոքրիկն Ռուբեն, Տիկին Թէֆէր՝ կողակիցը: Կայ-
նած ձախեն աջ.— Կարպիս՝ կրտսեր որդին, Տիկին Լուսվարդ եւ
Յովհաննէս՝ երէց որդին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ
Ֆրանսական բանակի
գինուորական տարագով

«Մենք իսլամադաւան չենք կրնար ըլլալ, մեզի համար մեռնիլ կայ, բայց ետ դառնալ չկայ Քրիստոսի վրայ մեր ունեցած հաւատքէն»։ Այն ատեն թուրք ժանտարմաները, Վեր. Օտեանը եւ իր հետ 30 հոգիներ շղթայակապ կ'իջեցնեն Սէյիւրճէյի ձորը՝ Ստանոզէն մէկ ժամ հեռու։ Վեր. Օտեանին սարսափազդու մէկ քարոզէն յետոյ 30 հոգիներ շարչարուելով եւ գնդակահարուելով կը նահատակուին վասն Քրիստոնէական հաւատքի։

1920-1922, Հայրս Պատուելի Գէորգ, մայրս Մարիամ եւ երկու եղբայրներս Կարապետ եւ Յարութիւն, տաղնապալից օրեր անցուցինք Քեմալականներու ատենը եւ վերջապէս 1924-ին բոլորս յաջողեցանք տեղափոխուիլ Մարսէյ, անցնելով Պոլսէն։ Ֆրանսայի մէջ ալ Հայրս իր առօրեայ գործը ընելով մէկտեղ շարունակած է իր եկեղեցական ծառայութիւնը։ Փօն-տը-Շէրի եւ Վալանսի մէջ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Հիմնադիրը եղած է Հայրս՝ Պատուելի Գէորգ, ինչպէս նաեւ Փարիզի եւ Իսի-Լէ-Մուլինոյի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներուն Հիմնադիրներէն ըլլալով՝ իր հոգաբարձութեան պաշտօնը պահած է մինչեւ իր մահը, 1952։

Մայրս՝ Մարիամ, ծնեալ Տուրսունեան, 1878-ին Ստանոպի մէջ Քէօսէեան բնտանիքին օրինակելի հայ մայրիկը եղած է իր սակաւախօս,

Պատուելի Գէորգ Քէօսէեանի որդիները՝
 իրենց պատանեկութեան օրերում։
 Զախէմ աջ. — Յարութիւն, Լուսվարդ, Կարապետ։

Աջէն ճախ. — Պատուելի Քէօսէեան հայրիկը,
կոզակիցը՝ Մարիամ, դուստրը՝ Լուսվարդ եւ քոռնիկը՝ Փաթրիս:

Համբերատար եւ գործունեայ կեանքովը: Աքսորի, ջարդի, տեղափոխութեան օրերուն հօրս Գէորգի եւ մեզի՝ իր դաւակներուն հողատար մայր մը եղած է: Երբ Իսի-Լէ-Մուլինո հաստատուեցանք, ստորադրեալս որպէս փոքրիկ աղջնակ յաճախեցի Փրանսական դպրոց, հայերէնի դասաւանդութեանց եւ դաշնակի դասերուն, որոնցմով կարողացայ ծառայել հայրենակիցներուս, ազգիս եւ Աստուծոյ եկեղեցիին:

Ստանոցցի պատուական ընտանիքներէն մին էր Տարազեան Գրիգոր հայրիկը, եւ իր կենակիցը Տիկին Թէֆէր որոնց զաւակներն էին Յովհաննէս եւ Կարպիս: Ստանոցէն Փարիզ, Իսի-Լէ-Մուլինո փոխադրուելով իրենց պարկեշտ ու աստուածավախ կեանքովը եւ առօրեայ հաւատարիմ աշխատանքովը հայրենակիցներու եւ ուրիշներու առջեւ լաւ անուն շահեցան: Հետեւաբար ծնողքիս թելադրութեան հնազանդելով ընտանիք կազմեցի Յովհաննէս Տարազեանի հետ, եւ այս նոր անկիւնադարձին վրայ ինծի համար մեծ ուրախութիւն եւ երջանկութիւն եղաւ կենակցիլ ամուսնոյս հետ, եւ պատուական կեսրայրս Գրիգորի հետ որ աստուածապաշտութեամբ եւ մեծ համբերութեամբ տոկաց իր հիւանդութեան երկար տարիներուն մինչեւ իր մահը. ինչպէս նաեւ կեսուրս Թէֆէր մայրիկին օգնութիւնը եւ ընկերակցութիւնը մեծ եղաւ իմ անփորձառու նախնական շրջանիս:

Կենակիցս Յովհաննէս Տարազեանի հետ միախորհուրդ եւ համերաշխաբար սկսանք առեւտրական գործին որ հետզհետէ մեծցաւ Աստուծոյ օգնութեամբը: Աստուած մեզի պարգեւեց չորս զաւակներ, Ռուբէն՝ որ Ատամնարութեան Համալսարանէն շրջանաւարտ ըլլալու վրայ է. Անին՝ որ

Առեւտրական ձեմարան ուսանած է եւ կրտսեր մանչուկները, Փաթրիս եւ Գէորգ՝ որոնք կը շարունակէն իրենց ուսումը Փարիզի մէջ: (Լուսանկարները տեսնել սոյն հատորին 128-րդ էջին վրայ):

Իմ լաւագոյն ջանքս եղած է ծառայել եկեղեցիին եւ ազգիս, այս կերպով երկարատեւ երգէոնահարի պաշտօնը վարած եմ Փարիզ եւ Իսի-Լէ-Մուլինոյի Աւետարանական Եկեղեցիներուն մէջ: Նոյն ատեն կողակիցս Յովհաննէս իր անշահախնդիր ծառայութեան մէջ մինչեւ հիմա պահած է իր հոգաբարձական պաշտօնը՝ Իսի-Լէ-Մուլինոյի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյն մէջ: Անիկա ընտրուեցաւ Ստանոգի Հայոց Պատմագրքին պատասխանատու, վարչութեան որպէս գանձապահ եւ նիւթականով ու բարոյականով իր զոհողութիւնն ու ջանքերը չխնայեց Պատմագրքին լման յաջողութեանը համար: Ինչպէս նաեւ, Ստանոգիներուն պատուաբեր ընտանիք մըն է տագրս, Կարպիս Տարազճեան, իր ազնիւ կողակիցը Էլիզ, եւ իրենց սիրունիկ զաւակները:

Երբեք պիտի չմոռնամ հօրս՝ Քէօսէեան Պատուելիին անխոնջ ծառայութիւնները Ստանոգի մէջ՝ մանաւանդ Քեմալականներու շրջանին՝ երբ պատահած էր որ քսանըրեք պսակի արարողութիւններ կատարեց մէկ օրուան ընթացքին. յօժարակամ, եռանդուն եւ սիրով էր իր ծառայութիւնը վասն իր հայրենակիցներուն:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԻՐԷՄԻՏՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Հայրս Դաւիթ Քիրէմիտճեան երկարատեւ Ստանոգի «միւթար»ը եղած է: Միաժամանակ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ ժամկոչութեան պաշտօնը վարած է 1900էն մինչեւ 1915 Յունիս թուականը որմէ յետոյ 350 Ստանոգիներու հետ աքսորուեցաւ Էնկիւրիոյ կողմերը Էլմա-Տաղի կոչուած ճիւղապատ լեռներուն ստորոտը, եւ յետոյ Վեր. Օտեանի խմբակին հետ Սէյիւրճէ ըսուած ձորը տարուելով 35 հոգիներու հետ նահատակուեցաւ չարչարալից մահով: Այս եղաւ վախճանը երջանկայիշատակ հօրս Դաւիթի կրօնական եւ ազգային հաւատարիմ ծառայութեանը:

Իսկ որբեւարի մայրս՝ Նդիսարէթ Քիրէմիտճեան քաջաբար շարունակեց ժամկոչութիւնը փոխանակելով հօրս պաշտօնը: Վեր. Գերգեաշարեանի եւ Վեր. Օտեանի՝ Ստանոգի մէջ հովուական պաշտօնէութեանց ընթացքին մայրս Նդիսարէթ իրբեւ տիպար աւետարանչուհի ծառայած է քրիստոնէական խմբակի տիպար կեանքով մը: Ստանոգի մասնագիտութիւնը եղող «Սօֆ» կոչուած կտաւագործութեան մէջ խիստ անհրաժեշտ էր ճախարակի եւ իլիկի աշխատանքը, որուն մէջ մայրս Նդիսարէթ անուանի վարպետ մըն էր: Այնպէս որ նա կարող էր լաւագոյն խնամքով եւ բժախնդրութեամբ հայթայթել կկոցին բարակ եւ նրբաճաշակ դերձանները. մօրս նուրբ մատներուն յարտեւ ու յամառ աշխատանքովը կը պատրաստուէին երկապատիկ, եռապատիկ եւ քառապատիկ դերձանները ոլորուն եւ հաստատուն:

Ուտքի՝ Յովհաննէս Քիրէմիտմեան,
Դաւիթ Քիրէմիտմեանի որդին,
այժմ Փարիզ
Նստած՝ Մայր եզ. Քիրէմիտմեան,
վախճանեալ ի Փարիզ 1950 Յունիս 8ին

Ստանոդի ծանօթ դերդաստանէն հօրեղբայրս՝ Ռուբէն Քիրէմիտմեան մեծաքանակ ապրանքներու վաճառական մըն էր։ Իր սեփական կառքովը աշխատանքի լծուած՝ իրեն զործի դաշտ ընտրած էր Ստանոդէն մինչեւ Էնկիւրին։ Մշակած էր նաեւ առեւտրական լաւ յարարերուն թիւն հրեայ վաճառատան մը հետ։

Ռուբէն Քիրէմիտմեան միաժամանակ խիստ արթուն եւ իմաստուն էր՝ գաղտնապէս կալմակերպելու ինքնապաշտպանութեան միջոցներ, մանաւանդ այդ արհաւիրքի եւ սարսափի չարագուշակ օրերուն։ Աւա՛ղ սակայն, որ սմէն հայ ուշիմ չեղաւ ինքնապաշտպանութեան այս կենսական օրինակին հետեւելու եւ եղեռնը չափազանց ահաւոր եւ կորստական եղաւ հայուն։

Վերջապէս շատ չանցած, Ռ. Քիրէմիտմեան ձերբակալուեցաւ թուրք պետութեան կողմէն. քանզի դադարեաց տեղեակ հրեայ վաճառականներ մատնած էին Ռուբէնը, որ 18 Ստանոդցիներու հետ յեղափոխականի անուան պատրուակով, թուրքերը 1915 Մայիս 13-ին զինք հեռացնելով չարչարանքի ենթարկեցին։

Ռուբէն Քիրէմիտմեանին աներձագը Ստեփան Էֆէնտին աքսորեցին թրքական Այաչ գիւղաքաղաքը, 1915 Ապրիլ 24-ին։ Սակայն եւ այնպէս Ստեփան Էֆէնտին իր ուսումնական տաղանդին շնորհիւ յաջողեցաւ Այաչի մէջ ստանձնել հեռագրական պաշտօնի տնօրէնութիւնը։ Այս միջոցին, այլապէս 1915 Ապրիլ 24-ին, Պոլսահայ մտաւորականներ կ'աքսորուին դէպի Այաչ, ուր կը հասնին կէս գիշերին՝ մերկ եւ թշուառական վիճակով։ Ստեփան Էֆէնտին տեղեկանալով՝ կը փութայ օգնութեան հասնիլ աքսորեալներուն եւ անոնց խղճալի վիճակը հեռագրով կը տեղեկացնէ Ստանոդցի պետերուն, որոնք անյապաղ կ'ուղարկեն ուսեստեղէն, հագուստեղէն եւ դրամ, Ռուբէն Քիրէմիտմեանի ձեռամբ։ Նմանօրինակ օգնութիւններ եւ նպաստ մի քանի անգամներ կրկնուելէ յետոյ, վերջապէս կը նահատակուի պոլսահայ մտաւորականները։

Ձախէն աջ՝ Յովհաննէս Քիրէմիտեան, այժմ Ստամբուլի հոգակոյտին վրայ ազարակապան: Միւսին Քիրէմիտեան, 1921-ին մահատակուած: Հրանդ Քիրէմիտեան, 1923էն մինչեւ հիմա միտար. այժմ Եմիքէնք, այլապէս Ստամբուլի մէջ:

Ռուբէն Քիրէմիտեան անսահման կսկիծով կը վերադառնայ Ստանոգ եւ հայ մեծաւորներուն կը հաղորդէ Պոլսահայ մտաւորականներուն ջարդը: Ստանոգահայութիւնը խորապէս կ'ողբայ այս եղեռական դէպքին շուրջ: Սակայն շատ չանցած Ռուբէն Քիրէմիտեան կրկին կը ձերբակալուի, ինչպէս նաեւ 12 Ստանոգցիներ, յեղափոխականի անուան տակ, եւ անորակելի տանջանքներու ենթարկուելէ յետոյ՝ էնկիւրիոյ մօտերը կը նահատակուի խումբին հետ վայրագ թուրք խուժանին կողմէ:

Նահատակուածներուն անուանացանկը.—

Խոտէ Էֆէնտի
Կղէմէս Պալապանեան
Արիստակէս Մարկոսեան
Գէորգ Կօնճիկեան
Արսէն Աճամեան
Ռուբէն Քիրէմիտեան

Յարութիւն Աւագեան
Թադէոս Աւագեան
Գալուստ Տաղլեան
Յարութիւն Փէլֆանեան
Յարութիւն Փարատեան
Կարապետ Պալապանեան

* * *

1915 Ապրիլ 24-ին Ստանոգի քահանան՝ Տէր Խորէն կ'աքսորուի հայ գաղթականներու հետ: Այս միջոցին կը հանդիպի Ստանոգահայ զինուորներու խմբակին, որոնք Թրքական բանակի ծառայութեան մէջ էին: Անոնց կը

Ստամոզի Հայ Աւետարանական տաճարը՝ որ կառուցուած էր, Վեր. Օտեանի կատարած հանգանակութեամբ եւ անխոնջ ջանքերովը: Եղեռնի երկար տարիներուն, քուրճ պետութեան կողմէն իրրեւ յարդանոց գործածուելէ յետոյ, ամբողջովին քանդուեցաւ վասն անոր մարմարեայ հսկայական քարերու գործածութեան: Այժմ անոր հետքն իսկ գտնել կարելի չէ: Այս տաճարի մէջ կատարուած էր հոգեցունց վերջին պաշտամունք մը, Վեր. Օտեանի միջոցաւ, իր եւ իր ընկերներուն, Սէյրմէյի մէջ նահատակուելէն առաջ:

տեղեկացնէ Ստանոյի մէջ պատահած անցուդարձերը. Հայ զինուորները՝ որտէ նեղութիւնով արդէն վշտացած՝ Տէր Խորէնի լուրը իմանալով չափազանց կը յուզուին: Նմանապէս ուրիշ Հայ զինուորախմբակներու կը հանդիպի, եւ վերջապէս Գրգըլպաշներու գիւղը:

Գրգըլպաշներուն առաջնորդը տեղեկանալով՝ կը դիմէ աքսորեալ քահանայ Տէր Խորէնի եւ կ'առաջարկէ որ՝ իր կրօնական պաշտօնը շարունակէ Գրգըլպաշներուն մէջ՝ դաւանափոխ իսլամ խօճա ըլլալով: Գրգըլպաշներուն առաջնորդ ցեղապետը համոզական խօսքերով կը պնդէ. «Մենք ալ Հայ նախնիքներուն կը պատկանինք, եւ տառապանքի օրերուն հարկ է իմաստուն ըլլալ: Այս օրերը անցնելուն պէս կրկին կը պահես քրիստոնէութիւնդ. քեզ շատ հեռու պիտի չտանին. սա մօտակայ վայրին մէջ պիտի նահատակենք քեզ. ընդունէ այս մեր խնդրանքը եւ մի մերժեր. յամառութիւն մը ընենք, քանի որ մենք կարողութիւն ունինք քեզ ազատելու»:

Իայց եւ ամենայնիւ Տէր Խորէն քաջարար կը մերժէ կեանքի նշոյլ առաջարկները եւ կը պատասխանէ. «Ես իմ Տէրս չեմ ուրանար, կը զոհեմ իմ կեանքս եւ չեմ կարող դաւանափոխ ըլլալ»:

Ստանոգի Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցին

Եւ վերջապէս, հայ արտորականներու խմբակէն վասն փրկութեան անջատուած Տէր Խորէնը եւս, արշալոյսին՝ զիւղաքաղաքին ձորին մէջ չարաչար կը նահատակեն. եւ այսպէս բիւրաւոր հայ նահատակաց թափորին մաս կը կազմէ նաեւ Ստանոգցի Տէր Խորէն քահանան:

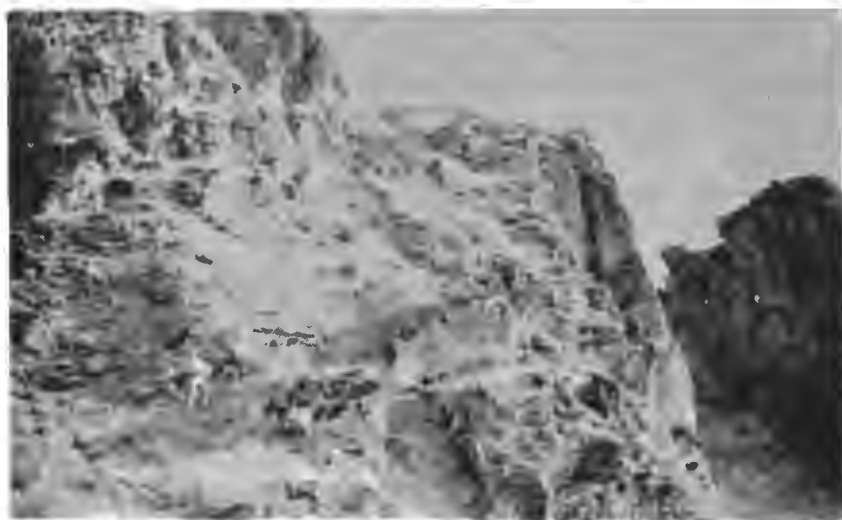
ՏՕՔՔ. ԳԵՂԱՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայրս Սահակ աղա Պօյաճեան ծնած է ի Ստանոգ, 1881-ին: Անիկա Ստանոգի սովորութիւններուն, աւանդութիւններուն եւ կենցաղին խիստ ծանօթ էր, մանրամասնօրէն գիտէր Ստանոգին անցեալը: Որպէս բազմամեղամ ընտանիք եղած են չորս եղբայրներ, Կարապետ, Յակոբ, Նշան եւ Սահակ Պօյաճեաններ:

Մեծ հայրս Կիրակոս Պապիկ, նախկին հիմնադիրներէն մին էր Ստանոգի ներկարարութեան արհեստի մարդին մէջ որ յատկապէս սօֆ կոչուած կտաւագործութեան միակ կատարելագործումն էր: Այս արհեստի ուսումն ու գործածութիւնը երկար ժամանակներէ ի վեր շարունակուած էր, հետեւաբար մեր սերունդը գերդաստանէ ի գերդաստան արհեստով ներկարար ը-

Նստած ձախեն աջ.— Եսահակ աղա Պոյանեան եւ իր կողակիցը
Տիկին Հռիփսիմէ Պոյանեան: Ուտֆի վրայ, ձախեն աջ.— Տոքթ.
Գեղամ Պոյանեան, Լուսին Արմէնեան (ծնեալ Պոյանեան) եւ իր
կենակիցը՝ Լեւոն Արմէնեան, Ջօր. Անդրանիկին հայրենակիցը:

Ստանոգ — Պօղոս Պետրոսի ժայռը,
1967-ին Կիրակոս Պոյանեանի այցելութեան առթիւ նկարուած:

Ստանոգի այժմու կենտրոն (կամուրջը) լուսանկարուած 1967-ին

Ստանոգի կոստիս Փախած
Ժայռը որուն մէջ վիմափոր
6 սենեակներ կան եւ կնուն-
քի աւագան մը :

Վիմափոր 6 սենեակնե-
րուն մէջ բազմաթիւ խաչե-
րէն միայն մէկը կը մնայ
մինչեւ այսօր :

Զախէն աջ, առաջին
շարք .— Մարի, Հռիփսիմէ,
Գէորգ, Կիրակոս Պօյան-
եաններ եւ Զատիկ Քիրէ-
միտեան, լուսանկարուած
1967-ին :

լալով, ի վերջոյ մականունանուեցան Պոյաճեան: Ի մասնաւորի Կիրակոս Պապիկը, հօրեղբայրս Կարապետ եւ Հայրս Սահակ, Կտաւի եւ բուրդի ներկարարութեան իրրեւ հմուտ եւ գիտակից վարպետներ, անուանի էին:

Յակոբ հօրեղբայրս թուրքերու ձեռքով անգթօրէն սպաննուած էր. իսկ տասնը չորսի համաշխարհային պատերազմին Հայրս Սահակ՝ Օսմանեան բանակի զինուորական ծառայութիւն ըրած էր Զանազղալէի ճակատին վրայ, եւ երկարատեւ պաշտօնավարած էր որպէս բանակին հացադործապետը, իսկ ընդհանուր զինադադարին Քեմալականներու օրով Յօգկատ աքսորուեցաւ եւ ենթարկուեցաւ բազմատեսակ տառապանքներու եւ անորակելի տանջանքներու, չատ մը Հայ աքսորականներու շարքին:

Մայրս Հռիփսիմէ՝ ծնած է 1892-ին ի Ստանոզ. իր բարեպաշտ եւ ազնիւ նկարաւորովը, պարտաճանաչ եւ հոգատար եղած է իրեններուն եւ ըստ կարելւոյն Ստանոզահայութեան, մանաւանդ տխուր պարագաներու ընթաց-

Զատիկ Տէտէյի որդին Յովհաննէս Քիրէմիտեան, Կտրած Քարի մէջ իրեն սեփական գոմին առջեւ, Կիրակոս Պոյաճեանի հետ: Լուսանկարուած 1967-ին:

քին: Քոյրս Լուսինն ալ ծնած է Ստանոզի մէջ: Հետեւաբար հօրս՝ Սահակի առաջնորդութեամբը 1926-ին Պոլսոյ ճամբով ապաստանեցան Մարսէյլ — Ֆրանսա: Վալանսի մէջ բնակած ենք ութը տարիներ. հետեւաբար Վալանս եղած է ստորագրեալիս ծննդավայրը: Հայրս Սահակ, իր բազմաղբաղ վիճակին մէջ, երկարատեւ հոգաբարձութեան պաշտօնը վարած է Վալանսի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյն մէջ: Վերջապէս 1934-ին հաստատուեցանք Փարիզ — Իսի-Լէ-Մուլինս:

Բնիկ Ստանոզցի, մեծ մայրիկ՝ Աննիկ Պգտիկեան վախճանած 1956-ին Իսի-Լէ-Մու-լինոյի մէջ :

Տէր եւ Տիկին Կիրակոս եւ Լուսվարդ Պոյանեան (ծնեալ Պգտիկեան)

Փրկիչին Ազբիրը (Տէմի ազբիր) որուն ետեւը Փրկիչ Եկեղեցին արդէն իսկ մոխրացած է :

Ազբիրին առջեւ, ձախէն աջ.— Յակոբ Պագալեան (Պոլիս), (Տիկին Լուսվարդ Պոյանեան (Փարիզ), Գէորգ Պոյանեան (Անգարա), Կիրակոս Պոյանեան (Փարիզ), Հրանդ Քիրէմիտեան (Ստանոզ), Մարի Պոյանեան եւ Հռիփսիմէ Պոյանեան (Անգարա) :

Պօղոս Պետրոսի շեպը (Ժայռը),
Կիրակոս Պոյանեանի այցելութեան
առթիւ լուսանկարուած — 1967:

Քոյրս Լուսին 1948-ին, իր ընտանեկան օճախը կազմեց Լեւոն Արմէնեան անուն՝ եղեռնէն ազատուած, ժրջան եւ բարեսիրտ երիտասարդի մը հետ եւ ցարդ խաղաղ եւ երջանիկ կեանք կը վարեն: Իրենց միածին որդին Ժիւլիէրը կը հետեւի համալսարանական ուսման մեծ ընդունակութեամբ: Ինչպէս նաեւ ստորագրեալս Ֆրանսական բանակի զինուորական ծառայութենէս յետոյ աւարտեցի համալսարանի ատամնաբուժական ուսումս եւ ընտանիք կազմեցի Քէօսէեան Պատուելիին թորան՝ Ատէլին հետ, եւ որպէս աստուածատուր պարգեւներ ստացանք Լիտին, Սահակը եւ Վէնսանը:

1950-ին սակայն, հօրս՝ Սահակ աղայի մահուան սուգը մեզ ընկճեց: Կորսնցուցինք իր մէջ հայր մը, առաջնորդ մը եւ հոգատար մը: Այդ առթիւ հայրենակիցներու միջեւ առաւել մատնանշուեցաւ իր հայրենասիրական, եկեղեցական եւ մարդասիրական բարեմասնութիւնները: Կը յիշեմ երկարատեւ պատին վրայ կախուած կը մնային իր զործածած «քանոն»ը, եւ ջութակ մը, ինչպէս նաեւ իր արհեստի գործիքները կը պահէին իր յիշատակը: Հայրս Սահակ իր մահէն քանի մը ժամ առաջ ջանացած էր Ստանոզի ընտանիք մը հաշտեցնել իրարու հետ, վերահաստատելով հարկ եղած խաղաղութիւնը:

Օճնիկ Տարագնեան Կրած Քարին մէջ: Ձախէն աջ նստած. — Օճնիկ Տարագնեան, Կիրակոս Պոյամեան: Լուսանկարուած 1967-ին, Ստանոգ այցելութեան առթիւ:

րանսա ուր հայրենակիցներու եւ մարդկութեան ծառայելէ յետոյ կնքեցին իրենց մահկանացուները:

Բոլոր Ստանոգցիներուն խիստ պատուաբեր ու բարեպաշտ մայրիկն էր հօրեղբօր Նշան աղային կինը Գայիանէ, զոր խոր ցաւով կորսնցուցինք քանի մը տարիներ առաջ. իր խաղաղասէր, խոնարհ եւ պատրաստակամ նըկարագրով խիստ սիրելի էր ամէնուն, եւ իր եկեղեցասիրութիւնը չափ ու սահման չունէր:

Ահաւասիկ յետադարձ ակնարկ մը Ստանոգի Պոյամեան գերդաստանին շուրջ: Այս բոլորին յիշատակը վառ կը պահենք մեր վերապրող մօրը՝ Հուսիսին ամենօրեայ կեանքին մէջ՝ մեծ գուրգուրանքով:

Ստորեւ կը գետեղենք այժմ աւերակի վերածուած Ստանոգի յիշատակավայրերուն լուսանկարները որոնք դժուարաւ առնուած են հօրեղբօրորդիս Կիրակոսի, կողակիցին եւ զաւակներուն կատարած 1967-ի չրջապտոյտի ընթացքին:

Հօրեղբայրս Նշան Պոյամեան, բնիկ Ստանոգցի՝ իր համակրելի նըկարագրովը սիրուած անձնաւորութիւն մըն էր: Յաճախ կը կոչուէր Քանոնճի Նշան աղա, իր արեւելեան երաժշտութեանը հմտութեան պատճառաւ: Նա ունեցած է երկու մանչ եւ երկու աղջիկ, Կիրակոս, Կարապետ, Հուսիսի եւ Մարին որ վախճանած է: Կիրակոս եւ իր կողակիցը Լուսավարդ ունին երեք չափահաս աղջիկներ՝ Էլիզ եւ Մարի որոնք ամուսնացած են, եւ Արշալոյս: Կարապետ, եւ Մարի՝ որ դուստրն է Զօրա աղա Պալապանեանին՝ ունին երկու զաւակներ, Սիլվի եւ Միշէլ:

Ուստի Կիրակոս Պապիկ Պոյամեանի երեք զաւակներէն Յակոբ 1914-ին նահատակուած է Թուրքերու ձեռամբ, իսկ Նշան եւ Սահակ եղեռնի սպանդէն հրաշքով ազատուած ըլլալով՝ իրենց ընտանեկան պարագաներով ապաստանեցան Ֆր-

ՍՏԱՆՈՋՑԻ ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ (ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ) ՅՈՒՇԵՐԸ

Հայրս՝ Զօրա Պալապանեան, ծննդաբար Ստանոգ 1888-ին, Աւետարանական ընտանիքէ, 1920-ին Հայութեան ճակատագրին ենթարկուելով իր երեք եղբայրներուն հետ միասին կ'աքսորուի անծանօթ ուղղութեամբ եւ չորս եղբայրներէն մէկը կ'ըլլայ որ հրաշքով կ'ազատի մահուան ճիրաններէն. իմանալով որ իր կիներ կ'իւլիւմի. Պալապանեան, (ծնեալ Գահվէճեան) եւ մայրը Պոլիս ապաստանած էին, կրփութայ անոնց մօտ, եւ անկէ՝ բոնելով դաղթականութեան ճամբան, շատերունման կը հասնին Ֆրանսա, ուր քանի մը քաղաքներէ անցնելէ վերջ, վերջնականապէս բոյն կը հաստատէ Իսի Լէ Մուլինօ: Դժուարին պայմաններու մէջ ամէն ջանք կը թափէ իր զաւակներուն հայեցի եւ կրօնական դաստիարակութիւն տալու համար, զանոնք զրկելով Իսիի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Հինգշաբթի օրուայ հայերէնի դասընթացներուն եւ Կիրակի օրուայ հոգեւոր դաստիարակութեան նուիրում հաւաքոյթներուն: Շատ բժախնդիր էր մայրենի լեզուին նկատմամբ եւ հակառակ անոր որ ինք Ստանոգի բարբառը կը դործածեր, ուզած էր որ իր զաւակները ամէն զնով սորվին հայերէն խօսակցական լեզուն, եւ շատ խիստ էր երբ տունէն ներս օտար լեզուով արտայայտուէին իր զաւակները:

Այսօր մեզմէ առ յաւէտ բաժնուած են Տէր եւ Տիկին Զօրա Պալապանեան, վստահ ենք որ երջանիկ ժեկնեցան այս աշխարհէն որովհետեւ զժուարին պայմաններու տակ կրցան հայ պահել իրենց զաւակները եւ կրցան տալ անոնց սէրը Ստանոգին, հայկական լեզուին ու աւանդութեանց, մէկ խօսքով սէրը ամէնուս սիրելի մեր հայրենիքին:

Յարգանք իրենց խնկելի յիշատակին:

Կայնաժ ձախէն աջ՝ Կիւլիւմիա Պալապանեան, Զօրա Պալապանեան: Նստած ձախէն աջ՝ Աննիկ Պալապանեան, Բէթրոնիա Պալապանեան, Մարի Ռոգ Պալապանեան:

ՍՏԱՆՈՋՑԻ

ԿՏԱԽԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԴՐԷԱՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Ստանոզգի Գրիգոր, Անդրէաս Սօմիա
Պօյամեան (Փարիզ)

Սոյն երկու արհեստներու մասին խօսելով կարող ենք համարձակութեամբ եւ հպարտութեամբ յիշատակել թէ՛ Ստանոզ քաղաքը փոքր Մանչեսթրի մը վերածուած էր։ Գրեթէ աղքատ ու կարօտեալ ընտանիք չկար Ստանոզի մէջ, այն պատճառաւ որ՝ Ստանոզի ամբողջ բնակչութիւնը ընդհանրապէս կը դրաղէր «Սօֆ» կոչուած կտաւագործութեան արհեստով, որ միաժամանակ ներկարարութեան արհեստն ալ կը բովանդակէր իր մէջ։

Ամենակարեւոր եւ նշանակալից երեւոյթներէն մին սա էր թէ՛ կտաւագործութեան եւ ներկարարութեան պատկանեալ ամբողջական գործիքներ՝ առանց այլեւայլի կը շինուէին Ստանոզի հայոց ձեռամբ։ Այդ գործիքներուն նրբութենէն ու կատարելագործութենէն կախեալ էր յիշեալ երկու արհեստներուն յաջողութիւնն ու բեղմնաւորութիւնը։

Հետեւաբար Ստանոզարեան հայութեան մասնագիտութիւնը եղող սոյն երկու կարեւոր արհեստները, որոնք մեծամասնութեամբ Պօյաճեան գերդաստանին կը պատկանէին, կերպով մը ընկերութիւն դարձած էր։ Վասնզի թէեւ կտաւագործութեան յաջողութիւնը Ստանոզի ընդհանուր հայութեան վատտակն էր, կտաւը ներկելու գաղտնածածուկ արհեստը Պօյաճեաններու մասնագիտութիւնն էր։

Այնպէս պատահեցաւ որ ժամանակ մը Անկիւրիոյ եւ Ստանոզի միջեւ երկաթուղիի գծին վրայ աշխատող բազում օտարներու կարգին, եւրոպաբնակ ճարտարարուեստի մասնագէտներ յաճախակի այցելեցին Ստանոզ՝ բազմազան նպատակներ հետապնդելու։ Այս պարագան մատնանշել տուաւ Ստանոզի Սօֆ կոչուած գործը որ ի մասնաւորի Ֆրանսացիներուն ուշադրութիւնը գրաւեց, հետեւաբար վաճառականական եւ առեւտրական ասպարէզ

Բնիկ Ստանդգցի երիտասարդ Պետրոս Պոյանեան տաղանդաւոր ջութակահարը

մը բանալով ի շահ իրենց, եւ մրցակցութեամբ Փրանսական կտաւներուն՝ ջանացին աժանցնել ու նուազտացնել մեր գիները. թէեւ մասամբ յաջողեցան եւ սակայն, քանի որ Պոյանեաններ չդիմանեցան իջեցնել իրենց գիները, ի վերջոյ ձախողութեան մատնուեցան։ Եւրոպայէն բերուած կտաւները թէեւ տեսքով աւելի նուրբ եւ ներկայանալի էին, ներքին տոկունութեամբ չէին հաւասարէր Պոյանեաններու արհեստագիտութեան. որովհետեւ ձեռագործ կտաւներուն որակը աւելի բարձր էր քան մեքենագործներունը՝ թէ՛ հիւսքով եւ թէ՛ ներկով։ Աւելցնելով երկու խօսք ներկարարութեան արհեստին շուրջ, կըրնաք նմանցնել հնադարեան նկարիչ վարպետներու, որոնք իրենց ներկերն ու պաստառները հայթայթելու մասնաւոր գաղտնիքներ ունէին եւ իւրաքանչիւր վարպետ դպրոց մը ըլլալով, մէկը միւսին չէր փոխանցեր իր գաղտնիքները։ Արհեստի գաղտնիքը վարպետին մէջ կը մնար եւ անոր մահով կը վերջանար։ Ներկարարութեան այս նուրբ արհեստը իր փորձուած ու յաջող գաղտնիքները ունէր։ Որպէս նիւթադրիւր ընդհանրապէս կը գործածուէր որդան կոշուած միջատը՝ որդան կարմիր գոյնը, վառ եւ շլացուցիչ, ու կ'օգտագործուէին նմանապէս կարգ մը հետաքրքրական ու շահաբեր բոյսեր։ Գոյնը հաստատ եւ տոկուն պահող շապ, «լեմոն տուզու» եւ զանազան բաղադրութիւններ կը գործածուէին։

Ուստի երկար ժամանակի ընթացքին, յամառ փորձերով շահուած ներկարարութեան գաղտնիքները կը մնային Ստանդգհայութեան գանձն ու սեփականութիւնը։

Կ'անդրադառնանք նաեւ կտաւագործութեան աշխատանքին շուրջ։ Տարակոյս չկայ թէ հայաբնակ բոլոր քաղաքներուն կամ գիւղաքաղաքներուն մէջ այս արհեստը սովորութիւն մըն էր եւ սակայն արդիւնաբերուած կտաւը լոկ կը ծառայէր չապիկի նման ներքին հագուստեղէնի կամ անկողնի եւ սեղանի իրերէ ծածկոց։ Մինչդեռ Ստանդգի կտաւը իր բազմակողմանի առաւելութեամբը արական կամ իգական ամենամաշակաւոր հանդերձներուն կեր-

պասն էր: Եւ վերապրող իւրաքանչիւր Ստանոզցի ընտանիք այդ կերպասէն նմոյշ մը ունի իր հետ, մանաւանդ որպէս հարսանեկան հանդերձ՝ խնամքով կարուած, օրուան նորաձեւութեան համաձայն:

Պարզունակ բացատրութիւն մը եւս կտաւագործութեան աշխատանքին շուրջ: Ոստայնին գլխաւոր մասը, այլապէս աշխատանքին զսպանակը զետեղուած կ'ըլլար մէկ մեթր խորունկութիւն ունեցող փոսի մը վերեւը, եւ այս ոստայնին կցուած առէջը 32 կանգուն մեծ տարածութեան վրայ երկարած կ'ըլլար: Ոստայնանկը, այսինքն կտաւագործը փոսին մէջ տեղաւորուած աթոռին վրայ բաղմած կ'ըլլար կամ կայնած:

Որքան հաճելի էր դիտել կտաւագործ վարպետը, որ իր ձեռքին բռնած կկոցը, այսինքն՝ մագոզը, մէկ կողմէն միւսը կը սուրացնէր կայծակի արագութեամբ, գործածելով իր երկու ձեռքերը, ու չարժման մէջ դնելով իր երկու ոտքերը: Այսպէս կկոցի բազմահազար երթեւեկութեամբը կը յառաջանար նուրբ թեզանով, թելով հիսուածքը: Այս աշխատանքին միապաղաղ, միօրինակ ընթացքը հեշտացնող երգ մ'ալ կը ներդաշնակուէր վարպետին շրթներուն վրայ:

Կկոցին միապատիկ, երկապատիկ կամ եռապատիկ միաւորուած չորասպատիկ թելերն ալ՝ իրենց ետեւ ունէին ուրիշ աշխատանք մը, որ խիստ հետաքրքրաշարժ էր: Փառաւոր ճախարակը, որուն առջեւ նստած կ'ըլլար մամիկը կամ հարսը: Անոնք իրենց ճախարակի թելին վստահելով, հեւ ի հեւ կը դարձնէին անիւը՝ աջ ձեռքով, մինչ միւս ձախ ձեռքով բուրդը կամ բամպակը ճախարակի շրթներուն տալով ոլոր-մոլոր նուրբ թելի կը վերածէին, ու իրարու վրայ փաթթուելով՝ կը պատրաստուէր զմայլելի կկոցներ՝ աշխատանքի համար:

Գեղնորակ, փայլուն եւ տոկուն տօսախէ շինուած իլիկն ալ միաժամանակ կը գործածուէր թելը ոլորելու կամ բուրդը մանելով թել հայթայթելու համար:

Ներկուած կտաւները վերջին գործողութեան կ'ենթարկուէին իրենց լիակատար վիճակը ստանալու համար: Գոյնզգոյն ներկուած կտաւներ կը տեղաւորուէին մասնայատուկ խցիկի մը մէջ: Շրջանակաձեւ կախուած կը տաւներուն մէջտեղը, մեծ քանակութեամբ ծծումբը բռնկեցնելէ յետոյ, խցիկը կը պահուէր փակ վիճակի մէջ՝ բոլորովին զրկուած օդէ եւ լոյսէ: 24էն մինչեւ 48 ժամ թանձր եւ ալեկոծ ծուխի մէջ մնացող կտաւը փառաւորապէս կը ստանար իր ներկին փայլունութիւնը, նրբութիւնն ու տոկունութիւնը: Այս փորձին տակ կտաւը կը մաքրուէր բուրդի փոշիներէն եւ կղկղանքներէն, ինչպէս նաեւ ի յայտ կուգային տեղ առ տեղ, ներկի աշխատանքին թերութիւնները:

ՊՐՆ. ԱՆԴՐԷԱՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Երբ 1908-ի Թրքական Սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր, շատեր ուրախ էին թէ յետ այսու հաւասարութիւն պիտի ըլլայ, երիտասարդները զինուորի պիտի կանչուէին, միւսլիմանի եւ քրիստոնեայի զատողութիւն պիտի չըլլար: Դժբախտաբար շատ սխալած էին, թէ եւ առաջին առթիւ հայ զինուորները ամենալաւերէն տարուեցան իրենց ուշիմութեան համար, շատեր շատ քիչ ատենէն պաշտօնի բարձրացում ունենալով, ոստիկան զինուորներու պատրաստութեան ջոկատներու մէջ առնուեցան, թէ ուսմունք կ'առնէին թէ ալ մարզանք կ'ընէին:

Զախէմ աջ, ոտքի.— Կղեմէս Տաղլըբան, Դամիէլ Դամիէլեան, Յովհ. Մուրատեան, Յարութիւն Փարատեան, Գէորգ Արզուեան, Վահէ Փարատեան, Յովհաննէս Տաղլըբան: Նստած.— Թորգոմ Թիւրքմէնեան Ալթունեան, Վաղիմակ Ալթունեան, Գրիգոր Եղեանեան, Գէորգ Մաթէոսեան:

Այդ ատենները իմ զինուորութեան տարիքը կը մօտենար. ես չէի ուզեր Թուրքին ծառայութիւն ընել, կ'ուզէի կերպով մը արտասահման փախչիլ. այդ նպատակաւ ալ 1912-ին Ստանոզէն Պոլիս մեկնեցայ. այդ ատենները հազիւ 19 տարեկան էի. Պոլիս հայրենակիցներ գտայ, որոնք շուկայի վրայ առուտուրով կը զբաղէին, ինծի ալ պզտիկ գործ մը հայթայթեցին, բայց փոխանակ ինծի օգնելու զիս կը շահագործէին. շատ չանցած Պալքանեան պատերազմը ծագեցաւ. բաւական հայրենակիցներ Պոլիս զինուորութիւն կ'ընէին. ոստիկան զինուորի դպրոցը եղողներէն որչափ կը յիշեմ Շա-

Տիգրան Գրըմլեան ընտանիք,
Վալանս

Զախէն աջ՝ Յովհաննէս Մելիտոնեան,
մայրը՝ Սօփիկ, աներձագը՝ Գաբրիէլ
գոհ Վալանսի ռաբակոծութեան

Յակոբ Սարափեանի մանկութիւն
իբ մօրը հետ

Յակոբ Սարափեան

մոենց խորէնը, Թէրզիենց Մարտիրոսը, Սահակենց Կղեմեսը, Կրած Քարցի Յակոբը, Կավճիենց Կղեմեսը եւ Յակոբը, Ղուրմիենց Միհրանը եւայլն :

Իսկ զինուորներէն ձէճէնց Կղեմէսը եւ Յովհաննէսը, Սարաֆեան Գրիգորին տղաքները, Մաթէոսեան Գրիգորը, Կղեմէսը եւ Զօրան, Սայլազենց Գրիգորը, Եալընդենց Ռուբէնը, Բէնէնց Հայրապետը, Թէնէքէճիենց Լեւոնը, Կորկոտենց Յակոբը, Աննայենց Կարապետը, Գապգիմալեան Դաւիթը եւ ուրիշներ : Այդ ատեններ իմ ալ տարիքս 20-ի հասած ըլլալով մերժեցի յանձնուիլ : Արդէն Ընդհ. Պատերազմի վախեր կային . շատ մը զինուորներ դասալիք ըլլալով կ'աշխատէին Պուլկարիա անցնիլ, ես ալ անոնց միանալով ամէն օր ճար կը խորհէինք կարենալ կերպով մը Պոլսէն մեկնելու հնարքը գտնել :

Վերջապէս յաջողեցայ կերպով մը առիթը գտնելով շատ դժուարին պայմաններու տակ Պոլսէն նաւ առնել դէպի Վառնա ուրկէ Պուրկազ : Հոն բնակող ձմաճեաններու հասցէին յանձնարարական մը ունէի Պոլիսէն Յակոր Թէզիքճեանէն, այդ իսկ պատճառաւ ինձ շատ լաւ ընդունելութիւն ըրին : Իրենց բարեկամ կաշիի վաճառականի մը մօտ գործի դրին . Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը Աշոտին Սրճարան-Լսարանը կ'անցընէինք : Հոս Պալքանեան Պատերազմին գերի մնացող հայրենակիցներ գտայ որոնք էին .—

Կարապետ Տօմպանեան

Մարտիրոս Պէրպէրեան

Փաթիյենց Պօզոսը

Եանիյենց Յակոբը

Քէմանիքի Թադէոսեան, աներձագը Հայրապետ

Գրիգոր Մաթէոսեան

Յակոբ Պօզկուրտեան

Գէորգ Ղազարոսեան

Էշիկքի Ռուբէնիմ տղան Յակոբ Պօշկը

Մենք ունէինք հայրենակիցներ Ֆիլիպէ, Ռուսճուզ, Վառնա որոնց հետ կը նամակցէինք : Այդ ատենները 1914-ի Ընդհ. Պատերազմը ծագած էր եւ դեռ Պուլկարիա իրեն դիրքը չէր ճշդած եւ վախ կար որ Գերմանիոյ կողմը յարէր :

Ռուսիա իր դիրքը ճշդած Համաձայնականներու կողքին պատերազմ յայտարարած էր Թուրքիոյ դէմ . Հայ Կամաւորական գունդեր կազմուելու վրայ էին . Պուլկարիոյ մէջ բաւական հայութիւն կար, հոն եւս կամաւոր արձանագրելու համար Գարեգին Նժդեհը եւ Զօր . Անդրանիկը եկան եւ քաղաքէ քաղաք կը պտտէին : Երբ Պուլկարիա եկան մենք ալ այդ առիթին կը սպասէինք, անմիջապէս արձանագրուեցանք . պէտք չէր ժամանակ կորսնցնել քանի որ Պուլկարիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ դաշնագիրը կնքուելու վրայ էր եւ սահմանները չգոցուած մեզ Ռուսճուզ քաղաքը համախմբեցին 250ական հոգիինց պզտիկ նաւերով Դանուբի վրայով Պեսարապիոյ Ռընա քաղաքը փոխադրեցին . հոն մի քանի օր հանգիստ ընելէ յետոյ Ռոստով քաղաքը փոխադրուեցանք, անկէ Նախիջեւան . այդ տեղի հայութիւնը նախապէս լուր

ունեցած ըլլալով՝ մեզի փառաւոր ընդունելութիւն ըրին եւ հոն զինուորական հագուստով ուսերնուն վրան գրուած «Հայ Կամաւոր», մեզ փոխադրեցին Թիֆլիզ:

Թիֆլիզի հիւրասիրութիւնը անպատմելի էր, հիւրասիրութիւն մասնաւորներու մօտ, թատրոն, սինեմա. հոն սկսան հաւաքուիլ ամէն կողմերէ եկող կամաւորներ: Իրիկուն մը «Վարդանանց»ը ներկայացուցին. հոն մեր ազգային փառասիրութիւնը զազաթնակէտին հասած էր. երբ դուրս ելանք մեր կամաւորներէն մին պարսիկի մը հանդիպելուն հարցուց — մեր Վարդանը դո՞ւք սպաննեցիք. խեղճ պարսիկը հազիւ բերանը պիտի բանար իրեն անմեղութիւնը ապացուցանելու, յանկարծ դաշոյնը պարսիկին կուրծքին մը խելով սպաննելը եւ փախչիլը մէկ եղաւ, ոչ ոք զիտցաւ թէ ով էր:

Թիֆլիզէն Ալեքսանտրապոլ մեկնեցանք. հոն զինուորական բանակ կազմուեցաւ:

Ա. զօրագունդ Անդրանիկին:

Բ. զօրագունդ Դրոյին:

Գ. զօրագունդ Համազասպին:

Դ. զօրագունդ Քեռիին:

Ե. զօրագունդ Վարդանին:

Զ. զօրագունդ Իշխանին:

Մեզ զինելով սկսան կանոնաւոր զինուորական մարզանք ընել տալ:

Մեր ուսերուն վրայ եռագոյնը եւ մեր պատկանած զունդին թիւը կը կրէինք: Իմ յիշողութեանը ամենաառաջին տեղը կը գրաւէ Երեւան քաղաքի ընդունելութիւնը, հազարաւոր ժողովուրդ, աղջիկները ճերմակ հագած, ծաղկեփունջերով, խոշոր հայկական դրօշակ մը բռնած դէպի մեզ կը յառաջանային հետեւեալ երգը երգելով:

Ահա եզրայր քեզ մի դրօշ,

Որ իմ ձեռքովս գործեցի,

Գիշերները ես քուն չեղայ,

Արտասուքովս լուացի,

Թող բորբոքի քշմամու դէմ

Թող կործանի Տաճկաստան:

Մեր զինուորական զունդերը կարգով շարուած, մենք զէնքով, սպանները սուրերով 10—12 հազար զինուոր բարեւի կեցած ընդունեցինք դրօշակը եւ ուխտեցինք իրենց, արեան գնով պաշտպանել զայն: Այդ օրուան մեր ճաշացուցա՞կը, Երեւանի ընտիր գինի, իշխանաճուղ, եւ շատ մը աղանդերներ ու անուշեղէններ, այդ օրը ինձ համար անմոռանալի օր մը եղաւ:

Երեւանէն ճամբայ ելանք դէպի Էջմիածին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին օրհնութիւնները ստանալէ յետոյ ուղղուեցանք դէպի Թրքական ճակատը: Զմեռը սկսած, զետեքը սառած, ամէն կողմ ձիւն, սաստիկ ցուրտ կ'ընէր, այնպէս որ Արաքսը լման սառած էր, վրայէն անցանք դէպի Իկտիր, յաջորդ օրը արդէն սահմանագլուխ էինք. Թշնամին նահանջած էր Վանի ուղղութեամբ ուր հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմած ըլլալով կ'աշխա-

տէր զանոնք նուաճել: Մենք կը յառաջանայինք Պայադիտի ուղղութեամբ: Անդրանիկ Պարսկաստանէն Խոյի վրայով, կ'աշխատէինք օր առաջ Վան հասնիլ եւ մեր ազգակիցները պաշարումէն ազատել: Մեր ուտելիքի պաշարը չէր կրցած մեզ հետեւիլ սաստիկ ձիւնին պատճառաւ, բայց այդ շրջանի ժողովուրդին մեծամասնութիւնը նահանջած ըլլալով շատ մը քիմիկներ լքուած էին եւ պահուած ցորենի հօրեր զտանք. ցորենը կը խարկէինք, միսին հետ կը բաւարարուէինք մինչեւ մեր ետեւէն պաշարը հասաւ: Հոն քիւրտ հրոսակներուն հետ բաւական բախումներ ունեցանք որ շատ երկար չտեւեց. շուտ մը մաքրուեցան:

Ձախէն աջ, ոտքի.— Թորգոմ Թիւրքմէնեան, Մարտիրոս Փարատեան, Գրիգոր Եաղեանեան, Յովհաննէս Մաթէոսեան: Նստած.— Յարութիւն Օտեան, Գէորգ Արզուեան, Գէորգ Մաթէոսեան, Յովհաննէս Քիրէմիտեան, Կղեմէս Տաղլեան:

1915-ի գարնան արդէն Թուրքիոյ հայութեան տեղահանութեան լուրերը կ'առնէինք. Վան ինքնապաշտպանութեան դիմած ըլլալով մեզի կը մնար օր առաջ օգնութեան հասնիլ. մեր սիրտերը վրէժինդրութեամբ լեցուած՝ կ'արհամարհէինք ամէն դժուարութիւն եւ վտանգ, կը կռուէինք առիւծ դարձած, միշտ յաղթական կը յառաջանայինք Վանի ուղղութեամբ: Մենք ձիաւորներս՝ յառաջապահ գունդին պատկանած ըլլալուս՝ առաջին հասնողներէն եղանք. Թուրքին պաշարման շղթան քանդուած էր, հազիւ մի քանի Թափթփուք Թուրք զինուորներ մնացեր էին գլխաւոր բանակին նահանջը պաշտպանող, մեր երեւնալովը անոնք ալ փախուստ տուին: Վանը ազատուած էր: Յուզիչ էր տեսարանը, տղամարդիկ իրենց պաշտպանողական գիծերուն մէջ մնալով, ծերեր եւ կիներ եւ ամէն կազմակերպութեան ներկայացուցիչներէ կազմուած պատգամաւորութիւն մը եկան մեզ դիմաւորելու, ուրա-

խութեան արցունքները մեր թէ իրենց աչքերուն մէջ կը ցոլացնէին հայկական ու ռուսական դրօշակները որ կը ծածանէին Վանայ բերդին վրայ:

Լեռնային անցքը վերջացած էր. դաշտային մասին մէջ ձիւն չկար զրեթէ, հայրենակից Գրիգոր Մաթէոսեանը ուսումնական, Ամերիկայէն կամաւոր եկած՝ միշտ հրամանատարներուն հետ էր եւ ձի մը ունէր. ճամբան մեզ տեսնելուն մեր պայուսակները իր ձիուն վրայ դրաւ որ մեզ մեծ յոգնութենէ ազատեց: Երբ Վանի մօտեցանք Պահրի մահու անուն բաւական խորունկ գետ մը կար. կամուրջները քանդուած ըլլալուն պէտք էր ջուրը մտնէինք անցնելու համար: Երբ մասամբ յառաջացած էինք թշնամին սկսաւ կրակել մեր վրայ. մի քանի զոհեր տալէ յետոյ ցամաք հասնելով դիրքեր բռնեցինք: Մինչ այդ ռուս թնդանօթաձիգներուն լուր տրուած ըլլալով մեզի օգնութեան հասան. մի քանի ժամուան մէջ մեր ճամբան բացուած էր, մեր ձիաւորները արդէն Վանայ ծովը հասած էին եւ թշնամին փախուստի մատնած. հետեւակներս եւս հասանք եւ դիմաւորուեցանք Ֆանֆարով եւ երգերով եւ մտանք Վան, ողջագուրումներով եւ ուրախութեան արցունքներով:

Տիկիմ Սրբուհի Եազեան
Գրիգոր Եազեան
Սօփի Յակոբեան

Մարի Եազեան
Մարիամ Եազեան
Նշան Եազեան

Ընդունելութեան ամենափայլունը Զօր. Անդրանիկի վերապահուած էր 1915 Մայիս 17-20-ին. Վանի ամբողջ հայութիւնը ոտքի էր եւ շատ խանդավառ եւ աննախընթաց ընդունելութիւն մը ըրաւ: Մեր կամաւորները սկսան սանձարձակ գործել եւ լքուած թրքական տունները կողոպտել: Ռուս հրամանատարութիւնը դո՛ւ չէր այս պատահած դէպքերէն: Զօրավար Անդրանիկը Մուշի ուղղութեամբ կը յառաջանար, հրգրումը կը գրաւուէր. բայց շատ քիչ ատենէն ռուս բանակը կը լքէր այդ գրաւուած վայրերը ու

կարգը Վանին կուլար: Հազիւ երկուքուկէս ամիս ազատութիւն վայելելէ յետոյ, ռուս հրամանատար Նիքօլաէվ կը հրամայէր հայ ժողովուրդին հեռանալ Վանէն: Յուլիս ամսուան վերջերն էր, ժողովուրդը զաղթականի ցուպը ձեռք առած կը լքէր իր պապենական տունը, կ'առնէր իրեն հետ ինչ որ կրնար փոխադրել. տեսարանը սրտամկիկ էր. այդ ամէնը որ շահուած էին իրենց արեան գնով, կը լքէին մէկ օրէն միւսը եւ ամէն յոյս կը ցնդէր երազի նման:

Ատկից յետոյ լման երկու տարի ռուսական բանակը յաճախ կը նահանջէր եւ վերստին կը զրաւէր ինչ որ կորսնցուցած էր նախօրօք. երեւակայեցէ որ Վան քաղաքը զրեթէ երեք անգամ ձեռքէ ձեռք անցաւ մինչեւ համայնավարութեան ծագիլը 1917-ին, որմէն յետոյ ռուս զինուորը լքեց ամէն ինչ եւ հեռացաւ ճակատէն:

Երեւակայեցէք 120·000 հոգի էշերով, կառքերով կամ սայլերով, ճամբան յաճախ քիւրտերու կողմէ յարձակումի կ'ենթարկուէին եւ մենք մեր նահանջին արդէն յաճախ օլնութեան կը հասնէինք այդ խեղճ ժողովուրդին: Ծամբան զաղթողներու թիւը կը շատնար Մուշի, Էրզրումի եւ այլ կողմերէ հասած զաղթականներով որոնց թիւը մինչեւ 200·000-ի կը հասնէր: Երեւանի, Էլմիածնի շրջանները զաղթականներով լեցուած էր եւ անոնք որ կարողութիւն ունէին մինչեւ Թիֆլիզ կը զաղթէին:

Մենք կամաւորներս այդ զաղթականներուն միացած իրար կորսնցուցած էինք. երբ կրցանք Թիֆլիզ հասնիլ արդէն հիւանդութեան համաճարակը սկսած էր աւերները գործել. մեր տղաքներէն ոմանք Մուրատին միանալով Պաքու մեկնեցան եւ հոն հայ թաթարական բաղխումներուն ատեն զոհուեցան. ես ինքս հիւանդացած ըլլալով մինչեւ Յարիցին (ներկայ Ստալին-կրատը) հասայ եւ հոն երկու տարի մնալով դարմանուեցայ:

Հետեւեալ ցանկը յիշողութեանս մէջ է այն կամաւոր Ստանոզցիներուն որոնցմէ շատեր՝ թէ ճակատը եւ թէ նահանջի պահուն, եւ մաս մըն ալ Պաքու՝ Մուրատի խումբին մէջ հայ թաթարական ընդհարումներու ատեն մահացան, 1918-ին:

Մաթէոսեան Գրիգոր — Ուսուցիչ Սօղումի մէջ. սպաննուած 1918ին:

Ֆաթէնց Պօզոս

Մուզոցեան Կարապետ եւ Պետրոս մաւ եղբայրը Յովհաննէս

Պօղոստեան Օննիկը եւ Յակոբը

Պէրպէրեան Մարտիրոսը — դաշունահար Մարագօփի մէջ

Սէյիսեան Յարութիւն

Ալթըզուլաճեան Խաչիկ

Տօմպաեան Կարապետ — Պաքուի մէջ Մուրատիմ հետ մահատակուած

Մաթէոսեան Քախանդեան տղան Գրիգոր

Քէմալիմի Թադէոսեան Հայրապետը

Եմինեան Յակոբ

Վարթեմեան աներձագը Օննիկը

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ
(1865–1927)

Քիթեմիտմեան Յարուքիւն
Էնկիւրիի մէջ հացագործի որդիւն Օննիկը
Անդրէաս Պօյանեան

Այս ցանկը լման չէ. դեռ շատեր յիշողութենէս վրիպած են: Մենք՝ քսան հոգիէն աւելի Ստանոզցի կամաւորներ՝ շատ դժբախտ պայմաններու տակ զիրար կորսնցուցինք. հիւանդութեան համաճարակը շատեր խլեց, եւ Պաքուի հայ թաթարական ընդհարումներու ընթացքին մեր տղաքներէն շատեր Մուրատի հետ զոհուեցան: Մաթէոսեան Գրիգորը՝ որ բանակներու ցրումէն յետոյ Սօքումի մէջ ուսուցչութեամբ կը զբաղէր, նախանձոտ վրացիներու ղոհ գնաց:

Ես այդ ատենները սոսկալի հիւանդացայ ծարիցիւնի մէջ, այդ պատճառաւ չկրցայ մաս կազմել այդ կռիւներուն եւ ամէն ինչ վերջանալէ յետոյ կրցայ կերպով մը Պոլիս վերադառնալ եւ անկէ ալ ծննդավայրիս կարօտը զիս իրեն կը քաշէր: Թէպէտեւ Պոլիս գրաւուած էր համաճայնականներու կողմէ, բայց ներսերը իրենց վիճակին ձգուած, ոչ մէկ ջանք զինուորականապէս գրաւելու եւ թուրք ժողովուրդը զինաթափ ընելու: Հազիւ Ստանոզ հասայ այդ անապահով կեանքը իմ միտքս կը չարչարէր եւ կ'ուզէի օր առաջ մեկնիլ. շատերու կարգին եղբայրս ալ զգուշացուցի որ աշխատին օր առաջ հեռանալ անապահով վայրէն. ոչ մէկը մտիկ ըրաւ ինծի, բացի Յակոբ Պալպանեանէն որուն հետ մեկնեցանք դէպի Պոլիս: Անոնք որ մնացին վերջէն զղջացին, բաւական զոհ տալէ եւ շատ մը զրկանքներ կրելէ յետոյ, գրեթէ ամէնը եկան մեզի միացան 1922-ի վերջերը, եւ 1923-ին մեկնեցանք Ֆրանսա:

Ֆրանսայի մէջ շատ մը հայրենակիցներու օգնեցի, ըլլայ Մարսէյլ, Վալանս, Փօն-տը-Շէրի եւ Փարիզ: Ես օտարութեան կեանքին վարժուած ըլլալով՝ շատերը քաջալերեցի եւ գործի ձեռնարկելու եւ գործ գտնելու կերպերուն վարժեցուցի, ու տեսնելով շատերու յաջողութիւնը՝ ինքզինքս վարձատրուած կը զգամ:

Գալով ընտանիքիս, Եղիաեան ընտանիքէն է. մայրս՝ Սրբուհի Եղիաեան, ծնեալ Տարազեան, ներկայիս 90 տարեկան է: Երբ 1915-ին Ստանոզի աքսորեալներուն ընտանիքները չրջակայ գիւղերը կը քչեն, իր հայրը, 108 տարեկան, միասին կը տանի. երկու տարի ետք 110 տարեկանին կը մեռնի: Հոն օտար հողին չյանձնելու համար ամէն զոհողութիւն կ'ընէ եւ հօրը մարմինը Ստանոզ կը փոխադրէ եւ կը թաղէ իր նախնիքներուն մօտ:

Երրորդ տարին, պատերազմի վերջաւորութեան, Ստանոզ վերադառնալով տէր կը կանգնի իր տան եւ կալուածներուն: Ամուսինը եւ երկու տղաքները կորած ըլլալով՝ աննեցուկ կը մնայ եւ ուրիշներու կարգին ինքն ալ երեք աղջիկներով կ'ապաստանի Ֆրանսա, լքելով ամէն ինչ:

Փարիզ, 1968

ԱՆԴՐԷԱՍ ՊՕՅԱՆԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ԿԼԵՄԷՍ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Մեր նախահայրերը բնիկ Ստանոզցի ըլլալով՝ բազմաճյուղ ընտանիքներ եղած են։ Մեծ հայրըս՝ Ռաֆայէլ էֆէնտի, Ստանոզի եւ Անկիւրիոյ շրջաններուն մէջ հանրածանօթ անձնաւորութիւն մըն էր։ Թուրք պետական պաշտօնէութեան մէջ բազում ծառայութիւններ մատուցանած էր։ Քարտուղարութեան պաշտօնէն սկսեալ մինչեւ պետական գանձատան բարձրագոյն աստիճանի պաշտօնէութեան հասած էր։ Միաժամանակ Ստանոզահայութեան ժողովրդապետ եղած էր։ Ռաֆայէլ էֆէնտի՝ Վեր. Օտեանի հետ՝ չղթայակապ աքսորուած է Անկիւրիոյ ոստիկանութեան կողմէն հարցուփորձի համար, եւ թուրքերու կողմէն խորամանկութեամբ մի քանի շաբաթ բանտարկուած են։ Ռաֆայէլ էֆէնտի թէեւ ազատ արձակուած Ստանոզ վերադարձաւ, սակայն խիստ զգալուն անձնաւորութիւն մը ըլլալով՝ տառապանքի չտուեց եւ շատ չանցած վախճանեցաւ։ Արդէն իսկ այս դաւադրութեամբ եւ դիւանագիտութեամբ եղած բանտարկութեան յաջորդեց Վեր. Օտեանի եւ իր հետ 40 անձերուն նահատակութիւնը Սէյիւրճէի ջուրին մէջ։

Հայրս՝ Յարութիւն Ղազարոսեան, շատ մը օգտաշատ արհեստներով կը զբաղէր եւ նոյն ատեն «քանուխի» նուագին վարժ ըլլալով՝ շատ մը հարսանեկան հաւաքոյթներուն մէջ կը նուագէր արեւելեան եղանակներ։ Մեր գերդաստանէն ոմանք 1914-ի եղեռնին զոհերը եղան, իսկ մաս մըն ալ քեմալականներու ատենը ջարդուեցան։ Ստորագրեալս հազիւ 10 տարեկան պատանի, հայրս՝ Յարութիւն աղա, մայրս՝ Եղիսաբէթ, իսկ քոյրերս՝ Սօֆիա, Լուսաբեր, Սուրբիկ եւ Մարի, Պոլսէն անցնելով 1923-ին հասանք Մարտէշլ եւ յետոյ հաստատուեցանք Փարիզ։

Կրտսեր եղբայրս՝ Ժօրժ, որ ծնած էր Մարտէշլ, կանխահառ մահով բաժնուեցաւ մեզմէ, իսկ եղբայրս՝ Կարապետ, ընտանիք կազմեց Տէրթումայեաններու դուռնոր Սօֆիին հետ եւ ունեցաւ սիրասուն մանչուկ մը, Ժան-Լիւքը։ Ստորագրեալս՝ կազմելով մեր ընտանեկան օճախը Վիքթորիային հետ, ունեցանք երկու զաւակներ՝ Ֆլավին եւ Ժօրժ։

Կղեմէս Ղազարոսեան

Յարութիւն ազա Ղազարոսեան,
վախճանած 1962-ին

Վերապրող Ստանզցի
Այրի Տիկ. Եղիսարէք Ղազարոսեան,
ծնեալ Փարատեան

Ստանզցի գերդաստանէ երիտասարդ
Ժօրժ Ղազարոսեան, յոյժ ընդունակ
գոլէմական եւ ջութակահար, որ վա-
ղահաս մահով վախճանեցաւ 1945-ին,
Փարիզի մէջ, 21 տարեկան հասակին:

Կարապետ Ղազարոսեան

**Ղազարոսեան, Պոյանեան, Տէրթումայեան Յակոբ, Քէսէեան, Մուքաֆեան
եւ Թիրմէնեան ընտանիքները տարեդարձի մը առթիւ նկարուած**

**Փօմ-տը-Շէրիի մէջ Ստանոգցի գերդաստանէ մանկանց եւ պատանեաց
խմբակ մը, դաշտապտոյտի ընթացքին**

Փարիզահայ Աւետարանական համայնքին մէջ, մեծամասնութեամբ
Ստանոզցիներէ կազմուած դերասանական խմբակ մը, որուն
բեմադրիչը եղած է Կղէմէս Ղազարոսեան

Ստանոզցի պատուական ընտանի-
ներէն Տէր եւ Տիկին Մատթէոսեան
Յովհաննէս եւ Արուսեակ: Յովհաննէս
իր ընտանիքին, եկեղեցիին ու հայրե-
նակիցներուն մուիրուած, հաւատա-
րիմ, իր սիրտը շրթներուն վրայ ան-
կեղծ անձնաւորութիւն մըն էր որ կան-
խաւ վախճանեցաւ, շատերու աչքերէն
անցունմէ խլելով: Սակայն Այրի Տիկին
Արուսեակ Մատթէոսեան միօրինա-
րեան իրենց խիստ ազնիւ եւ տաղան-
դաւոր որդւոյն Գրիգորի ամուսնու-
թեամբը Մարիամի հետ, որ մահւ ու-
նեցաւ ազգիկ մը:

Ահաւասիկ Ստանոզի կեանքէս դրուազ մը: Քեմալականներու շրջանին խումբ մը պատանիներ եւ մանուկներ կը խաղայինք Ստանոզի դաշտերուն վրայ ու երբ օդանաւ մը կ'անցնէր՝ վեր նայելով խաչ կը հանէինք մեր քրիստոնեայ ըլլալուն որպէս վկայութիւն: Տարիներ յետոյ Փարիզի բարձրագոյն հաստատութեան պաշտօնեաներէն մէկը՝ երբ Ստանոզցի ըլլալս իմացաւ՝ կարդալով ինքնութեան թուղթս, յանկարծ պատմեց թէ որպէս օդանաւորդ յաճախ կ'անցնէր Ստանոզի վրայէն եւ հեռադիտակով կը նկատէր խաչակնքող մանուկները:

Ֆրանսացի բարձրաստիճան պաշտօնեայ մըն էր ասիկա պատմողը, որ 25 տարիներ յետոյ վերյիշեց այս դէպքը Ստանոզահայութեան շուրջ խոր զմայլանքով եւ յարգանքով: Սա յայտնի էր թէ՛ քեմալականներու շրջանին թուրքերը օդանաւ չունէին թրքական սահմաններուն վրայ, հետեւաբար այս Ֆրանսացի օդանաւորդին Ստանոզի վրայէն յաճախ անցնիլը ինչ նպատակաւ ըլլալը զաղտնի մնաց իր մէջ, եւ ինծի ալ անյայտ: Ժամանակներ կը թռչին կ'անհետանան, սակայն դէպքեր ու դրուագներ որոշ չափով կը մնան իբրեւ անջնջելի վկայութիւնը հարազատ ճշմարտութեան:

Նստած՝ ձախէն աջ՝ Կարապետ Քէօսէեան, որդին՝ Սամուէլ, Կոզակիցը՝ Հուլիսի: Ուղիք՝ ձախէն աջ՝ իր ամուսնացեալ ազգիկները՝ Սարա Վիջըր (Հովանտա), Վարդուհի Պէսօն (Կարտան), Նոյեմի Մանուկեան (Փարիզ), Փօլէթ Մանիսեան (Փարիզ):

Սարա եւ Վարդուհի աշակերտած են երգի մեծաւարժաւ դաստիարակ Օր. Մարգարիտ Բաբայեանի:

Նստած՝ ձախէն աջ՝ Հայր Յակոբ շրջգեան, մայր Տիկին Թագուհինձա :
Ուղի՝ Ազգիկը՝ Ալիս շրջգեան, տղան՝ Արմենակ շրջգեան :

Ձախէն աջ՝ Օր. Մարթին եւ ժագի, երկու որդիք Յարութիւն շրջգեանի, իրենց պատանեկութեան. այժմ՝ Տօք. Մարթին եւ Տօք. ժագի :

Նստած՝ ձախէն աջ՝ Պարոյր Քիրեան եւ Կղեմէս Շահինեան : Ուղի՝ Տիկ. Սօֆի (ծնեալ Ղազարոսեան), Յակոբ Շահինեան եւ Տիկին Կ. Շահինեան (դերասանուհի) :

Ստանոդի ծերունազարդ հայրիկը՝ Հաճի Ահարոնեան Կարապետ աղան տակաւին կ'ապրի Փարիզի մէջ, իր զաւակներով, հարսերով եւ թոռնիկներով շրջապատուած, իսկ իր կողակիցը՝ Մարին, տարիներ առաջ ի Տէր ննջեց, խիստ բարեպաշտ եւ քրիստոնաւսեայ տիպար կեանք մը աշտանակելէ յետոյ. օրհնեալ ըլլայ արդարին յիշատակը, որ յաւերժական է :

Ա. չարք, ձախէն աջ՝ Կղեմէս, Նուրամա մեծ մայր գրկած փոքրիկն Պետրոսը, Սիրամոյշ՝ ոտքի վրայ : Բ. չարք՝ Նուրամա՝ ամուսնացեալ Պալապանեան, մայրը Հերուսա՝ ծնեալ Հարոնեան, Նշան Հարոնեան, Մարի Քէրիմեան եւ Մարի Հարոնեան՝ կողակիցը Կարապետ աղա Հարոնեանին

ՊՐՆ. ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՃԻԴԱՆԻԼԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

1907-ի ատենները երբ Սուլթան Համիտի կողմէ եղած հալածանքները Դամոկլեան սուրի պէս կախուած էին ամէն մէկ հայու գլխուն վերեւ, մեր Ստանոզն ալ վտանգի մէջ էր : Օր մը, երբ մեր տունը նոր շինուած էր, Թաղականութիւնը եւ Հոգաբարձութիւնը, հաւաքուեցան բարի վայելումի, եւ այդ առթիւ եղած խօսակցութիւններէն կարգ մը բաներ յիշողութեանս մէջ ըլլալով՝ կուգամ մեր պատմադիրքին յանձնել զանոնք :

Վտանգի պահուն ինքնապաշտպանութեան դիմելու վրայ կը խօսէին այդ պահուն : Կանայք, ծերեր եւ մանուկներ պէտք էր ժայռերուն մէջ տե-

ղաւորէին. մեր ժայռերը քաղաքին կոնակը հազարներով ժողովուրդ կրնային պարփակել (բայց մուտքը շատ դժուար ըլլալուն ծերեր եւ մանուկներ շատ նեղութիւն պիտի կրէին հոն ապաստանելու համար). հոն որոշեցին որ մուտքին ապահով դուռ մը շինուի եւ սանդուխներուն եզերքը փայտէ ճաղեր հաստատուին: Ատոր համար շատ հեռուներէն յոյն քարակոփներ բերել տուին եւ հարկ եղած նորոգութիւնը կատարեցին: 1908-ի Սահմանադրութիւնը վրայ հասնելով պէտքը չմնաց. այդ ժողովականներէն ոմանք իրենց մեծ հայրերէն լսած էին թէ՝ 1800-ի ատենները ջարդ մը տեղի ունեցած էր եւ անոնք որ ժայռերուն մէջ ապաստանած էին ապահով վար իջած էին վտանգը անցնելէ յետոյ:

Ա. շարք, ձախէն աջ՝ Գեորգ Ալէքսանեան, որ գրկած է իր մանչուկը Յարութիւնը, Տիկ. Հռիփսիմէ Ալէքսանեան, Ստեփան Զօպանեան՝ խիստ գեղարուեստասէր երիտասարդ մը եւ իր հայրը՝ Գրիգոր Զօպանեան, իր մայրը՝ Տիկին Աննիկ: Ութի՝ Կղեմէս Ալէքսանեան, Լուսին Զօպանեան, Գեորգ Տատուրեան եւ իր կողակիցը՝ Ազատուհի, ծնեալ Թիւրքմէնեան, Մարի Ալիքսանեան, Յակոբ Զօպանեան:

Սահմանադրութենէն յետոյ հայ երիտասարդութիւնը զինուորագրուեցաւ ու Խտալական եւ Պալքանեան պատերազմներուն թուրքերու կողքին կըռուեցաւ. ասդին՝ ժողովուրդը իր գործին, աղէկ թէ գէշ կ'ապրէին մինչեւ որ վրայ հասաւ 1914-ի պատերազմը: Այն ատեն թուրքերը իրենց կողքին կըռուած հայ զինուորները զինաթափ ընելով շատերուն խրամներ փորել տուին, ոմանց ալ ճամբաներ շինել տուին մինչեւ 1915-ի չարաշուք Ապրիլ ամիսը: Անդին՝ հայ զինուորները զինաթափ ընելով կը սպաննէին եւ հայ մտաւորա-

կանութիւնը դէպի Այաշ եւ Չանկըրը կ'աքսորէին: Թէեւ Ստանոպէն ալ մի քանի ծանօթ անձնաւորութիւններ աքսորուած էին, պատանիները եւ 45էն վեր տարիք ունեցողները իրենց գործին էին:

1915-ի Յունիս ամիսն էր — չեղարկուածութեան արդիւնաբեր շրջան մը: Հօրեղրայրս փրկագին վճարած ըլլալով զինուորութենէ ազատ կացուցուած էր: Հայմանայի կողմերը երկու ջաղացք ունէին: Ինձ հաճոյք պատճառելու համար հօրեղրայրս մի քանի շաբթուայ համար մեր կառապանին հետ զիս հոն ուղարկեց. ինծի կ'ընկերանար Գրիգոր Արսլանեանը, որուն մօրեղրայրն ալ այդտեղ ջաղացական էր: Շատ ալ ուրախ էինք. մեզի համար ամէն ինչ նորութիւն էր դպրոցէն ելլելէ յետոյ:

Բայց մեր ուրախութիւնը հազիւ շաբաթ մը տեւեց: Յուլիսի սկիզբները օր մը ձիաւոր ոստիկան մը գալով հարցուց թէ վարպետը ուր է: Մեր ջաղացականը՝ Ղուկասեց Կղեմէսը՝ 18 տարեկան երիտասարդ, ներսը կը քընանար: Հազիւ ներս մտած՝ առանց հարցուփորձի՝ սկսաւ գաւազանի հարուածներ տեղացնել մարմնոյն եւ գլխուն. շատ չանցած 50-60 հոգինոց խումբ մը՝ Հայմանայի ենթակայ այդ շրջանի Ստանոգի ջաղացականները հաւաքած, ձիերուն առջեւէն հեւ ի հեւ վազեցնելով բերին մեր մօտ եւ հրամայեցին շուտ մը կերակուր պատրաստել: Հաւեր մորթեցին, հաց թխեցին, հաւկիթ եփեցին, բայց մերինները ուտելու ախորժակ չունէին: Նոյն վիճակով զանոնք ճամբայ հանեցին դէպի Հայմանա: Մենք՝ երկու տղաքներս անպաշտպան, անոնց ընկերանալ կ'ուզէինք, բայց գիւղին աղան՝ խորհրդակցելով ոստիկաններուն հետ՝ մեզ բռնի վար դրաւ: Մենք կուլայինք, կը պաղատէինք որ մեզ մեր մեծերէն չգատեն, բայց անօգուտ. մեզ ծեծելով գիւղին աղային յանձնեցին: Թուրքին նպատակը տարբեր էր, մեզի տէր ըլլալով կ'ուզէր ջաղացքին մէջ եղած ապրանքներուն տէր ըլլալ, բայց վերջը՝ առաւօտուն երբ սայլերով դնաց ջաղացքը պարպելու համար, արդէն գրեթէ ամէն ինչ կողոպտուած էր:

Թուրքը մեզի ձրի հաց չէր կերցներ. ամէն առտուն մեզ իր արտը կը տանէր աշխատցնելու. ճամբան թուրք լակոտներ մեզ կը քարկոծէին: Հազիւ 8 օր անցած թուրքը ամէն պատրաստութիւն տեսած էր մեզ թրքացնելու: Թէեւ Հայմանայի շրջանի հայերը հաւաքած էին, Ստանոգ ղեռ անտեղեակ էր դէպքերէն: Հազիւ բերնէ բերան սկսած էին շշուկներ լսուիլ, հօրեղրայրս եւ իր տղան Կարապետը միասին եկան, ընկերակցութեամբ Ղօճա Անդրէասի, որ իր տղուն քով եկած էր. իրենց ճամբուն վրայ ամէն ջաղացք պարապ գտած էին, որով մեզի հարցուցին թէ ո՞ւր են այս մարդիկը, մենք ալ ըսինք թէ ոստիկանները ամէնը հաւաքելով Հայմանա տարին:

Հօրեղրայրս գուշակելով մեզի սպառնացող վտանգը՝ շուտ մը մեկ առնելով ճամբայ ելաւ. երեկոյեան հասանք Ստանոգի ենթակայ ջաղացք մը, ուր ջաղացականները անհաւատալի կը գտնէին եղելութիւնը, քանի որ իրենց դպչող չէր եղած ղեռ. թէեւ մենք ապահով տուն հասանք բայց մտմտուքը մեզ առած էր, ժողովուրդը իմանալով եղելութիւնը խուճապի մատնուած էր, ի՞նչ կրնայինք ընել: Օգոստոս ամիսն ենք. կարգը Ստանոգին պիտի գար.

Ա. շարք, ձախէն աջ՝ Օնո Սինապեան, Տիկ. Արմաղանեան, որ վախճանեցաւ ի Վալանս եւ իր մանչուկը՝ Մօրիս Սինապեան: Բ. շարք՝ Տէր եւ Տիկին Մարիամ եւ Դաւիթ Սինապեան, Տիկ. Կատար Զօպանեան՝ ծնեալ Սինապեան:

մենք եղբայրներով Կրած Քար ապաստանեցանք մինչեւ վտանգին անցնելը, բայց Ստանուլի էրիկ մարդիկը բոլորն ալ տարուած էին:

Անցան տարիներ, պատերազմը վերջացաւ, ու փլած բոյները շինուիլ սկսան: Հասան ըսուած վատը սկսաւ քծնիլ, բայց Միլիսական Շարժումին Անգարա հաստատուելովը նորէն սկսաւ գլուխ բարձրացնել: Տէլի Աղա ըսուած Թուրքին հակառակ ըլլալով՝ սկսան իրարու դէմ դաւ լարել. բայց հայն էր որ պիտի տուժէր: 1921-ի Մարտ ամսուն բազմաթիւ հայրենակիցներ կ'աքսորուէին իբր կասկածելի, Վարդան չաւուշը, Տիկ. Աննիկ Պաղլաճեանը, Տիկ. Նեկտար Թիւրքմէնեանը եւ Յակոբ Թումանեանը կը բանտարկէին իբր անգոյ գէնքի Թաքստոցի տեղեակներ: Այդ օրերուն էր, երբ գիշեր մը, Վերի Թաղէն տուն կուգայինք իմ հօրեղբօրս տղուն Կարապետին հետ, մեզ ձերբակալեցին եւ բանտ տարին: Գիշերը՝ ինչպէս ամէն գիշեր, այդ խեղճերուն չարչարանքներուն վայնասունները լսեցինք եւ վախցանք որ մեզ ալ անոնց պէս պիտի չարչարեն, եւ բնաւ չքնացանք: Այդ գիշեր Հասանն ալ հոն էր ու իմանալով մեր հոն ըլլալը՝ հարցուց թէ ովքեր ենք, եւ խոստացաւ վերջին օրը զալ եւ մեզ ազատել:

Տունէն իմացած ըլլալով մեր բանտարկութեան լուրը, Տէլի աղայէն կը խնդրեն որ միջամտէ: Տէլի աղա առտուն կանուխ գալով մեզ ազատեց,

բայց Հասանին արժանապատուութեան դպած ըլլալով մեղմէ հարիւր ոսկի կաշառք պահանջեց: Ստիպուած այդ կաշառքը տուինք, եւ միեւնոյն ատեն իմ ղինուորական տարիքս հասած ըլլալով՝ մեկնեցայ Ստանոգէն:

Զինուորութիւնս էրզրումի մէջ անցուցի մինչեւ Յունո-Թրքական պատերազմի վերջը: 1923-ին աղատուեցայ, բայց տուն երթալու իրաւունք չունենալով՝ Պոլիս եկայ, ուր ընտանիքիս միանալով՝ 1925-ին Ֆրանսա եկանք: Այսպիսով վերջ գտաւ մեր պանդխտութիւնը եւ նոր կեանք մը սկսանք առաջնական Ֆրանսայի հովանիին տակ:

1968, Փարիզ

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՃԻԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԿՂԵՄԷՍ ՏԷՐ ԹՈՒՄԱԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՀԱՃԻ ՌԱՓԱՅԷԼ ՏԷՐ ԹՈՒՄԱԵԱՆ

Որդի Տէր Թումա քահանայի, Հաճի Ռափայէլ ծնած է Ստանոգ: Կը պատկանէր տեղւոյն աւետարանական համայնքին: Ան կը ճանչցուէր թուրքերուն եւ հայերուն կողմէ որպէս աստուածավախ ու ամբասիր նկարագրով անձ մը: Ունէր բժշկական ու անասնաբուժական լայն փորձառութիւն զոր ի սպաս կը դնէր բոլոր իրեն ղինուորական անձնուիրաբար:

Երբ տարագրութեան սեւ օրերուն Ստանոգիները Անգարա քաղաքան, որոշ պատճառներով աւետարանականները զատուելով ետ Ստանոգ վերադարձուեցան, ուր մնացին կարճ շրջան մը: Յետոյ կրկին կանչուեցան պետական շրջանակներու կողմէ եւ իրենց առաջարկուեցաւ որ իսլամութիւնը ընդունին, որուն փոխարէն գերմանական անձագիրներ պիտի տրուէին իրենց:

Բայց առաջարկի մերժումը ստոյգ եւ անմիջական եղած էր: Ասոր վրայ աւետարանականները Ստանոգէն 8 քլմ. հեռու վայրի մը մէջ ջարդուեցան ու մարմինները խորունկ փոսի մը մէջ նետուեցան: Անոնց կարգին Հաճի Ռափայէլ զոհ կ'ըլլայ իր սիրելի ազգակիցներուն բախտին արժանանալով:

Ըստ թուրք ջարդարարներէն մէկուն վկայութեան՝ հայրս Ռափայէլ՝ շատ վայրագօրէն ջարդուած է. եղբօրս ուղղած խօսքերով, «Մօ, Յակոբ, հայրդ ես սպաննեցի. բոլորէն աւելի տաժանելի մահով մեռնողը հայրդ եւ իմ»:

Վերջապէս Ստանոգի թուրքերը չկարողացան գնահատել Հաճի Ռափայէլ Հէքիմը, որ կատարեալ նուիրումով ծառայած էր իրենց:

Նահատակաց յիշատակը օրհնեալ ըլլայ յաւիտեան, եւ արժանի անոնց հոգին երկնից սուրբ արքայութեան:

Տէր Թումաեան Կղեմէս (բահաւայի քռո)

ՏԻԿ. ՀՈՒՓՍԻ ՏԷՐ ԹՈՒՄԱՆԱՆ
(Ծնեալ Սինանեան)

Հանի Ռաֆայէլ Տէր Թումանեան (Հէֆիմ), Ստանոգի Տէր Թումա քահանային որդին, որ անկեղծ եւ անշահախնդիր հոգւով ծառայած է հայերուն եւ քուրճերուն:

Հէֆիմ, Տէր Թումանեան Հանի Ռաֆայէլի որդւոյն գերեզմանին (դամբանին) վրայ ողբացող Հանի Ռաֆայէլին կինը՝ Սրբուհի, 15 Օգոս. 1925:

Ստանոգցի գերդաստանէն Թումա Տէր Թումանեան, 9 տարեկան: 1940-ի ընդհանուր պատերազմի ռմբակոծութեան զոհ, փարիզի մօտ:

Ստանոգգի Տէր եւ Տիկին Կղեմէս Տէր Թումանյանի դստեր՝

Աղանիկի հարսանեկան խմբանկարը :

Առաջին շարք, ձախէն աջ.— Հայր եւ մայր Պօրանեան խնամիկներ, Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս Պօրանեան մորապսակ ամուլը :

Ետեւի շարք, ձախէն աջ.— Սօֆի, Նումիկ, Նոյեմի, Նեկտար, Մարի, Կղեմէս, Հովսի՝ Տէր Թումանեան գերդաստանը, ինչպէս նաեւ Ժագօ, Բենիամին, Հռութ Պօրանեան երաժիշտներ եւ Յակոբ Տէր Թումանեան, Յարութիւն Օտեան :

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՕՏԵԱՆ (Փարիզ)

ԳՐԵՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԻՍԵԱՆ

Մի քանի յուշագրութեան տողերով կը փափաքիմ մասնակցիլ Ստանոգահայոց այս պատմադրքին :

Հայրս բնիկ Ստանոգցի եւ Ստանոգարնակ՝ Քիսեան Յովհաննէս, 1914-1918 Օսմանեան բանակի զինուորական ծառայութիւնը լրացնելէ յետոյ, օդափոխութեան մեկնումի արտօնագիրը ստացած էր եւ սակայն հազիւ թէ բանակավայրէն մի քանի մղոն հեռացած՝ կը ձեռքակալուի : Իր ձեռքէն կ'առնեն արտօնագիրը եւ անմիջապէս կ'աքսորեն Գոնիայի շրջանին մէջ Ին-էվի ըստւած վայրը որ ախող մըն էր, ուր հազարաւոր հայ եւ յոյն գաղթականներ կը տառապէին մահուան դէմ պայքար մղելով :

Խմբանկարին մէջտեղը, Կարապետ Քիսեան, կողակիցը՝ Մարիամ (ծնեալ Տալլեան), իր որդիքը՝ ձախ կողմը Յովհաննէս, ճարտարագէտ, եւ աջ կողմը՝ Միսակ, մարմնամարզ-բժիշկ Փարիզի հիւանդանոցին մէջ :

Հայրս՝ Յովհ. Քիսեան, մահուան առջեւ փոխանակ յուսահատելու, իրիկունը փախուստ կուտայ այդ դժոխավայրէն եւ մօտակայ դետեղերքին ուղղութեամբ կը հեռանայ : Մինչ մտավախութեամբ եւ դժբախտութեամբ իր փախուստը կը շարունակէր դէպի անծանօթը, յանկարծ, գետափին վրայ կառուցուած ջրաղացի մը հանդիպեցաւ ու անօթութեան մահէն ազատելու համար, քաջութեամբ մտաւ ներս. սակայն ի՞նչ հրաշք... տեսաւ որ ջրաղաց-պանը Ստանոգցի Սուտուրենց Կղեմէսն էր, որուն ատենօք շատ բարութիւններ ըրած էր : Զաղացպան Կղեմէսը հոն թրքական պետութեան կողմէ լիազօր պաշտօնեայ մըն էր, եւ անմիջապէս հոգատար եղաւ հօրս՝ մեծ երախտագիտութեամբ յիշելով հին մտերիմի օրերը Ստանոգի մէջ : Սուտուրենց Կղեմէս իր տրամադրութեան տակ եղող ջրեպաններուն յանձնեց հայրս՝

Ստանազցի գերդաստանէն ջութակահար

Տաղլեան Գէորգ, Հայաստանի մէջ :

Յովհաննէսը զոր ապահովարար հասցուցին Ստանոզ: Ու ես, տարիներէ ի վեր հայրս փնտռելէ եւ թափառելէ յետոյ՝ երբ յուսահատ Ստանոզ վերադարձայ, մեծ զարմանքով հայրս գտայ հոն:

Սակայն աւա՛ղ, որ տառապակոծ հայրս շատ չանցած վախճանեցաւ, ու ես, կենակիցս Մարիամ, անդրանիկ որդիս Միսակ, Զորուժ, Սամսոն, Աթէնք ու զանազան վայրեր աստանդական երկար թափառումներէ յետոյ 1926-ին հասանք Ֆրանսա եւ ի վերջոյ 1928-ին ապաստանեցանք Փարիզ:

Երջանկայիշատակ հայրս միշտ մտաբերել կուտայ ինծի Սողոմոն իմաստունին հետեւեալ խօսքը. «Քու հացդ ջուրերուն վրայ նետէ ու շատ օրեր ետքը զանիկա պիտի գտնես»:

*Ստորեւ կը ներկայացնենք բնիկ Ստանոզցի Մ. Յ. Գասապեանի մէկ
բանաստեղծութիւնը :*

Ձ Օ Ն

ՆԱՀԱՏԱԿ ԵՒ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒԹԵԱՆ ՁՈՀ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ

Դուք երկնակամարին վրայ փայլող աստղեր ,
Մեր պապերէն պլպլացող , մարուող ճրագներ .
Ցանցեցիք բեղուն սերմեր , կերտեցիք հայոց բայներ ,
Օր մ'ալ խլեցին ձեր կեանքը մահահոտ ռումբեր .
Նահատակ դարձաք , դուք հայկեան սերունդներ :

Դուք որբեր էիք անոք , որբեր թողուցիք ,
Վարդանման թարմ կոկոններ մեզ ձգեցիք ,
Մեծ Եղեռնէն որբեր արդէն , վտարանդի ափին ,
Դարձաք զոհը , սեւ անգուշ մակատագրին ,
Ողջակիզուեցաք անմեղօրէն , աշխարհաւեր սպանդին :

Մենք ալ ձեզ նման , որբեր ու որբուհիներ ,
Կուգանք խոնարհիլ , ձեր հողակոյտին առջեւ ,
Կռչելով — Յարգա՛նք Ձեզ , քաղցր ծնողք , եղբայր ու քոյր ,
Ձեր յիշատակը վառ մնայ , մեր սրտերու մէջ անշէջ հուր ,
Ցանենք շիրիմներուդ անթառամ ծաղիկ խընկաբոյր :

Մ. Յ. ԳԱՍԱՊԵԱՆ

**Անգարարնակ Ստամոզցիներէն Մարկոսեան եւ Սիմոնեան ընտանիքներ
(Ստամոզի այգիներու գետեզերքը առնուած խմբանկար)**

**Անգարարնակ Ստամոզցիներէն Կոմնիկեան եւ Սիմոնեան ընտանիքներ
(Հարսանիքի մը առթիւ առնուած խմբանկար)**

**Տէր Եւ Տիկին Գրիգոր Եւ Աննիկ Հանդանիւելեաններ
Պատմագրֆիս նախաձեռնողներէն մին — Բարիզ**

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

**Ծնած է Ստամբուլ, լաւ քրքախօս Եւ հաշուագէտ, երկար ատեն
կը պաշտօնավարէ իբր գանձապահ Սիվրիիսար, Նալլըխան,
Եւ Մեխալընըզի կառավարութեան մօտ :
Կը մահանայ տարագրութեան մէջ :**

Հանրապետական քուրժ բանակին մէջ Ստանոգցի զինուորներ
Ձախէն աջ՝ Տիգրան Մարկոսեան, Մարկոս Մարկոսեան, Պետրոս Սիմոնեան

Ստանոգի վարի Ազրիւ-
րին մօտ նկարուած, Յով-
հաննէս Սարափեան, ինչ-
րը Նուարդ Գահփէնեան,
կողակիցը Եզիսաբէք Սա-
րափեան եւ Ստանոգցի
Հրանդ Քիրէմիտեանի
կողակիցը Մարի եւ դուս-
տրը :

ԱՐՍԷՆ ՏԱՂԼԵԱՆ
Ուսանող՝ Կեսարիա
նահատակուած 1915-ին

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ԳԷՈՐԳ ԳԱՊՁԷՄԱԼԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

Մեր տարեց հայրենակիցներէն Գէորգ Գապղէմարեան 1900 թուականէն առաջ տեղի ունեցած հետեւեալ ղէպքին մասին եւ այլ ծանօթութիւններ փոխանցած է մեզի։—

«Այդ օրերուն Անգարայի մէջ կախաղան հանուեցան հինգ Կիւրինցի Հնչակեան հերոսներ, յանձին Զեւլոյի, Թորոսի, Ժիրայրի, Կիւլպէնկի եւ Միրիճանի։ Անգարայի առաջնորդական պաշտօնը կը վարէր Եղիշէ Մայր։ Վարդապետ Գալֆայեան։

«Այս հինգ հոլինոց հրոսակախումբը ահ ու սարսափի մատնած էր ամբողջ Անգարայի շրջանը, ու ոեւէ թուրք չէր կարող հայու հասցէին անարգական արտայայտութիւն ունենալ եւ անպատիժ մնալ։ Մեծ մայրս Սառա Հատան կը պատմէր թէ անոնք ինչպէս յարձակման ու կողոպուտի կ'ենթարկէին կառավարական շատ մը սուրհանդակներն ու իրենց կառքերը եւ ձեռք ձուլած աւարներն ու հնչուն ոսկիները կը բաշխէին հայ եւ թուրք չքաւորներուն անիտիր։ Երբ՝ թուրք կամ հայ՝ լսէին Զեւլոյի խումբին արշաւանքը ոեւէ վայրի վրայ, ամէն ոք ցնծութեամբ կը համակուէր։ Այս հրոսակները իրենց գործունէութեանց վայր ընտրած էին Եօղղատ, Կեսարիա, Մանճուսուն, Էվէրէկ, Ստանոզ ու շատ մը հայաշատ քաղաքները։

«Օր մը, 17 տարու Կիւլպէնկի՝ Զեւլոյի խումբին ամենաճարպիկ պատանին՝ ծպտեալ կուգայ Ստանոզ եւ մեր տան դուռը կը բաղխէ խումբին մասնաւոր հրահանգով, տեղեկանալու համար թէ հայերը ոեւէ հայածանքի կ'ենթարկուէին։

Սառա Հատաս՝ տեսնելով այս գեղադէմ, ճարպիկ պատանի ֆէտային՝ կը սկսի հարցովորձ ընել Զեւլոյի խումբին քաջագործութիւններէն տեղեկանալու համար։

«Կիւլպէնկի՝ հրացայտ աչքերով վառվռուն քաջ երիտասարդ՝ կը սկսի մի առ մի պատմել թուրք բռնակալին դէմ իրենց կատարած շահատակութիւնները, որոնք ամէն լսողին հիացմունք ու զարմանք կը պատճառէին։

«Մեծ մայրս հարց կու տայ իրեն թէ ինչո՞ւ այդ մատաղ տարիքին քաղաքական դործերու մէջ կը մտնէր, երբ կրնար ծնողքին հովանաւորութեան տակ մնալով զարգանալ եւ անոնց օգնելու առիթները դործածել, մինչդեռ այդ իր ընտրած ընթացքով կեանքն ու ապագան կրնար վտանգել։ Քաջ Կիւլպէնկի յախուռն ձեւով սապէս կը պատասխանէ յուզուած։

«Ո՛ր, մայր իմ, ո՛ր, կը սխալիք։ Թէպէտեւ անչափահաս եմ, բայց կատարելիք գործս մեծ է ու պարտականութիւնս ալ վեհ։ Հոգ չէ եթէ մահանամ, եթէ ազգիս փրկութեան գործին կրնամ իմ բաժինս բերել Կարմիր Սուլթանին բռնակալութենէն ազատելով իմ ազգս։ Մեր նշանաբանն է կամ մահ, կամ ազատութիւն»։

«Մեծ մայրս Կիւլպէնկին երեսները համբուրելով ու հառաչելով ըսած է. «Եկուր, գաւակս, տեղ մի՛ երթար, Ստամբուլ մնացիր ու քեզ գա-

ւակի պէս կը խնամեմք գուրգուրանքով»։ Կիւլպէնկ խորին շնորհակալութիւն յայտնելով կ'ըսէ. «Մայր իմ, պարտականութիւնս շատ լուրջ է, պէտք է որ գայն լիովին կատարեմ, եթէ ոչ պատասխանատու պիտի ըլլամ խումբին առջեւ. երդուած եմ մինչեւ վերջը պայքարիլ գերութեան լուծը մեր վրայ դնող արիւմարբու ճիւղ Սուլթանին դէմ»։

«Այս միջոցին, պզտիկ Հիւանդութեան մը պատճառաւ, Կիւլպէնկ մեր տունը կը մնայ ու կը դարձանուի ծնողացս խնամքին տակ։ Նոյն ժամանակ Եղիշէ Մ. Վրդ. Թեմական այցելութիւնով մեր տունը կ'իջեւանի։ Կիւլպէնկ՝ խօսքը ուղղելով մեծ մօրս՝ կ'ըսէ. «Սառա Տուտու, գիտե՛ս թէ այս ճիւղ աշտմօրուս վարդապետը միշտ մեր հրօսակախումբը հալածել կուտայ եւ կ'ուզէ պուտ մը ցուրի մէջ խեղդել մեզ. այս ճիւղը Համիտի գործակալ աջ բազուկն է. գիտցած եղէք որ օր մը մեզ պիտի մատնէ»։

«Ասկէ քանի մը ամիսներ յետոյ Ձեւլոյի խումբը լրտեսներու միջոցով Թակարդի մէջ կ'իյնայ եւ Անգարայի ղեկարար կ'արգելափակուի։

«Վարդապետը նպատակին հասած էր քանի որ Հերոսները բռնուած ու բանտը նետուած էին, ու ինք ալ համիտեան չքանչանով պարգեւատրուած էր։

«Բանտին մէջ Հինգ Ֆէտայիները կ'աշխատին փապուղի մը բանալ որպէս զի փախչին ու իրենց քաջադործութիւնները շարունակեն, բայց դժբախտարար գաղտնիքը երեւան կ'ելլէ եւ մասնաւոր դատավարութեան կ'ենթարկուին իրենք. ոչ մէկ աղերսանք կամ պաշտպանողական օգուտ կ'ունենայ. ոչ իսկ Բարձրագոյն Դուռին մօտ Պատրիարքարանի միջամտութիւնը. քանի որ Թիապարտութեան փոխուած վճիռի հաղորդումը պատկան պաշտօնեաները նենգամտօրէն կը յապաղցնեն, ու այսպէս մեր քաջ կորիւնները Թահթա Գալէի հրապարակը կ'առաջնորդուին, ուր Հինգ կախաղաններ իրենց կը սպասէին։

«Մէկ կողմէն դահիճները պարան կ'իւղոտեն, միւս կողմէն հայ քահանան Ս. Հաղորդութիւն կը մատակարարէ քաջերուն։ Դահճապետը կը հրամայէ որ իրենց վերջին խօսքը ըսեն։ Դահիճը Թորոսին կը մօտենայ որ պարանը անցընէ անոր վզին. Թորոս՝ լուրջ բայց խրոխտ՝ կը բացազանչէ. «Հարկ չկայ, մեմ կրնամք մեր վզին անցընել մեղապարտի պարանը, բայց գիտցէք թէ մեմ անմեղ եմք. արդարութեան ու հաւասարութեան համար մարտնչողներ, իսկ դուք՝ զուտ դահիճներ, ստահակներ, մականքոյններ», եւ հազար ու մէկ լուտանքներ տեղացնելով Սուլթանին ու իր արբանեակներուն գլխուն, իր ոտքին տակի աթոռը մէկ հարուածով կը պայթեցնէ դահիճին գլխուն՝ սպաննելով զայն տեղն ու տեղը, իսկ ինք՝ Ժպտուն, կը յանձնուի իր դահիճներուն կամքին։ Իր ընկերները նոյն բախտին կ'արժանանան՝ կախաղան բարձրանալով։

«Եղիշէ Վարդապետ կրնար այդ Հերոսները ազատել եթէ կամենար. բայց զլացաւ այդ շնորհքը, որպէս զի Սուլթան Համիտի տհաճութիւնը չչահի։

«Հայ գուսաններ երկար ատեն երգեցին Հետեւեալ երգը զոր Թորոս յօրինած էր իրենց մահուան վճիռը տրուած ատեն.

Անգարանըն ըըըզարը փարլայօր ,
Գաթիլ ճէլլատ ուրզանլարը եաղլայօր .
Անգարատան չըգտըմ պաշըմ սէլամէթ ,
Ագմագ այազընտա գօփտու գըյամէթ :
Աննէմէ սէօյլէյին տամա չըգմասըն ,
Թորոս կէլէնէֆ տէյի եօլա պագմասըն .
Չուխա շալվարըմա ֆէմէր տագմասըն ,
Աման , էլմասըմ , նէնէմ տույմասըն :

«Այս քառեակները հատուկոր մեզի հասած են , ինչպէս նաեւ այս պատմութիւնն ու Նըղիշ Վարդապետին վերագրուածը . ու չենք գիտեր թէ որքանը իրականութիւն է : Թումտիկեանի պատմադրքին մէջ հետեւեալը կը կարդանք . «1890ական թուականներուն Հնչակեան գործիչ ժիրայր՝ Եօզպատի հայ գիւղերուն կարգին՝ գաղտնի կ'այցելէր նաեւ Թումտիկին , ինչպէս ուրիշ Հնչակեան զինակիրներ՝ Թորոս , Կիւլպէնկ , Միրիճան ու Քերես Չելուն : Ասոնց գիւղ մուտքը կը տեղեկացուի եւ թուրքերը կը հետապնդեն : Ֆէտայի-ները գիւղէն կ'ելլեն ապահով , բայց ֆանի մը ժամ վերջ՝ Չըխըլի Չուխուր տանող կամուրջէն անցնելու ատեն կը ձերբակալուին ռստիկաններու կողմէ , Թումտիկին կը բերուին , ապա Անգարա տարուելով կը կախուին :»

«Հինգ հայ ֆէտայիներու թուրք կառավարութեան մատնուիլը Նըղիշ Մ . Վրդ . Գալֆայեանի վերագրուած ըլլալով՝ հոս կ'ուզենք տալ մի քանի ծանօթութիւններ իր կարգ մը գործունէութիւններուն մասին : Ան՝ թէեւ երկար տարիներ Անգարայի առաջնորդական պաշտօնը վարած էր՝ սակայն բարի անուն մը չահած չէր իր թեմին մէջ : Այդ իսկ պատճառով՝ երբ Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ , ան չկրցաւ շարունակել իր պաշտօնը ու անցաւ Պոլիս :

«Տիրացած ըլլալով Անգարայի Ս . Աստուածածնայ վանքին հարստութիւններուն՝ ան կ'ապրէր քահանա ու եսասէր կեանք , որբերուն արդար իրաւունքն իսկ կորցելով . մոռցած էր գութ , խիղճ , եւ ինքզինք յանձնած էր փառասիրութեան ու շուայտութեան : Աւելին կայ . ան զարտուղի տիքթաթոր մըն էր :

«Նըղիշ Մ . Վրդ . 1919ի սկիզբները կրկին Անգարայի առաջնորդութեան պաշտօնին կոչուած էր . թերեւս կը յուսար թէ առաջուան ճոխութիւնը պիտի գտնէ , բայց յուսախաբ եղաւ : Անկէ կարճ միջոց վերջ պաշտօնը ձգելով վերադարձաւ Պոլիս :

«1920ին ես ալ Պոլիս եկած էի , ու օրին մէկը բախտը ունեցայ իրեն հանդիպելու . Սկիւտարի մայթերուն վրայ ճեմելու ելած էր , այս անգամ բոլորովին հիւժած , պարտասած ու ծերացած :

«Դիմացը ելլելով բարեւեցի եւ ըսի . «Հայր Սուրբ , արդեօք դիս պիտի ճանչնա՞ք . ես Ձեզ մօտէն ճանչնալու առիթը ունեցած եմ երբ դուք 1905-ին Ստանող այցելութիւն տուիք ու մեր տունը՝ այսինքն Կիրակոս էֆ . Գապգէմալեանի տունը հիւրասիրուեցաք : Այն ատեն ես հազիւ 10 տարեկան պատանի մըն էի :»

— «Ո՛ր, վաւակս, չեմ ճանշնար. արդէն աչքերս ալ տկարացած են յառաջացած տարիքիս բերմամբ», յարեց վարդապետը:

— «Լա՛ւ, Հայր Սուրբ, մինչեւ հիմա ո՞ւր էիք», հարց տուի իրեն:

— «Անգարա էի եւ վանքին տնօրէնութիւնը ստանձնած:

— «Լաւ, ուրեմն ինչո՞ւ համար ձեռքիք Ձեր պաշտօնը եւ հօտը ու փախաք եկաք մինչեւ հոս, միթէ լաւ չէ՞ր ըլլար որ հօտին հետ մնայիք որոնք անպաշտպան եւ անղօր են, եւ ջարդերէն ու աքսորէն կոտորակուած ու մաղապուրծ ազատուած ժողովուրդի խլիակները հարեւան բարբարոսներուն ձեռքը թողուած՝ նոր հալածանք ու ջարդի վախերը առանց հովիւի չդիմաւկալէին:

«Այս խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար ճիշդ այն պահուն երբ վարդապետը հաւկիթ մը կը գնէր: Գութս չարժած հարցուցի. «Հայր Սուրբ, ինչո՞ւ միայն մէկ հաւկիթ կը գնէք. այսքա՞ն անձուկ պարագաներու տակ կ'ապրիք: Ի՞նչ եղան վանքին հաւերն ու հաւկիթները, առջարները, կաթն ու մածունը. միթէ Ձեր տրամադրութեան տակ պտնուող հարստութիւնները կարող չեղա՞ք փախցնել վանքէն»:

«Իսկոյն դոյնը փոխեց ու պաղ քրտինք մը երեւցաւ ճակտին վրայ. ձեռքերը կարկամած կարծես կ'ողբար անցեալի կորսուած փառքը զոր չէր կրցած ըստ արժանւոյն գնահատել:

«1909-ին Եղիշէ Ծայր. վարդապետ Գալֆաեանին յաջորդեց Բարգէն Ծայր. վարդապետ Կիւլէսէրեան որ տարիներ յատկացուց մինչեւ որ կրցաւ վանքը փրկել կործանումէ եւ զայն դարձնել ինքնաբաւ: Ան եղած է աւելի բանասէր քան հովիւ, եւ այդ շրջանի եկեղեցիներուն ու վանքերուն մէջ պահուած ձեռագիրներու, Աւետարաններու ցուցակագրութիւնը ըրած է: 1913-ին իրեն փոխանորդ կարգեց Ստանոգի Հովիւ Տէր Խորէն Աւագ քահանայ Տաղլեանը եւ հեռացաւ:

«Տէր Խորէն քաջ հովիւ մը եղաւ ու ջանաց ժողովուրդին իրաւունքներուն պաշտպան կանգնելի տեղական կառավարութեան մօտ, ինչպէս ըրած էր նախօրօք:

«Հետեւեալ դէպքը ցոյց կուտայ Տէր Խորէնին ձեռներէցութիւնն ու ազգասիրութիւնը:

«Երբ Եղիշէ Ծայր. վարդապետ Անգարայի առաջնորդ էր, ան չահած էր թուրք կառավարութեան վստահութիւնը, ինչ որ մեծ նպաստ էր հետեւեալ դէպքի պարագային.

«Անգամ մը տուրքերու եւ ճամբաներու շինութեան պարտաւորիչ աշխատանքի նկատմամբ հարց ծագելով Ստանոգի Թագլոր Գարակէօզեան եւ Յարութիւն Սողոմոնեան կը ծեծուին ու բանտ կ'առաջնորդուին ապօրինի կերպով, քանի որ գիրենք փոխարինողներ գտնելով օրինաւոր վճարում ըրած էին անոնց եւ պէտք չէր պարտադրուէին տարապարհակի:

«Տէր Խորէն՝ որ քաջածանօթ էր օրէնքներու, եւ կարող իրենները պաշտպանելու՝ կը փութայ գայմագամին մօտ ու բացատրութիւն կը խնդրէ: Երբ գայմագամը կը մերժէ, Տէր Խորէն կը փութայ Անգարա ուր Եղիշէ

Ծայր. Վարդապետի միջնորդութեամբ ունկընդրութիւն կը խնդրէ կուսակալէն, եւ հարկ եղած պաշտպանողականը կ'ընէ: Արդի՞ւնք. դեռ ինք Ստանոգ ՀՀասած զայմադամը պաշտօնանկ կ'ըլլայ: Այս յաղթանակը շրջանի թուրքերուն անիրաւութիւններուն եւ ապօրինի ընթացքին սահման մը դրած եղաւ:

«Տէր Պորէնի յաջողութեան զաղտնիքներէն մին ալ թրքերէն լեզուի իր հմտութիւնն էր: Պաշտօնական շրջանակներէն ներս, հանդիսաւոր հաւաքոյթներուն ան միշտ պաշտպանած է հայուն դատը երբ թուրք պաշտօնեաներ լեզուական դարձուածքներով կամ սխալներով ծռել ջանացած են ժողովուրդին իրաւունքը: Նոյնիսկ թուրք կրօնաւորներ տարագրութեան միջոցին իրեն առաջարկած են որ կրօնափոխ ըլլալով՝ իրր թուրք Հօճա ծառայէ իրենց»:

ԳԱՂԱՏԻԱ ԵՒ ԻՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԸ

Գաղատիա իր Ս. Աստուածածին վանքով առաջնորդանիստ քաղաք մըն էր որուն իրաւական իշխանութեան տակ կ'իյնային Գաղատիոյ, Գոնիայի եւ Գասթեմունիի նահանգները: Ստանոգ՝ Սիվրի Հիսարէն յետոյ՝ գլխաւոր թեմերէն մին էր ու կապուած Անգարայի:

Ստորեւ կուտանք այս թեմի առաջնորդներուն ցանկէն մաս մը եւ մի քանի այլ ծանօթութիւններ:

«1883-ին՝ Արիստակէս Եպիսկոպոսի պաշտօնանկութենէն յետոյ իրեն կը յաջորդէ իրր Գաղատիոյ առաջնորդական տեղապահ Գէորգ Վարդապետ Ռուսնուզլեան: Յիշեալը մեղի կուտայ հակիրճ ծանօթութիւններ թեմին ազգայիններուն թիւին, քաղաքներու դիրքին ու զործերու նկատմամբ:

«Գաղատիոյ Առաջնորդութիւնը կը հաշուէ երեք կուսակալութիւն — Գաղատիա, Գոնիա եւ Գասթեմունի:

«Գաղատիա ունէր 150 տուն Հայ Առաքելականներ եւ 2000 տուն կաթոլիկներ: Ստանոգ(*) — 6 ժամ հեռու, 400 տուն որոնցմէ 100-ը Բողոքական. ոչ դպրոց ունին, ոչ ալ քահանայ:

Նալլը Խան 27 ժամ հեռու, 150 տուն հայ

Սիվրի Հիսար 24 ժամ հեռու, 900 տուն հայ

Գալայմըզ 10 ժամ հեռու, 120 տուն հայ

Չանկըրը 14 ժամ հեռու, 25 տուն հայ

Մատէն 20 ժամ հեռու, 20 տուն հայ

«Ս. Աստուածածնայ Վանքը կէս ժամ հեռու է քաղաքէն եւ ունի 1200 արտավար շատ լաւ ոռոգուած արլաւանդ հող. լաւ մշակուելով կրնար տարեկան 20էն 25 հազար դահեկանի հասոյթ բերել:

(*) Ստանոգ 1915-ին կը հաշուէր 800 տուն, որուն 200-ը Աւետարանականներ էին:

«Վանքին կարեւոր դոյքերն ու արծաթեղէն անօթները անծանօթ շահադէտներու քով ինչ ինչ պատրուակներով պահ դրուած էին»:

Ձեռք գիտեր ո՛րչափ ստոյգ է Ստանոգի մասին եղած դիտողութիւնը թէ՛ ոչ դպրոց եւ ոչ ալ քահանայ կար հոն: Մեր հայրերը՝ 1870-75-ի ծընունդներ՝ գիտէին կարդալ ու գրել, եւ 1883-ին իրենց դպրոց յաճախելու տարիքն էր: Տէր Կիրակոս Քհնյ. եւ Յակոբ Պատուելի Տաղլեան՝ այդ եւ հետագայ թուականներուն (մինչեւ 1900) Յակոբ Գալֆա Աճէմեանի եւ Տէր Խորէն Ա. Քհնյ.ի ձեռնադրուելէն առաջ իսկ երկրորդական վարժարան յաճախելու յարմար աշակերտներ հասցուցած էին Ստանոգի մէջ:

1834-ին Պոլսոյ Պատրիարքարանի պատրաստած Ազգ. դպրոցներու վիճակագրութիւնը կը ցուցնէ թէ Անգարա եւ Ստանոգ ունէին դպրոցներ, եւ վերջնոյն մէջ կը պաշտօնավարէին Ստանոգցի ուսուցիչներ. ոմանք ալ Անգարայի վարժարաններուն մէջ:

Այդ շրջաններուն Տաղլեան եւ Աճէմեան ընտանիքները իրենց ծնողներէն սորված էին սատար հանդիսանալ դպրոցին ու եկեղեցիին: Նոյն շրջանին (1800-1890) իբր հովիւ ծառայած են Տէր Կիրակոս, Տէր Կարապետ Սինապեան, Տէր Թումա եւ Տէր Յակոբ քահանաները:

Գաղատիոյ առաջնորդարանը մի գուցէ Սուլթան Երլտըրըմ Պայագիտի եւ Լէնկթիմուրի ժամանակներուն հաստատուած է:

Սիվրի Հիսարի Պատմագիրքէն կ'արտատպենք վանահայր առաջնորդներու հետեւեալ ցանկը.

«Յովսէփ Արքեպիսկոպոս 1441 թուականին

Ներսէս Եպիսկոպոս 1447 թուականին

Նիկողայոս Եպիսկոպոս 1469 թուականին

Սարգիս Եպիսկոպոս 1475 թուականին

«Յիշատակագրութեան մը համաձայն վանքը վերահաստատողը եղած է Ներսէս Եպիսկոպոս. վերանորոգողը՝ Նիկողայոս Եպիսկոպոս. չէնցնողը՝ Սարգիս Եպիսկոպոս: Այսպէս կը շարունակուի պաշտօնավարող եկեղեցականներու ցանկը՝ մեծաւ մասամբ Եպիսկոպոս կամ Արքեպիսկոպոսներ:

«1648 թուին կը հանդիպինք Մինաս Վարդապետ Թոխաթցիի անուան որ աշակերտն էր Էջմիածնայ Փիլիպոս Կաթողիկոսին: Անոր գործունէութեան մասին հետեւեալը կը կարդանք.

«Մինաս Վարդապետ 1648 թուին իր յուշագրին մէջ կը գրէ 22-9, վանքը անխնամ ձգուած է եւ եկեղեցապատկան սպասները զրաւի դրուած: Յոյները կ'առաջարկեն գնել. բայց ինք անմիջապէս նուիրահաւաքումի կը ձեռնարկէ թէ կեդրոնը եւ թէ թեմականներուն մէջ, որով՝ ո'չ միայն պարտքերը կը վճարուին այլ նաեւ աւելցած 4000 ղուրուշով վանքը կը նորոգուի:

«1647-49-ի ատենները Էջմիածնայ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը Անգարա գալով՝ առ ի գնահատութիւն՝ Մինաս Վարդապետը կը ձեռնադրէ Եպիսկոպոս:

«Աւանդութեան մը համաձայն վանքը նախապէս յոյներուն կը պատկանէր: Վանքին մէկ տօնախմբութեան առթիւ յոյները շատ կ'արբենան ու գինին հատած ըլլալով հայերէն խմիչք կը խնդրեն: Հայերը կը յօժարին

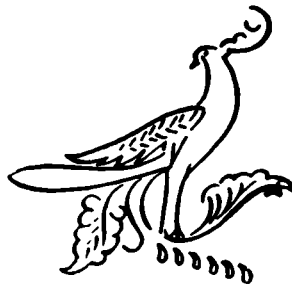
պայմանաւ որ վանքը իրենց փոխանցուի Մէթրօրոլիտէն ստորապրուած պաշտօնաթուղթով մը :

«1900–1909–ին կը տեսնենք Եղիշէ Ծայր․ Վարդապետ Գալֆաեանի անունը, 1909–1913՝ Բարգէն Ծայր․ Վարդապետ Կիւլէսէրեանինը, (հետագային Անթիլիասի Կաթողիկոս Կիլիկիոյ Թեմին), ու նորէն 1919–20 Եղիշէ Վարդապետինը, որմէ յետոյ հայերուն հեռանալովը վերջ կը դառնէ Անգարայի առաջնորդական վիճակը :

«Յիշեալ առաջնորդներէն ոմանք խղճմտօրէն տէր կանչնած են վանքին ու նուիրուած են անոր բարեղարդման, միաժամանակ կարեկից ու օգնական ըլլալով թեմի զանազան շրջաններու ծուխերուն : Դժբաղդարար դառնուած են նաեւ առաջնորդներ որոնք լոկ իրենց անձնական շահերը հետապնդած՝ ու վանքին ինչքերը մսխած են հաճոյամոլութեան անձնատուր ըլլալով :

«Ամբասիր եկեղեցականներու կարգին կը յիշենք Բարգէն Ծայր․ Վարդապետ Կիւլէսէրեանը : 1909–ին վանքին պատասխանատուութիւնը երբ կը ստանձնէ ան զրեթէ քայքայուած ու կործանման մօտ էր : Հինդ տարիներու պաշտօնավարութեան ընթացքին դերաւոյոյն ճիշդով եւ զոհողութիւնով վանքը կը փրկէ այդ խղճալի վիճակէն : Իրեն փոխանորդ կարդուած Տէր Ոորէն նոյն ոգիով կը ծառայէ մինչեւ 1915–ի չարաղէտ տարին :

«Այդ սեւ օրերուն վանքը բոլորովին թալանուեցաւ թուրք պաշտօնեաներու կողմէ, ու ոսկիէ եւ արծաթէ անօթները զարդեղէններու վերածուեցան» :

Այս նամակները եկած են Գանատարնակ մեր հայրենակիցներէն՝ Յովհաննէս Սարաֆեանի անուան. Հայաստանէն՝ Գրիգոր Գապգիմալեանէ, Պուլկարիայէն՝ Գէորգ Գապգիմալեանէ ու Գէորգ Ասլանեանէ, ինչպէս նաեւ Ստանոգի բարրառով գրութիւններ, խօսակցութեան ձեւեր ու պատմութեան, հատորիս հաւաքիչ՝ Տիար Կարապետ Թերզեանի անուան: Ուրախ ենք անոնցմէ մաս մը յիշատակել հոս, որպէս պատառիկներ մեր հայրենի հնաշխարհէն:

Յովհաննէս Սարաֆեան,

Յարգելի հօրեղբօրորդիս

Ձեր զրկած Հոկտ. 12 թուակիր շրջաբերականին ամփոփապէս պատասխանել կը փութամ: Ձեր այս շատ գեղեցիկ եւ յիշատակելի ձեռնարկը աշխարհի չորս ծագերը գտնուող բոլոր հայրենակիցներուն գնահատանքը պիտի վայելէ անկասկած: Կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթեմք սոյն գործին ձեռնարկող եւ ձեռնուող եղող բոլոր հայրենակիցներուն:

Թէպէտեւ շատ կը փափաքէիմք Ձեզի օգտակար ըլլալ, սակայն դժբախտաբար ոեւէ բան չեմք յիշեր անցեալէն:

Ներքակ կ'ուզարկեմք 40 տուարի գումար մը բոլոր Մառիին եւ իմ կողմէ, առ ի ֆաջալերանք Ձեր յոյժ նուիրական ձեռնարկին:

Կրկին սրտանց յաջողութիւն մաղթելով եւ Պատմագիրքը մօտիկ ապագային վայելելու յոյսով՝

Մնամք անկեղծօրէն՝

ՄԱՌԻ ԵՒ ԿԻՐԱԿՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Մնմրէալ, 30-11-1967

Սիրելի հայրենակից

Պր. Յովհաննէս Սարաֆեան,

Անհուն հրճուանքով ստացայ եւ կարդացի Ձեր կոչը, ուր կ'ըսէք թէ մօթեր կամ յուշեր եթէ ունիք զրկեցէք: Քաջալերուած Ձեր կոչէն՝ կը համարձակիմ սա երկար տողերը գրելու:

Ես, Յակոբ Գարակէօգեան, ծնած եմ Ստանոգ, 1921-ին, գաւակ Դաւիթ Գարակէօգեանի, եւ թողը Աֆալի Գարակէօգեանի: Ստանոգի կեանքս չեմ յիշեր, քանի որ միայն 4 տարու էի երբ Պոլիս գաղթեցինք: Մայրս Հռիփսիմէ երիտասարդ տարիքին կը մահանայ երբ 10 տարու էի:

Ուռումս ստացած եմ Պոլսոյ Միփթարեան Լիսէին մէջ, ուրկէ շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ հետեւեցայ Իսթանպուլի Համալսարանին բժշկական փափիւթէին, ուրկէ շրջանաւարտ եղայ 1947-ին: Ապա զինուորական ծառայու-

քիւնս լրացնելով հետեւեցայ քոֆային հիւանդութեանց մասնագիտական ճիւղին, ու Հէյպէլի Ատայի Սանաթորիումէն ստացայ մասնագիտութեան վկայականս 1954-ին:

Երկու տարի Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի մէջ ծառայելէ յետոյ՝ 1956-ին գաղթեցի Մոնրէալ — Գանատա, ուր տեղւոյն օրէնքներու պահանջֆին անսալով գանատական բժշկական վկայականս ստացայ հարկաւոր ֆնմութիւնները անցնելով: Այժմ կը ծառայեմ *Սէնթ Ակաթ Լորանթիոն Զէսթ Հասփիթըլ*-ի մէջ իբր փոխ-տնօրէն բժիշկ:

Ամուսնացայ երբ տակաւին ուսանող էի. ունիմ երկու զաւակ — աղջիկ մը՝ որ ամուսնացած է եւ զաւակ մը ունի, եւ մանչս՝ 20 տարեկան՝ որ դեռ կ'ուսանի:

Ստանդէն յուշերս. — 1947-ին զինուորական պարտականութեանս բերումով Ստանոգ այցելելու առիթը ունեցայ: Հագիւ մի ֆանի ընտանիքներ մնացած էին — Քիրէմիտեան Հրանդն ու Հանին, եւ Պարումշանեց տղաֆնբը: Եթէ ըսեմ թէ Ստանոգ գրեթէ աւերակներու կոյտի վերածուած է, չեմ սխալիր: Յիշեալ հայերու բնակարաններէն գտտ կային մի ֆանի կիսափուլ տուններ, ուր ապաստանած էին կարգ մը գնչու գաղթականներ:

Բլուրին երկու կողմերէն կարելի էր յստակօրէն տեսնել եկեղեցիներու փլատակները, որոնց մէջէն կը ցցուէին կանգուն մնացած մի ֆանի սիւներ: Լաւ վիճակի մէջ մնացած միակ տունը Գապգիմալեաններու տունն էր, որ իբր ռատիկամատուն կը ծառայէր: Բողոքականներու ժողովարանն ալ իբր դըպրոց կը գործածուէր: Բայց կ'իմամանք թէ ներկայիս այս շէնքերն ալ ֆանդած են եւ ֆարերը փոխադրած՝ Եէնի Քէնք աւանը շինելու նպատակով:

Այս այցելութեանս ընթացքին տեղի ունեցած հետեւեալ դուրսգը յիշեմք.—

Դպրոցի դռնապանէն խնդրեցի որ արդեօք կարելի՞ էր ներֆնամասը այցելել: (Դռնապանը 90-ը անցած մէկն էր, որ հոն ապրած ու հայոց շէնքներուն տեղեակ էր:) Սպայի տարագիս պարտադրած յարգանքով զիս ներս հրամցուց առանց դոյզն կասկածի թէ հայ եմ, եւ ըսաւ, — Պէկիմ, այս շէնքը հայ բողոքականներու ժողովարանն էր. այս ֆաղաֆը հայերու ատեն տեսնելիք բան էր. աստակ աւերակներ չկային, ընդհակառակը շինութիւններ յառաջ կը տարուէին: Սօֆ ըսուած հիւտուածեղէնի էմտիւքրի մը կար, որ այս ֆաղաֆին մասնայատուկ էր: Հայերը մեկնելէ վերջ տմէն ինչ կորաւ. հիմա մեռած գիւղ մըն է միայն:

Յետոյ գիւղէն դուրս գտնուող հսկայ ժայռերը եւ անոնց մէջ ֆարայրները պտըտեցայ: Անցեալին, ասպատակներու վտանգէն փախչելով այս ֆարանձաւներուն մէջ ապաստանած էր ժողովուրդը:

Այցելեցի նաեւ պապերու շիրիմները, որոնք գրեթէ ֆանդուած էին: Հոս հոն մտտուած տապանաֆարերուն վրայ դեռ կը կարդացուէին անուններ ծանօթ հայ գերդաստաններու, իբր վկայ անցեալ փառաւոր իրականութեան մը: Բայց ցարդ ասոնք ալ անհետացած ըլլալու են, ինչպէս միւս կոթողները:

Մեծ մօրմէս շատ լսած էի Ստանոգի մասին․ ի միջի այլոց կը պատմէր Հասան անունով հրէշ թուրքի մը մասին։ Այս այցելութեանս անոր որդւոյն Ալիին տունը հիւրասիրութեամբ։ Ալին, մօրաբոնջ տղուն մախկին բարեկամ, կէս ազա մը դարձած էր․ ունէր երկու կին, որոնք շատ հաշտ կ'ապրէին նոյն յարկին տակ։

Պապերուս հայրենիքին ու իմ ալ ծննդավայրիս, Ստանոգի այցելութիւնս եղաւ առաջինը եւ վերջինը։ Յաջորդ օրը հեռացանք գիւղէն, միշտ ետիս նայելով եւ երեւակայութեանս մէջ պատկերացնել ջանալով թէ անցեալին ինչպիսի՜ գեղեցիկ վայր մը եղած ըլլալու է։ Ահա իմ տպաւորութիւնները աւերակ Ստանոգէն։

Ձեզի ջերմագին կը մաղթեմ յաջողութիւն Ձեր այդ դժուարին ձեռնարկին մէջ։

ՏՕՔԹ․ ՅԱԿՈԲ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ

ԽՈՂԵՄ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հետեւեալ դրուագը կու տանք Տօքթ. Արիստակէս Գարազաշեանի՝ իր հայրենակիցներուն հանդէպ ցուցաբերած հոգածութեան ոգիին առ ի գնահատութիւն: Տօքթօրը՝ Էրզրումի Եէնի-Քէօյ-Բըրթընի զինուորական բժշկապետը ըլլալով՝ այդ շրջաններուն Տէքօվիլ գծին վրայ աշխատող հայ զինուորներուն մեծ օգտակարութիւն ունեցած է:

Այդ բանուորական գունդէն երկու հայեր, մին Ստանոգցի Միսակ Փարատեան՝ միւսը Թօքաթցի կարապետ Մօշեան, պարտականութիւն կը ստանձնեն իրենց գործակից Թուրք զինուորի մը դիակը իր ծննդավայրը Էրզրում փոխադրել գոհացում տուած ըլլալու համար մեռեալին վերջին փափաքին: Առանց հաշուելու թէ ինչ վտանգաւոր հետեւանքներ կրնար ունենալ այս ձեռնարկը իրենց պէս երկու հայու բեկորի համար, կը սկսին նախապատրաստութիւններ կատարել:

Այդ միջոցին բարեբաղդաբար Տօքթ. Գարազաշեանի կը հասնի լուրը եւ զանոնք իր մօտ կանչելով կը խրատէ ետ կենալ այդ վտանգաւոր մտադրութենէն:

Յետոյ՝ քաջալիբելով իրենց ընկերային ծառայութեան ոգին՝ տօքթօրը պաշտօնական արտօնադիր մը կը կարգադրէ եւ երկու հաւատարիմ հայերը Թուրքին դիակը կը փոխադրեն մինչեւ պահանջուած տեղը: Այսօր այդ հայերը սրտի անհուն գոհունակութեամբ եւ երախտագիտութեամբ կը յիշեն Տօքթ. Գարազաշեանի այն իմաստուն ծառայութիւնը որով իրենց կեանքը անտեղի փորձանքներէ դերձ մնաց այդ խիստ տաժանելի ճամբորդութեան ընթացքին:

Գրի առաւ հայրենակից ՅՈՎՀ. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ՏՕՔԹ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ
Նախկին գիմուորական բժիշկ Էրզրումի
մէջ, 1922 թուին. ճերկայիս
Թեհրան կը բնակի

ՅՈՎԽԱՄԱՆՍ ՍԱՐԱՓԵԱՆ
Երբ շոգեկառփի պաշտօնեայ էր
1921-ին, Էսկի Շէհիր:

ՍՏԱՆՈՋԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝ ԹՕՊՊԱՇԷՆՑ ՆԱԶԵՆԻԿ ՀԱՏԱՅԻՆ ՇԵՏ

— Նազեմիկ Հատա, մեր կեղը ի՞շպէս վախիտ կ'անցունեմք:

— Վախիտը թէզ կ'անցունէր. շա՛կեղիք խըզմէք ունեմք. շաբաթին մէջը լաթեր ուլանալ, կարկըտան ալնել, ուտելու էփել, չորապ հոյսել, օրօկ մանել, կուլութնուս քերելու վախիտ չիկարեմք ունեմք: Շաբաթնօրը տուներնուս տակէն վերայէն քիթէմք անեմք. կիրեկի ֆահա՛նը վեմք քը՝ ճը՛նը վեմք էրֆէնտէն ժամ կ'երթայանք. կէսօրէվէնտէն էկող գալող կըննար, եատա մենք խըսըմի զավումի տուն կ'երթայանք: Պահարին կը՛ծէր էգիստաներին պաղճաստաներին խըզմէքը: Ամառը երեք ալլըի էգիստաները պառկել կ'երթայանք. կեղը մարդ չը մնար ալայնատա էգիստաները պաղճաստաները կը վայթըվեմք: Եարաչները զամ զատեփէք չիկիտեմք, զավումով խըսըմով կը ֆաղընվեմք կուտեմք, կուխումեմք, ֆէյֆի վախիտ կ'անցունեմք. տօն ակամօր ամէն պան իր վախիտին կէօրէ կ'այնեմք աթատան տէտէտէն իշպէս տեսածեմք: Այստեղ (Ֆրանսա) ամէն պան փոխուած է, տօներուն անունները պիլէ պաշղապաշղա է:

— Տօներուն պանտերտանքներուն ի՞շ կ'այնեմք:

— Տօնին խաչճուրա կ'ասեմք. ալայնատա մէյմէկու իշնուր Ծնունդ կ'ասեմք. պիգտիյները մե՛ծերին ծերքը կը պա՛նեմք, պանտերտաֆէն եարաչ հասնիքները կ'այնեմք. ինչոր տասնը հինգատ հարսը մէյ մէկու ֆով շարուածը տեսածէմ ժամին մէջ:

Պանտերտաֆին շէտիտ շէտիտ օյիններ կ'այնեմք, աշխանայէն ուտելուստաները պակին զօնուրաստաները կը փախծուեմք. թուրա կը խաղայան, քէօշմէնի կը ֆաշեմք, չախմախ հալվա կը կախեմք ճըլըզներուն. հալվան չուանով միհէտ տէյնէկի ծայրը կը կախեմք, պիգտիկընա ծերքերը էնսէն տըրած՝ պերանով կը խըլլէրծ տէյնէկը պըրնողը վեր վեր կը ֆաշէր, պաղընա կուշկուրի կուտորը ալուրի մէջ կը քախտէյան հալվային տեղ կը կախեմք. այն վախիտը շատ վեր չէյան ֆաշեր, պիգտիկը խածածին՝ ֆովի կեցողները կը խընդայան. պիգտիկը մօհօզ կուլար, սօյնայա կը խաղուէր:

Անտէհէնտէն կուրուզ կուտուրտումը կուգար. ժամ կ'երթայան, այնտեղը կուրուզ կը պածնեմք, հաւկիթ կը ֆաշվեմք: Այս տօներին խընամիստաներուն, խըսըմներուն տավէք կ'այնեմք:

Ամառը Աստուածածինին էգիստաները կ'երթայան, խաղողը, ծըմերուկը, ֆէլէկը եղած կ'ըննանեմք չէյին ֆէնարը կուշնէյան ծույ կը պըրնեմք, թէգէ թէգէ կըրակին վերան կը խորվեմք:

Մենք էգին պաղճուր ունեյանք, մի հէտէ պիգտիկ հաւուզ կար. ծըմերոյները այդ պաղճուրին մէջ կը ձգեմք. եքֆի տանակը խօյթէրնը վերէն վար կը ճայթէր: Խաղողնուս, ծըմերոյնուս շատ անուշ կ'ըննար. շա՛կէլիկ կը ցանեմք, ալայնումա կը պածնեմք:

Սօյնա աշունքին խաղողները կը ֆաղէանք, պաղ պօզուփին տուն կուգայանք պէ՛մէզ կ'եփէանք, կինի, ըրախի ֆահանէանք:

Շա՛կիլէ մեղու ունէանք, էս քօպպաշենց տունը հարս կընացինը հէյրիւ եռուսուն հատ մեղու ունէյան. հէ՛մէք զըյամէք մերդ կ'առնէան: Պահարին մեղուստանները օղու կուտայան, ամէն տըրացիները տանէս կ'ելէան եւոր էրքալը տեսնումք տէյի: Սօյնայա մեզի խապար կուտայան, կ'երքայանք մէ հէտ սէլէյի մէջ կ'առնէյանք:

— Մօ հօֆա ուտելուստաներուն համար ասա, ի՞նչ կուտէաք:

— Ուտելուստաներուն շէշիտները կ'եփէանք: Ան տեղը տումակի եղ ունէանք. (տումակը զօյինին էգին է). անտեղի զօյիններին էգին աստեղի զօյիններին էգին կիպի չէր. անդատար խոշոր կ'ընմարքի պազըստանները չիկարէան կայլէան. անդատար ծարն կընմարքի, ինչոր հինգ նիւկիւ տումակ ունեցող տավարներ կայան. զօչերունը տաս նիւկիւ կընմար: Այդ տումակին եղը արդարի եղի հետ կը խառնէանք, շատ համով ուտելուստաներ կ'եփէանք, հալվա, խօշմէրիմ, կէօզլէմէ, պէօրէկ, բախլավա, զա՛լը բիլաւ, քաս ֆէպապ, պատըլմանին, քուքումին, փասուլեային՝ միսո՛վը կ'ուզես, մըսա՛ղա՛ն կ'ուզես, տօլմա՛ն կ'ուզես: Մանքի կը շինէանք, չամանովա շա՛կիլէ ուտելուստաներ կ'եփէանք, եօղու եօղու կուտէանք. անդատար համով կ'ընմար ֆի՛: Հիմա պէրանէս ճուր էկաւ, ի՛նչ ասիմ, տօլ՛ու է տահա, ամմա մի՛կէս էլած է:

Հէմտէ անտեղի տավարին միսը շատ համով կ'ընմար. միսերնուս պօլ էր: Հավանուս, ճուրէնուս շատ աղէկ էր. ի՛նչ ուտէանք նը եարամըշ կ'ընմար: Էս էգինուս ըրգատ կը տանէյա, մօհօֆ կօրկօտ կ'եփէա, մօհօֆ քան կը շինէա, մէ՛ֆանահատա տարըխ կը տանէյա, կուտէան ունչոր եուրկուն կը պանէան: Պազըստանները կայանքի չորս հատ գէյքիւն, մօհօֆ մածուն, էրկու հատ խաշած հաւկիք, էրկու հատ սողան կ'առնէյան կ'երքայան էրֆէնվէն, ինչոր եուրկուն պան կը պանէան, եուրկունընա խաղ ճընչելէն տուներնուն կ'երքայան:

— Փայտ ունէյա՞ք. ի՞նչ կը վառէաք:

— Փայտ շատ չունէյանք. էգիստաններէն, ծառերին չորցածները, տունկերը կը հօտէան, այնոր հորթոտները: Մէմընա, ամէն տուն կով, կովէշ կունէնայան. ամէն էրֆէն էղած կույին երդի մէջ կուկուլօրէանք, պատերը կը փա՛ծունէանք, կուչորնար: Էյէր շա՛կիլէ ֆաղընվէրնը մաղի զասնախով ֆէրմէ ֆահանէանք կուչորցունէանք, այտոնց վերան էփած ուտելուստաները շատ համով կ'ընմար, էս շատ խաղ կ'այնէյա:

Ծըմերընա եապան օվայի չըքախները մէշէյի փայտ, փայտի ֆէօմիւր կիպերէան, մէկ ֆանի պեռ կ'առնէանք, մօհօֆ գօպային մէջը, մօհօֆա մանգալին մէջը կը վառէանք: Անտեղին ծըմեղը շիտէքի կ'ընմար, ֆիւրսիւ կը տընէանք. ծըմեղը կը ֆաղընվէանք, շօղ շօղ կը նըստէանք, սիսեռէ, ցերէնէ զավըրզա կը շինէանք, միսիւր փաթլամըշ կ'այնէանք, ալքը չէյէրի, քուքումի, ֆէլէկի կուտ զավուրմուշ կ'այնէանք, ֆիւրսիւյին վէրան կուլլէանք.

պազընա ազէյ պանֆ ըշողներ կ'ըննայան, հէմ կուտիյան, հէմտէ պանֆ ըշողին պերանէն վայր կը կախուէան:

— Է տուն չիկիտէ՞սը այն պանֆերէն, մէ հկտ չի կարե՞ս ասէսը մեզի:

— Ի՞նչ ասեմ, մի'կէս շատ պանֆեր էլած է. կէցի, էյէր մի' կիս գանը մէ հէտ ասեմ:

Էսպատիկ էյանը օդորմած հոգի նէնէս ինծի մի հէտ պանֆ կ'ասէր, այն պանֆը ծեզի ասեմ.

— Մէյ կացել է, մէյ չէ կացել է, մէ հէտ նէնէ, մէ հէտ տէտէ կացել է, այտօնֆա մէ հէտ տըզա ունեցելին էզէլ է. այդ տըզան խեռու տեզ դուրպէք կ'երթայ: Մէկ օր մէ հէտ ֆուխարէ կուգայ հաս կ'ուզէ. մէյ կուտոր կուտան: Էրթէսի օրը նորէն կուգայ. դայլը ալըշմըշ կայնէ ամմէն օր գալ կը կը'ծէ: Մէկ օր ա նէնէն կասէֆի, կեցիր, այսօր պիտէ էփէլիմ մէ հէտին մէջը մօհօֆ ազու խառնեմ այ մարդուն տամ, կի մեռնի մէ մընա չուգալ: Ասածին կիպի պիտէն կ'եփէ, մէջը ազու խառնածը ֆուխարէյին կուտայ, այնա հէմէն չուտեր, ծոցը կը տընէ կ'երթայ:

Այդ արա այտոնց տղան դուրպէքէն ետ կուգաֆէն ճանպաֆին վիրան այդ ֆուխարէյին րասք կուգայ: Շատ անօթեցած է եզէլէ, կայլիու հալ չունի եզէլէ, ամա՛ն, ինծի մէյ կուտոր հաս տուր կ'ասէ: Մուրասկանը ֆա հայի ֆի այդ տղան իրմէն անօթի է, ֆա հանէ ծոցի պիտէն այ տղային կուտայ. տղան կերածին կիպի կը մեռնի: Մէ մընա խապար կուգայ ֆի տղանոսը ճանպաֆին վերան մեռած է տէյի: Ուրթէլին կ'երթան կիտիսնուն ֆի իրաւէն իրենց տղան է. կէննէրկին ինչէն էզած է տէյի. մէ մընա ֆա հային ֆի իրենց մըրասկանին տուած պիտէյին կուտորը տղային ճէնկին մէջըն է:

Նէնէն մագերը կի փետտէ օրի՞ այնի տէյի: «Եով ի՛նչ այնէ նը ինֆ իրիկի կայնէ», կ'ասէր նէնէս:

Իշտէ էգաս ազէկ ազէկ վախիտներ կ'անցունէանֆ ինչոր հիւրիւյէքին տարին: Ե՛ր ֆի հիւրիւյէքը իլան եզաւ նը մեզ մարդերը ասին ֆի այսօր տապանէն մէ պէտ Զարան Օզու էլլել է ասին. ասագնուն կիպիյա եզաւ, ալայմատա էսկէրի, մէնֆիի կընացին տարմատազըն էզանֆ, տուներնուս տեզերնուս ձգեցինֆ, բէր բէրիշան եապան մէմլէֆէքներ տազըլմըշ էզանֆ, սէպէպ ըննողին աշֆերը ֆէօր ըննա:

Ֆախաք նորէնա Աստուծու փառֆ տանֆ ֆի նորէն ամէն պան ունինֆ, տուն տեզ ալայ պանով ըրահաք ենֆ. տօզրուսու աստեզը աշկիդ վերան ունֆ ունիս ասոզ չիկայ, գիշեր ցերէկ կընա օկօ սէրպէսնէ. տանիկին վախը չիկայ: Տօզրուսու Ֆրանսան իր միլլէքին իշպէս ֆահայինը այնէգանա մեզի ֆա հայի. էխթիյարներին այլըխ կուտայ, հիւան'ներին հաքաեանէն պէտաֆա ֆահային: Ես'ւր տեսած էյանֆ էգաս պան. նանֆէօր չըննանֆա մէկ ուտենֆ տաք փառֆ տանֆ Աստուծու:

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ ՄԸ՝ ՍՏԱՆՈՋԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Օկոցե՛ք ալայնուտա ճըլըզ ճընալը քաղընվեցե՛ք քովիս նըստեցե՛ք ծեղի պան ասելե՛մ: Էրեկ գիշեր էլածիս մեջ մեր կեղը կընացած էմ էզելե, տանիյ-նեքին մախլան վերի ախպոյրին քովընէա, հեօփիւմէքին թարափը կընացի. մեմընա անդիէն եօթ ութ հատ մեծ մարդեր կուգայան, այտոմֆ միւտիւրին վեփիլը Ռափաէլ էփէնտին, պէլէտիյէ րէիսի հօտէ էփէնտին, քեաթիպներ Պետրոս էփէնտին, Կոննիկ Օզլու Գէորգ էփէնտին, օրման մեմուրը Արսէն էփէնտին, Ռեհի մեմուրը Էրթիւն էփէնտին, Ղա՛զըմալէնց Կիրակոս էփէնտին, Աւագ օզլուէնց Էրթիւն էփէնտին, Թահսիլտար Կարապետ էփէնտին. հէր հալտէ պան մը կար, պարսէն պարսէն կը խօսէյան կար, տալմիշ էզած էյան ինծի չի տեսամ:

Անտէ հէնտէն իլէվէնտէնց տունին քովէն անցայ Ղա՛զըմալէնց տունին քովի մեշտեղի սօխախը մըտայ, Սառա տունտուն տունին վերան կայնած էր. ինծի տեսածին կիպի «եմ՝ւր կ'երթաս կուր էգաս» ասաւ. էս ա ասիփի նըստելէն պէզըրցա հանցա ինչոր եօզվիքը էրթալէմ, էսա կ'ուզեմ էրթալ փախաթ շատ հեռու է, եօրումուշ կայնէմ, հէմտէ ճըլըզները հիմա վարժատունէն կուգան, տուն պայրը կընա Ասուած անտեղ պառկեղներին հոգին լիյս այնէ ասաւ:

Մօհօֆա կընացի Վարդոյի տէտէին տունին քովէն անցայ. կիտէ՛ք այնոր տղան Փօմոր շէհրի մեր կեղացիներին միութեան աղան է. այնոնց տունին տէմը Ղասապէնց Սօֆիկին տունը կար, եուր է տղան Կարապետը Վալանսի պօմպարտըմանէն եարալանմը էզաւ. քիշ մնաց կը մեռնէր կար: Այդ օրը շիտտէթլի պօմպարտըման այնած էան Ամերիքացիները, Կենտրէին վերան ճըզենմ կասեմֆէն տուններին վերան ճըզած էան պօմպան, այնա հայերին մախլան, ատտեղ շատ հայեր մեռան, մեր Ստանզգի Գըսօզլու Ակոբին կըմիկը, աղջինը, տղան, հարսը, երկու տարուան թուր, մեհէտէ վեց այլըխուա ունէան, պօմպարտըմանին ալայնատա ծակը կոււմուննուն. Ակոբը պաշխա ծակ կոււմուննու, հարսը եիւշ կը մընա, ծակին պերանը կը մընա վեց այլըխուա ճըլըզով, պօմպան թախ այդ ծակին վերան կիյնի եուսուն վա՛ծուն հոգի ալայնատա կի մեռնին: Այդ ճըլըզը հավային զուվէթէն դուրս կը թըռչի. մախսումը եէթիւմ կը մնայ. տէտէնա սոյնա Հայաստան կընաց, ճըլըզը Բարիզ տայիին քովը մեծ՝աւ եուր է Մայաս Օզլուէնց Խտէքանը կայա: Այդ օրը Կզմէս էփէնտին տղան Գալէլը, պաշղա օր Ղեռնդը: (Վարժապետեմ), Մայասէնց Նշանը այդ վախիտներին էգադ զագէյով մեռան:

Համիին սօխախը հասած չահասած իշ տեսնում քի հիւրիյէթը իլան էզած է տէյի պաղըրմըշ այնեյէն կուրթէան կար. հէր հալտէ պան մը կար ասի հեօփիւմէքին ագաները մեհիսի կ'երթայան կարնը: Այդ արատա ալայնատա կեցան. ի՞նչ կա իշ ասելէն, մէ մընա ասին քի Գա՛վէլէնց Գա՛վէլը ընկած մեռած է վագըրտած վախիտը. գավալըն զալպ հաստալըզը ունի էզել է: Մօհօֆա կընացի Քէսօզլուէնց, ազուէսէնց, թըրըսլաէնց տուններէն տէն փաթատեօզլուէնց տունին տէմի սօխախէն վայր ըջա, Թեփէնդէնց Մարթային

տունին ֆովէն կենտրէէն անցայ. տէմի ախպոյրէն պազ ճուր խումեցի: Այս-
տոր տակը Զա'տիա Սերգիսին պաղջան կար, փիշնէն եղած էր, մօհօֆ փիշնէ
ֆաղեցի. նորէն կենտրէէն անցայ Քէլ Իստիքաննեց տունին ֆովէն անցայ
Նէնէ Պաղտէրին տունին տակը հասայ. Ի՞շ տեսնում, ֆէօշէ պաշըն տօ'տօ-
լու մարդ կար, աղջիններ, տղաներ, չէյին ճուրին մէջ մէյ մէկու վերայ ճուր
կը ֆաշէյան, ալայնա սըմսըխլա եղածէան: Այդ օր Վարդավառ է եղելէ:
Աստեղ մէհէտ սամդ կար աշումֆին էհալին իրենց կորկոտը եարման այդ
սամտին մէջ կը ծեծէան. Վարդավառին ա կինի կուլլէան, էրթոզ կալոզին
կինի կը պաժնէան: Մէխընա խալծուկով կինի առնողը էկաւ, Թօպաշ նէնէն
էրկու խալծուկ պերաւ: Այնուց կինին շատ աղէկ կըննար, Ղարալէօզի էգիս-
տանների խաղողին կը շինէյան: Մէյ կավաթ խումեցի, մէյ կավաթա, մէյ
կավաթա, կուլուխիս դառնալ կը'ծեց: Ամաստաս Ակօրը, Տէլի Կէօզը, Թօպ-
պաշէնց Ակօրը զօլէրէս պոնեցին նըստեցուցին, ամա շատ չի կարցա կէ-
նայա. անտէհէնտէն Պօգօէնց տունին ֆովէն Վարդաբէնց հետ Ղուլուզու-
լուէնց տուններէն անցայ շեպտակը կընացի, այնտեղ տղաները աղջիկները
թօփ կը խաղայան կար. իմ կուլուխիս կը դառնար զարասայնիֆի շեպերը վե-
րաս կործուկէան, հէմէն չէյին ֆէնէրը ըջայ կուլուխիս ճուրին մէջ խոյթե-
ցի, մօհօֆ սէրիմէմիշ եղա:

Սոյնա Զաղաթէլինց, էսկիէնց տուններէն անցայ Զախըր Օզլուէնց կար-
կարին տունին ֆովէն անցայ, եւր է այնոր պիգտիկ տղան, հարսը Քլամար
ասուած տեղի տուններով ծակին մէջ դաիպ եղան, աղջիկնունա օթօմօպիլի
զազէյով մեռաւ: Մօհօֆա կընացի խոզվիֆը հասայ մէկ ծունկ տօվա այնի:
Անոր ֆովի Ալօզ Օզլուէնց տունին ֆովէն անցայ եւր է այնուց աղջիկին
աղջիկը Բօզի Արմէն կ'ասեն, թէաթրօնբու մէջ փրանսըզնա հայնա երգեր կը
նընչէ: Այն տեղէն անցայ Զօլախ նահապետին ազըլին ֆովէն վայրի ախպոյրը
կընացի ճուր խումիլէմֆէն գարթեցայ:

Այս նամակները եկած են Գամատայաբնակ մեր հայրենակիցներէն՝ Յովհան-
նէս Սարաֆեանի անուան. Հայաստանէն՝ Գրիգոր Գապգեմալեանէ, Պուլ-
կարիայէն՝ Գէորգ Գապգեմալեանէ ու Գէորգ Ասլանեանէ, ինչպէս նաեւ Ստա-
նօզի բարբառով գրութիւններ, խօսակցութեան ձեւեր ու պատմածքներ, հա-
տորիս հաւաքիչ՝ Տիար Կարապետ Թերզեանի անուան: Ուրախ ենք անոնցիւ
մաս մը յիշատակել հոս, որպէս պատառիկներ մեր հայրենի հնաշխարհէն:

ՑԱՆԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ

Նոր ֆրանկ		Նոր ֆրանկ	
ՓԱՐԻԶ			
Յարուքիւն Քէօսէեան	1000	Յակոբ Սիմոնեան	20
Յովհաննէս Տարագնեան	1000	Գրիգոր Ալիքսանեան	20
Գեղամ Պօյանեան	500	Վահան Զպուգեան	20
Յակոբ Տէր Թումանեան	500	Կղեմէս Օհաննեան	20
Յովհաննէս Սարափեան	500	Ժորժ Ասատուրեան	20
Գէորգ Հանի Դանիէլեան	1000	Կղեմէս Ալիքսանեան	5
Անդրէաս Պօյանեան	300	Կարապետ Գահվէնեան	10
Կղեմէս Տէր Թումանեան	300	Կղեմէս Փափագեան	10
Յակոբ Ալիքսանեան	200	Խաչիկ Ճըրըգեան	150
Կարապետ Գարակէօգեան	200	Ստեփան Պալապանեան	100
Գրիգոր Հանի Դանիէլեան	250		
Ռաֆայէլ Գասպարեան	200	ՓՕՆ ՏԸ ՇԷՐԻ	
Դաւիթ Գասապեան	100		
Թորգոմ Թիւրքմէնեան	100	Ստեփան Թիւրքմէնեան	400
Գէորգ Թումանեան	100	Արիս Խաչատուրեան	250
Կարապետ Քէօսէեան	100	Կարապետ Զիտէմեան	50
Կղեմէս Ղազարոսեան	100	Կղեմէս Գասապարեան	50
Գաբրիէլ Փարատեան	100	Սեդրակ Հանի Ստեփանեան	35
Միսակ Փարատեան	100	Կղեմէս Ասլանեան	30
Խաչիկ Խաչատուրեան	100	Յակոբ Զիտէմեան	30
Անարոնեան Ընտանիք	100	Յակոբ Հանի Ստեփանեան	20
Սարգիս Մկրտիչեան	100	Երուանդ Միմասեան	20
Յովհ. Հանի Դանիէլեան	200	Յովհաննէս Անարոնեան	20
Կղեմէս Կոնստիկեան	100	Կղեմէս Գասապեան	15
Կղեմէս Տաղլըեան	50	Կարապետ Սիմոնեան	15
Կարապետ Հանի Դանիէլեան	50	Ռուբէն Զաքրեան	20
Օհաննէս Սիմոնեան	50	Գրիգոր Մոմնեան	10
Վահան Տէմիրճեան	50	Սարգիս Մէլիքեան	10
Վարդգէս Փարատեան	50	Էսամ Սալքանեան	10
Ստեփան Սիրումեան	50	Յակոբ Մըկըրեան	10
Մկրտիչ Զարիկեան	50	Յակոբ Սիմոնեան	10
Յակոբ Իշխանեան	50	Սրբուհի Եալըմըգեան	10
Յակոբ Ճըրըգեան	50	Դաւիթ Սարափեան	5
Ժագ Մուրատեան	30		

ՎԱԼԱՆՍ		Նոր ֆրանկ	ԼԱ ԹՈՒՐ ՏԻՒ ՓԷՆ		Նոր ֆրանկ
Կարապետ Թերզեան		200	Կարապետ Կէօտէեան		
Պետրոս Թերզեան		100	(Էկիւլիէնց)		300
Պօղոս Հարոնեան		100	Ստեփան Սիմոնեան		30
Գաբրիէլ Սինապեան		10	ԿՐԸՆՕՊԼԸ		
Նուրանի Մայասեան		50	Խորէն Աւագեան		250
Որդիք Դ. Վարժապետեանի		50	ՄԱՐՍԻԼԻԱ		
Նշան Յակոբեան		50	Կարապետ Մէհլէմեան		30
Յակոբ Պէտէշեան		50	Կարապետ Վարդերեան		40
Դաւիթ Սինապեան		50	Յարութիւն Մէհլէմեան		20
Յովհաննէս Պէտէշեան		50	Վառվառ Տաղիւսեան		15
Գէորգ Սինապեան		20	ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳ		
Պազիլ Թիւրքիւնեան		10			Տուար
Յովհաննէս Գապագեան		25	Տիկ. Ալիս (Օտեան)		
Գրիգոր Տաղլեան		20	Գասպարեան		200
Յովհաննէս Կոնճիկեան		20	ՔԱՆԱՏԱ		
Յարութիւն Գապագեան		20	Կիրակոս Եւ Մարի Սարափեան		40
Դաւիթ Գըրըմլեան		10	Տօֆ. Յակոբ Գարակէօզեան		25
Յարութիւն Սէլվիեան		10			
Կարապետ Գասպարեան		40			
Գէորգ Տարագեան		20			
Կոնճիկ Գասպարեան		5			
Գէորգ Նահապետեան		5			
Կարապետ Թիւրքմէնեան		2			

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՅԱՒԵԼ ԵԱԼ ՑԱՆԿ

Ն.Ֆ.			
Ատէլ Պալապանեան	20	Կարապետ Պօյանեան	50
Կոնճիկ Մուրատեան	30	Յովհաննէս Մուրատեան	50
Յարութիւն Մուրատեան	50	Նազարէթ Քոստեան	60
Գաբրիէլ Պալապանեան	50	Կիրակոս Պօյանեան	100
Յովհաննէս Փարատեան	50	Ստեփան Պալապանեան	100
Յովհաննէս Մաթէոսեան	50	Յովհաննէս Գարակէօզեան	100
Դաւիթ Հալոմեան	50	Խաչիկ Չըրըզեան	150

ROSY ARMEN et COMPOSITEUR INTER. ARAM KATCHATURIAN

Rosy ARMEN connut la plus belle consécration de sa carrière... lorsqu'un vieux monsieur, arrivé de Moscou, annonça que le grand compositeur Katchaturian avait décidé d'écrire pour la première fois de sa vie, une chanson, que le thème en serait la mer noire, et qu'il ne voulait pas d'autre interprète que Rosy Armen.

Rosy Armen en pleura de joie comme une enfant... que ce fut à elle qu'ait songé le célèbre compositeur de «La danse du sabre», quel conte de fées.

Un conte de fées qui se matérialisa à Moscou, la veille de Noël, lorsque devant le public de la salle Tchaïkowsky, Rosy Armen chanta pour la première fois du «Katchaturian».

HISTOIRE de STANOZE

Texte de GARABED TERZIAN

Traduction et mise en page de KRIKOR AFARIAN

AVANT-PROPOS

Quand nous nous proposons d'écrire l'histoire de STANOZE, notre chère terre natale, et de donner aux lecteurs de notre LIVRE DE SOUVENIRS, certains renseignements relatifs à la vie, aux us et coutumes de nos ancêtres, nous avons, par la même occasion, jugé utile de tracer à leur intention un bref aperçu de l'histoire du peuple Arménien.

ORIGINE DU PEUPLE ARMENIEN

Plusieurs historiens se sont occupés de l'origine du peuple Arménien. Quelques-uns pensent que les Arméniens, appartenant à la race aryenne, ont pénétré en Arménie, venant du Caucase, du 25e au 20e siècle av. J. C.

Mais les historiens et linguistes allemands Henrich Hubeshman, Herman Harey et Sherayder, ayant démontré que la langue arménienne dérive de la branche linguistique Indo-Européenne, ont insisté sur la théorie de venue des Arméniens du côté de l'Europe. Cette dernière hypothèse est d'ailleurs confirmée par les historiens grecs Strabon, Saint-Eustache et Diogène Laërce. Ces historiens qui ont vécu dans les premiers siècles de l'ère chrétienne, relatent que les Armènes avant de s'infiltrer en Asie Mineure, ont vécu en Thessalie et en Thrace où ils avaient fondé une ville du nom d'Arménion et le cours d'eau arrosant cette dernière portait au début le nom d'Araxe.

LES ARMENES EN ASIE MINEURE

Les Armènes, apparentés avec les Phrygiens, ont émigré avec eux en Asie Mineure au 12e siècle av. J. C.

Etant les principaux alliés des Phrygiens, ils ont fondé avec ces derniers dans leur nouveau lieu de résidence plusieurs villes dont les principales étaient: Iconium (Konia), Angora, Troie, Gordium, Pessinounte, etc.

Les Armènes ont longtemps vécu avec les Phrygiens et, ce n'est qu'après la défaite de ceux-ci par Crésus, roi de Lydie (8e siècle av. J. C.) qu'ils se sont dirigés vers les pays de l'Est.

LES ARMENES AUX PAYS DE L'ARARAT

Donc, après la défaite des Phrygiens, leurs alliés les Armènes, ne voulant pas se soumettre à la nouvelle domination Lydienne, ont émigré vers les pays d'Ourardou et de Nayiri qui s'étendaient de l'actuelle région de Sépastia (Sivas) jusqu'aux confins de Yérépouni (Yérévan). Dans cette nouvelle résidence, ils sont désignés par le nom de Pruk-Armènes.

Les Armènes étant, par leurs aptitudes et leur civilisation, supérieurs aux peuples indigènes, en l'espace de très peu de temps, ont assujéti tous les éléments autochtones, en leur imposant leurs mœurs et coutumes et leur langue.

Bientôt, les anciens pays d'Ourardou et de Nayiri ne furent plus désignés par les étrangers que du nom d'Arménie et tous les peuples qui y habitaient des Armènes ou Arméniens.

Aux 7e et 6e siècles av. J. C., le roi de Perse, Cyrus et ses successeurs ont, à plusieurs reprises, envahi le pays des Armènes et, chaque fois, se sont heurtés à une forte résistance.

PREMIERE INSCRIPTION AU SUJET DES ARMENES

Au 5e siècle av. J. C., Darius 1er ayant fait la conquête de toutes les contrées de l'Asie Mineure, étendit sa domination sur tous les pays, y compris Ourardou et Ararat-Minnie, peuplés principalement par les Armènes.

Parvenu au faîte de sa gloire et de sa grandeur et, pour commémorer le souvenir de toutes ses conquêtes, Darius a laissé une longue Inscription sur les rochers de Béhistouni. Dans cette inscription est mentionné le nom d'Ararat-Minnie ou Arménie.

A partir de cette époque, le peuple d'Ararat-Minnie est désigné dans les annales des peuples étrangers sous le nom d'Armènes.

Trois siècles après leur infiltration en Ourardou et Nayiri, les Armènes avaient réussi à se faire connaître comme une nation distincte.

Cependant chez eux, dans leur vie intérieure, les Armènes se nommaient Haï. Mais les étrangers les ont toujours appelés des Armènes.

13e ET 18e SATRAPIES

Darius 1er avait divisé son immense empire en plusieurs satrapies (gouvernements régionaux). La 13e satrapie comprenant la région du lac de Vane et la 18e satrapie, la région de Sépastia (Sivas), étaient sous l'administration des Arméniens et jouissaient d'une position toute privilégiée par rapport aux autres satrapies de l'empire perse.

Ce système d'administration fut en vigueur jusqu'en 331 av. J. C., quand l'empire de Darius fut disloqué par les armées victorieuses d'Alexandre le Grand. Toutes les satrapies, au nombre desquelles l'Arménie (13e et 18e satrapies) passaient sous la domination du grand Macédonien.

L'ARMENIE, ROYAUME INDEPENDANT

A la mort d'Alexandre (323 av. J. C.), plusieurs satrapies proclamèrent leur indépendance. Suivant cet exemple d'émancipation, l'Arménie se déclara indépendante et, un de ses anciens satrapes, le prince Yervante, fut proclamé roi des Arméniens, en 323 av. J. C.

LA DYNASTIE ARDACHESSIENNE

En 190 av. J. C., après l'avènement d'Ardachesse 1er, les Arméniens, poursuivant leur plan d'expansion, firent plusieurs guerres contre les pays voisins qu'ils annexèrent un par un.

Plusieurs villes surgirent dans le nouveau royaume, au nombre desquelles Ardachade, du nom d'Ardachesse, qui fut la capitale de la dynastie Ardachessienne.

Ardachesse 1er eut des successeurs dignes de lui, car Ardavazte 1er, Ardachesse II, Tigrane 1er, portèrent encore plus loin les frontières du royaume qui fut dans une prospérité sans précédent et brilla d'un vif éclat.

L'EMPIRE ARMENIEN DE TIGRANE II

Mais c'est sous le règne de Tigrane II, surnommé, à juste titre, le Grand (95-56 av. J. C.) que l'Arménie atteint au sommet de sa gloire et de sa puissance.

L'Arménie de Tigrane II s'étendait de la mer Noire jusqu'au Jourdain, en Palestine, et de la mer Caspienne jusqu'au golfe d'Alexandrette, sur la Méditerranée et jusqu'en Cappadoce, en Asie Mineure. Elle avait pour capitale Ardachade, bâtie en 180 av. J. C. par Ardachesse 1er.

Mais pour mieux tenir les rênes de cet immense empire, s'étendant du Caucase à la Méditerranée et de la mer Noire jusqu'aux confins de l'Egypte, Tigrane II voulut avoir une deuxième et plus grande capitale.

FONDATION DE TIGRANAGUERTE

C'est à cet effet qu'en l'an 77 av. J. C. il fit rapidement jeter les fondations de la grande cité de Tigranaguerie, située non loin du croisement des frontières actuelles de la Turquie, de l'Iraq et de l'Iran.

L'historien grec Appien rapporte que Tigrane II transporta la population hellénistique de plus de dix villes de la Cilicie et de la Cappadoce, au nombre de 300.000,

dans sa nouvelle capitale et dans d'autres villes de son royaume. D'autre part, il ordonna à la noblesse féodale de bâtir des habitations superbes dans Tigranaguerte.

La nouvelle cité fut entourée de remparts si épais qu'on y avait construit intérieurement divers dépôts de munitions et de vivres.

Au centre de la ville se trouvaient le palais royal et les grands immeubles d'utilité publique: théâtres, palais de justice, cités des Jeux Olympique, etc.

Tigrane II a également fait construire la Route Royale qui reliait Tigranaguerte et Ardachade.

Située au carrefour des grandes routes reliant la Syrie, l'Asie Mineure et la Perse, Tigranaguerte est devenue, en peu de temps, un immense centre commercial. Elle jouissait également d'une remarquable situation stratégique.

LES INVASIONS ROMAINES

Tigrane II et son peuple allaient accomplir d'autres grandes œuvres encore, mais les Romains cupides et rapaces bouleversèrent tout.

En effet, les Romains attaquèrent d'abord Mithridate Eupator, roi de Pont, beau-père et principal allié de Tigrane II. Ils mirent trente ans (de 90 à 63 av. J. C.) pour le vaincre définitivement. Puis, poursuivant leurs aventures de rapines et de pillage, les Romains, conduits par Lucullus et autres ravisseurs, envahirent l'Arménie.

Les armées de Tigrane II opposèrent une résistance opiniâtre aux légions romaines.

Après la défaite de Mithridate, Tigrane était resté seul contre les Romains et leurs multiples alliés qui arrivaient sans interruption comme les eaux d'un torrent.

Finalement Tigrane II leur céda sa troisième capitale Antioche, toute la Syrie, la Palestine et même la région de Tigranaguerte et il se replia dans sa première capitale Ardachade où il régna encore dix ans et mourut en 56 av. J. C. à l'âge de quatre-vingts ans, après un règne de quarante ans.

LE PARTAGE DE L'ARMENIE

La domination romaine sur l'Arménie dura plus de quatre cents ans, jusqu'à la fin du 4e siècle de l'ère chrétienne, quand il y eut le partage de l'Arménie, en l'an 387, entre Byzance, héritière de Rome, et les Sassanides, nouvelle dynastie des Perses.

Dans la partie orientale du pays, sous l'influence sassanide, exista toujours, jusqu'en 428, le royaume d'Arménie, avec son souverain, la cour et ses troupes.

PREMIER PAYS OFFICIELLEMENT CONVERTI AU CHRISTIANISME

Le Christianisme, qui s'était de bonne heure infiltré en Arménie, fut proclamé religion d'Etat en l'an 300, douze ans avant l'Edit de Milan (312), par lequel Constantin 1er le Grand, déclarait le Christianisme religion officielle de l'Empire.

Au temps du roi d'Arménie Vramchabouh (389-414), le Christianisme était donc

la religion officielle du royaume, mais les cérémonies religieuses étaient célébrées et les registres administratifs étaient tenus en langue grecque ou assyrienne, étant donné que les Arméniens ne possédaient pas de caractères alphabétiques pouvant écrire leur langue.

L'INVENTION DES CARACTERES DE L'ALPHABET ARMENIEN

Mesrob Machedotz, d'origine paysanne mais homme instruit, servait en qualité de secrétaire dans la cour du roi Vramchabouh. De bonne heure, il avait conçu l'idée d'inventer des lettres pour écrire la langue arménienne, afin de mettre par écrit à la portée du public les livres de l'enseignement chrétien.

Pour parvenir à son but, il se rendit d'abord en Syrie, chez Daniel, évêque d'Edesse (Ourfa), chez qui, disait-on, étaient conservées les anciennes lettres arméniennes. Ensuite, il a voyagé à Samossate, près de l'actuel Bérédjik, qui était la capitale de Comagène. Là, il a conféré avec Urbanus, moine réputé pour son érudition dans la littérature grecque.

Après tous ces voyages consultatifs, Mesrob Machedotz a inventé les 36 lettres de l'alphabet arménien dont les 7 étaient voyelles et les 29 consonnes.

Cette importante invention a eu lieu en 395.

L'AGE D'OR DE LA LITTERATURE ARMENIENNE

Le catholicos (le patriarche suprême des Arméniens) Sahag Bartève et le roi Vramchabouh avaient patronné toutes les entreprises de Mesrob Machdotz, à qui ils avaient accordé leur plein appui.

Après l'invention des lettres arméniennes, les élèves de Sahag Bartève et de Mesrob Machedotz, au nombre de soixante, furent envoyés à Constantinople, à Edesse et à Alexandrie pour se spécialiser dans la connaissance du grec.

De retour en Arménie, toutes ces personnes zélées se mirent laborieusement à la traduction de la Bible, tâche qu'ils accomplirent avec un tel art et dextérité que, de l'avis de tous les connaisseurs, leur traduction a été nommée «la Reine des traductions».

A partir de ce moment, la littérature et la culture arméniennes brillèrent d'un si vif éclat que le 5e siècle a été, à juste titre, appelé le Siècle d'Or de la littérature arménienne.

L'EGLISE NATIONALE ARMENIENNE

Jusque-là, les chefs spirituels arméniens étaient sacrés par l'onction du patriarche grec de Césarée (Kaysarié).

Le roi d'Arménie, Bab (368-374), avait mis fin à cet état de subalterne.

Mais, c'est après l'invention des lettres de l'alphabet arménien et la consolida-

tion de la langue qu'eut lieu la vraie séparation de l'Eglise arménienne de l'Eglise byzantine, à la suite du concile de Chalcédoine en 451.

Désormais l'Eglise Arménienne fut appelée l'Eglise Grégorienne, du nom de saint Grégoire l'Illuminateur qui, le premier, a officiellement introduit le Christianisme en Arménie.

La messe était célébrée en arménien, l'Evangile était lu en arménien et, dans toutes les écoles du pays, l'arménien était enseigné à tous les enfants du peuple Arménien, premier peuple converti officiellement à la doctrine du Christ.

Mais par suite d'une série de conjectures malheureuses, l'Arménie fut divisée en deux parties: la partie occidentale, sous l'influence byzantine, ayant pour capitale Garine (Erzeroum) et la partie orientale, sous l'influence perse, ayant pour capitale Tvine.

L'une et l'autre partie jouissaient d'une autonomie intérieure, mais payaient impôt soit à Byzance soit à Disebone.

L'ARMENIE ENTRE L'ENCLUME ET LE MARTEAU

Par suite de la séparation de l'Eglise Arménienne de l'Eglise Byzantine, l'Arménie fut l'objet d'oppressions incessantes de la part des Byzantins et des Perses. Les premiers voulaient réunir l'Eglise Nationale Arménienne à l'Eglise grecque ou byzantine et les derniers, qui étaient adorateurs du soleil et du feu, voulaient ramener les Arméniens à l'ancien culte du soleil.

De part et d'autre l'oppression croissait graduellement et devenait insupportable, surtout du côté des Sassanides. Ceux-ci avaient pris la décision de détruire par la force le Christianisme devenu religion d'Etat en Arménie.

Les Arméniens, ne voulant pas renier la foi chrétienne, prirent la résolution de résister vaillamment aux forces formidables du «Roi des rois», Hazeguerte II.

VARTANE ET SES COMPAGNONS D'ARMES :

AVANT-GARDE DU CHRISTIANISME EN ORIENT

L'Arménie était convertie au Christianisme depuis cent cinquante ans et tenait fermement aux principes de l'Evangile. A l'ultimatum de Hazeguerte d'abandonner le Christianisme et d'adhérer de nouveau au culte du feu, les Arméniens répondirent par un Non catégorique. Alors, Hazeguerte décida d'écraser l'Arménie chrétienne.

L'Armée arménienne, comptant environ 66.000 hommes, ayant pour Commandant en Chef le général Vartane Mamigonian, se dressa contre les troupes innombrables de Hazeguerte comptant plus de 300.000 hommes et des sections entières montées sur des éléphants cuirassés, importés des Indes, limitrophes de la Perse.

On a vu rarement des forces si disproportionnées s'affronter si farouchement. Mais la volonté des Arméniens contre la tyrannie sassanide était immense.

La bataille eut lieu le 26 mai, en 451, dans le district d'Ardaze, près du village d'Avarair, sur le champ de Chavarchane et les rives du fleuve Deghmoûde.

La bataille fut terrible et sanglante. Les Arméniens eurent 1036 tués, martyrs pour la religion et la patrie, au nombre desquels le Commandant en Chef, le brave général Vartane et neuf autres vaillants généraux.

VAHANE MAMIGONIAN OU TRIOMPHE DES ARMÉNIENS

Les Arméniens perdirent la bataille, mais Hazeguerte ne put subjuguer leurs âmes. Après trente trois ans de résistance sur les montagnes et dans les vallées de l'Arménie, les successeurs de Vartane triomphèrent, car les Perses signèrent en 484, le traité de Nvarsague par lequel ils accordaient aux Arméniens la liberté de culte.

Le plan tyrannique de Hazeguerte avait donc échoué. L'Arménie demeurait l'avant-garde du Christianisme en Orient contre le mazdéisme des Sassanides.

La bataille épique d'Avarair fut, bien avant les Croisades en 1096, la première et la vraie Croisade pour la défense du Christianisme.

Mais, pour le malheur des Arméniens, pendant plus de cent cinquante ans, de 485 jusqu'à 640, l'Arménie devint souvent le théâtre des guerres entre Sassanides et Byzantins. Le pays et le peuple en souffraient énormément. Le commerce, l'agriculture, l'industrie, les lettres et les arts furent en décadence par rapport à l'essor de la première moitié du 5e siècle.

LES INVASIONS ARABES

Vers 640 commencèrent les invasions arabes en Arménie. Aux vexations des Byzantins et des Perses s'ajoutèrent les violences des nouveaux venus. La paix et la tranquillité du pays furent troublées plus que jamais.

A cette époque, il existait en Arménie plusieurs maisons princières (nakhararoutunes) dont les principales étaient: les Mamigonians, les Pakradounis, les Ardzerounis, les Suniks, les Gamsaraganes, les Amadounis, les Richedounis, etc.

Ayant envahi l'Arménie, les Arabes passèrent le fleuve Araxe, prirent la capitale Tvine après une résistance acharnée et occupèrent les provinces d'Ararat et de Vaspouragane. Ils accordèrent aux provinces occupées une certaine autonomie et se contentèrent pendant un certain temps à lever un impôt annuel.

L'ARMÉNIE SOUS L'OCCUPATION ARABE

Sous l'occupation arabe, l'Arménie conservait le système féodal et la liberté de culte. Les chefs féodaux ou seigneurs terriens payaient l'impôt annuel et 15.000 hommes de troupes. Un émir (ou agent de police supérieur) représentait les califes et gouvernait les régions occupées.

Mais graduellement, les Arabes s'installèrent dans la vallée de l'Euphrate, depuis

la ville d'Erzeroum jusqu'à la province de Nakhitchévane. Ils éliminèrent les populations indigènes de ces régions et y établirent des tribus arabes. Et ainsi, dans les districts de Manazeguerte et de Tigranaguerte furent créées des principautés arabes autonomes.

Et pendant plus de deux cent cinquante ans, l'Arménie devint un nouveau champ de bataille, cette fois-ci entre les Byzantins et les Arabes, puisque les Perses étaient vaincus et remplacés par ces derniers. Le peuple ne survécut que par miracle.

C'est alors que les Arméniens, abandonnant leurs foyers et leur terre natale, émigrèrent vers des pays lointains. Plusieurs milliers furent amenés captifs à Damas et ailleurs.

LE ROYAUME ARDZEROUNI

Cependant, les chefs de la maison princière des Ardzerounis, ayant toujours servi fidèlement les intérêts arabes, gagnèrent la confiance et la sympathie des califes et reçurent l'autonomie intérieure. Même l'un d'eux, Kakik, reçut la dignité royale en 908. Kakik se signala par la construction de plusieurs édifices publics, entre autres la grande église d'Akhtamar où fut transféré le catholicossat arménien.

Par les soins de ce même Kakik, toute la province de Vaspouragane a été réédifiée et a recouvré son éclat antique.

LA DYNASTIE PAKRADOUNIENNE

Les Pakradounis se signalèrent davantage par leur sagesse politique et leur loyauté. Leur chef, le prince Achode, fut d'abord reconnu «Prince des princes», et ensuite proclamé roi des Arméniens, sous le nom d'Achode 1er. Son titre royal fut ratifié en 885 par le calife El-Motamad.

La capitale du royaume était la ville de Pakaran, aux environs de Karse. Abbas, le frère d'Achode 1er, y fit construire plusieurs forteresses et églises.

ANI : NOUVELLE CAPITALE DU ROYAUME

Simpate 1er, le fils et successeur d'Achode 1er, accorda une attention toute particulière à la ville d'Ani qu'il fortifia par une série de remparts. Achode II, surnommé «Le Fer» pour son énergie et sa bravoure, consolida davantage le royaume. Achode III, «le Pieux» ou le Père des pauvres, étendit les fortifications de la ville d'Ani, l'embellit encore plus et y transféra la capitale du royaume, laissant Karse à son frère Mouchegehe.

La ville d'Ani a été surnommée la reine des cités à cause de sa splendeur et de sa beauté architecturale. Elle avait une population de plus d'un million d'habitants et «mille et une» églises. La grande cathédrale d'Ani, construite par les soins de Simpate II et de Kakik 1er, était célèbre par sa splendide architecture.

La ville d'Ani comptait plus de quarante grandes portes ou entrées principales.

A Ani et dans ses faubourgs étaient exercés plusieurs métiers: l'armurerie, la chaudronnerie, la tannerie, etc. Les tapis, les carpettes, les châles (analogues aux tissus de sofe de Stanoze) et les soieries d'Ani étaient exportés vers Byzance et Baghdad.

A l'instar de leurs compatriotes d'Ani, les Arméniens de la région de Vane exerçaient habilement plusieurs métiers, surtout le tissage de châles et de toiles de toutes sortes.

NOUVEAUX MALHEURS, NOUVELLE EMIGRATION

Mais hélas! de grands malheurs vinrent bouleverser la prospérité et la splendeur de la ville d'Ani.

Après plusieurs combats acharnés, Ani fut prise une première fois en 1045 par les Byzantins.

Dix-neuf ans plus tard, en 1064, après un siège de six mois, Ani fut prise et pillée par les hordes seldjoucides d'Alpaslane.

Ces envahisseurs turco-seldjoucides dévastaient, brûlaient, détruisaient tout sur leur passage. Ils massacraient sans pitié jeunes et vieux, femmes et enfants.

Pendant ces années terribles, le peuple, pris de panique, s'enfuyait là où il pouvait.

D'autre part, l'empire arabe étant en décadence et, la province de Vaspouragane, sa vassale et alliée ne pouvant résister aux attaques des Seldjoucides, le roi Sénékérime, avec ses 40.000 hommes, alla s'installer dans la région de Sépastia (Sivas).

Quant au dernier roi Pakradouni, le jeune mais brave Kakik II, il fut lâchement tué par les Byzantins.

Les Byzantins, en 1071, malgré leur immense armée de 100.000 hommes, furent vaincus par les Seldjoucides. Ceux-ci voulaient pousser leur marche encore vers l'ouest, vers les pays de l'empire byzantin.

Alors, l'empereur Romanos Diogène chargea le général Pilardos, d'origine arménienne, d'arrêter l'avance des Turcs-Seldjoucides.

Pilardos, pour préserver les populations arméniennes des persécutions et des massacres des Seldjoucides, rassembla tout le peuple arménien dans les régions de Césarée (Kaysarié), de Cappadoce et de Cilicie.

LES ARMENIENS DE CILICIE

Mais déjà, dans les siècles précédents, beaucoup d'Arméniens s'étaient installés sur les hauteurs d'Amanos et de Taurus. Ils y avaient bâti des forteresses, des églises et des monastères. Il y avait des évêchés et des centres culturels arméniens à Tarsous, à Sélevkia et dans d'autres villes.

Nous pouvons donc en conclure que les régions de la Cilicie avaient déjà une forte population de souche arménienne avant l'arrivée des émigrés. Avec la venue de ces derniers vers la fin du 11e siècle, toutes les régions de Cappadoce et de Cilicie étaient peuplées d'Arméniens.

LA DYNASTIE ROUPENIENNE DU ROYAUME DE CILICIE

C'est le prince Roupène et ses compagnons d'armes venus d'Arménie qui ont jeté en 1080 les fondements du royaume arménien de Cilicie.

Le royaume arménien de Cilicie a eu une existence de 300 ans (1080-1375).

La dynastie qui a régné dans ce royaume est appelée la Dynastie Roupénienne, du nom du vaillant prince Roupène.

Les souverains de cette nouvelle dynastie ont d'abord porté le titre de «prince». Il y a eu les princes Roupène, Constantine, Torosse, Lévene, etc.

C'est le prince Lévene II qui a été le plus illustre et le plus brave de tous. Il a été solennellement sacré roi des Arméniens de Cilicie en 1198, dans la grande cathédrale de la ville de Tarse (Tarsous).

Lévene II a toujours été victorieux dans ses guerres contre les Arabes, les Croisés et les Turcs-Seldjoucides. Il a grandement consolidé le royaume de Cilicie et étendu ses frontières.

La fille et héritière de Lévene II, la reine Zabel, a régné avec son mari Hétoume de 1226 à 1270.

Le dernier roi, en exil, du royaume arménien de Cilicie, a été Lévene V qui est mort et enterré à Paris en 1393.

LES ARMÉNIENS A STANOZE

Après la perte du royaume de Cilicie, les Arméniens ont émigré vers Konia, vers Angora et par conséquent vers Stanoze.

Dans l'église de Stanoze, nous avons le manuscrit d'un Evangile datant de 1290 et écrit dans le couvent de Lamprone et plus de 60 autres manuscrits, tous datant de l'époque du royaume arménien de Cilicie.

Persécutés dans leur pays et expulsés de leurs foyers, les Arméniens ont amené avec eux leurs métiers et leurs aptitudes. Dans les nouveaux pays où ils ont trouvé refuge et sécurité, ils ont exercé leurs professions héréditaires, au profit de leurs familles et des pays qui les ont abrités.

En outre, partout où ils ont établi leur résidence, les émigrés arméniens se sont vite adaptés au caractère et à la langue du peuple hospitalier. Les Arméniens établis à Stanoze ont suivi cette ligne de conduite et n'ont nullement gêné la marche normale de la vie de ceux qui les ont accueillis.

APPELLATION DES FAMILLES DE STANOZE

Mais les Arméniens de Stanoze ont gardé le souvenir de leur pays d'origine en se faisant appeler Adjémian, s'ils étaient venus de Perse; Baghdadlian, s'ils étaient venus de Bagdad; Khrimian, s'ils étaient venus de Crimée; Surunian, s'ils étaient originaires de Syrie. Même il y avait les Lehlian, venus, dit-on, de Léhastan (ou de la Pologne).

Nous avons encore à Stanoze, les familles Sinabian, Paradian, Balabanian, Daghlilian, Sarafian, Charoyan, qui étaient les plus nombreuses et presque la moitié de la population de la ville était composée par ces familles patriarcales.

A proximité du couvent de Lamprone, en Cilicie, il y avait un château nommé le Château de Sinabe. Nos compatriotes les Sinabian sont très probablement venus de la région de ce château, puisque leur appellation le montre bien.

Une branche issue de cette famille, les Boyadjian étaient spécialisés dans le métier de teinturier. Toute la lignée des Boyadjian ont exercé la teinturerie et, de père en fils, ils ont transmis jusqu'à nos jours tous les secrets de la profession tinctoriale.

UNE NOUVELLE HYPOTHESE

Une troisième émigration est venue probablement du côté de la Perse.

En 1604, le roi de Perse, Chah-Abbas, déporta vers son pays plusieurs centaines de milliers d'Arméniens, dans le but de donner un nouvel essor à ses provinces en décadence. Il leur accorda de multiples privilèges dans l'exercice de leurs métiers et la bonne marche de leur commerce et industrie.

Le culte catholique se répandit graduellement parmi les Arméniens établis en Perse.

En 1926, le journaliste arménien Ohannès Boghossian a publié, dans la revue hebdomadaire «Hayastani Gochenag», un article dans lequel il explique avec preuves à l'appui que les Arméniens d'Angora et de ses environs sont venus de Perse. Les Arméniens catholiques avaient établi leur résidence à Angora tandis que les Orthodoxes s'étaient fixés dans la région de Stanoze.

De l'avis du publiciste mentionné, même le métier de sofe a été importé de Perse et mis en pratique à Angora et à Stanoze.

Nous ne pourrions affirmer l'authenticité de cette hypothèse mais ce que nous savons très bien c'est que le sofe était essentiellement une fabrication de Stanoze que les Arméniens catholiques d'Angora exportaient en Arabie et aux Indes.

STANOZE

SITUATION ET POPULATION

Située à 30 kilomètres à l'ouest d'Angora, sur les bords de la rivière Ova Tchaï, la petite ville de Stanoze s'étendait dans une étroite vallée surmontée de rochers historiques.

Elle avait quelque huit cents maisons et comptait une population de cinq à six mille âmes, dont le quart formait la communauté arménienne protestante et le reste la communauté arménienne grégorienne.

Nous avions deux églises, un temple, deux écoles et une mosquée. Il y avait à peine dix familles turques, mais les jours de bazar, plusieurs centaines de villageois turcs venaient des agglomérations voisines et, à cette occasion, la mosquée restait ouverte, les autres jours, elle était toujours fermée.

OCCUPATION DES HABITANTS DE STANOZE

Nous avions plusieurs catégories d'artisans: des cordonniers, des tailleurs, des forgerons, des maçons, des menuisiers, des harnacheurs, des tisserands, des teinturiers, etc.

Il y avait des cafés et des khans. Les besoins de plus de cent vingt villages des alentours étaient pourvus par les habitants arméniens de Stanoze. Des maçons, des menuisiers, des cordonniers, des marchands ambulants allaient chaque année, du printemps à l'automne, dans ces villages turcs pour y exercer leurs métiers. Ils retournaient apportant avec eux des provisions pour l'hiver.

Nous avions également des meuniers arméniens qui faisaient tourner presque tous les moulins à plus de cent kilomètres à la ronde.

UNE SPECIALITE DE STANOZE : *LE SOFE*

Cependant la principale occupation de la population de Stanoze était la fabrication du sofe. Le sofe était une espèce de tissu fabriqué en poil de chèvre, analogue à l'alpaga ou au tergal actuel. C'était un tissu très estimé qu'utilisaient les représentants des hautes classes des pays chauds. L'Arabie et l'Inde en étaient la principale clientèle.

UNE AUTRE SPECIALITE EN VOGUE

La sériciculture était également très florissante à Stanoze. Nos compatriotes Arsène Turkménian et Ohannès Kahvedjian s'étaient rendus jusqu'à la ville de Brousse pour se spécialiser dans le métier de sériciculture.

Chaque année, non seulement ils préparaient les graines de vers à soie, mais encore ils surveillaient le travail des autres sériciculteurs en leur rendant de précieux services.

D'ailleurs, de vastes étendues de terrains étaient plantées de mûriers pour la nourriture des vers à soie.

La sériciculture constituait une grande ressource de prospérité à Stanoze.

HIVER COMME ETE

Mais la sériciculture ne se pratiquait qu'au printemps, tandis que le sofe était travaillé dans toutes les saisons de l'année.

Les chèvres d'Angora étaient renommées par leurs poils soyeux. Aux premiers jours du printemps, elles étaient tondues et, leurs toisons étaient envoyées à Stanoze, pour être lavées, filées, teintes et tissées. Lavé, filé, tissé, emballé, le poil était renvoyé à Angora d'où on l'exportait en faisant un bon commerce.

Le travail de filage était réservé aux femmes et aux jeunes filles tandis que le tissage incombait aux hommes, de même que tous les autres métiers, y compris le jardinage et la viticulture.

JOURS DE REPOS ET DE REJOUISSANCES

Tous les habitants de Stanoze, artisans et ouvriers, étaient des gens très laborieux. Ils travaillaient presque tout le long de l'année, durant neuf à dix mois et, ce n'est que pendant les grands froids de l'hiver rigoureux qu'ils se renfermaient un peu dans leurs foyers. Alors s'organisaient des réceptions de familles, des festins et des commémorations d'anniversaires.

Tous les meuniers et les autres absents de la période d'été étant de retour, la ville était dans une grande animation. Jusqu'à Pâques, des cérémonies de fiançailles et de mariage se succédaient interminablement. Le Nouvel An et la fête de Noël, le 6 janvier, étaient célébrés avec beaucoup de joie et de solennité. Au carnaval, on organisait des manifestations joyeuses de toutes sortes.

La fête de Pâques coïncidant avec l'arrivée du printemps était célébrée avec beaucoup de joie et d'espérance. Aussitôt après, les artisans faisaient des préparatifs pour aller dans les localités plus ou moins lointaines exercer leurs métiers.

Plusieurs restaient éloignés de leurs familles jusqu'à l'automne; d'autres retournaient pour quelque temps en été pour prendre soin de leurs vignes et vergers.

VIGNES ET VERGERS

La ville s'étendait dans une vallée longue de plus de sept kilomètres. Sur la rive droite du fleuve et sur une longueur de plus d'un kilomètre, les maisons s'alignaient tantôt sur une rangée de une à deux lignes, tantôt sur une rangée de cinq à six lignes.

La vallée était accidentée par quelques gorges en zigzag de longueur limitée. A l'extérieur de la ville, sur les pentes en terrasses, s'étendaient les vergers aux fruits délicieux et succulents. Quant aux vignes, elles côtoyaient la partie inférieure de la rivière sur plus de cinq kilomètres et produisaient mille et une sortes de raisins.

ABRIS ANTIQUES ET MODERNES

La deuxième moitié de la ville, toujours sur le parcours de la rivière, se rétrécissait soudain. Derrière les maisons se dressaient de gigantesques rochers dans lesquels étaient creusées des chambres dont la construction remontait, dit-on, au temps des Romains ou même des Phrygiens.

Dans ces grottes spacieuses, plus de deux mille personnes pouvaient se réfugier, en cas de péril extrême.

Ces rochers inaccessibles étaient dominés par un pic, en forme de minaret, qui servait d'observatoire dont le rayon s'étendait sur plusieurs kilomètres.

Qui sait combien de fois nos ancêtres se sont abrités dans ces excavations rocheuses pour échapper aux attaques des hordes seldjoucides et aux atrocités des janissaires turcs!

Nos grands parents racontaient que nos ancêtres cachaient dans ces lieux sûrs les femmes et les jeunes filles jusqu'à la fin du danger.

Il y a exactement soixante ans, en 1909, lors du massacre d'Adana, nos pères, pour mettre en sécurité les personnes qui leur étaient chères, firent venir des ouvriers spécialisés qui garnirent de barrières les escaliers des grottes en question afin d'en faciliter l'escalade par les jeunes et les femmes. Ils ont également construit une porte d'entrée beaucoup plus sûre et solide.

Tous les adolescents et jeunes gens de Stanoze s'exerçaient comme à un sport à grimper sur ces hauteurs supposées inaccessibles. Il nous était familier de rendre visite à ces cavernes, d'autant plus qu'il y avait là une chambre avec un trou rond au milieu, ressemblant à l'ouverture d'un puits et, quelques mètres plus haut une autre chambre, plus petite celle-là. C'était sûrement un poste d'où le chef des réfugiés pouvait observer tout ce qui se passait à l'extérieur.

ENCORE DES GROTTES ET DES ABRIS

A cinq kilomètres en aval de la ville, au terminus des vignobles et non loin du confluent de la rivière de Stanoze et de celle venant d'Angora, se trouvaient quelques autres grottes. Aux premiers siècles du Christianisme, elles ont dû être des lieux secrets

de réunion et de prière. Il y avait là des bassins, des cavités en forme d'autels et, sur les parois, étaient sculptées des croix.

Rendre quotidiennement visite à ces lieux était pour nous autres adolescents de Stanoze une récréation et un divertissement.

Stanoze avait donc de si merveilleux sites et paysages que plusieurs touristes venaient des pays lointains les voir et les admirer.

LA VIE JOYEUSE A STANOZE

Toutes les vignes et tous les jardins étaient dans une grande animation pendant la saison d'été. La rivière limpide et poissonneuse était un endroit recherché par les amateurs de pêche. Le poisson était grillé sur le feu ou frit dans la poêle. Et la salade, préparée avec les tomates et les concombres cueillis dans les jardins attenants, assaisonnait cette grillade de carpes ou cette friture de goujons.

Faute de table, le couvert était mis sur l'herbe et le gazon. Alors, le manger et le boire commençaient dans la joie et la gaité unanimes. La musique et les chants folkloriques animaient grands et petits réunis aux bords de la rivière.

Pendant l'abondance des mois d'été, les gens amassaient des provisions de toutes sortes: on préparait le bastourma et les saucissons, ainsi que les salaisons ou conserves de poissons. La viande de mouton avec ses parties grasses était cuite et conservée dans de grands pots.

Pendant les trois mois de l'hiver continental, les gens jouissaient de tous ces biens amassés en été.

Il en était autrement pour la consommation du pain. Bien que la quantité nécessaire de farine fût approvisionnée en été, chaque famille préparait, tous les dix jours, vingt ou trente kilos de pain, dans des fours spécialement aménagés.

UN NOUVEAU METIER

Vers 1910, un nouveau métier commença à se pratiquer à Stanoze: c'était la tapisserie. Quelques familles venues de Sivri-Hissar avaient amené avec elles le métier de tapissier. Quatre ans plus tard, en 1914, la tapisserie était déjà assez répandue et développée à Stanoze. Les jeunes filles et les jeunes femmes s'adonnaient principalement à ce travail qui, après le tissage du sofe et la sériciculture, était devenu le métier le plus lucratif de la ville.

CAUCHEMAR DE LA TYRANNIE

Les gens de Stanoze menaient une vie paisible. Mais de sombres nuages assombrissaient parfois leur ciel radieux. C'est ainsi qu'en 1895, ils ont été bouleversés en apprenant les tristes nouvelles du massacre de la population arménienne de la région de Sassoune.

Après l'avènement du «sultan rouge», Abdul-Hamid, ces atrocités se répétaient périodiquement tous les cinq ou dix ans. De sorte que l'oppression exercée sur les Arméniens devenait de plus en plus violente et insupportable.

Par ailleurs, les jeunes gens assoiffés d'instruction et de progrès étaient, sous le moindre prétexte, jetés en prison. Nous avons été témoins oculaires de ces persécutions barbares. En l'an 1900, un groupe de jeunes étudiants du Collège Anatolia de Marzouane furent arrachés de leurs études et mis sous les verrous. Sortis de prison, la plupart de ces jeunes gens prirent la fuite vers l'étranger afin d'échapper à la mort qui pouvait les surprendre d'un moment à l'autre.

L'ENSEIGNEMENT A STANOZE

Malgré toutes les persécutions, les gens de Stanoze ont toujours aimé l'étude, la littérature et les arts.

A partir de 1880, plusieurs d'entre eux ont été à Constantinople, à Armache, à Jérusalem et ailleurs pour étudier la philosophie et la théologie ou faire d'autres études supérieures.

Le Révérend Père Avak Daghljan et le Révérend Pasteur Hairabed Odian étaient des religieux très cultivés qui enseignaient dans les écoles de Stanoze et déjà en 1895 avaient préparé une génération, à la hauteur de faire des études universitaires.

La langue turque était étudiée avec un soin tout particulier. Toutes les fonctions administratives, sauf celle du caïmacame, étaient exercées par nos compatriotes de Stanoze. De même à Angora, nous avions des juristes et des avocats et, à Sivri Hissar, à Nalli Khane, à Mouhalidjé, la plupart des percepteurs d'impôts et les trésoriers d'Etat étaient des Arméniens de Stanoze. La plupart des fonctionnaires du chemin de fer étaient également des Arméniens.

CONTACT AVEC L'INDUSTRIE ANGLAISE

En 1905, on comptait un grand nombre de personnes instruites et universitaires: médecins, pharmaciens, industriels, commerçants, etc. Ces derniers étaient en relation étroite avec les industriels anglais de Manchester. Avec la laine qu'ils importaient de Manchester et le sofe de Stanoze, ils fabriquaient un tissu qui était très recherché. Les industriels et commerçants de Stanoze réalisaient un bon bénéfice avec le commerce de ce tissu. D'ailleurs, la construction de la ligne du chemin de fer Constantinople—Angora facilitait énormément les transports et les déplacements pour contacter les marchés du monde extérieur. De sorte que le niveau de vie des habitants de Stanoze était arrivé à un degré enviable.

LA CONSTITUTION DE 1908

La tyrannie hamidienne pesait également sur les Turcs proprement dits.

Ces derniers s'organisèrent sous le nom de «Jeunes Turcs». Le parti politique formé

par ces éléments jeunes fut encouragé par les organisations révolutionnaires arméniennes

En 1908, les «Jeunes Turcs» contraignirent le sultan Abdul-Hamid à proclamer une Nouvelle Constitution. A cette grande occasion, les portes de toutes les prisons s'ouvrirent. Tous les inculpés politiques furent acquittés. Les révolutionnaires réfugiés à l'étranger furent autorisés à retourner librement en Turquie. «Liberté, Fraternité, Justice, Egalité», ces mots sacrés volaient de lèvres en lèvres. Tout le monde était dans la joie et le bonheur, car après l'oppression de tant d'années on respirait enfin dans la liberté.

DEUX GUERRES, DEUX DEFAITES

Jusqu'en 1908, la Constitution turque ne permettait pas l'enrôlement des ressortissants turcs de religion chrétienne. Par contre, on percevait de ces derniers un impôt de tête.

Ce système n'étant plus en vigueur avec la proclamation de la Liberté et de l'Egalité, on commença à enrôler également les ressortissants chrétiens. Plusieurs jeunes gens de Stanoze furent appelés pour faire le service militaire et, en 1910, à peine entraînés, prirent part à la guerre turco-italienne qui, en 1911, se termina par la cession de la Tripolitaine à l'Italie.

L'année d'après, en 1912, éclatait la guerre des Balkans, et alors, les réservistes aussi furent appelés. Un an après, en 1913, prit fin cette guerre: la Turquie perdait la Macédoine et la Trace que les Grecs et les Bulgares se partageaient comme un patrimoine séculaire.

Les soldats rentrèrent dans un état lamentable. Plusieurs étaient faits prisonniers par les Bulgares. Ce n'est qu'au printemps de 1914 qu'ils furent libérés et regagnèrent leurs foyers.

Les gens allaient tout recommencer en se remettant au travail lorsqu'en été de la même année éclata la Première Guerre Mondiale.

Tous les hommes âgés de vingt à quarante cinq ans furent appelés sous les drapeaux, ceux de vingt à trente ans dans le service actif et ceux de trente à quarante-cinq ans dans les bataillons du génie.

LA VIE CONTINUE TANT BIEN QUE MAL

Stanoze fut dépeuplée en partie. Il ne restait dans la ville que les femmes, les vieux et les jeunes gens de moins de vingt ans.

La plupart de ceux-ci étaient des étudiants. Leurs professeurs étant enrôlés et les écoles fermées, leurs études furent interrompues jusqu'à ce qu'ils fussent en âge d'être appelés à leur tour.

Mais en attendant, les écoles ouvrirent de nouveau leurs portes et les plus grands enseignèrent aux plus petits, de sorte que l'interruption de la vie scolaire ne fut que momentanée.

Quant aux personnes âgées de plus de quarante-cinq ans, elles se chargèrent de la surveillance et du soin de leurs parents ou voisins restés sans soutien.

Et ainsi, la vie continua tant bien que mal jusqu'au milieu de l'année sinistre 1915.

LA GRANDE FELONIE DES «JEUNES TURCS»

Au mois d'avril de cette doublement maudite année, tous les intellectuels arméniens résidant à Constantinople furent arbitrairement arrêtés et envoyés dans les provinces intérieures du pays. Plusieurs furent enfermés dans les prisons de Ayache qui était une localité essentiellement habitée par des Turcs et située à quinze kilomètres de Stanoze.

Les notables de notre ville n'échappèrent non plus à ce mandat d'arrêt despotique. Tout le monde était dans une consternation. Nous ne savions pas que ceux qui, hier encore, craient: «Liberté, Fraternité, Justice, Egalité», avaient ignominieusement décidé le génocide du peuple arménien, soumis aux lois de la Turquie ottomane.

Au mois de Juillet de 1915 le signal de la déportation générale fut donné.

Alors, pendant les grandes chaleurs accablantes d'été, en l'espace de quelques jours, ont vit des milliers et des milliers, des centaines de milliers de jeunes femmes, d'enfants en bas âge, d'adolescents de moins de quinze ans, de vieux et de vieilles, gémissants et inconsolables, quitter précipitamment leurs foyers et marcher péniblement, sous le soleil brûlant, par des sentiers inconnus, à travers monts et vallées, sous la menace du fusil et de la cravache des gendarmes sans cœur.

Sur le front d'Erzeroum, les soldats arméniens enrôlés dans les troupes turques, désarmés et isolés, étaient traitreusement massacrés. Parmi ceux qui miraculeusement avaient pu échapper à cette extermination, se trouvaient une vingtaine de nos compatriotes de Stanoze. Par la suite, ils ont réussi à rejoindre les volontaires arméniens de Caucase. La plupart ont trouvé la mort au cours des combats sanglants qui furent livrés sur le front caucasien.

Pendant ce temps, à Stanoze même, nous entendions chaque jour les nouvelles les plus alarmantes arriver de tous les lieux de déportation. Nous attendions anxieusement notre tour à être déportés. Nous n'avions aucun moyen et aucune force pour nous soulever, car les forces vives du peuple étaient éloignées du pays. Nous ne pouvions donc que nous conformer aux ordres donnés.

UN GENOCIDE IGNOMINIEUX

En fait, le jour fatal ne tarda pas à venir. Au mois d'août, tous les représentants du sexe mâle, au-dessus de quatorze ans, y compris les vieillards, furent groupés sous la surveillance des gendarmes et dirigés vers la région d'Angora.

A vingt kilomètres de cette ville, dans la vallée de Alma Dagh, les autorités turques séparèrent les Arméniens de rite grégorienne des Arméniens protestants. Les premiers furent systématiquement massacrés dans cette vallée exécrable, tandis que

les derniers furent autorisés à rentrer chez eux. Dans les dix jours qui suivirent, les Turcs leur proposèrent de renier leur foi. Ce n'était qu'un prétexte, car ils savaient très bien que la réponse des Arméniens serait négative.

Les bourreaux attendaient à cinq kilomètres de Stanoze, dans une vallée fréquentée par les hyènes et les criminels.

Lorsque tous furent rassemblés, avant de mourir, le pasteur demanda pour lui et pour les siens le temps de faire la dernière prière.

Pendant qu'ils priaient et chantaient des cantiques, les assassins, armés de leurs haches et de leurs poignards, se jetèrent sur eux.

Avant de mourir, le vieux pasteur a eu le temps de blesser, à coups de bâton, quelques-uns des assaillants sans foi ni loi.

POURTANT, QUELQUES CŒURS BIENVEILLANTS

Les gens qui étaient restés à Stanoze, la plupart des femmes et des enfants, sans soutien et sans guide, n'étaient pas au courant de tous ces événements tragiques. D'ailleurs, ils n'imaginaient pas que de telles atrocités peuvent être commises dans des localités où Turcs et Arméniens, avaient vécu fraternellement pendant de longues années.

Pourtant, on ne cessait de leur répéter qu'ils allaient bientôt être déportés, suivant l'ordre reçu du gouvernement central de Stamboul.

Cependant, le gouverneur turc de la ville, au lieu de déporter la population arménienne de Stanoze dans des régions lointaines et désertiques comme Deir-Zor où beaucoup sont morts de faim et de soif, a fait preuve de bienveillance envers ses compatriotes arméniens, en laissant sur place les familles des soldats enrôlés et en envoyant travailler les autres dans les villages turcs des alentours. Ceux qui étaient restés en ville, allaient en été glaner dans les moissons de ces villages et revenaient avec quelques provisions pour la nourriture de leurs enfants.

LA VIE REPREND

Cette vie de grande anxiété et de privation continua jusqu'en 1919, c'est-à-dire jusqu'à la fin de la guerre.

A cette date, ceux qui étaient sains et saufs retournèrent chez eux, reprirent possession de leurs maisons, de leurs champs et jardins et recommencèrent une vie nouvelle.

Une école fut ouverte et, sous la direction de quelques personnes instruites, la vie scolaire reprit.

Il n'y avait pas de prêtre et de pasteur, mais notre compatriote Kévork Keusséyan a comblé ce vide: c'est lui qui organisait les réunions et les dirigeait, bénissait les couples qui se mariaient, baptisait les nouveau-nés ou enterrait les morts.

Et de cette façon la vie allait se normaliser graduellement si des événements contraires ne survenaient pas.

En l'espace de deux ans (1919-1921), la vie avait repris son cours normal. Des

cérémonies de fiançailles et de mariage se succédaient à un rythme accéléré pour former des foyers familiaux et prendre la relève des anciens nids détruits ou dispersés.

LES FAMILLES DE STANOZE CONTINUENT A DECROITRE

Mais cette période aussi ne fut que de courte durée. En 1921, la guerre gréco-turque éclata et l'armée grecque étant aux approches d'Angora, une nouvelle déportation commença. Tous les représentants du sexe mâle au-dessus de 15 ans furent déportés. Trente-six de nos compatriotes de Stanoze furent massacrés aux environs de Kirchéhîr. Par ailleurs, sur les routes et les camps de casernement de la région d'Erzeroum, plus de cinquante habitants de Stanoze ont trouvé la mort par suite du froid, de la faim ou au cours des combats.

La guerre gréco-turque prit fin en 1922 avec la victoire de l'armée turque. Tous ceux qui restaient vivants se préparaient à retourner dans leurs foyers pour reprendre la vie tant de fois bouleversée.

EVINCEMENT DES CHRETIENS

Mais les Turcs avaient tout un autre but: ils contraignirent les chrétiens de quitter le pays, abandonnant tout et renonçant à leur patrimoine séculaire.

Des édits spéciaux furent publiés, autorisant à faciliter le départ des détenus et de tous les éléments chrétiens.

Les passeports devaient porter l'inscription «Défense de retourner». Par cette méthode draconienne, les Turcs réussirent à éliminer toute la population chrétienne de l'Asie Mineure.

Tous les exilés de Stanoze, hommes, femmes, vieux et enfants se regroupèrent à Constantinople. Ils avaient tout laissé derrière eux: immeubles, champs, jardins, vignes, tout.

Bientôt, la ville de Constantinople fut littéralement remplie d'exilés et de déportés venus de tous les coins de l'Anatolie.

Ici, nous devons exprimer toute notre gratitude aux Arméniens de Constantinople qui, dans ces jours critiques de détresse nationale, prêtèrent aide et assistance aux malheureux nouveaux venus, en les nourrissant et les abritant parfois dans leurs propres foyers.

L'EXODE GENERAL

En 1923 commença l'exode général des Arméniens vers toutes les directions de la terre.

Il y en qui sont partis en Grèce; d'autres en Bulgarie, en Roumanie; d'autres encore jusqu'aux lointaines Amériques, au Brésil, en Argentine, aux Etats-Unis.

Quant à nous, le sort nous jeta sous le ciel de la France hospitalière où nous commençâmes à respirer librement.

Au début, nous avons eu beaucoup de difficultés matérielles et morales.

Mais l'Arménien sait surmonter tous les obstacles. Avec courage et persévérance, nous nous sommes entr'aidés, nous avons formé des Unions Compatriotiques, organisé des caisses d'épargne, adhéré à des associations d'utilité publique et nous sommes arrivés à une situation honorable.

EXHORTATION

Et maintenant, après quarante-cinq années de lutte et de travail acharné, nous vivons contents et heureux sous le ciel serein de notre seconde et belle patrie, sous le ciel radieux de la grande et héroïque France, «mère des arts et des sciences», (Joachim du Belley), inspiratrice des nobles sentiments de la Liberté, de la Fraternité et de la Justice, «soldat de Dieu et de l'Humanité» (Georges Clémenceau).

Je vous souhaite, mes chers compatriotes et lecteurs, beaucoup de bonheur dans toute votre vie et, je vous exhorte instamment de vous signaler toujours et partout par votre loyauté et obéissance envers votre patrie adoptive.

QUELQUES MOTS A NOTRE NOUVELLE GÉNÉRATION

SOUVENIR DE NOS CHERS ANCÊTRES

En vous présentant ce LIVRE DE SOUVENIRS, nous avons voulu vous faire connaître Stanoze, la terre natale de nos pères et de nos ancêtres.

Nos ancêtres, persécutés par les hordes barbares des Turcs-Seldjoucides, ont cherché refuge dans les rochers inaccessibles de Stanoze.

Là, au pied de ces rochers séculaires, ils ont établi leurs nids, leurs foyers.

Pour arriver à l'aisance et à la prospérité du début du 20e siècle, que de peines n'ont-ils pas supportées et que de difficultés n'ont-ils pas aplanies!

En effet, les habitants de plus de cent vingt villages turcs, disséminés tout autour de Stanoze, ne cherchaient au début qu'à exterminer la population arménienne de cette paisible localité.

Mais par la suite, remarquant les aptitudes des Arméniens et comprenant bien que ceux-ci, par leur travail et industrie, leur rendraient beaucoup de services, ils ont consolidé les liens de bon voisinage.

Alors, encouragés par cet esprit de tolérance, les Arméniens de Stanoze ont commencé à s'étendre graduellement.

PARADIS DE VIGNES ET DE JARDINS

La ville de Stanoze étant située dans une vallée étroite, ses habitants n'avaient pas la possibilité de s'occuper d'agriculture. Et alors, ils ont transformé en vignobles les pentes des collines et des montagnes qui s'élevaient en terrasses. Dans les premiers temps, ils n'osaient s'étendre ni en aval ni en amont.

Ce n'est qu'à partir des années de 1800 qu'ils ont commencé à se déployer le long de la vallée qui avait une largeur de cinquante à cent mètres.

Ils se sont partagés les terres cultivables, et c'est pour cela que chaque famille est devenue propriétaire d'une vigne ou d'un jardin. Ensuite, par leur labeur persévérant et acharné, ils ont fleuri à tel point toute la vallée que, par ses vergers et ses vignobles, elle était sans concurrente dans toute la contrée.

Ces jardins et ces vignes s'étendaient sur une longueur de plus de cinq kilomètres, jusqu'au confluent de la rivière de Stanoze et de celle venant d'Angora.

UNE VIE PAISIBLE ET HEUREUSE BOULEVERSEE

Vers le début de notre siècle, en 1900, le niveau de vie des gens de Stanoze était arrivé à un stade élevé: l'alimentation, l'habitation et l'habillement de toutes les couches de la population ne laissaient presque rien à désirer.

De même, le degré d'instruction du peuple était très élevé: il y avait plusieurs écoles primaires et secondaires. Beaucoup de nos jeunes gens se spécialisaient dans les Universités de Constantinople ou d'autres grandes villes. Plusieurs personnes de Stanoze étaient fonctionnaires d'Etat dans des postes élevés. La position de Stanoze était la plus enviable après celle d'Angora.

Dans notre enfance et notre première jeunesse, nous avons vécu des jours heureux et nous espérions jouir des bienfaits d'une plus belle vie encore. Mais les dirigeants jaloux et félons du gouvernement ottoman avaient décidé de nous exterminer...

Ceux qui ont pu se sauver de cette extermination se sont dispersés dans toutes les directions.

REFUGIE EN FRANCE, ON PARLE DE STANOZE

Nous autres originaires de Stanoze nous nous sommes réfugiés en France où nous avons pu respirer librement et panser nos blessures.

Nous nous en souvenons encore, au début, chaque famille n'avait pour toute habitation qu'une seule pièce qui lui servait de chambre à coucher, de salle de réception, de salle à manger et même de cuisine.

Mais les traditions de solidarité et d'hospitalité des gens de Stanoze ont continué sur le sol bienveillant de France.

Nous nous rassemblions souvent en cercle de famille, nous parlions de nos jours passés, de nos pères et grands-pères, de leurs mœurs, de leurs peines et de leurs joies.

Chaque fois qu'un de nos compatriotes rencontrait l'un de ses concitoyens, toute une série de souvenirs renaissaient dans leurs cœurs et, sur les ailes de l'imagination, ils partaient vers le lieu de leur naissance et de leur enfance où ils avaient passé quelques jours empreints de félicité....

LE RECIT LE PLUS BEAU

LE LIVRE DE SOUVENIRS DE STANOZE est le reflet ou l'écho de ces jours inoubliables, marqués, hélas, par leur brièveté!

Lisez ce livre et transmettez-en l'esprit compatriotique à ceux qui viendront après vous.

Pour faciliter la lecture de notre LIVRE DE SOUVENIRS, nous avons pensé en rédiger une partie en français. Lisez-le attentivement et même avec un certain recueillement.

Le récit de la vie et des faits de nos aïeux est des plus intéressants et des plus beaux. Il remplit nos cœurs et nos âmes d'émotion, de fierté et d'admiration.

UN PEUPLE DE HEROS, DE MARTYRS

Mes chers enfants et chers compatriotes, bientôt, moi et ceux de ma génération nous ne serons plus de ce monde.

Mais avant de nous en aller, voici notre testament:— Avant tout, n'oubliez jamais votre origine séculaire. Transmettez-en le précieux souvenir de génération en génération. En tous lieux et en toutes circonstances, soyez fiers d'être issus du peuple Arménien. Le peuple Arménien est un des plus anciens et un des plus nobles peuples du monde. «Avant-garde de la civilisation gréco-latine» (Anatole France), depuis plus de quatre mille ans, la nation Arménienne lutte héroïquement pour la liberté, la paix et la justice. Elle a donné des héros, des génies, des martyrs et des saints. Elle en donne encore de nos jours et continuera à donner à l'avenir.

Mes chers compatriotes de Stanoze, continuez à vivre unis et solidaires, aimant toujours les uns les autres, en vous soutenant fraternellement en toutes circonstances, comme nous nous sommes aidés mutuellement aux heures difficiles par nos Unions Compatriotiques et nos Amicales.

Et si un jour, l'occasion se présentait et que vous vous rendiez en Turquie, en touristes, allez voir Stanoze. Vous y trouverez des habitations en ruines, des vignes et des jardins dépeuplés et desséchés, et la Rivière coulant mélancoliquement dans cette solitude désolée. Portez plus loin vos pas et trouvez l'endroit où ont été enterrés nos pères. Recueillez-vous un instant et promettez-leur que vous n'oublierez jamais leur souvenir si cher.

De la même façon, vos fils se souviendront de vous jusqu'à la fin.

Texte de GARABED TERZIAN

Traduction et mise en page de KRIKOR AFARIAN

Նկատի ունենալով որ հայկական կոտորածներու եւ տա-
րագրութեան յիսնամեակին կը զուգադիպի մեր պատմագիր-
քի հրատարակութիւնը, յարմար նկատեցինք ֆրանսերէն եւ
անգլերէն լեզուներով յաւելուած մը կցել այս հատորին, որ-
պէսզի սփիւռքի, մանաւանդ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի նորա-
հաս սերունդը կարելիութիւնը ունենայ կարդալու եւ տեղե-
կանալու այն պատճառներուն, որոնք ամայացուցին մեր ծը-
նընդավայրը :

LES ARMÉNIENS

SE SOUVIENNENT...

1915

Le Cinquantenaire d'un GENOCIDE

A l'occasion du Cinquantenaire des Massacres Arméniens de 1915, nous avons décidé d'apporter notre modeste contribution au deuil national en publiant cette étude sur l'inénarrable tragédie. Ce travail est le récit des horreurs, ainsi que l'étude des causes et des conséquences du génocide arménien de 1915. Ce qui constitue la page la plus sombre de l'histoire arménienne est soumis ici à une analyse historique, politique, culturelle et juridique, avec l'espoir que cette étude objective mènera à une connaissance plus ample de l'événement tragique qui causa la perte de plus d'un million et demi de vies humaines.

AUX LECTEURS

Stanose, appelé également Istanose, Stanosse, Sdanosse ou Opida, se trouvait à une distance de 30 km à l'ouest de la ville d'Angora et de 400 km d'Istanbul, sur la rive droite de l'un des affluents du fleuve de Sakarie dans un val pittoresque. Ses maisons s'élevaient du rivage en rangs horizontaux et parallèles pour s'arrêter devant les grands rochers, après avoir formé un énorme fer à cheval. Au fond du val la rivière de Stanose coulait joyeusement, et ses eaux douces arrosaient les jardins et les vergers de la rive gauche.

La ville d'Angora était construite devant l'entrée des murailles et de la citadelle, et le chemin qui y menait s'étendait vers la pente de la montagne jusqu'aux plaines plates. Toutefois, la rivière d'Angora qui était aussi un affluent de Sakarie, était invisible du côté de la ville puisqu'elle coulait dans une vallée creusée derrière la citadelle où il n'y avait pas d'habitations sauf quelques moulins appartenant à des Arméniens.

Tandis que le paysage à Stanose offrait un aspect entièrement différent: la ville était bâtie dans le val et la vue panoramique était charmante.

Le pont en bois, jeté au dessus de la rivière, menait vers la colline d'en face où il y avait un vieux lieu de pèlerinage, transformé par la suite en église, qui s'appelait St. Sauveur (Sourp Pergitch). A côté, il y avait une source dont les eaux venaient des collines proches. Là, debout devant le petit édifice en pierre qui abritait la source, il était possible de voir les rochers qui dominaient la ville, ainsi que les vieilles fentes et cavernes qui s'y trouvaient et dont le passé était lié à la civilisation des peuples anciens.

Ainsi, au dessus de la ville, restaient inébranlables les deux Hissar et l'unique Hissar; ces forteresses naturelles qui avaient servi très probablement avant de nombreux siècles à l'autodéfense et à la protection du peuple.

Stanose possédait deux églises orthodoxes (apostoliques arméniennes) et une évangélique, ainsi qu'un nombre total approximatif de 6000 habitants.

Les habitants de Stanose vivaient dans des familles patriarcales et nombreuses; les parents entourés d'enfants mariés et des enfants de ces derniers, de sorte que chaque famille avait au moins 10 ou 12 membres.

Les Stanosiotés étaient des gens gaillards, beaux, sociables et hospitaliers. Leurs ancêtres étaient des Hitites, des Pruques, des Mouchguines, des Armens et d'autres peuples originaires d'Arménie qui, en s'unissant, avaient donné naissance au peuple

arménien. Installés depuis les siècles lointains à Stanose et dans la ville d'Angora, les originaires de l'ancienne Arménie avaient cherché avec eux des chèvres «angora», dont la laine était reconnue partout sous le nom de «laine Angora». Grâce à cette laine les Stanosiotés avaient fondé une petite industrie qui produisait le tissage connu sur beaucoup de marchés européens sous le nom de «sofe» ou de «shayak». Ils avaient aussi d'autres industries et occupations; comme l'industrie du tissage, la sériculture, l'apiculture, la tapisserie, la viticulture et l'horticulture. Parmi les habitants de Stanose on remarquait aussi des meuniers, des bergers et d'autres artisans.

Les Stanosiotés étaient des travailleurs zélés; hommes, femmes et enfants étaient conscients de la valeur du temps et du travail. Les écoliers une fois rentrés de l'école, aidaient leur parents dans les travaux de ménage ou dans les diverses occupations.

Ces gens étaient fidèles aux traditions et à leur foi. Ils avaient, les uns envers les autres un esprit d'amour et de respect mutuels. Quand une famille se livrait à un travail, tout le monde l'aidait. Ils aimaient la culture et tâchaient de donner à leurs enfants une éducation supérieure. Les habitants de Stanose parlaient tous l'arménien. Ils avaient leur propre dialecte qui faisait penser à l'ancien arménien; «l'arménien littéraire» (le krapar), qui est devenu aujourd'hui la propriété de l'Eglise Arménienne. A Stanose le nombre total des habitants turcs ne dépassait pas les 15 personnes. Ces derniers étaient généralement des fonctionnaires d'état. Les Turcs de Stanose, ayant appris le dialecte de Stanose, parlaient l'arménien.

C'est cette population fidèle, travailleuse et pacifique de Stanose qui, comme des millions d'autres Arméniens, fut déportée en Août 1915 et martyrisée. D'abord on a capturé et amené les hommes, pour les tuer ensuite dans un lieu proche. Puis commença la déportation des femmes et des enfants. Ces êtres humains, privés de leurs maris, pères ou frères, étaient forcés de vivre dans des villages turcs, et surtout de parler la langue turque pour oublier la langue maternelle et enfin leur peuple.

Pour vous faire mieux connaître les détails de cet affreux crime, et le sort encore pire d'autres Arméniens, nous publions dans les pages suivantes, avec l'autorisation bienveillante du Comité de la Publication du Livre de Sivri-Hissar, la partie rédigée en français de ce même livre. Nous faisons ceci dans le but de vous transmettre le message d'un million et demi de martyrs arméniens, en espérant que vous aussi vous garderez immaculées les traditions et l'Histoire de votre peuple pour les transmettre à votre tour à vos successeurs.

LE 24 AVRIL 1915...

Les Arméniens du monde entier se réunissent tous les ans, le 24 Avril, pour commémorer le martyre de leurs parents et compatriotes, victimes des tueries turques des années 1915-1918.

Après la perte de l'indépendance nationale (au XIème siècle dans la mère-patrie et au XIVème en Cilicie arménienne), les Arméniens avaient subi les jougs successifs des Seldjoukides, des Mongols et des Turcs ottomans, avec toute la terreur qui accompagnait le règne de telles tyrannies. Les persécutions et les massacres n'étaient donc pas étrangers à ce peuple martyr. Mais les derniers en date, qui furent conçus et exécutés au cours de la première Guerre Mondiale par les dirigeants sanguinaires de la jeune Turquie, étaient sans précédent dans l'histoire de l'humanité. D'après un plan minutieusement élaboré, la majeure partie d'un peuple fut déportée de sa patrie millénaire et exterminée dans les déserts de la Mésopotamie et de la Syrie. L'opinion mondiale fut terrifiée par ces actes d'une inimaginable barbarie, commis à l'aube de ce siècle de civilisation. Mais ce même monde civilisé, avec ses grandes puissances et ses congrès, s'avéra incapable d'arrêter le Crime et, plus tard, de faire Justice en punissant les criminels.

Cinquante années se sont écoulées depuis ces jours de terreur et les Arméniens se préparent à évoquer le souvenir de leurs martyrs. Justice sera-t-elle enfin rendue? La question est du ressort des organismes internationaux, et la suite qui lui sera donnée formera un critère de leur équité et de leur efficacité. Cependant, les faits sont plus que significatifs pour montrer comment et dans quel but fut commis cet ignoble génocide. Il est sans doute utile de les évoquer, et de les rappeler à tous ceux qui seraient trop enclins à oublier en quoi réside l'essence même de l'existence humaine. Car, sans une foi profonde en tout ce qu'il y a de sacré dans la personne humaine, le libre développement et la paix même de notre monde seraient en danger.

LA QUESTION ARMENIENNE JUSQU'A LA PREMIERE GUERRE MONDIALE

Sous la domination de la Turquie ottomane, l'Arménie occidentale se voyait infliger des conditions de vie bien difficiles. Bien que vivant dans sa propre patrie, le peuple arménien subissait quotidiennement les abus et les exactions du gouvernement, de même que les agressions et les razzias des tribus kurdes. Les Turcs visaient un but précis: créer pour les Arméniens des conditions intolérables de vie dans leur pays, afin de les disséminer dans les différentes régions de l'Empire Ottoman.

Vers le milieu du XIXème siècle, le renforcement des mesures de persécution dans les provinces arméniennes poussa le Patriarcat Arménien de Constantinople à se pencher de plus près sur le sort de la communauté. Les Sultans avaient promis des réformes; mais ces promesses étaient restées lettre morte, ou avaient échoué dès les premières tentatives d'exécution. Aussi les Arméniens étaient-ils convaincus, comme d'ailleurs les milieux internationaux eux mêmes, que la Turquie des Sultans était incapable de se réformer et de s'adapter au monde civilisé. De cette conviction naissaient, chez certains peuples vassaux de l'Empire Ottoman, des tendances séparatistes. Elle faisait germer chez d'autres, et les Arméniens en particulier, l'idée de l'obtention d'une amélioration de leur sort par une intervention énergique des grandes puissances.

La guerre russo-turque de 1877-1878 fut considérée comme la meilleure occasion pour présenter la Question Arménienne à la conscience internationale. Encouragés par le précédent libanais, les Arméniens ne posaient que la demande modeste d'une autonomie administrative: rien de plus, en fait, que le désir de posséder des droits et des devoirs égaux à ceux des Turcs vivant en Arménie. Les rivalités des grandes puissances, celles qui opposaient l'Angleterre et la Russie en particulier, empêchèrent l'obtention de ces droits, pourtant bien minimes. En vertu des dispositions de l'article 61 du Traité de Berlin, la Turquie s'engagea tout simplement à appliquer des réformes dans les provinces arméniennes, sous le contrôle des grandes puissances.

Jusqu'à la Première Guerre Mondiale, la portée de la Question Arménienne ne sortit point des cadres de cet Article 61 du Traité de Berlin. Toutefois, le gouvernement turc ne prit aucune mesure positive pour la réalisation de ses engagements. Bien au contraire, le Sultan Abdul-Hamid II, qui avait commencé à régner en tyran, tira bon profit des rivalités des grandes puissances en adoptant à l'encontre des Arméniens une politique de persécutions et de massacres systématiques. Ses meilleurs instruments furent les kurdes, de même que les populations turques réactionnaires et fanatiques; grâce à leur concours, Abdul-Hamid réussit à garder dans l'oppression, durant les trente-trois années de son règne (1876-1909), les divers autres peuples de l'Empire Ottoman. Cette politique ne fut cependant pas profitable à la Turquie elle-même. Les peuples balkaniques se soulevèrent contre cette tyrannie et les injustices qui en formaient les conséquences; des remous se firent sentir dans le monde arabe contre le califat du Sultan. Les Arméniens aussi, voyant Abdul-Hamid et les puissances occidentales abuser d'un commun accord de leur obéissance et de leur patience, commencèrent à s'organiser pour la défense armée; des organisations révolutionnaires virent le jour. Cependant, le Sultan multipliait les massacres de la population paisible des villes et des villages d'Arménie, armait les kurdes et profitait du silence bienveillant de certains Etats européens pour organiser les carnages de 1894 (à Sassoun), puis ceux de 1895-96 (dans toutes les provinces arméniennes). Plus de 200.000 Arméniens périrent, victimes de ces tueries. Et, bien qu'une commission internationale d'enquête ait dûment établi la complicité et la participation du gouvernement turc à ces massacres, le Grand Criminel demeura impuni.

Ces actes de barbarie commis au seuil du XXème siècle portèrent devant l'opinion

publique internationale les aspects les plus sanglants de la Question Arménienne. Mais la diplomatie européenne fut encore inapte à établir un accord sur un projet sérieux de réformes qui pourrait être imposé à la Turquie.

Cependant, le régime d'Abdul-Hamid était aussi devenu intolérable pour certains milieux de patriotes turcs, qui voyaient clairement que l'Empire courait à sa ruine. L'opposition devenait de plus en plus puissante par le regroupement en Europe des exilés et des réfugiés politiques. Elle avait aussi ses partisans dans les cadres de l'armée. Un front commun de tous les ennemis du régime fut progressivement formé, avec le but de renverser le Sultan et d'établir en Turquie un gouvernement démocratique. Cette organisation de Jeunes Turcs, connue sous le nom d'"Ittihad vé Terakki", eut une ample propagation dans les rangs de l'armée turque de Salonique. En Juillet 1908, cette armée marcha sur Constantinople, où le Sultan se hâta de proclamer une Constitution. C'était là une éclatante victoire des idées libérales, et toutes les nationalités de l'Empire Ottoman l'accueillirent avec enthousiasme. Turcs, Arméniens, Grecs et Macédoniens s'embrassèrent dans les rues. La liberté de la parole et de la presse, celle du culte, de même que l'égalité des différentes races devant la loi furent officiellement proclamées.

La révolution des Jeunes Turcs traversa une première crise en avril 1909. Le Sultan encouragea les éléments réactionnaires et fanatiques, qui étaient mécontents des changements opérés. Ceux-ci, s'appuyant sur une fraction de l'armée, prirent même le pouvoir. La première préoccupation de l'ancien régime ainsi restauré fut d'ordonner des massacres d'Arméniens à Adana et dans toute la Cilicie. Ces massacres, qui firent 30.000 victimes, se prolongèrent même après la reprise du pouvoir par l'Ittihad. C'était, encore une fois, l'armée révolutionnaire de Salonique qui, marchant sur la Capitale, destitua le Sultan.

L'ivresse de la période révolutionnaire ne dura donc pas longtemps. Les forces réactionnaires turques ne déposèrent point les armes, les Jeunes Turcs eux-mêmes ne voulurent ou ne purent pas asseoir le nouveau régime sur des bases de modernisme. Les droits particuliers des différentes unités nationales de l'Empire continuèrent à être ignorés, et la mentalité traditionnelle, qui voulait voir dans les Turcs une nation dominante et privilégiée, continua son cours. Les dirigeants Jeunes Turcs, imbus de fanatisme et de chauvinisme menèrent une politique d'assimilation à l'égard des peuples non-turcs. A la suite de toutes ces mesures, les Arabes du Yemen, de la Palestine et de l'Irak eurent recours à des mouvements insurrectionnels. Les Etats balkaniques libérés prirent les armes dans le but de défendre leurs coreligionnaires de l'Empire Ottoman. Mais, vaincus dans la guerre des Balkans, la Turquie se lança dans une nouvelle aventure politique: tenter de créer un vaste empire englobant tous les peuples turcs et touraniens de l'Asie occidentale et centrale, — le PANTOURANISME.

Parmi les nationalités non-turques de l'Empire, une partie des Arméniens restait attachée à l'idéal de la Constitution, collaborant avec les Jeunes Turcs dans l'espoir de bâtir un Etat neuf et moderne; un Etat où les différentes nationalités auraient droit à une autonomie administrative et interne suffisante pour pouvoir développer

leur vie culturelle et économique. Mais ces espoirs furent déçus. Les réformes promises aux provinces arméniennes restèrent au point mort; les fonctionnaires turcs et les tribus kurdes continuèrent leurs abus et leurs brigandages; le gouvernement encouragea systématiquement l'établissement en Arménie des réfugiés turcs originaires des Balkans, dans le but évident de modifier progressivement l'aspect ethnique des territoires occupés.

C'est dans ces conditions qu'en 1912 les Arméniens s'adressèrent de nouveau à la diplomatie internationale, pour obliger le gouvernement turc à pratiquer au moins les réformes promises par l'Article 61 du Traité de Berlin. La Russie, la Grande-Bretagne et la France appuyèrent les demandes arméniennes. Protecteur des Jeunes Turcs, l'Allemagne réussit à faire réduire de façon considérable le contenu du projet de réformes. Mais enfin, le 8 février 1914, un accord russo-turc fut signé, préconisant le partage en deux grandes régions administratives, ayant pour centres Erzeroum et Van, des sept vilayets orientaux; chacune de ces régions serait gouvernée par un haut-commissaire européen, qui contrôlerait le travail des fonctionnaires et veillerait à l'application des réformes administratives et judiciaires. Des parlements locaux seraient créés; la police et les forces de sécurité seraient réorganisées, permettant aux Arméniens d'y accéder avec des droits égaux à ceux des Turcs. Le Norvégien Hoff et le Hollandais Vestenenk furent ainsi nommés hauts-commissaires des provinces arméniennes. Le premier était à peine arrivé à destination que la Grande Guerre éclata. Profitant de l'occasion, le gouvernement turc le congédia.

LA GRANDE GUERRE ET LE PROJET TURC

Au début de 1914 l'Europe était déchirée par la guerre. L'Allemagne, l'Autriche et la Hongrie d'un côté, la France, l'Angleterre et la Russie de l'autre côté, de même qu'un certain nombre d'autres nations aliées à l'un ou à l'autre camp, s'affrontaient. La Turquie, pourtant non belligérante, décréta la mobilisation générale. L'atmosphère régnante dans les milieux dirigeants turcs laissait prévoir que la Turquie entrerait bientôt en guerre aux côtés de l'Allemagne.

Déjà en 1913, le général Von Sanders avait été nommé inspecteur général des forces armées turques; le général Shnelendorf était chef de l'état-major turc; d'autres officiers initiaient les soldats turcs au maniement des armes allemandes. Les Turcs étaient convaincus de la victoire allemande et considéraient la guerre comme une occasion unique pour réaliser leur rêve si cher: profiter de l'aide militaire allemande afin de réduire à néant le barrage russe qui les séparait de leurs frères de race du Caucase et du Turkestan, des Tatars et des Turkmens, des Uzbeks et des Kirgiz; créer un immense empire touranien d'idéologie plutôt raciste que religieuse, qui engloberait l'ensemble ethniquement homogène de tous ces peuples. Déjà une propagande pantouraniste méthodique avait pris cours; des écrivains, des poètes et des agitateurs en avaient vanté et répandu l'idéologie. Il était temps d'agir.

Les Arméniens formaient, aux yeux des Jeunes Turcs, un autre obstacle majeur

à la réalisation du projet touranien; n'ayant avec les peuples turcs aucun lien d'ordre ethnique, religieux ou culturel, ils rompaient par leur présence même l'homogénéité absolue du futur empire touranien. En août 1914 arrivaient à Erzeroum, où l'un des grands partis révolutionnaires arméniens, le "Dachnaksoutioun" (Parti Tachnak), venait à peine de terminer les travaux de son VIIIème congrès périodique, deux dirigeants de l'Ittihad, Behaéddine Chakir et Nadji Bey. Ils proposèrent aux dirigeants arméniens de former des troupes de volontaires dans le but d'aider les Tatars du Caucase qui se préparaient à une insurrection armée à l'arrière même des lignes de combat russe; ils promettaient en contre-partie de créer, une fois la guerre terminée, une Arménie autonome englobant une bonne partie des territoires arméniens de la Turquie et de la Russie (sic).

Le parti "Dachnaksoutioun" s'efforça à convaincre les leaders de l'Ittihad des dangers possibles qu'une entrée en guerre aurait pour la Turquie, et du profit que le pays pourrait tirer d'une neutralité de bonne foi. Il leur fut aussi dit que, au cas où le gouvernement turc opérerait pour la guerre, les Arméniens s'acquitteraient pleinement de leurs obligations militaires et civiles envers la patrie ottomane; quant aux Arméniens du Caucase, on ne pouvait rien promettre en leur nom, vu que ces derniers étaient des sujets russes. Mécontents d'une telle réponse, les chefs de l'Ittihad déclarèrent que les Arméniens regretteraient leur refus de participer à l'insurrection des Tatars du Caucase. Il ne fut point nécessaire d'attendre bien longtemps pour saisir le sens de cette menace...

Le gouvernement turc décida de donner à la guerre un caractère sacré; le Sultan Rechad proclama le "Djihad" (la Guerre Sainte). En sa qualité de Calife du monde musulman, il fit appel à tous les fidèles de l'Islam de participer à la guerre déclenchée contre les Etats chrétiens. Des appels analogues furent lancés par le Cheikh-ul-Islam de Constantinople ainsi que, sur son exemple, par tous les mollahs de l'Empire. Le fait le plus provocateur était la publication d'un petit livre en arabe, où des descriptions imagées étaient données de la façon dont "les peuples chrétiens ennemis de Dieu mal-traitaient les Musulmans" dans les pays d'Asie et d'Afrique. Ce livre avait été composé par les Allemands. "Apprenez, y lisait-on, que le sang des infidèles — à part celui de nos alliés (Allemands et Austro-Hongrois) à qui nous avons promis protection — peut et doit être impunément versé ... Chaque musulman, en quelque endroit qu'il se trouve, doit prêter serment de tuer au moins trois ou quatre chrétiens de son entourage ... Celui qui obéira à cette loi divine sera exempt du jugement dernier et aura mérité de la Vie éternelle". Le gouvernement et l'armée feraient leur devoir; la population civile sèmerait la haine contre les chrétiens puis, s'organisant en bandes armées, irait les massacrer.

L'idée de la guerre Sainte était conçue par les Allemands qui espéraient ainsi, en faisant appel au fanatisme religieux de 300 millions de musulmans, les soulever contre l'Angleterre, la France et la Russie. Ce projet échoua évidemment, car les Arabes, de même que les autres peuples d'Asie et d'Afrique, ne répondirent pas à l'appel du Calife turc. Mais l'orage s'abattit sur les Arméniens.

En effet, le Comité Central du parti Ittihad vé Terakki étudiait de façon assez particulière le cas des Arméniens. Une commission spéciale était créée, composée des Docteurs Nazim et Behaéddine Chakir et du ministre de l'Education Chukri, dans le but d'élaborer le plan de l'extermination massive des Arméniens et d'en préparer l'exécution. Ces massacres, que l'on se préparait à commencer dans les circonstances particulièrement favorables offertes par la guerre, devaient différer en tout point des tueries de la période hamidienne. Il s'agissait bien, cette fois, d'en finir une fois pour toutes avec la Question Arménienne en exterminant la totalité d'un peuple. Ce monstrueux projet de génocide fit l'objet d'études minutieuses; toutes les possibilités furent prises en considération et les méthodes d'exécution fixées dans leurs moindres détails. Le Comité Central et les divers comités régionaux de l'Ittihad devaient apporter un appui sans réserve au gouvernement, qui de son côté avait totalement adopté le projet du Parti. Les mollahs devaient exciter la populace pour la faire participer aux massacres et aux pillages. Les autorités libéreraient plus de dix mille bandits et criminels détenus dans les prisons de l'Etat, leur distribueraient des armes, tandis que les comités de l'Ittihad se chargeraient de les organiser en bandes destinées à piller et à massacrer les caravanes de déportés. Les fonctionnaires du gouvernement devaient être des hommes "sûrs", prêts à se conformer à la lettre aux ordres reçus; bon nombre de valis et de kaimakans, considérés comme peu dignes de confiance aux yeux de l'Ittihad, furent limogés et remplacés par des éléments "loyaux". Tous ces faits constituent, en même temps que le grand nombre de télégrammes envoyés par le ministre de l'Intérieur Talaat aux gouvernements régionaux, *les preuves irréfutables du caractère prémédité et minutieusement préparé du génocide arménien, génocide qui se situe dans le cadre général de la réalisation des doctrines panturque et pantouraniste*. Le télégramme que nous reproduisons ci-dessous est l'un de ceux que Talaat a envoyés aux autorités d'Alep; le texte en plus est plus qu'éloquent:

"Bien qu'une décision ait été antérieurement prise pour la suppression de l'élément arménien qui, depuis des siècles, désire saper les fondements de l'Etat et qui a pris les apparences d'un grand malheur pour le gouvernement les exigences des temps n'offraient point la possibilité de réaliser cette intention sacrée. Tous les obstacles étant actuellement supprimés et le moment de débarrasser la Patrie de cet élément dangereux étant enfin arrivé, on vous recommande expressément de ne pas vous laisser aller à des sentiments de pitié à la vue de leur état lamentable. En mettant fin à leur existence, travaillez de toute votre âme à la suppression du nom arménien en Turquie. Faire attention que les fonctionnaires désignés pour réaliser ce but soient des patriotes et des hommes de confiance."

Le génocide ainsi projeté allait être un fait sans précédent et sans pareil dans l'histoire de l'humanité. Les principaux responsables en étaient le gouvernement turc et l'Ittihad, mais le peuple y apporta le concours de toutes ses classes sociales et de tous ses instincts criminels.

LES MESURES PRELIMINAIRES

Immédiatement après le départ d'Erzeroum de Béhaéddine Chakir et de Nadji Bey, les premières nouvelles des persécutions arrivèrent au Patriarcat de Constantinople. En ces mois d'août et de septembre 1914, la Turquie n'était pas encore entrée en guerre. Mais les plaintes et les notes de protestation se multiplièrent à partir de la fin octobre, lorsque la Turquie déclara la guerre aux alliés. Les brigandages et les pillages, ainsi que les agressions armées rendaient précaire la sécurité de la population arménienne, qui semblait déjà avoir des raisons pour prévoir le pire. Bientôt, les paysans malmenés durent livrer aux autorités leurs dernières provisions d'hiver; des milliers de personnes furent recrutées de force par l'armée comme posteurs. Les habitations et les magasins arméniens des villes furent soumis au pillage.

En août, lors de la mobilisation générale, les jeunes Arméniens s'étaient aussi présentés aux autorités. Un nouveau décret gouvernemental ordonna la mobilisation de tous les hommes âgés de 18 à 50 ans, y compris ceux qui avaient déjà payé une taxe d'exonération ou qui formaient le seul soutien d'une famille nombreuse. La censure fut établie, suivie de près par l'interdiction des correspondances en arménien; plus tard, l'interdiction porta aussi sur les déplacements de personnes; toute communication fut coupée entre la Capitale et les provinces arméniennes. Malgré cela, les rumeurs de tueries et de déportation des Arméniens continuaient à affluer au Patriarcat.

Les dirigeants arméniens, religieux et civils, dont le Patriarche en personne, multipliaient leurs démarches auprès du Grand Vizir Saïd Halim Pacha, du ministre de l'Intérieur Talaat, du ministre de la Guerre Enver Pacha, des autres membres du gouvernement turc, ainsi qu'auprès des représentants des puissances amies de la Turquie (de l'Allemagne en particulier). Tous niaient, se contentaient de démentis ou de vagues promesses. Mais la situation ne s'améliorait point et le gouvernement était loin de vouloir faire un effort dans le but de rétablir l'ordre. Les corps constitués arméniens et les chefs de partis conseillaient à leurs compatriotes la patience et le calme, afin d'éviter le pire et l'irréversible; ils les invitaient même à passer sous silence les vexations et les provocations dont ils étaient quotidiennement victimes. Le mal étant présent, on s'efforçait à éviter le pire... Le Patriarcat prenait l'initiative d'aide à l'armée, en ouvrant des hôpitaux et prodiguant des soins aux blessés. Mais toute cette activité pacifique et bienveillante des Arméniens de Constantinople fut vaine. La rupture des communications rendait très difficile l'appréciation exacte des malheurs qui sévissaient dans les provinces orientales. Lorsqu'enfin la Capitale put s'en rendre compte, il était déjà trop tard.

Elle ne s'en rendit pleinement compte, en effet, que la nuit du 24 Avril 1915... Cette nuit-là, la police turque arrêta 225 notables arméniens de Constantinople; ce nombre monta à 600 en l'espace de quelques jours. Il s'agissait là d'intellectuels de tout premier plan, d'écrivains, de savants, de journalistes, de poètes; il s'agissait de Daniel Varoujan, de Siamanto, de Krikor Zohrab, du Père Komitas, et de bien

d'autres. Il s'agissait, bref, de l'élite de la nation arménienne, la tête dont l'immolation priverait les autres membres de toutes possibilités de survie. Ces notables furent acheminés vers les coins les plus éloignés de l'Anatolie et massacrés par les bandes criminelles des «tchétés». A la note de protestation du Patriarcat, le gouvernement répondit que, des armes ayant été trouvées auprès des Arméniens de Van et de quelques régions, les arrestations des notables ont été effectuées sur la demande expresse des autorités militaires; qu'elles ne visent, en fait, qu'un simple but de sécurité intérieure. Mais les répressions se poursuivirent, tout en se faisant de plus en plus amples. Le 29 Avril, les Arméniens de la Capitale furent invités à remettre toutes les armes dont ils étaient possesseurs; les armes furent remises, mais leur nombre insignifiant ne pouvait servir de preuve à l'appui de la légende turque d'insurrection armée. D'où de nouvelles perquisitions, de nouvelles arrestations, nouvelle terreur.

MASSACRES, DEPORTATIONS, NOUVEAUX MASSACRES

Dès Janvier 1915, le gouvernement turc avait déjà commencé l'exécution de son plan criminel, lors de l'offensive sur le front du Caucase; l'armée régulière, les troupes «hamidiéh» kurdes et les bandes de «tchétés», œuvrant en étroite collaboration, s'étaient données pour tâches de liquider la population arménienne des régions limitrophes. Suivit le désarmement des soldats arméniens de l'armée turque; soldats dont Enver Pacha avait pourtant dit qu'ils s'acquittaient de leurs devoirs de la façon la plus honnête, en vrais patriotes». Les soldats désarmés devaient travailler comme porteurs, ou faire partie des «amélié tabouris» chargés de la construction de routes ou de voies ferrées. Mais cela aussi ne fut pas de longue durée. On apprit plus tard que dans les casernes les soldats turcs encerclaient les arméniens désarmés et les fusillaient. D'autres soldats, enchaînés, étaient conduits en des endroits déserts et tués. Et la véridique histoire n'est pas rare de soldats arméniens auxquels on a fait creuser, avant de les achever, les fosses que devaient leur servir de tombes.

Le gouvernement porta ensuite son attention sur les hauts lieux de la résistance arménienne de la période hamidienne, — sur Zeytoun d'abord, en Cilicie. Ni la mobilisation, ni les perquisitions et la confiscation des armes, ni même les tortures n'avaient pu cette fois-ci mener à la révolte ces robustes montagnards qui, obéissant au désir des autorités ecclésiastiques, avaient supporté toutes ces peines. Et même lorsque, sous prétexte de rechercher quelques déserteurs, toute une division y fut envoyée d'Alep, les Zeytouniotes accueillirent l'armée en arborant des drapeaux blancs, et lui proposèrent toute leur aide. Ayant recours à la ruse, les Turcs réunirent trois cent notables de la région et les déportèrent; puis, le 8 Avril, commença l'exode générale de la population; quelques 800 Zeytouniotes, battus et torturés, furent dirigés sur Karapounar, dans le vilayet de Konia; le gros de la population, environ 160.000 personnes, fut envoyé à Deir-ez-Zor, en Syrie. Seuls les débris torturés des survivants y arrivèrent.

La politique gouvernementale fut différente dans les provinces orientales, en particulier dans celles de Van et de Bitlis. Déporter la dense population arménienne du Vaspourakan, de Mouch et de Sassoun n'était pas chose facile. Des heurts avaient déjà eu lieu dans certains villages. Les autorités locales proposèrent aux dirigeants arméniens de former des commissions mixtes afin de pouvoir calmer de telles régions par la voie de la bonne entente. Mais là encore la bonne volonté des arméniens fut mise à profit pour les poignarder dans le dos: les émissaires arméniens furent lâchement tués en cours de mission; le député arménien de Van, Vramian, eu le même sort. Les massacres du Vaspourakan avaient déjà commencé lorsque Djevdet Pacha, récemment rentré du front du Caucase et ayant reçu du renfort d'Erzeroum, assiégea le quartier arménien de Van. Ayant enfin compris où en voulait venir le gouvernement, la population arménienne de la ville avait pris des dispositions; lorsque, le 20 Avril, les turcs commencèrent à canonner le quartier arménien, ils se trouvèrent en face d'une farouche résistance. La défense héroïque de Van dura un mois, au terme duquel l'armée et la population turque prirent la fuite: deux jours plus tard, les forces russes et les volontaires arméniens du Caucase entraient à Van.

Par la suite le gouvernement turc allait mettre à profit les événements de Van, en les présentant comme une tentative d'insurrection générale, dont le but aurait été de frapper l'armée turque dans le dos. Or la description de ces événements a été faite par des missionnaires américains et allemands qui se trouvaient alors à Van; il ressort de leurs écrits que les arméniens, au courant de tout ce qui se passait dans les régions voisines, se sont organisés et défendus: Van ne fut donc qu'un cas de *LEGITIME DEFENSE*. Il est d'ailleurs clair que les massacres des soldats, ceux des régions limitrophes de la Russie, ainsi que les déportations de Zeytoun étaient antérieurs à la défense de Van. Celle-ci ne peut donc en aucune façon être considérée comme la cause même des tueries et des déportations générales, comme ont voulu la présenter les turcs.

La plaine de Mouch (vilayet de Bitlis) fut le théâtre d'événements plus tragiques et plus sanglants encore. Le pillage et les carnages y furent exécutés de façon beaucoup plus féroce, avec le concours efficace des kurdes de la région. Les plaintes des arméniens de la ville de Mouch eurent pour seule réponse plusieurs pendants successives. A la fin du mois de Mai, les armées russes s'étant approchées, les persécutions semblèrent un moment se ralentir. Mais l'armée russe ne put avancer davantage; elle battit en retraite et évacua même les régions précédemment occupées. Ce fait eut pour conséquence le retrait, en même temps que les armées russes, des arméniens de Van qui avaient joui de quarante jour de liberté. Poursuivis par l'ennemi, 180.000 arméniens purent franchir la frontière; ils s'installèrent tant bien que mal dans les régions d'Erévan et d'Etchmiadzine. L'armée turque assiégea par la suite les quartiers arméniens de Mouch et les canonna des jours durant. Des ruines de leurs habitations, les arméniens leur opposèrent une résistance sans espoir, pour succomber à la fin sous le feu des incendies ou des obus. Les Turcs et les Kurdes s'emparèrent alors des survivants et des blessés et les jetèrent dans d'immenses foyers.

Les quelques centaines de villages arméniens de la plaine de Mouch eurent un sort analogue. Ceux qui avaient pu trouver refuge dans les montagnes virent, des jours durant, l'effroyable spectacle d'une vaste plaine en flammes.

Ce fut enfin le tour de la région montagneuse de Sassoun, que la tyrannie turque n'avait jamais pu subjuguier. Encore une fois, les tentatives préliminaires avaient échoué. Ayant appris que leurs soldats avaient été désarmés et massacrés, que les porteurs mobilisés par l'armée ne reviendraient jamais, les habitants de Sassoun décidèrent de ne pas remettre leurs armes aux autorités et de ne plus accéder à aucune de leurs demandes. Après les tueries de la ville et de la plaine de Mouch, le gouvernement réunit quelque 30.000 combattants (plusieurs bataillons réguliers et des tribus kurdes armées) autour des montagnes de Sassoun. Devant cet ennemi très supérieur en nombre, les Sassouniotes résistèrent héroïquement, malgré leurs armes primitives et leurs munitions limitées; mais ils durent finalement battre en retraite vers les hauteurs. La région, pauvre par surcroît, comptait environ 20.000 habitants, sur lesquels étaient venus s'ajouter quelque 30.000 réfugiés de la plaine, pour la plupart femmes, enfants et vieillards. La situation était des plus tragiques. Plus de vivres, et pratiquement plus de munitions. Ceux qui en manquaient totalement brisaient leurs fusils et se ruaient sur l'ennemi, poignard en main; les femmes participaient aux combats, et pour finir, se jetaient dans les ravins pour ne pas tomber vivantes aux mains de leurs féroces ennemis. Le 5 août, les Turcs occupaient déjà les ultimes hauteurs de l'héroïque Sassoun, dont les montagnes étaient rouges de sang...

Au moment le plus chaud de la guerre mondiale, le gouvernement turc commettait cet effroyable acte de génocide. Il pensait par ailleurs pouvoir duper l'opinion publique internationale par ses déclarations fourbes et l'interdit qu'il avait décrété sur les déplacements des personnes et la communication avec l'étranger. Cependant le grand secret fut vite divulgué. Le 24 mai 1915, par une déclaration commune, la France, la Grande-Bretagne et la Russie exigèrent l'arrêt des massacres et menacèrent les membres du gouvernement turc d'être tenus, à la fin de la guerre, pour personnellement responsables du génocide arménien. La Turquie répondit par un démenti officiel; les nouvelles de déportation et des tueries furent déclarées "fausses" ou "fabriquées de toutes pièces par les Alliés", "Les Arméniens d'Erzeroum, de Terdjian, d'Agin, de Sassoun, de Bitlis, de Mouch et de Cilicie n'ont jamais été soumis, de la part du gouvernement impérial, à des mesures spéciales, — disait la note turque —, pour la bonne raison qu'ils n'ont commis aucun acte de nature à troubler l'ordre public". Ces paroles, dont le sens profond est auto-accusateur, étaient émises au moment même où les Arméniens des régions citées étaient déportés ou soumis au carnage.

Le but poursuivi par les Turcs était pourtant clair. Il est exprimé de façon concise dans la réponse de Talaat à l'ambassadeur des Etats-Unis à Constantinople, Morgenthau, qui s'efforçait d'intervenir en faveur de l'arrêt des massacres et des déportations. "Pour résoudre le problème arménien, — disait cyniquement le ministre turc de l'Intérieur, — j'ai fait plus en trois mois qu'Abdul-Hamid en l'espace de trente ans..."

En même temps et à la suite des événements précités, le gouvernement turc procéda à la déportation générale des Arméniens. La politique menée dans les vilayets de Van et de Bitlis était l'extermination intégrale et rapide de la population; pour les autres régions, le plan de l'Ittihad prévoyait une disparition de l'élément arménien par mort lente et progressive. Une résistance sérieuse de la part des Arméniens pourrait entraver ce projet; aussi, dès le début de la guerre le gouvernement avait-il pris, à l'encontre de ceux-ci, les mesures spéciales qui ont été déjà citées. Des vieillards, des femmes et des enfants qui demeuraient encore dans leurs foyers après la mobilisation de tous les hommes valides, on avait exigé de remettre les armes aux autorités; ces armes avaient été distribuées aux Turcs et aux Kurdes du voisinage. On en exigea encore, et bien souvent les Arméniens se virent obligés de racheter leurs propres armes afin d'obéir aux autorités; et les fonctionnaires responsables faisaient cas dans leurs rapports de l'existence de ces armes supplémentaires, en y voyant volontiers une preuve d'insurrection générale déjouée à temps.

Le deuxième acte se déroula entre le 21 avril et le 19 mai. Dans les différentes villes furent arrêtés des centaines de notables arméniens; après quelques jours de torture dans les prisons, et sans aucun procès. Il y eut ainsi 600 arrestations à Erzeroum, 500 à Sébaste (Sivaz), 800 à Diarbékirk, 200 à Césarée (Kaiseri), etc. Ces arrestations poursuivaient le but évident de décapiter la nation: la masse, privée de son élite dirigeante, ne pourrait plus penser à se défendre. Les communications étant coupées, la correspondance et les voyages interdits, les Arméniens des différentes régions ne pouvaient plus se donner des nouvelles et se consulter.

Les déportations en masse débutèrent en juin. Une ou deux semaines à l'avance, un crieur annonçait la décision des autorités de voir réunis à telle date, et sur telle place, tous les Arméniens âgés de 17 à 70 ans. Ce jour-là, la foule réunie était jetée en prison, pour être expédiée quelques jours plus tard. On leur disait bien que le voyage allait être long, mais aucun délai n'était accordé pour faire des préparatifs. Dans les régions côtières de la Mer Noire (Trébizonde, Rizé, Kirassun, Ordu, etc.) une toute autre méthode fut appliquée: on embarqua des centaines et des milliers d'hommes qui, au large, furent jetés à l'eau.

Quelques semaines plus tard, ce fut le tour des femmes et des enfants. On leur disait que, vu les dangers de la guerre, le gouvernement avait décidé leur transfert en des lieux sûrs, ou qu'elles devaient rejoindre leurs maris. Les jeunes femmes et les jeunes filles pouvaient rester, à condition de se convertir à l'Islam et d'épouser un Turc; elles devaient aussi se séparer de leurs jeunes enfants, qui seraient élevés dans des orphelinats d'état pour y recevoir une solide éducation turque. Dans bien des villes, d'ailleurs, l'alternative de la conversion à l'Islam ne fut même pas offerte, et la déportation fut littéralement générale.

Une caravane de déportés pouvait contenir de 200 à quelque 4000 personnes, une brigade de gendarmerie les accompagnait, sous prétexte de les protéger des attaques

possibles des brigands et des criminels qui infestaient la région... Les caravanes formées d'hommes n'allaient guère bien loin; elles se voyaient bientôt entourées de "tchétés". Les gendarmes devaient s'éloigner dès l'apparition de ces bandits organisés et armés par l'İttihad. Les "tchétés" ouvraient alors le feu sur ces hommes sans armes et le plus souvent ligotés; la fusillade ne s'arrêtait que lorsqu'un Arménien ne restait vivant; alors commençait le pillage auquel participait la foule turque accourue des localités voisines. Rien n'était laissé sur les cadavres; on leur ouvrait même le ventre dans l'espoir d'y trouver des pièces d'or avalées. Ce travail achevé, les cadavres étaient jetés dans les rivières ou dans d'énormes fosses qu'on recouvrait de terre. Dans le cas des caravanes de femmes, les massacres étaient moins fréquents, mais la foule participait encore, et en plus grand nombre, au pillage. En de telles occasions, de même que lors du passage des caravanes dans les villes, les Turcs étaient libres de choisir et de s'approprier les femmes qui leur plaisaient, à des prix dérisoires. A chaque arrêt, les plus belles étaient soumises au viol en public, viol auquel les gendarmes "protecteurs" ne manquaient pas de participer.

En cours de route, les caravanes étaient progressivement décimées. C'était là une marche pénible qui durait des mois; les hommes les plus robustes ne pouvaient l'endurer. Ces foules formées principalement de femmes, d'enfants et de vieillards malades, sous le soleil brûlant de l'été, sans défense et sans abri, affamées et assoiffées, étaient évidemment condamnées à une lente agonie. Le cas des femmes enceintes était particulièrement difficile, et très peu d'entre elles purent aller bien loin; certaines accouchèrent en cours de route, mais les gendarmes ne voulaient même pas leur accorder une heure d'arrêt; afin de ne pas retarder la caravane, ils jetaient au loin les nouveau-nés, ou brisaient, avec une sauvagerie qui ferait frémir les bêtes féroces, ces petits corps contre les rochers... L'imagination ne peut se figurer la véritable image de ces squelettiques débris humains, usés par des mois de faim et de soif, si ce n'est par la maladie. Des caravanes de spectres qui marchaient, qui marchaient... Avant d'atteindre le terme de cette marche vers la mort, un grand nombre d'entre eux avaient déjà perdu la raison; certains étaient devenus aveugles, d'autres sourds; il y en avait même qui avaient perdu l'instinct de se nourrir.

LES TOMBEAUX DE DESERT

De toutes parts, les caravanes de déportés étaient acheminées vers les déserts de la Syrie et la Mésopotamie. Au dire du gouvernement turc, ces régions constitueraient pour les arméniens des lieux d'habitations «provisoire», et où ils seraient «en sécurité». C'étaient là effectivement les seules régions de la Turquie restant en dehors du théâtre des opérations, si le sens donné à ce mot englobe celui des massacres et des déportations: de Constantinople à la Mer Noire, de l'Anatolie à la Cilicie, partout où l'on trouvait tant soit peu d'Arméniens, les mêmes mesures avaient sévi. Le cours même de l'exode montre d'ailleurs que tout avait été prévu pour qu'un minimum de

déportés arrive à destination. Les caravanes étaient déjà largement décimées à leur arrivée à Alep; dans les meilleures circonstances, à peine la moitié des partants y mettait pied, mais très souvent la fraction des survivants était affreusement faible. Ainsi, une caravane de 5000 personnes, originaire de Kharpert (Elaziz) se voyait réduit à 212 à son arrivée à Alep; une autre, de 2500 personnes, partie de Kharpert aussi, arriva 600; une caravane immense de 18.000 âmes avait été formée des déportés de Sivas et de Kharpert: cent cinquante survivants atteignirent Alep.

Alep, d'ailleurs, n'était point pour les survivants une ville de salut, mais bien un vaste camp de concentration où aboutissaient les caravanes originaires de l'Arménie, de la Cilicie et de l'Anatolie, pour être par la suite dirigées sur les centres désertiques du carnage final. Là, dans le désert, devait se jouer le dernier acte de la tragédie arménienne. Des centaines de milliers de débris humains remplissaient déjà les camps de Deir-ez-Zor, de Rakka, de Ras-ul-Aïn, d'Islahié et de Meskéné, lorsque, l'hiver arrivant, l'épidémie de typhus se répandit, parachevant l'œuvre d'extermination. Ces pitoyables êtres humains persécutés par les fonctionnaires et les gendarmes turcs purent trouver une aide et une protection partielle auprès du bienveillant peuple arabe, lui-même sujet à la tyrannie turque en Syrie, au Liban et en Palestine. Dans la mesure de leurs possibilités, les fonctionnaires arabes de l'empire s'efforcèrent à adoucir les ordres sévères que Constantinople décrétait; certains d'entre eux refusèrent même catégoriquement d'obéir. Ali Souad Bey, gouverneur de Deir-ez-Zor, avait ouvertement pris sous sa protection les dizaines de milliers de déportés se trouvant dans la région, et créé pour eux des conditions de travail rémunéré; lorsque la Capitale ordonna de diriger les déportés vers l'intérieur du désert, cet homme magnanime eut le courage de télégraphier au gouvernement: «Nous manquons de moyens de transport. Si le but poursuivi est de les massacrer, je ne peux le faire moi-même ni l'ordonner à mes subordonnés.» Ce refus amena son limogeage par Talaat; il fut remplacé par le sanguinaire Zeki Bey, qui exécuta les terribles carnages de Deir-ez-Zor.

L'heure de la mort sonna pour le camp de Ras-ul-Aïn lorsque le bourreau de Bitlis, Djevdet Bey, nommé Vali d'Adana, y arriva en visite officielle, en Février 1916. Il commença par introduire des modifications dans l'administration locale; puis, comme les tribus arabes de la région refusaient sa proposition de participer aux massacres des 50.000 arméniens du camp, Djevdet fut venir des kurdes et des tchéchènes des régions avoisinantes. Grâce à leur collaboration, il put achever son œuvre d'extermination en trois mois (fin Mars-Juin 1916); les déportés étaient dirigés, par groupes de quelques milliers, sur Cheddadé, et massacrés.

A la même époque, le gouvernement s'occupa de diriger progressivement vers Meskéné, pour les concentrer finalement dans la région de Deir-ez-Zor, les quelques 500.000 déportés arméniens se trouvant à Alep et dans les autres camps syriens. Déjà, en Juillet 1916, plus de 200.000 âmes occupaient les abords immédiats de Deir-ez-Zor. Zeki Bey les dirigea par groupes sur Moussoul, mais pratiquement personne n'allait au delà de Cheddadé; la fatigue causée par la longue marche dans le désert, le manque total de vivres, avaient déjà enéanti, en l'espace de quelques jours, la plus grande

partie de la foule; les tchéchénes se chargèrent du reste. Le même mois, ainsi que durant ceux qui suivirent, de tels carnages furent organisés en différents points du désert de Syrie, qui devint le tombeau d'un malheureux peuple abandonné.

* * *

Mises à part les pertes matérielles, financières et culturelles, pratiquement inestimables, le génocide des années 1915-16 coûta au peuple arménien beaucoup plus qu'un million de vies. D'après les estimations du philanthrope allemand Lepsius, il y a eu un million de victimes; 200.000 arméniens sont demeurés dans leurs pays, 200.000 survivants en Syrie et en Mésopotamie; 200.000 femmes et enfants, enfin, ont été turquisés de force.

Le fait est que plus de deux millions d'arméniens vivaient sur les territoires de l'Empire Ottoman. Tous, à part les arméniens de la Capitale et ceux de la Turquie d'Europe, ont été déportés. Dans des centres tels que le vilayet de Van, Mouch, Sassoun, Chabin-Karahissar, Ourfa et Musa-Dagh, ayant démasqué à temps les projets turcs et étant au courant de la fin tragique de leurs compatriotes des autres régions, les arméniens prirent les armes pour vendre chère leur vie et mourir sur le champ d'honneur. Une petite partie d'entre eux (ceux de Van et du Musa-Dagh) fut seulement sauvée, à la suite de circonstances favorables; les autres, pour le fait même d'avoir résisté, subirent des tueries plus atroces et totales. Sur l'ensemble des arméniens de Turquie furent donc sauvés les 200.000 habitants de Constantinople et des environs, ainsi que les quelques 250.000 âmes du vilayet de Van et des autres régions limitrophes qui purent se réfugier au Caucase: au total, 450.000 survivants. Les 1.600.000 restants furent déportés et conduits au carnage. Il est difficile de savoir de façon précise quelle fraction de ces derniers a effectivement échappé aux tueries.

On peut cependant se faire une idée plus concrète en comparant les nombres d'arméniens d'avant et après la guerre. Les statistiques de 1914 nous fournissent le tableau suivant:

	ARMENIENS
<i>Provinces arméniennes et autres territoires de l'Empire Ottoman</i>	2.026.000
<i>Arménie orientale et autres régions de Russie</i>	2.054.000
<i>Autres pays</i>	390.000
<i>Total</i>	<u>4.470.000</u>

Les estimations de 1926 fixaient le nombre des arméniens dans le monde à 2.900.000, ce qui signifie que, dix ans après le génocide, il existait encore, par rapport aux nombres de 1914, un déficit de 1.570.000 âmes. Une partie de cette perte, 400.000 au maximum, peut être attribuée aux victimes militaires des différents fronts de la Première Guerre Mondiale, aux combats menés lors de la libération de l'Arménie en 1918 et sa soviétisation en 1920-21, ainsi qu'aux épidémies. Le nombre des victimes du génocide et de ses suites immédiates reste cependant 1.200.000. Cette estimation peut être considérée comme inférieure à la réalité. Mais point exagérée: elle ne tient pas compte du taux normal d'accroissement des années 1914-26.

La nation arménienne, victime du plus grand crime de l'histoire, évoque cette année, à l'occasion du Cinquantenaire Rouge, le souvenir de ses millions de martyrs. L'Humanité leur doit justice.

BIBLIOGRAPHIE SOMMAIRE

- ARAM ANDONIAN — Documents officiels concernant les massacres arméniens. Paris 1920.
The Memoirs of Naïm Bey — London 1920.
- J. V. BRICE — The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire — London 1916.
Le traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916), Laval.
- R. DONIKIAN, J. NAZARIAN, V. SOLAKIAN — Le deuil national arménien. Paris 1964.
- FRIDTJOF NANSEN — Armenia and the Near East. New York 1928.
- H. A. GIBBONS — The Blackest Page of Modern History. New York 1916. *La page la plus noire de l'Histoire Moderne: les derniers massacres d'Arménie. Paris 1917.*
- JOHANNES LEPSIUS — Rapport secret sur les massacres d'Arménie. Paris 1919.
- JOHANNES LEPSIUS — Deutschland und Armenien 1914 - 1918 Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Potsdam 1919.
- HENRI MORGENTHAU — Mémoires de l'Ambassadeur Morgenthau. Paris 1919.
- A. J. TOYNBEE — Armenian Atrocities. The murder of a Nation. London. *Les massacres arméniens. Lausanne, Paris 1916.*

LE GENOCIDE DES ARMÉNIENS EN 1915 ET LE DROIT INTERNATIONAL

Bien que le Droit International soit essentiellement un ensemble de normes régissant les relations entre Etats, il est indéniable qu'à l'époque récente la communauté internationale a manifesté un intérêt croissant à l'égard du problème de la protection de l'individu contre l'arbitraire étatique.

Selon la conception traditionnelle, le champ d'application du Droit International se limite, en matière de protection des individus, au seul cas où l'Etat décide de faire siennes les réclamations de ses ressortissants à l'étranger, provoquant de la sorte un litige entre Etats. On constate, cependant, que dès les temps les plus anciens, certains actes ont été considérés comme tellement dangereux par la communauté internationale que leur répression a constitué un problème d'ordre international. La piraterie, par exemple, a toujours été considérée comme un crime particulièrement odieux, à tel point que tout membre de la communauté internationale pouvait appréhender et châtier quiconque se rendait coupable d'actes de pirateries, des actes de cette nature étant réprouvés comme crime contre l'humanité.

De même, les diverses Conventions de La Haye et les "interventions humanitaires" des Puissances Européennes au XIXème siècle, à l'occasion des massacres perpétrés à plusieurs reprises à l'intérieur de l'Empire Ottoman, révèlent l'extension d'une règle coutumière antérieurement dégagée par la pratique internationale et tendant à considérer certaines fautes commises par l'Etat envers ses propres ressortissants comme tellement odieuses qu'elles appellent leur condamnation par la communauté internationale comme crimes contre l'humanité et l'application de dispositions permettant de punir l'Etat ou les individus responsables de tels actes.

C'est en conformité avec cette règle coutumière du Droit International que les Alliés publièrent une déclaration pendant la Première Guerre Mondiale, au moment où des massacres d'Arméniens étaient perpétrés par les Turcs, affirmant leur résolution de juger et de punir, à la fin de la guerre, les dirigeants turcs responsables de la préparation et de l'exécution de ces massacres.

La meilleure preuve que le Droit International coutumier comporte une règle sanctionnant le génocide comme crime contre l'humanité punissable selon le Droit International, est le jugement rendu par le Tribunal de Nuremberg en 1946 dans le procès des principaux criminels de guerre allemands. L'article 6 (c) de la Charte du 8 Août 1945, signée par les Puissances Alliées et modifiée par le Protocole du 6 Octobre 1945, définissait les crimes contre l'humanité de la manière suivante: "assassinat, extermination, esclavage, déportation et autres actes inhumains commis à l'encontre de toute population civile, avant ou pendant la guerre, ou persécutions pour des motifs politiques, raciaux ou religieux...".

Un des arguments principaux de la défense allemande était que la Charte de 1945 créait une loi nouvelle en définissant les crimes contre l'humanité, et qu'appliquer cette loi à des actes commis avant 1945 serait leur donner un effet rétroactif. Donner

à une loi un effet rétroactif signifierait la violation d'un des principes fondamentaux de la justice naturelle. Le Tribunal déclara, en réponse:

"La Charte ne résulte pas d'un exercice arbitraire de pouvoir de la part des nations victorieuses. Le Tribunal estime *qu'elle est l'expression de la loi internationale existant au moment de son élaboration...*".

Ainsi donc, le Tribunal affirmait que la Charte était déclaratoire du Droit International coutumier déjà en vigueur; autrement dit, qu'elle n'édicte pas de loi nouvelle mais se contentait de consigner des normes établies du droit international coutumier.

De même, l'Assemblée Générale des Nations Unies, dans sa Résolution 96 (1) du Décembre 1946, déclare que "le génocide est un crime selon le Droit International, contraire à l'esprit et aux buts des Nations Unies et condamné par le monde civilisé".

Il résulte clairement de ce qui vient d'être dit qu'avant même les Procès de Nuremberg de 1946 et la Convention sur le Génocide adoptée en 1948, le Droit International avait incriminé le génocide en tant que crime condamné par le monde civilisé, et tombant sous le coup de la loi internationale.

Préparées et exécutées par le gouvernement turc, visant uniquement à l'extermination d'une nation, les atrocités commises par les Turcs en 1915 — atrocités qui ont causé la mort d'un million et demi de personnes, soit la majorité des Arméniens vivant en territoire ottoman — constituent indiscutablement un cas de génocide, quelle que soit l'acception donnée à ce terme.

Cet acte de génocide, commis par les autorités turques, constitue un crime selon le Droit International et ce, conformément à la démonstration qui précède et dont il résulte que la qualification du génocide comme crime contre l'humanité, punissable par la loi internationale, est une règle consacrée de longue date par le Droit International et faisant partie intégrante de ce droit.

Depuis la Seconde Guerre Mondiale, le Droit International s'est de plus en plus préoccupé de la protection des droits de l'homme. Ainsi, le Préambule de la Charte des Nations Unies fait état de la détermination des peuples formant les Nations Unies "à réaffirmer la foi dans les droits fondamentaux de l'homme et dans la dignité et la valeur de la personne humaine, dans l'égalité des droits des hommes et des femmes, ainsi que des nations, grandes et petites". Ce préambule déclare que l'un des buts des Nations Unies est de "réaliser la coopération internationale en développant et en encourageant le respect des droits de l'homme et des libertés fondamentales pour tous, sans distinction de race, de sexe, de langue ou de religion" (Article 1). Selon l'Article 13 de la Charte, "l'Assemblée Générale devra entreprendre des études et faire des recommandations en vue de ... contribuer à la sauvegarde pour tous les droits humains et des libertés fondamentales, sans distinction de race, de sexe, de langue ou de religion". L'Article 55 parle du respect et de la sauvegarde des droits de l'Homme et des libertés fondamentales "en vue de créer les conditions de stabilité et de bien-être nécessaires pour assurer entre les nations des relations pacifiques et amicales fondées sur le respect du principe de l'égalité des droits des peuples et de leur droit à disposer d'eux-

mêmes". Aux termes de l'Article 56, tous les membres des Nations Unies s'engagent à agir, conjointement et séparément, en coopération avec l'Organisation, en vue de réaliser les buts énoncés dans l'Article 55. En outre, le Conseil Economique et Social reçoit le droit, aux termes de l'Article 62, de "faire des recommandations tendant à promouvoir le respect et l'observation des droits de l'Homme et des libertés fondamentales pour tous".

L'Assemblée Générale des Nations Unies a adopté le 10 Décembre 1948, lors de sa 183ème réunion, une "Déclaration Universelle des Droits de l'Homme" dont il est intéressant de noter les articles suivants:

Article 3: Chacun a droit à la vie, à la liberté et à la sécurité personnelle.

Article 5: Aucun être humain ne sera soumis à la torture, ou à des traitements ou punitions cruels, inhumains ou dégradants.

Article 7: Nul ne sera soumis à des mesures d'arrestation arbitraire, de détention ou d'exil.

Article 17 (2): Nul ne sera arbitrairement privé de ses biens.

Le libellé du Préambule de la Déclaration et les interventions de divers orateurs lors de son adoption semblent, certes, indiquer que les parties contractantes n'avaient pas l'intention de se lier, juridiquement, par ce texte, et qu'elles se proposaient de proclamer simplement un droit idéal susceptible de leur servir de guide; il n'en reste pas moins que cette Déclaration pourrait valablement être considérée comme un document complétant les dispositions relatives aux Droits de l'Homme stipulées par la Charte, laquelle est, manifestement, un traité liant pleinement les parties qui y adhèrent. Cette formule d'incorporation pourrait, dès lors, permettre de considérer la Déclaration comme partie intégrante de la Charte, son utilité s'expliquant par la nécessité d'explicitier et de compléter les diverses dispositions de la Charte relatives à la protection des Droits de l'Homme.

Un autre pas en avant vers la reconnaissance de l'individu comme sujet du Droit International a été franchi avec la Convention Européenne des Droits de l'Homme signée à Rome en 1951; on sait que cette Convention institue une Commission et une Cour ayant compétence obligatoire pour statuer sur toute infraction aux droits de l'Homme commise par les Etats signataires à l'encontre de leurs propres ressortissants.

Cependant, l'étape la plus importante en ce qui concerne le crime de génocide a été marquée par la Convention sur le Génocide adoptée le 9 Décembre 1948 par l'Assemblée Générale des Nations Unies. Cette Convention comporte les dispositions suivantes:

"Les Parties contractantes, considérant que l'Assemblée Générale de l'Organisation des Nations Unies, par sa résolution 96 (1), en date du 11 Décembre 1946, a déclaré que le génocide est un crime du droit des gens, en contradiction avec l'esprit et les fins des Nations Unies et que le monde civilisé condamne;

Reconnaissant qu'à toutes les périodes de l'histoire le génocide a infligé de grandes pertes à l'humanité;

Convaincues que, pour libérer l'humanité d'un fléau aussi odieux, la coopération internationale est nécessaire;

Conviennent de ce qui suit :

Article I: Les Parties contractantes confirment que le génocide, qu'il soit commis en temps de paix ou en temps de guerre, est un crime du droit des gens, qu'elles s'engagent à prévenir et à punir.

Article II: Dans la présente Convention, le génocide s'entend de l'un quelconque des actes ci-après, commis dans l'intention de détruire, en tout ou en partie, un groupe national, ethnique, racial ou religieux, comme tel:

- a) Meurtre des membres du groupe;
- b) Atteinte grave à l'intégrité physique ou mentale des membres du groupe;
- c) Soumission intentionnelle du groupe à des conditions d'existence devant entraîner sa destruction physique totale ou partielle;
- d) Mesures visant à entraver les naissances au sein du groupe;
- e) Transfert forcé d'enfants du groupe à un autre groupe.

Article III: Seront punis les actes suivants:

- a) Le génocide;
- b) L'entente en vue de commettre le génocide;
- c) L'incitation directe et publique à commettre le génocide;
- d) La tentative de génocide;

Article IV: Les personnes ayant commis le génocide ou l'un quelconque des autres actes énumérés à l'article III seront punies, qu'elles soient des gouvernements, des fonctionnaires ou des particuliers."

La Convention sur le Génocide de 1948 est directement applicable aux massacres d'Arméniens de 1915, car ces massacres constituent le crime de génocide *par excellence*. Afin d'exécuter leur plan d'extermination de la nation arménienne — plan visant à résoudre une fois pour toutes la Question Arménienne et à écarter un des plus grands obstacles s'opposant à la réalisation de leur délirant projet d'union avec les Turcs du Caucase et d'Asie Centrale — les autorités turques utilisèrent des moyens qui dépassent l'imagination, même celle des rédacteurs de la Convention sur le Génocide. D'innombrables crimes, répondant aux définitions données aux articles 2 et 3, ont été commis et, dans ce sens, le génocide des Arméniens organisé par les autorités turques constitue probablement l'acte de génocide le plus *complet* qui ait jamais été perpétré au cours de l'histoire humaine.

On pourrait objecter que la Convention sur le Génocide a été adoptée en 1948 et que l'appliquer aux massacres arméniens de 1915 reviendrait à lui donner un effet rétroactif. Cette objection ne pourrait résister aux arguments suivants:

1) Comme nous l'avons vu, il résulte du Préambule de la Convention sur le Génocide et des Procès de Nuremberg que le génocide est un crime réprimé par le droit international coutumier et qu'en conséquence, la Convention sur le Génocide de 1948 proclame simplement une règle déjà existante du Droit International.

2) A supposer même que soit contestée l'existence d'une telle règle coutumière,

le génocide commis à l'encontre des Arméniens en 1915 n'en tomberait pas moins sous le coup de la Convention de 1948, car le génocide perpétré par les autorités turques en 1915 *continue encore aujourd'hui*.

Les Arméniens vivant à l'intérieur de la Turquie actuelle ont peu à peu perdu, ou sont sur le point de perdre leur identité. Naguère encore, un journal turc écrivait qu'un village arménien de la région de Sassoun s'était converti à l'Islam et que son église avait été transformée en mosquée. De même, les Arméniens vivant dans d'autres pays — en dehors de l'Arménie Soviétique — sont ou seront, avec le temps, soumis graduellement au risque de perdre leur identité culturelle. Chaque fois qu'un Arménien perd son identité, c'est le génocide décidé et commencé en 1915 qui continue de porter des fruits. Les Arméniens vivant hors de l'Arménie n'ont pas quitté leurs terres volontairement et, puisque l'objectif principal de la Convention sur le Génocide est d'empêcher l'extermination par la force d'une nation, l'extermination graduelle de la nation arménienne, qui commença en 1915 mais continue encore aujourd'hui, est une violation de la Convention sur le Génocide.

Un principe général de Droit veut qu'aussi longtemps qu'une faute demeure et que ses effets continuent à se faire sentir, la date du commencement de l'acte n'est pas prise en considération pour l'application d'une loi subséquente. Si la faute continue lors de l'établissement de la loi, cette dernière sera appliquée à cette faute *persistante*.

Le même raisonnement permet de soutenir que les dispositions de la Charte des Nations Unies relatives à la protection des droits de l'homme — laquelle Charte est un document liant les Etats et leur imposant des obligations — ainsi que la Déclaration Universelle des Droits de l'Homme qui complète et explique ces dispositions et constitue par là un prolongement de la Charte, sont également applicables à la Question Arménienne.

Il incombe, par conséquent, à tous les membres de l'Organisation des Nations Unies, aux Etats signataires de la Convention sur le Génocide de 1948 ou à ceux qui ont voté la Déclaration Universelle des Droits de l'Homme, de remplir leurs engagements, en adoptant toutes les mesures susceptibles d'arrêter le génocide continu de la nation arménienne, de faire notamment justice au peuple arménien en demandant à la Turquie de réparer le mal qu'elle a commis en 1915 et qu'elle ne cesse de commettre depuis en forçant les arméniens à vivre hors de leurs terres historiques et en les condamnant, de la sorte, à se perdre. Bien qu'à l'origine le génocide ait été préparé et exécuté par l'Empire Ottoman, la Turki actuelle, héritière de l'Empire, en recueille la succession; lui sont donc dévolus tous les droits et obligations de l'Empire défunt. Qu'il nous suffise de signaler, à cet égard, que l'arbitre Borel, appelé à se prononcer sur ce point en 1925 à l'occasion de l'arbitrage concernant la répartition de la Dette Ottomane, a clairement signifié que la Turquie continuait la personnalité de l'ancien Empire Ottoman.

Il appartient donc à l'Etat Turc, en tant que tel, de faire face à la responsabilité qui lui incombe dans ce domaine, sans qu'il soit nécessaire, pour autant, d'incriminer le peuple turc, comme entité, ou les turcs comme individus.

LA LITTÉRATURE ARMÉNIENNE MODERNE ET LES MASSACRES DE TURQUIE EN 1915

La littérature arménienne moderne fait partie d'une renaissance générale de la sensibilité artistique qui prit forme en Europe comme une conséquence de la révolution industrielle et de la Révolution Française, et qui se répandit à travers la Méditerranée Orientale jusqu'au Proche Orient. Le réveil des arabes se place à peu près vers 1850 et celui de turcs vers 1870.

La renaissance arménienne commence réellement vers 1820, à Smyrne, centre cosmopolite que les turcs appelaient «la ville des Infidèles». Commencée sous forme de réaction d'auto-défense contre les activités prosélytes des missionnaires protestants qui débarquèrent dans cette ville en 1819, la renaissance prit vite les dimensions d'un intérêt diversifié à l'extrême pour tout ce qui concernait la vie des lettres, allant de publications de pamphlets théologiques et de livres religieux à des traductions et des imitations de tout ouvrage venu de l'Occident. A Smyrne, le nombre des arméniens ne dépassait pas 5000, des commerçants aisés pour la grande majorité; mais bientôt, les journaux, la presse et les imprimeries, les écoles, les publications, les organisations sociales, les contacts féconds avec la culture étrangère transformèrent l'aspect engourdi de cette bourgeoisie opulente. En 1840, Smyrne est méconnaissable — c'est presque la réplique d'une ville occidentale où Grecs, Juifs, Français, Italiens et Arméniens se font une concurrence acerbe dans le domaine économique et aussi culturel. Mais en 1845 survint le terrible tremblement de terre qui mit fin à tous les espoirs de voir Smyrne prendre la tête de la grande renaissance de la culture arménienne en Turquie. La Turquie d'alors comptait près de 2.800.000 arméniens et une ville dévastée ne pouvait se charger de la direction de la vie nationale.

Ce rôle revint à Constantinople, où il y avait environ 150.000 arméniens. Malheureusement, en 1854 Constantinople n'avait pas de quoi se vanter: deux imprimeries, dix écoles et deux journaux. Mais l'étincelle y était venue grâce à l'émigration des intellectuels de Smyrne. Vers la même époque, les missionnaires catholiques s'étaient joints aux protestants dans le but de convertir les Arméniens Orthodoxes. Ces derniers n'avaient qu'un seul moyen pour faire échec à ces efforts: assurer à la masse sa dignité en tant qu'entité ethnique en l'éduquant et en lui inspirant la confiance en soi. Action doublement importante, destinée à contrecarrer la protection diplomatique étrangère que les catholiques, grâce aux Capitulations, et les protestants, par le moyen de leur ambassade, offraient aux arméniens pour les convertir à leur foi. La communauté entière se mit donc au travail, dans une confusion indescriptible et dans l'enthousiasme collectif. Toutes les couches de la société y participèrent — des prélats et des riches dignitaires jusqu'aux instituteurs et les ouvriers. De la sorte, en dix ans on parvint à réaliser presque l'impossible: la Capitale possédait, en 1859, 42 écoles avec près de 5500 élèves, le tout soutenu par 101 associations de charité et culturelles pour le financement du réseau. En 1863, 15 bibliothèques publiques desservaient les besoins

culturels de la masse. Vers la même époque, 25 journaux avaient vu le jour et 31 volumes de traductions avaient été mis en circulation.

Bien entendu, tout ceci est peu remarquable par les critères occidentaux. Mais placé dans le cadre de l'Empire Ottoman, pourrissant au milieu du 19e siècle, où, mis à part les Jeunes Turcs expatriés en Europe, la vie intellectuelle turque se limitait à des traductions et surtout à des imitations des classiques persans et de la poésie arabe à un moindre degré, l'effort de ces humbles travailleurs de l'esprit prend un relief presque épique.

Ce fait se clarifie uniquement par contraste avec les turcs, qui s'appuyaient sur l'initiative et sur l'aide des étrangers; chose impossible pour les arméniens. Ainsi, la première imprimerie turque était l'œuvre d'un renégat hongrois (A. Tanpinar, XIX. «Asir Turk Edebiyati Tarihi», Istanbul, 1956, p. 12), le premier journal en turc était publié par l'anglais Churchill (Ibid., p. 116), la première représentation théâtrale était mise en scène par des italiens (Ibid., p. 118) et la première troupe théâtrale permanente était formée par un arménien en 1842 (Ibid., p. 225) etc. C'est en grande partie grâce aux arméniens que la notation musicale occidentale fut introduite en Turquie (parmi les plus importants il faut citer Baba Hampartzoum); ils collaborèrent ainsi à la rédaction de la Constitution Turque de 1876 (Odlan et Roussinian collaborèrent étroitement avec Midhat Pacha et Namik Kémal à Paris).

Mais le mouvement fut très lent au début. Pendant des siècles les turcs avaient soumis les arméniens, en tant que chrétiens minoritaires, à une humiliation systématique, incessante et outrageante. C'est seulement en 1798 que la Sublime Porte permit aux minorités d'ouvrir leurs propres écoles. Les turcs eux-mêmes étaient complètement analphabètes et très fanatiques à tous les points de vue, mais surtout en matière de religion. «Quand j'enseignais des langues modernes, j'étais traité comme un ennemi, surtout par les pieux et les jeunes», dit un français vivant à Constantinople à l'époque (voir A. Vambéry, «La Turquie d'Aujourd'hui et d'Avant 40 Ans», Constantinople, 1895, p. 8). Et il ajoute. «Nous, les Européens, nous étions traités comme Cheitan Fikirlî», ce qui veut dire l'esprit du diable.

Mais, d'abord le règne du Sultan Abdul Majid, ensuite des deux Hattis (Hattî Shérif Gulhané en 1839 et Hattî Humayoun en 1856) mirent cet empire encombrant sur la voie de la réforme sociale, ce qui engendra la révolution de 1908.

En fait, la peur et le dédain réciproques maintenaient les deux communautés dans deux mondes isolés. Sur le plan intellectuel, il y avait très peu d'influence subie de part et d'autre. Ainsi, l'année 1845 n'a aucune signification particulière pour les turcs, mais pour les arméniens, c'est une date cruciale. A cette date et durant les six années suivantes, trois groupes successifs de jeunes étudiants brillants, de toutes les classes de la société, au total 48 jeunes gens, furent envoyés dans les centres universitaires européens (surtout à l'Université de Paris) pour se spécialiser dans les différentes branches de l'enseignement supérieur (médecine, sciences sociales, économie etc.). Ces diplômés enthousiastes, ces 48 jeunes hommes spécialisés n'étaient qu'une goutte dans l'océan. Mais c'est cela qui fut toute la différence entre l'hégémonie arbitraire des amiras autori-

taires et très conservateurs, soutenus par un clergé en grande partie illettré, et une nouvelle génération d'hommes à l'esprit ambitieux et dynamique provenant de la bourgeoisie. A leur retour dans la Capitale, ces hommes éduqués occupèrent les positions-clés de la communauté et, prenant en main l'immense tâche de la modernisation de la société arménienne, procédèrent à rédiger et mettre en application une nouvelle Constitution Nationale. Ils établirent des écoles, développèrent la presse afin d'étendre son champ d'action, et créèrent, littéralement à partir de rien, une nouvelle langue littéraire très souple et riche, adaptée à un monde nouveau. Ils encouragèrent enfin la vie théâtrale, musicale et littéraire.

Tout ceci fut accompli en l'espace de 25 ans, face à l'opposition acharnée de l'Eglise et du clergé, surtout de la classe aisée d'amiras qui avaient, en fait, financé leurs années d'études en Europe! C'était une classe sur la voie du déclin, formée de fonctionnaires consulaires, d'érudits autodidactes, de notables, de grandes familles de la haute société, de riches amiras, de conseillers financiers et de banquiers de grands Pachas turcs, d'amis personnels du Sultan, etc. Mais elle réussit à passer aux hommes nouveaux les positions financières et autres de l'Empire (par exemple, des 12 membres-fondateurs de la Banque Ottomane, fondée en Avril 1853, 8 étaient arméniens, 1 grec, 1 français, 1 anglais, et 1 russe), ainsi que l'esprit d'entreprise et d'initiative, qui forment avec le patriotisme exalté, les caractéristiques de la race.

On avait enfin démarré. La suite de l'histoire est aussi tragique que fantastique. A partir des années 60, le rythme des publications et des traductions s'accroît à une allure vertigineuse. — entre 1853 et 1878, les Frères Dédéyan, maison d'imprimerie à Smyrne, imprimèrent plus de 200 volumes en des dizaines de milliers d'exemplaires, généralement des traductions de romans français et italiens. Le même phénomène se produisit dans la presse périodique — entre 1850 et 1884, 88 nouveaux journaux et magazines étaient mis en circulation. Des écrivains, des poètes, des dramaturges, des grammairiens, des critiques, des journalistes remplissent ces années denses et trépidantes, années de plus en plus explosives à cause de la tension accrue entre les races. Et comme l'écart culturel et économique entre les deux races s'élargissait chaque année, les Turcs, devenant de plus en plus impatients et hostiles, organisaient des massacres plus importants, augmentaient la pression morale et sociale par la censure établie sous le règne du Sultan Abdul Hamid II. Mais rien ne pouvait arrêter l'ascension des Arméniens vers l'éducation et le progrès. Vers 1884, les quotidiens arméniens de Constantinople se vendaient chacun à plus de 2000 exemplaires; des 120 étudiants de l'Ecole Impériale de Commerce 80 étaient Arméniens; le Dr. Servitchienian avait été élu président de l'Association Orientale de Médecine à Constantinople. etc.

Vers 1890, la communauté avait acquis le respect de soi et une personnalité culturelle telle qu'elle ne pouvait plus tolérer les humiliations qu'elle subissait de la part de la race au pouvoir. De petits groupes de partisans apparurent dans les provinces orientales où les Arméniens souffraient le plus, harcelés par les kurdes nomades ou les Turcs de la région. Le régime corrompu du Sultan Rouge rendait la vie intolérante aux minorités qui en vain proclamaient des réformes et des droits civiques. Les Ar-

méniens continuaient pourtant à payer les taxes, à servir dans les forces armées, à refaire tous leurs devoirs de citoyens loyaux, mais dans les coins les plus retirés du pays, ils organisaient l'autodéfense et avaient de fréquents heurts avec les Turcs et les Kurdes.

L'envers de la médaille est plus encourageant. A la fin du siècle, les Arméniens ont 6 quotidiens dont le principal, *Hairenik*, tire à 5000 exemplaires, et 8 mensuels à Constantinople; 41 journaux ont paru depuis 1884. Mais le régime a accru sa pression. Les massacres de 1895-1896 avaient obligé plusieurs intellectuels à chercher refuge dans les pays européens et de là ils menaient une guerre idéologique. Malgré toutes les restrictions, les Arméniens arrivaient à administrer leurs écoles, à publier leurs journaux et leurs livres. En 1900, pendant la période la plus noire du régime hamidien, les Arméniens conservaient 1100 écoles, avec 120.000 élèves dans tout l'Empire (Constantinople seule avait 42 écoles de 5600 élèves dont le tiers était composé de boursiers). Ces chiffres acquièrent leur véritable signification si nous considérons que toute l'éducation était pourvue par les deniers publics et les subventions privées, en d'autres termes par les libres donations de toutes les classes sociales.

La chute d'Abdul Hamid eut lieu en 1908, et ce fut l'occasion d'une fraternisation enthousiaste et massive des deux races. Les deux communautés avaient souffert sous son règne et les deux sentaient qu'une ère nouvelle de libre expression et d'existence décente venait de s'ouvrir à eux. Du côté arménien, cette année était le point de départ d'une activité sans précédent sur tous les plans de la culture. Ainsi, pendant les sept années qui s'étendent de 1908 à l'année fatale 1915, 103 nouveaux périodiques et journaux étaient mis en circulation. En 1910, à Constantinople seul, il y avait 8 quotidiens et 15 périodiques de tous genres. Pendant les quatre années qui suivirent l'abdication d'Abdul Hamid, 140 nouvelles écoles totalisant 12.000 élèves étaient ouvertes. Pendant cette même époque, attirés par la perspective de liberté, la plupart des intellectuels expatriés retournèrent dans la Capitale. Dans l'ivresse générale les Arméniens ne prirent pas en considération les massacres d'Adana en 1909, ce qui leur coûta la perte de près de 30.000 compatriotes. C'était une période de renaissance fiévreuse dans tous les domaines possibles: des conférences, des concerts, des meetings publics, des représentations théâtrales, des réunions de masses, de bonnes relations avec les Jeunes Turcs, des espoirs de réformes amenant une future autonomie interne dans les provinces arméniennes. Une masse compacte de plus de trois cents intellectuels, c'est-à-dire l'élite du jour et le plus noble produit de 75 ans de travail intense au prix d'immenses sacrifices, occupait l'avant-scène sur tous les plans de l'activité nationale. Ce qui rendait le tableau encore plus frappant, c'était le fait que les Turcs se traînaient toujours fort en arrière dans tous les domaines — proportionnellement, ils avaient le tiers du potentiel intellectuel arménien.

Bien entendu, les journaux et les écoles ne sont pas tout en littérature. Ces 75 années avaient vu l'ascension des générations successives d'écrivains et des poètes qui avait conduit la littérature arménienne par les différentes étapes de la littérature européenne du 19e siècle, avec un retard de 25 ans. Le pays qui leur servit de modèle

fut la France, avec la figure de Hugo se détachant de tout le reste. Ainsi, ce fut d'abord l'école romantique, avec des poètes tels que Tourian et Béchiktachlian, suivie aux environs de 1880 par les romanciers de l'école réaliste, constituée en grande partie de prosateurs et de satiristes, dominée par les incomparables figures d'Arpiarian et de Baronian. Cette école atteint son apogée vers le tournant du siècle où une nouvelle génération d'écrivains doués, tels que Zohrab, Gamsaragan, Odian, Tchobanian, Zartarian prend la relève.

A ce stade, la pression du régime despotique opère une étrange transformation sur les écrivains. Humiliés dans leur fierté, privés de leur liberté d'écrivain, leur sève artistique s'exprimera sous une forme spiritualiste, esthétique et symboliste, particulièrement dans les créations poétiques. Medzarentz, Siamanto, Sévak, Varoujan, Tékéyan, Tchrakian sont tous de cette époque et ensemble, ils constituent la génération la plus douée des lettres arméniennes. L'autre aile de cette même jeunesse était formée de prosateurs non moins remarquables, tels que Yessayan, Bartévian, Ochagan, Chanth, Zarian. Aujourd'hui il paraît vraiment incroyable que tant de talent ait pu exister au même endroit et à une même époque... Et pourtant, ce miracle eut bien lieu, grâce à l'immense énergie morale et intellectuelle qui, refoulée pendant six siècles d'esclavage, avait été en partie libérée par les bouleversements survenus en Europe au milieu du siècle. L'autre facteur de libération fut la Congrégation Mékhitariste de Venise (et celle de Vienne, à un moindre degré) qui, de 1800 à 1890, ne ménagea aucun effort pour diriger les esprits jeunes vers la culture européenne, tout en relayant vers l'Orient et surtout vers la Turquie, l'esprit du romantisme et du classicisme de l'Europe.

La nuit du 24 Avril, 1915, des gendarmes turcs discrets se présentèrent aux domiciles de tous les hommes de lettres bien connus de la communauté arménienne de Constantinople et de Smyrne et leur demandèrent de les accompagner au commissariat pour "quelques petites affaires de routine". Ne se doutant de rien et crédules, les Arméniens les suivirent et se trouvèrent entassés dans les différentes prisons de la Capitale. De là, ils furent transférés, en quelques jours, vers les prisons provinciales. Ensuite, et toujours dans le plus grand secret, on les emmena vers des destinations inconnues où, sans aucun procès et sans le moindre prétexte de justification, les Turcs les assassinèrent — les uns, de sang-froid; les autres écorchés vifs ou écrasés sous des blocs de pierre; d'autres encore coupés en morceaux, noyés, fusillés, brûlés, enterrés vivants ou simplement égorgés. Des 300 hommes arrêtés cette nuit-là 30 seulement réussirent à survivre. Le spectacle est accablant — en quelques jours, toute l'intelligentsia d'une nation loyale, pleine de jeunesse, de promesse et de talent avait cessé d'exister. Ce qui eut lieu dans les provinces où le carnage systématique et les déportations massives exterminèrent environ un million deux cent mille personnes est de loin plus ahurissant. Ensemble, les deux actes constituent le génocide le plus barbare qui ait été jamais perpétré contre une nation dans les temps modernes.

Pour les lettres, le coup était presque mortel. Du jour au lendemain, Constantinople avait cessé d'exister en tant que centre de la vie nationale. Tout ce qui restait

de cette glorieuse pléiade d'artistes et d'hommes de lettres se terra ou réussit à gagner la frontière bulgare. Une poignée d'hommes, à peine suffisante pour enregistrer l'événement... Avec le temps, les survivants de la nation se sont remis sur le pied et la volonté indomptable du peuple arménien de continuer à vivre a surmonté le cataclysme, formant des colonies organisées dans les pays de refuge (les Pays Arabes, la France, les Etats-Unis etc.) Mais la splendeur de la littérature arménienne en Turquie avant 1915 avait été anéantie à jamais.

En marge d'un génocide

LE MASSACRE DES MONUMENTS D'ART

Dans l'ensemble des faits qui illustrent la politique turque d'extermination en masse des Arméniens (1915-1918), il est un point que l'on passe généralement sous silence: c'est la destruction des monuments historiques de l'Arménie, — destruction qui a précédé, accompagné et suivi les massacres et les déportations.

Il s'agit là, cependant, en marge d'un génocide sans précédent, d'une véritable tentative d'anéantissement visant un art architectural typiquement national. Anéantissement d'ailleurs lourd de conséquences sur le plan mondial, l'Arménie ayant de tout temps constitué l'un des laboratoires les plus créateurs de l'art chrétien.

L'originalité, la hardiesse et un sens esthétique inné dans la conception des formes constructives font en effet de l'architecture l'une des plus puissantes expressions du génie arménien. Une merveilleuse unité de style, dominant une très grande diversité de formes explique l'impression de parfaite harmonie que nous offre la vue des monuments arméniens, et des savants de tous les pays se sont longuement penchés sur les aspects tectoniques, esthétiques et idéologiques de cette architecture. Les fruits de leurs travaux forment aujourd'hui une bibliographie multilingue considérable.

Par suite d'une documentation archéologique insuffisante, l'architecture arménienne fut longtemps considérée comme une branche provinciale de l'art byzantin. Au début de ce siècle, les travaux de Thoramian en montrèrent l'originalité, découvrirent ses caractères fondamentaux et précisèrent les étapes de son évolution (1). Strzygowsky attribua à l'Arménie un rôle fondamental dans l'élaboration des types à coupole et des formes chrétiennes en général (2). Baltrusaitis établit de son côté, par des études comparées, le rôle de l'Arménie dans la genèse des formes et techniques qui, plus tard, devaient aboutir en Europe à l'éclosion des arts roman et gothique(3). Le monde scientifique fut ainsi progressivement conduit à voir en l'Arménie, comme le notait Henri Focillon, "sinon le propagateur des éléments essentiels, du moins un foyer original, doué d'une grande puissance de rayonnement" (4).

Ce foyer d'art et d'architecture, si souvent dévasté au cours de l'histoire, contenait encore, au début de ce siècle, suffisamment de monuments historiques pour émerveiller les connaisseurs. L'étude systématique des édifices, la consolidation et la restauration

des plus célèbres d'entre eux avait déjà commencé en Arménie russe. Ani, la célèbre capitale des Bagradites, "la ville aux mille et une églises", était déjà soumise à des fouilles minutieuses. De ses ruines prenait jour la vraie figure de l'architecture médiévale arménienne. Le monde archéologique découvrait l'un des premiers berceaux des arcs entre-croisés.

Ce mouvement d'exploration méthodique du sol arménien, d'exacte mensuration, de restauration ou de reconstitution de ses monuments ne pouvait malheureusement pas s'étendre à l'Arménie turque, pratiquement fermée au monde civilisé par la barrière d'une barbarie plusieurs fois centenaire. Et cependant les régions d'Erzeroum, de Van, de Bitlis et de Mouch, et jusque la Cilicie elle-même, n'étaient pas moins riches en vestiges de la civilisation arménienne antique et médiévale.

Il n'est pas du ressort de ce rapide aperçu de faire un bilan complet de toutes les pertes archéologiques et artistiques que le peuple arménien a subies par suite des massacres et de son exode forcé. Est-il d'ailleurs possible d'estimer, à leur juste valeur, les trésors artistiques, culturels et historiques d'un pays? L'évaluation, en ces domaines, a souvent pour conséquence d'en minimiser l'incommensurable contenu esthétique et moral.

Conformément aux statistiques du Patriarcat Arménien de Constantinople (5), il y avait, en 1914, sur l'ensemble du territoire de l'Arménie turque, 210 couvents, totalisant environ 700 églises monastiques; le nombre s'élevait, d'après la même source, à 1639 (ces chiffres se rapportent aux seules possessions de l'église nationale; ils n'intéressent pas les édifices religieux des Arméniens catholiques et protestants). Plus d'une centaine de couvents arméniens étaient en pleine prospérité; ils ne représentaient pas monastères isolés destinés à la seule prière et au recueillement, mais bien, selon une tradition nationale, des centres culturels, académiques et artistiques. Ils formaient, en outre, de véritables musées, grâce aux reliques, aux manuscrits, aux fresques, aux khatchkars, aux bas-reliefs et aux innombrables objets d'art dont ils étaient possesseurs. Certains, tels que les célèbres couvents de Sourp Garabed et Arakélotz de la région de Mouch, Varak et Akhtamar des environs de Van, Avak Vank et Garmir Vank du vilayet d'Erzeroum, sans parler de Saint Nichan de Sébaste, d'Armach Vank près de Constantinople et des centres religieux du Catholicossat de Cilicie, représentaient des richesses nationales.

Joyeux d'architecture médiévale (les édifices de construction la plus récente datant, restaurations mises à part, des 13ème et 14ème siècles, et un certain nombre des plus anciens étant rebâtis sur les fondations mêmes d'églises et de mausolées paléochrétiens), ces bâtiments religieux s'étaient donc doublement enrichis, au cours des siècles, par l'accumulation de bijoux et de culture. Ce serait cependant une idée trop appauvrie de l'ensemble du trésor archéologique et architectural de l'Arménie occidentale que d'en limiter le contenu aux seuls couvents et églises enregistrés auprès du Patriarcat de Constantinople. Les inventaires officiels des possessions religieuses ne pouvaient évidemment insérer bon nombre d'anciens monastères ou de chapelles abandonnées, alors en ruines, et dont la signification archéologique et artistique dépassait les cadres

des statistiques patriarcales. Ils ne sauraient accorder d'avantage d'intérêt aux constructions civiles et militaires (forts, restes de palais ou de caravansérails anciens, ponts, monuments commémoratifs, inscriptions ourartiennes ou arméniennes) dont le sol de l'Arménie était éminemment riche.

Dans une série d'ouvrages publiés entre 1940 et 1953, le Révérend Père H. Voskian (des Mekhitaristes de Vienne) essaie de faire un relevé plus complet des ensembles monastiques des différentes régions de l'Arménie, sans se limiter aux seuls couvents qui, à la veille de la guerre de 1914-1918, étaient en activité(6). Il établit ainsi l'existence de 573 monastères dans les seuls vilayets d'Erzeroum, de Van et de Bitlis. 15 autres couvents sont décrits dans les environs immédiats de la ville de Sébaste (Sivaz). Le père Voskian se fondant lui-même sur les œuvres de base les plus sûres des études archéologiques arméniennes (ouvrages des RR.PP. Alichan, Indjikian et Ephrikian, du Catholikos Karékine 1er de Cilicie, etc.), on ne saurait trop remarquer combien les statistiques de 1914 étaient incomplètes.

Il est d'ailleurs à noter que ces statistiques ne concernaient en aucune façon la région de Kars, qui était alors territoire russe. Par suite de la frauduleuse occupation de cette région par les forces kémalistes, fin 1920, l'Arménie se vit aussi privée de l'inappréciable héritage architectural d'Ani, de Kars, de Khetzgonk et de Tékor.

* * *

Mais les massacres des monuments d'art, comme les tueries elle-mêmes, ne débutèrent point en 1915.

Une estimation fondée de K. Mesrop fixait à plus de 200 le nombre de couvents arméniens détruits par les turcs pendant les trente années précédant la guerre (1880-1914)(7). «Un certain nombre de ces édifices, complètement rasés, n'existaient plus, — écrivait cet auteur en 1931. D'autres servaient de domiciles ou d'étables à des tyrans turcs ou kurdes, ou de campement à des tribus nomades».

Vint 1915. Et dans leur décision «d'en finir une fois pour toutes avec la Question Arménienne», les dirigeants turcs s'en prirent à tout ce qui, par sa muette présence, pouvait témoigner en faveur des propriétaires authentiques des régions dévastées. Les édifices religieux, en leur multiple qualité de monuments d'art et de civilisation, de centres de culte et de culture, en disaient trop. Ils furent pillés et souillés par des bandes barbares imbues de propagande raciste, canonnés ou faits sauter à la dynamite, incendiés avec un contenu d'enfants, de femmes, de vieillards.

Au cours de la seule année 1915, une trentaine environ des principaux couvents des régions de Van et de Mouch servirent de cibles aux obus turcs. Des centres de culture nationale aussi importants que Sourp Garabed et Araketotz Vank (Couvent des Apôtres), Varak et Narek (monastère où avait vécu et travaillé celui qui fut appelé de nos jours «le plus grand poète chrétien du Moyen-Age», Saint Grégoire de Narek), Saint Jean et Saint Akhbérik, Garmravor et Sainte Croix, Saint Grégoire de Sarnabad et «Tcharahan» Saint Nichan (où se trouvait le tombeau de l'historien Yéghiché), Saint Thomas et Komots Vank, le «Couvent Miraculeux» d'Ardzské et bien

d'autres furent ainsi rasés ou réduits en de lamentables ruines(8). «Il ne devra rester dans ce pays ou nulle trace de turcs, ou nulle trace d'arméniens», — disait Djevdet Pacha, le commandant militaire de la région de Van(9).

Et ainsi dans l'ensemble du pays, pendant les trois années de tueries, et plus tard encore. Faisant une estimation des pertes arméniennes en monuments religieux durant les années 1915-1922, K. Mesrop écrivait(7): «Plus de mille églises et monastères arméniens apostoliques ont été entièrement rasés; 691 autres édifices ont été à moitié détruits; et sur l'ensemble des possessions religieuses et culturelles du peuple arménien, 1727 ont subi un pillage complet de la part des turcs». L'auteur fait ensuite un inventaire assez détaillé des héritages d'art et de culture — reliques, pièces d'orfèvrerie religieuses, argenterie fine, vêtements sacerdotaux, manuscrits anciens, enluminures, estampes, bulles et encycliques des catholico, livres de prières, fresques, tableaux, sculptures, etc. — qui, de ce fait, ont été à jamais anéantis.

* * *

Le sort des monuments qui survécurent alors n'a pas été, par la suite, particulièrement heureux. Les mieux conservés ont été transformés en dépôts municipaux, en granges ou, moyennant quelques rapides additions, en mosquées. Ils sont, de toute façon, présentés aux rares voyageurs atteignant ces régions fermées comme d'authentiques échantillons d'architecture seldjoukide ou ottomane.

Lord Kinross est l'un de ceux qui ont le mieux connu la Turquie orientale des trente ou quarante dernières années. Dans son ouvrage intitulé «Dans les Taurus» («Within the Taurus»),— Londres, 1954(10), il relate son dernier voyage à travers l'Anatolie, l'Arménie et le Kurdistan. Turcophile au point de considérer le génocide de 1915-1918 comme une «malheureuse nécessité politique», il parle cependant avec une pointe de regret, et en connaisseur, de la civilisation arménienne, de ses artistes et de ses artisans, disparus de ces régions jadis prospères. Lord Kinross décrit les ruines d'Ani totalement abandonnées à leur sort, l'Eglise des Apôtres de Kars servant de dépôt municipal, le «Tchifté Minaret» d'Erzeroum «officiellement reconnu» comme monument seldjoukide (or, compte non tenu des quelques additions ultérieures, sa construction date de 962). Relatant une assertion d'un officier turc, Lord Kinross nous apprend que l'une seulement des sept chapelles du Varak Vank (canonné par Djevdet en 1915) tient encore, à l'état de demi-ruine. Dans sa description des restes de quelques églises de la ville de Van, «Il est tragique de dire, — écrit Lord Kinross, — que la démolition des croix et des murs aux fresques sacrées était encore de fraîche date»(11).

Dans son livre intitulé «Les Surprises du Kurdistan», l'explorateur français F. Balsan nous fait le récit de son voyage en ces «territoires interdits». Le texte abonde en détails historiques erronés et en opinions politiques qui sont, venant de la part d'un européen cultivé, pour le moins surprenantes. Nous y trouvons cependant quelques passages qui méritent l'attention.

Setke Bey, l'accompagnateur officiel de Balsan dans son voyage à travers la

Turquie, lui dit un jour, de façon catégorique: «*L'élimination des arméniens était une œuvre salubre, urgente. Leur nom même ne doit plus avoir de sens. Leur souvenir, leurs monuments, leurs moindres traces doivent disparaître. L'ordre le veut*»(12).

Plus loin, parlant de l'église arménienne Saint Stéphanos (Saint Etienne) de Deir, sur la frontière turco-iranienne, Balsan rapporte les propos cyniques de Setke et de quelques officiers turcs. «C'est la dernière église arménienne, je l'espère du moins!» lui dit Setke, «avec la satisfaction qu'il réserve à ce genre de nouvelles». Puis, traduisant les paroles d'un sous officier turc, il ajoute: «Savez-vous ce que dit le sous-officier? Qu'ils ne désespèrent pas de la «finir» un des ces jours, quoiqu'elle ait la pierre dure! C'est l'explosif qui manque... Mais chaque fois qu'ils en touchent, quand ce ne serait que des grenades, elle a sa part...»(13).

Plus récemment, quelques journalistes anglais avaient eu le privilège de pouvoir effectuer un voyage d'étude dans les régions d'Ardwin, d'Olti et de Tortoum. De leurs reportages(14) se dégage une impression générale de désolation, d'abandon de joyaux d'architecture qu'il serait encore possible de sauver, ou de comportement barbare vis-à-vis de ces mêmes œuvres d'art. Des églises entières ont été démolies, et leurs pierres utilisées par les paysans pour se bâtir des maisons. Bien intentionnés, mais naïfs, les journalistes se demandent comment les archéologues turcs peuvent souffrir un pareil état de choses.

C'est un fait — et les plus récentes photographies en témoignent: — on trouve actuellement en Turquie orientale un nombre considérable de constructions rurales dont les murs portent des pierres ornées d'inscriptions ou de reliefs.

C'est un fait, la destruction des vestiges de la civilisation arménienne, sur l'ensemble des territoires occupés par les Turcs, continue de nos jours. Saint Nichan de Sébaste, qui avait cependant survécu aux horreurs de 1915-18, n'est plus. Le couvent Sourp Garabed de Césarée (Kaiseri) a eu le même sort. Les monuments de Van, au dire de Lord Kinross, ont récemment subi de nouvelles atrocités. Et, il y a à peine quelques années, le magnifique ensemble des églises de Khetzgonk était dynamité, sans qu'aucune nécessité d'ordre urbanistique justifiait une mesure aussi barbare.

En admettant, avec la meilleure volonté du monde, qu'aucun programme de démolition méthodique ne soit actuellement en cours d'application, le total abandon des œuvres d'architecture aux caprices — souvent destructeurs, hélas! — d'une population culturellement sous-développée, ou même tout simplement du temps, est pour le moins inadmissible.

Ceux des monuments qui sont encore épargnés, à part les édifices "seldjoukisés" ou "ottomanisés", sont trop connus et trop appréciés des historiens d'art et des archéologues, — tels qu'Akhtamar et les églises d'Ani par exemple. Leur disparition subite créerait trop de mécontentes curiosités dans le monde archéologique international. Dans le cas d'Ani, située presque à la frontière de l'Arménie Soviétique, la position géographique des monuments a certainement joué aussi en faveur de leur survie.

Puisse-t-elle être longue! Déjà, des brèches dangereuses lézardent les murs de la

Cathédrale du 11ème siècle (une des œuvres maîtresses de l'architecture arménienne, œuvre de l'architecte Dertad) (15) comme en témoignent les photographies les plus récentes. Des crevasses non moins inquiétantes se font voir sur les autres monuments de la capitale des Bagratides. Combien de temps survivront-ils encore, privés de mains amies et connaisseuses, dans le morne silence de ces régions dévastées?

* * *

Le peuple arménien a été un bâtisseur acharné tout au long de son Histoire. Il a toujours eu un culte inné du beau, une admiration sans réserve pour les choses de culture, de savoir et de civilisation. Dans leur fuite forcée vers les régions occupées par les Russes, en 1915, les Arméniens de la région de Mouch emportèrent avec eux, au prix d'indescriptibles sacrifices, le grand livre des prières (manuscrit sur parchemin) et la splendide porte en bois sculpté de l'Arakélots Vank. Beaucoup des leurs tombèrent en route, victimes des tueries turques, mais les deux reliques de culture et d'art arrivèrent à destination. La première est aujourd'hui l'une des gloires du Madénataran (Bibliothèque des manuscrits), la seconde est exposée au Musée d'Histoire d'Erevan.

Cette adoration naturelle pour les objets d'art est un gage. Elle laisse prévoir que le jour où justice sera enfin rendue et que les Arméniens seront à nouveau maîtres de leurs terres ancestrales, le culte du beau et la frénésie de la construction y renaîtront avec une égale ferveur.

Il est cependant un devoir qui incombe l'humanité civilisée: celui d'empêcher que de nouvelles catastrophes réduisent en poussières les derniers monuments arméniens de Turquie, de sauver ces ultimes vestiges d'une civilisation plusieurs fois millénaire.

Il est inadmissible que des organismes internationaux qui se veulent défenseurs et propagateurs de l'art et de la culture — tel que l'UNESCO par exemple — n'aient encore fait aucune démarche tangible en faveur de la sauvegarde, de la consolidation et de l'étude systématique des monuments arméniens en Turquie. Il est inconcevable que le monde archéologique puisse souffrir, d'un œil aussi calme, la disparition de bijoux d'architecture dont l'influence, dans la genèse et l'évolution de l'art chrétien, a été déterminante.

Des équipes de spécialistes devraient être envoyées sur place dans le but d'inventorier les monuments ou leurs restes, de les photographier, d'en établir le plan et étudier la structure. On devrait en outre prendre les mesures nécessaires pour leur consolidation. Sauver ce qui peut encore être sauvé.

En attendant le jour où ils seront entièrement restaurés, comme seront reconstruits les édifices démolis, par les authentiques descendants de ceux qui, un jour, les bâtirent.

1) T. THORAMANIAN: "Matériaux pour l'histoire de l'architecture arménienne", 2 volumes, Erévan, 1942 et 1948 (en arménien).

2) J. STRZYGOWSKI. "Die Baukunst der Armenier und Europa," Vienne, 1918.

- 3) J. BALTRUSAITIS: "Art sumérien, art roman" (1934) et "Le problème de l'ogive et l'Arménie" (1936), Paris, Librairie E. Leroux.
- 4) H. FOCILLON: préface de l'ouvrage de J. Baltrusaitis "Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie", Paris, 1929.
- 5) Statistiques rapportées par Kévork MESROP dans l'hebdomadaire "Haïastani Kotchnak", Nos. de Juin 1931.
- 6) R. P. H. VOSKIAN: "Les couvents de Vaspourakan" (3 vols), "Les couvents de Taron", "Les couvents de Bartzr-Haik" (région d'Erzeroum), "Les couvents de Sébaste", etc., ouvrages en arménien publiés à Vienne.
- 7) K. MESROP: "Les pertes arméniennes dans le domaine de l'art", — (en arménien).
- 8) Sur la destruction des monuments cités, voir V. PAPAZIAN, ex-député arménien du parlement jeune-turc de Constantinople, "Mémoires", tome 3 (en arménien).
- 9) Rapporté par LORD KINROSS: "Within the Taurus", Londres 1954 (Page 121).
- 10) François BALSAN: "Les surprises du Kurdistan", édition G. Susse, Paris 1945, page 69.
- 11) Idem, pages 271-272.
- 12) Voir le "TIMES" de Londres, 20 et 25 Avril 1963.
- 13) Dertad ou Tiridate, célèbre architecte d'Ani. L'Empereur de Byzance lui a confié la restauration, au 11ème siècle, de la coupole de Sainte-Sophie de Constantinople.

EPILOGUE

Nous avons vu que le but du génocide perpétré en 1915 par les autorités turques à l'encontre de la nation arménienne n'était autre que l'extermination de toute la population arménienne à l'intérieur des frontières Ottomanes. Seules Constantinople et Izmir avaient été épargnées, mais des massacres eurent lieu dans cette dernière ville au moment de l'invasion des Turcs, à la suite de la défaite des Grecs en 1921. Talaat Pacha, le Ministre de l'intérieur Turc, pouvait se vanter d'avoir accompli en trois mois ce que le Sultan Abdul Hamid n'avait pu faire en trente ans.

Comme conséquence des massacres et des déportations perpétrés contre le peuple arménien en 1915 et pendant les années suivantes par le gouvernement turc, il ne restait plus d'Arméniens dans toute l'Arménie turque et la Turquie, sauf à Constantinople; plus de la moitié des arméniens avait péri, le reste avait fui aux quatre coins du monde à cause de la terreur inspirée par les Turcs.

Dans un nombre limité de régions (Van, Moussa Dag, Chabin Karahissar), les

Arméniens eurent recours à l'auto-défense avec des armes primitives et moururent d'une mort héroïque.

Heureusement, une petite région de l'Arménie russe était sauvée de l'attaque turque en 1918, grâce à la résistance héroïque du peuple arménien, après l'évacuation du front de Caucase par les armées russes à la suite de la Révolution Bolchévique.

Le 28 Mai 1918, l'Arménie déclara l'indépendance de ce territoire de 12.000 kilomètres carrés attendant la fin de la guerre pour que justice soit faite aux Arméniens, une justice promise par les diverses déclarations des Alliés pendant la guerre.

L'armistice imposée à la Turquie par les Alliés provoqua le retrait des forces turques derrière les frontières russo-turques de 1914, et par conséquent la République d'Arménie s'élargit de manière à englober toute l'Arménie russe. Mais rien n'était fait pour l'Arménie occidentale dont les turcs, vaincus mais non désarmés, restaient maîtres.

Un an après sa fondation, l'Arménie était déjà un Etat organisé, équipé d'un mécanisme administratif efficace. Un grand nombre de nations reconnurent l'indépendance de l'Arménie et envoyèrent des représentants diplomatiques. Une délégation du gouvernement arménien se rendit à Paris pour prendre part à la Conférence de la Paix.

La création de la République indépendante était le signal d'une vague patriotique, ralliant les Arméniens de tous les coins du monde dont un grand nombre déversa volontairement des contributions pour reconstruire la mère patrie.

En Janvier 1919, les Quatre Grands — l'Angleterre, les Etat-Unis, la France et l'Italie — esquissèrent une formule générale définissant les buts de guerre des Alliés, formule contenant les paragraphes suivants concernant la libération des peuples assujettis à l'Empire turc:

"En raison de la mauvaise administration des peuples assujettis par les Turcs au cours de l'histoire et les massacres terribles des Arméniens et des autres peuples pendant ces dernières années, les Puissances Alliées et Associées admettent que l'Arménie, la Syrie, la Mésopotamie et l'Arabie doivent être complètement séparées de l'Empire Turc."

Le 19 Janvier 1920, le Conseil Suprême Allié reconnut de facto l'Arménie et son gouvernement.

Le Traité de Paix avec la Turquie était signé à Sèvres le 10 Août 1920. L'Arménie était représentée à la Conférence de Sèvres et était un signataire du Traité. Le Traité contenait les articles suivants se rapportants à l'Arménie.—

Article 88: «La Turquie déclare reconnaître, comme l'ont déjà fait les Puissances Alliées, l'Arménie comme un Etat libre et indépendant.»

Article 89: «La Turquie et l'Arménie ainsi que les autres Hautes Parties contractantes conviennent de soumettre à l'arbitrage du Président des Etats-Unis d'Amérique la détermination de la frontière entre la Turquie et l'Arménie dans les vilayets d'Erzeroum, Trébizonde, Van et Bitlis et d'accepter sa décision,

ainsi que toutes dispositions qu'il pourra prescrire relativement à la démitarisation de tout territoire ottoman adjacent à ladite frontière.»

Le Traité de Sèvres allait être la compensation des souffrances des Arméniens, la récompense de leur effort de guerre et de leur contribution à la cause des Alliés. Les Arméniens s'étaient battus seuls contre les Turcs au Caucase après le retrait des troupes russes, retardant ainsi de sept mois l'occupation germano-turque de Bakou, le centre pétrolier. En plus de leurs conscrits des armées alliées, les Arméniens avaient aussi formé des troupes de volontaires pour se battre aux côtés des armées russes sur le front caucasien et aux côtés des forces alliées dans le Moyen-Orient.

Cependant, le Traité de Sèvres n'était pas destiné à être appliqué par les Puissances à cause des événements qui eurent lieu par la suite. Le mouvement kémaliste, profitant des rivalités mutuelles des Puissances et de l'encouragement des Soviétiques, empêcha l'application du Traité. Un mois à peine après la signature du Traité de Sèvres, en Septembre 1920, la Turquie kémaliste attaqua la République d'Arménie. Abandonnée par les Puissances Alliées, l'Arménie succomba après une vaillante défense, le 2 Décembre 1920. Environ un tiers de son territoire fut annexé par la Turquie, annexion accompagnée de massacres et de pillages, alors que le reste devait accepter le régime soviétique, comme l'une des 15 républiques formant l'U.R.S.S.

Les Alliés acceptèrent cette nouvelle situation et signèrent en Juillet 1923 un nouveau traité de paix avec la Turquie — Le Traité de Lausanne — dans lequel l'Arménie n'était même pas mentionnée. La Conférence s'était intéressée à la Question Arménienne, mais n'y trouvant pas solution à cause de l'intransigeance turque, l'avait reléguée dans la catégorie des problèmes non résolus...

En résultat, non seulement les Turcs, sont restés maîtres de toute l'Arménie occidentale, mais aussi un tiers de l'Arménie russe a été incorporé de force dans les territoires turcs. La population arménienne du pays avait été massacrée, soit déportée, ou alors était arrivée à fuir au Caucase.

Ces territoires sont encore occupés par les Turcs. La partie libre de l'Arménie forme actuellement l'une des quinze républiques de l'Union Soviétique.

Actuellement il y a 1.900.000 Arméniens vivant en Arménie Soviétique, alors que le reste d'une population totalisant quatre millions et demi — la grande majorité vit hors d'Arménie.

Les provinces arméniennes de la Turquie d'aujourd'hui (les anciennes provinces d'Erzeroum, Van, Bitlis, Kars et Ardahan) présentent une région clairsemée où la densité moyenne de la population est de 10 personnes par kilomètre carré. Ces mêmes régions, habitées par les Arméniens autochtones, avaient une densité moyenne de trente personnes par kilomètre carré en 1914. Par conséquent, il est juste d'en déduire que les Turcs, malgré leurs efforts, se sont montrés incapables de repeupler les régions en question, et que la place des Arméniens, qui y avaient toujours vécu, reste encore vacante.

Alors que les Arméniens de la Diaspora contribuent de plus en plus à la civilisation mondiale en donnant des éléments compétents et talentueux dans le domaine des

arts, des sciences et la culture en général, l'Arménie historique, actuellement sous domination turque, est réduite à n'être qu'un pays stérile où toute une civilisation ancienne est en train de disparaître. On peut imaginer le grand service que les Arméniens pourraient rendre à l'humanité si la possibilité leur était donnée de se retrouver dans leur propre patrie, d'y vivre ensemble, et, grâce à leurs talents personnels et leur caractère national propre, de contribuer une fois de plus aux efforts que l'humanité déploie pour la civilisation.

D'après l'étude de la tragédie de 1915 ci-dessus nous pouvons tirer les conséquences: —

1. — Les Turcs, dirigés alors par le parti Ittihad, menèrent la politique du Partoutranisme visant l'union avec d'autres populations de même race du Caucase et d'Asie Centrale. Le Paoutouranisme commencé sous l'Empire Ottoman fut systématiquement projeté et organisé par les Jeunes Turcs, et poursuivi par le gouvernement kémaliste. L'Arménie était un obstacle pour la réalisation de ce projet.

2. — En plus, les Turcs désiraient se débarrasser des éléments non turcs et établir une Anatolie turque homogène afin d'éviter, à l'avenir, toute intervention européenne ou le partage de ce que les Turcs considéraient comme la Turquie propre, par suite d'une renaissance possible du nationalisme parmi ces éléments non-turcs.

3. — La grande Guerre a donné aux Turcs une occasion unique pour exécuter leur plan de règlement de la Question Arménienne par l'extermination des arméniens. En 1915, ils perpétrèrent un génocide contre la nation arménienne en préparant et organisant les massacres de plus de la moitié des arméniens vivant dans l'Empire Ottoman.

4. — Le génocide est un crime d'après le Droit International. De plus, la Convention du Génocide de 1948, les articles concernant la protection des Droits de l'Homme de la Charte des Nations Unies et la Déclaration Universelle des Droits de l'Homme en 1948, condamnent expressément de tels actes et obligent les membres de la communauté internationale à arrêter un acte de génocide ou sa poursuite, et à forcer les auteurs de cet acte à réparer le mal commis.

5. — A l'occasion du cinquantenaire du génocide de 1915 le monde doit s'unir pour exprimer sa désapprobation, sa haine et son horreur envers l'acte commis. Il est essentiel pour notre civilisation, nos valeurs et notre sens de justice que les turcs ne croient pas pouvoir s'en tirer à si bon compte.

6. — Justice doit être rendue à la nation arménienne, en donnant aux arméniens la possibilité de retourner dans leur patrie et d'apporter leur contribution à la civilisation mondiale, par leur création dans la lignée de leur culture ancienne et originale. Le principe d'auto-détermination que l'on trouve dans la Charte des Nations Unies et les éléments de base de la Justice devraient convaincre le monde qu'il est injuste de laisser dépérir un peuple aussi fier de sa culture passée, aussi attaché à son identité, aussi conscient de son individualité et de ses caractéristiques nationales, quand sa patrie millénaire reste ruinée et dépeuplée.

7. — Enfin, le règlement de la Question Arménienne entraînerait la paix pour toute la région. Le meilleur moyen d'assurer la paix est de faire justice à tous, et de donner à chacun son dû. Les guerres passées ont prouvé clairement que l'exploitation d'un avantage temporaire, d'une position forte, ne paie pas. Tôt ou tard, nous recevrons tous notre part de destruction et de violence si le vieux manège de la politique de force ne prend pas fin, et si la détermination de reconstruire un nouveau monde, à l'avenir stable, sur les bases d'une *JUSTICE COMPLETE* ne remplit pas le cœur des chefs des nations.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Երկու խօսք	Կ. Թերզեան 7
Յառաջարան	Վեր. Ա. Միսիրեան 9
ՍՏԱՆՈՋ — Տեղագրութիւն եւ բնակչութիւն	11
Զարաշուք տարիներ (1915–1922) — Զարդ եւ Տեղահանութիւն	63
Նոր տարագրութիւններ (1921–1922)	77
Գաղթ դէպի արտասահման	109
Յուշեր մեր երէց հայրենակիցներէն	124
Այցելութիւն մը Թուրքիա	129
Կենսագրութիւններ Ստանոգցի ուսուցիչներու, կղերականներու եւ այլ հայրենակիցներու	133
Յուշեր եւ նամակներ վերապրող Ստանոգցիներէ	150
Ստանոգ եւ Սիվրի Հիսար	186
Ծանօթութիւնք	197
Յաւելում	225
Կնունք	227
Մահ	228
Ի յիշատակ Վեր. Հայրապետ Օտեանի	229
Հայրենակից Խորէն Աւագեանի Յուշերը	230
Հայրենակից Ռաֆայէլ Գասապեանի Յուշերը	231
Հայրենակից Տիկին Սիրվարդ Տարագնեանի Յուշերը	232
Հայրենակից Յովհաննէս Քիրէմիտեանի Յուշերը	236
Տօք. Գեղամ Պոյաճեանի Յուշագրութիւնը	241
Ստանոգցի Տիկ. Մարի Պոյաճեանի (Պալապանեան) Յուշերը	248
Կտաւագործութիւն եւ Ներկարարութիւն (<i>Անդրէաս Պոյաճեան</i>)	249
Պրն. Անդրէաս Պոյաճեանի Յուշերէն	252
	363

Հայրենակից Կղեմէս Ղազարոսեանի Յուշերը	261
Պրն. Գրիգոր Հանդիմանիչեանի Յուշերը	267
Կղեմէս Տէր Թումանեանի Յուշերէն Հանի Ռափայէլ Տէր Թումանեան	271
Հայրենակից Կարապետ Քիսեանի Յուշերէն	274
Զօն՝ Նահատակ եւ Ռմբակոծութեան զոհ Հայրենակիցներու (Մ. Յ. Գասապեան)	276
Հայրենակից Գէորգ Գապգէմալեանի Յուշերը	280
Գաղատիա եւ իր Առաջնորդարանը	284
Խոհեմ Կարգադրութիւն (Յովհաննէս Սարաֆեան)	290
Ստանոզի Բարբառով հօսակցութիւն մը Թօպալաշէնց Նազենիկ Հատային հետ	291
Պատմութիւն մը Ստանոզի Բարբառով	294
Յանկ Նուիրատումներու	296
Յաւելեալ Յանկ	297
HISTOIRE DE STANOZE — Texte de G. Terzian, Traduction de K. Afarian ..	299
Stanoze	310
Les Arméniens se Souviennent — 1915	323
Le 24 Avril 1915	327
Bibliographie Sommaire	341
Génocide des Arméniens en 1915, et le Droit International	342
La Littérature Arménienne Moderne et les Massacres de Turquie en 1915	347
Le Massacre des Monuments d'Arts	352
Epilogue	358

ՑԱՆԿ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

	Էջ
Կարապետ Թերզեան	6
Պալապանեան Յարութիւն, Գէորգ, Սօֆի եւ Մարիամ	17
Սէմէրճի Տէտէն որդիներով եւ թոռներով	18
Սարգիս Տէր Թումանեան եւ ընտանիք	20
Տիկ. Նունիկ Տատուրեան՝ զաւակներով	21
Ստանոգցի նուագաժուներ	23
Պոտրոս Թաշնեան եւ ընտանիք	24
Պօշաօզազենց Սառա՝ զաւակներով եւ թոռներով	25
Կարապետ Սուրենեան, Զեօն Սինապեան	26
Տիկ. Նզիսաբէք Մաթէոսեան, Հայրապետ Մաթէոսեան	28
Կարապետ Պօյանեան (ընտանեօք)	29
Գասպարեան եղբայրներ	30
Արսէն Թիւրքմէնեան	31
Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս Գահվէճեան	32
Տէր եւ Տիկին Յարութիւն Ճըրըզեան	32
Տէր եւ Տիկին Պետրոս Տաղեան	34
Վեր. Գրգեաշարեանի ազդիկները	37
Վեր. Հայրապետ Օտեան, Ազգկանց Աւետ. Դպրոցի աշակերտներ	45
Մանչերու Աւետ. Վարժարանի աշակերտներ 1912-ին	46
Յօպպէ Վարժուհին ընտանիքով	47
Կղեմէս Պալապանեան	51
Փաստարան Գէորգ Գասարեան եւ տիկինը	52
Սարափեան Արսէն, Մաթէոսեան Արիստակէս, Գրիգորեան Գրիգոր, Պէտէշեան Գրիգոր, Մաթէոսեան Յովհաննէս եւ Օտեան Դաւիթ	54
Ճէմանեան Գուլէճի 1912-ի Ստանոգցի ուսանողներ	55
Դաւիթ Գարակէօզեան, Գրիգոր Ահարոնեան, Ռուբէն Նալընըզեան, Յովհաննէս Ֆէրմանեան, Կարապետ Մարկոսեան	56
Մելիքն Տաղեան, Ռուբէն Զազըրեան, Գէորգ Պալապանեան, Յակոբ Զատիկեան	57
Յակոբ Զատուրեան, Խորէն Շամօեան	59
Մարտիրոս Թերզեան, Կղեմէս Նանիեան, Արմենակ Պօյանեան	60
Վարդան Խաչատուրեան	80
Տիկին Նեկտար Թիւրքմէնեան	83
Հոգաբարձուներ Բաղդասկան դպրոցի 1908-ին	84
Տէր եւ Տիկին Կարապետ Վարդերեան եւ որդի	85
Մեծ Մայրիկ Սարափեան	86
Յօպպէ Վարժուհի իր ազգկան Նփրաֆսիի հետ	88

Տէր եւ Տիկին Պէմէգեան եւ զաւակներ	89
Աննիկ Պալապանեան	90
Յարութիւն Մեհլիմեան եւ ընտանիք	91
Յուսիկ Սուրենեան, Օննիկ Սուրենեան, Արամ Սուրենեան եւ մայր	92
Յովհաննէս Քիրէմիտեան	93
Տօք. Քիրէմիտեան	96
Սօփիա Փարատեան, հարս ազգիկը Նզիսաբէք, քոռը եւ փեսան Գէորգ Յովհաննէս Տանտէրեան եւ ընտանիք, Գ. Գապգէմալեան ընտանիքով ..	99
Յակոբ Պալապանեան եւ ընտանիք	100
Մանան Հեքումեան, ազգիկը, որդին ու հարսը	101
Տիկին Լեւուզան Նզիսայեան իր երեք ազգիկներով	102
Տէր եւ Տիկին Դաւիթ Գասապեան իրենց տասը զաւակներով	105
Կղեմէս Պօյաճեան եւ ընտանիք	107
Փօն տը Շէրիի Ստանոգցի նոր սերունդ	108
Ստանոգցիներու խնճոյք ֓օն տը Շէրի	111
Սկառուտական խումբ Ստանոգցի պատանիներու — ֓օն տը Շէրի	112
Մարսիլիաբնակ Ստանոգցիներու խումբ մը (1935-ին)	113
Յակոբ եւ Գէորգ Ալեքսանեան ընտանիքներու զաւակներուն հարսանեկան նկարը (1948)	114
Դաշտագնացութեան մը առթիւ նկար — ֓օն տը Շէրի	115
Լաքուրի Ստանոգցիներէն խմբանկար	116
Դաշտագնացութիւն Ստանոգցիներու — Մարսիլիա	117
Վալանսի ումրակոծումէն հրաշքով ազատուած փոքրիկն Զէմէեան	118
Ամուսնական նկար Տիգրան Զէմէեանի հարսին եւ պարագաներուն	118
Գաբրիէլ Պալապանեան	119
Ղեւոնդ Քէշիշեան (Վարժապետեան), Նշան Մայասեան	120
Տիկին Լուսվարդ Տարագճեան, Պրն. Յովհաննէս Տարագճեան	127
Ռուբէն, Անի, Գէորգ եւ Բաթրիս Տարագճեաններ	128
Ծակշապի այգիներ գետափի վրայ, Կորած Քարի գետափը	130
Տէր հորէն Ա. Քինյ. Տաղլեան	133
Տէր Արքահամ Քինյ. Սինապեան	134
Վեր. Գ. Գրգեաշարեան	135
Գրիգոր Արմաղանեան, Վեր. Յարութիւն Արմաղանեան	136
Վեր. եւ Տիկ. Հայրապետ Օտեանի դուստրերն ու քոռները (Անգլիա) —	137
Գալուստ Բեթլեհէմեան	138
Կարապետ Էփ. Օտեան, Տիկինը եւ դուստրը Ալիս Օտեան	139
Խաչիկ Տէլիճիւկեան	140
Ալիս Օտեան	141
Գէորգ Քէօսէեան (Հայրիկը)	144
Կղեմէս Պալապանեան եւ ընկերը	145

Արսեն Տաղիան	146
Յ. Քիրեմիտնեան, Յ. Սարափեան, Կ. Սարափեան	151
Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս Սիրմէեան	154
Անդրէաս Պօյանեան	158
Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս Պալապանեան եւ ընտանիք	159
Պետրոս Վահանեան եւ ընտանիք	159
Սիլվիեան Գրիգոր եւ ընտանիք	160
Զօպեան ընտանիք	161
Յովսէփ Ասլանեան եւ ընտանիք	162
Ռաֆայէլ Ասլանեան զաւակներով եւ թոռներով	163
Պաղտասար Ուզունեան եւ ընտանիք	164
Պօղոս (Աշըգ) Պալապանեան եւ ընտանիք	166
Հռիփսիմէ Քէհեանեան	167
Խաչատուր Վարժապետ Սիմոնեան	168
Պետրոս Տարօնեան, Յակոբ Մատուրեան	169
Ստեփան Սիմոնեան	170
Յովհաննէս Քիրեմիտնեան	171
Գրիգորեան Սրբուհի մայրիկ եւ զաւակներ	172
Դաւիթ Գաւիլէնեան	173
Գ. Գապգէմալեան, Հմայեակ՝ որդի դեղագործ Պետրոս Էփէմտիի	174
Նարին Տուտու զաւակներով	175
Արիստաքէս Ճըրըգեան, Զատիկ Քիրեմիտնեան	176
Կղեմէս Պալապանեան	177
Սօփիա (Պալապանեան) Պէտէշեան, որդին, Խարսը, աղջիկը եւ թոռները	178
Մուշկիկնէ Օտեան, Թագուհիմնա Պալապանեան, Յարութիւն Օտեան, Ազաւնի Օտեան եւ Ֆիլմէն Օտեան	179
Մարտիրոս Գասապեան	179
Նշան եւ Սահակ Պօյանեան ընտանիքներ	180
Տէր եւ Տիկին Յ. Սարափեան, Խորէն Սարափեան, Կղեմէս Սարափեան ..	181
Տիկին Մարիամ, Յարութիւն, Ատէլ, Գէորգ, Քրիստին, Լուսին եւ Յովհաննէս Քէօսէաններ	182
Գրիգոր Գապգիմալեան եւ թուր՝ Գրիգոր Սառա Տուտու եւ թուր՝ Նրուանդ	
Կիրակոս եւ որդին՝ Հանի Նշան	185
Սիվրի Հիսար	186
Տէր Յովհաննէս Քինյ. Քիզիրեան	187
Յ. Սարափեան (1908)	188
Գէորգ Փարատեան եւ Յ. Սարափեան	188
Յ. Սարափեան բարեկամի մը հետ	189
Ստանոգցի օրիորդներ Փօն տը Շէրիի մէջ	190

Ռօզի Արմեն (Օր. Յովհաննէսեան)	191
Օր. Մարի Կ. Տէր Թումանեան, Ռօզի Արմեն՝ Ալօգեան Նուրանիի ազգիկը	192
Տօք. Յակոբ Գարակէօգեան, Մարի Սարափեան	193
«Մայրը»՝ քանդակուած Յակոբ Նանտըմեանի կողմէ — Պուէնոս Այրէս	194
Օր. Նազենիկ Սիմապեան	195
Շրջանաւարտուիկներ Արամեան վարժարանի — Կեսարիա, 1908-1909 ..	196
Արսէն Սարափեանի որդին Յարութիւն եւ տիկինը	196
Յովհաննէս Մուրատեան եւ ընտանիք	200
Վեր. Արմենակ Միսիրեան (Արմիս), Կարպիս եւ Հռիփսիմէ Հարոնեան ..	204
Վիքթորիա (Օտեան) Պոնափարքեան, քեռայրը՝ Արիստափէս Մաթէոսեան, Վահրամ Պալապանեան	205
Երիտասարդներու խումբ Փօն տը Շէրի (1927)	
Թատերախումբ	206
Ստեփան Թիրմաճեան.. Պօզոս Հարոնեան	207
Մկրտիչեան ընտանիք, Տիկինը՝ դուստր Սարափեաններու, Տէր եւ Տիկին Կիրակոս Սարափեան եւ գաւակներ	208
Փառանձեմ Բիրէմիտեան, Մուքափեան, Տէր Ադամեան եւ Թաշնեան ընտանիքներ	209
Տօք. Գեղամ Պոյանեանի ամուսնական նկար	210
Տիկ. Թագուհի Թաշնեանի դստեր ամուսնական նկար	210
Սօփի աշխատանոց, Սօփ հիւսուածեղէնի մմոյշ մը	211
Ստանոգի ժայռերուն ստորոտը, Ստանոգէ տեսարան մը	212
Ստանոգի քարաժայռերը — Զիֆթ սարը եւ Թէք Հիսարը	213
Ստանոգի ժայռաքերդը, Յուզարկաւորութիւն Ստեփան Միրիւնեանի ..	214
Ստանոգի քարայրները, Մարտիրոս Հայրապետեան, Կ. Տօնպաեան եւ Հայրապետ Պատիկեան	215
Դաւիթ Մաթէոսեանի ամուսնական նկար (1964)	216
Գէորգեան ընտանիք. Տօք. Գարագաշեան, Յովհ. Սարափեան	217
Տէր եւ Տիկին Սարափեան Պուիս այցելութեան առթիւ	218
Էսամ Տէր Ադամեան, Սառա, Վերժին, Կարապետ եւ Դաւիթ Օտեաններ	218
Յովհ. Սարափեան եւ Տիկինը երկու որդիներով եւ Նդիսարէք հարսը	219
Տէր եւ Տիկին Տիգրան Պէտէշեան	219
Յակոբ Օտեան	220
Տէր եւ Տիկին Յովհ. Սարափեան եւ ընկերներ	220
Ընդհանուր տեսարան Ստանոգի	221
Սարափեան ընտանիք Ղըզըլմայի ջերմուկները կ'այցելեն	221
Մեծ հայրիկ մը. Օր. Պալապանեան, Գրիգոր Համիդանիլեան, Տիկին Տաւրուսեան	222
Սուզը (Արմիս)	223
Հայկական Նդեռնի սուզը (Արմիս)	224

հորէն Աւագեան	230
Տարագնեան ընտանիք	233
Յովհ. Տարագնեան	233
Պատուելի Գէորգ Քէօսէեանի զաւակները	234
Պատուելի Քէօսէեան հայրիկը	235
Դաւիթ Քիրէմիտեան	237
Քիրէմիտեաններ — մայր ու որդի	238
Յովհաննէս Քիրէմիտեան, Միհրան եւ Հրանդ Քիրէմիտեան	239
Հայ Աւետարանական Տաճարը	240
Ստանոգի Ս. Փրկիչ Եկեղեցին	241
Տէր եւ Տիկին Սահակ Պօյանեան, Տօք. Գ. Պօյանեան, Լուսին Արմէնեան (Պօյանեան) եւ ամուսինը՝ Լեւոն Արմէնեան	242
Ստանոգ — Պօզոս Պետրոսի ժայռը	242
Ստանոգի այժմուս Կէնտէրէն	243
Կոստյո Փախած ժայռը, Քիրէմիտեան Զ. եւ Պօյանեան ընտանիքը	243
Յովհաննէս Քիրէմիտեան, Կոտրած Քար — Կիրակոս Պօյանեանի հետ նկարուած 1967-ին	244
Աննիկ Պոտիկեան, Կիրակոս եւ Լուսվարդ Պօյանեաններ եւ Ս. Փրկիչին աղբիւրը	245
Պօզոս Պետրոսի Շեպը	246
Օննիկ Տարագնեան (Կրած Քար)	247
Զօրա եւ Կիւլիւմիա Պալապանեաններ եւ ընտանիք	248
Գրիգոր, Անդրէաս եւ Սօնիա Պօյանեաններ (Փարիզ)	249
Զուքակահար Պօյանեան Պետրոս	250
Կղեմէս Տաղլեան, Դանիէլ Դանիէլեան եւ ընկերներ	252
Տիգրան Գրըմեան եւ ընտանիք	253
Յովհ. Մելիտոնեան, մայրը եւ աներձագը	253
Յակոբ Սարափեանի մանկութիւնը	253
Յակոբ Սարափեան — չափահաս	253
Թիւրքմէնեան, Փարատեան եւ ընկերներ	256
Սօֆի Յակոբեան եւ Եղեանեան ընտանիք	257
Զօրավար Անդրանիկ	259
Կղեմէս Ղազարոսեան	261
Յարութիւն ազա Ղազարոսեան, Տիկ. Եղիսաբէթ Ղազարոսեան	262
Ժօրժ Ղազարոսեան եւ Կարապետ Ղազարոսեան	262
Ղազարոսեան, Պօյանեան եւ այլ ընտանիքներ տարեդարձի մը առթիւ ..	263
Պատանեկան խմբակ՝ դաշտապտոյտի մը առթիւ	263
Փարիզաբնակ Աւետարանականներու դերասանական խումբը	264
Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս Մաթէոսեան	264
Կարապետ Քէօսէեան եւ ընտանիք	265

	<u>Էջ</u>
Տէր եւ Տիկին Յակոբ շըրըզեան եւ ընտանիք	266
Յարութիւն շըրըզեանի գաւակները	266
Գիգիրեան եւ Շահինեաններ	266
Կզեմէս, Նուրանա, Սիրանոյշ, Նուրանա, մայրը Հերուսա, Նշան Հարոնեան եւ Տէր եւ Տիկին Կարապետ Հարոնեան	267
Գէորգ Ալէքսանեան, Տիկին Ալէքսանեան, Գրիգոր Զօպանեան եւ որդի, ու Տիկին Աննիկ եւ ընկերներ	268
Օնօ, Մօրիս, Մարիամ եւ Դաւիթ Սինապեան, Տիկին Կատար Զօպանեան	270
Տէր Թումանեան Կզեմէս	271
Հանի Ռաֆայէլ Տէր Թումանեան, Տիկին Հուփսի Տէր Թումանեան, Թումա Տէր Թումանեան եւ Հանի Ռաֆայէլի կինը ամուսնոյն դամբանին վրայ	272
Տէր եւ Տիկին Կզեմէս Տէր Թումանեանի եւ իրենց դստեր ամուսնական նկարը	273
Յարութիւն Օտեան (Փարիզ)	273
Տէր եւ Տիկին Կարապետ Քիսեան	274
Տաղեան Գէորգ (ջութակահար)	275
Ստանոգցի Մարկոսեան եւ Սիմոնեան ընտանիքներ	277
Կոննիկեան եւ Սիմոնեան ընտանիքներ	277
Տէր եւ Տիկին Գրիգոր եւ Աննիկ Հանդանիէլեան	278
Կարապետ Սարափեան	278
Տիգրան Մարկոսեան, Մարկոս Մարկոսեան եւ Պետրոս Սիմոնեան գինուորական տարագով	279
Յովհ. Սարափեան ընկերներով Ստանոգի վարի ազդիւրին մօտ	279
Արսէն Տաղեան	279
Տօֆ. Գարագաշեան (1922-ին). Յովհ. Սարափեան (1921-ին)	290
Rosy Armen et Compositeur Aram Katchadourian	298

ՆԿԱՏՈՒԱԾ ՎՐԻՊԱԿ

Էջ 124, Ա. տող.— Հայրենակից Յովհ. Աւագեանի յուշերէն.—

Կարդալ՝ Հայրենակից Սորէն Աւագեանի յուշերէն.—

Արտադրութեան յանձնուած՝
21 Յուլիս 1968-ին

Կամֆէ անկախ պատճառներով յապաղած է
տպագրութիւնը եւ աւարտած՝
15 Հոկտ. 1969-ին

Տպաքանակ	1000
Պրակ	42
Էջաչափ՝ սմ.	17×24

Տողաչարութիւն՝
Աւետիս Պավուկեանի եւ Յակոբ Տէր Ստեփանեանի

Էջադրում՝
Յակոբ Տէր Ստեփանեանի

Տպագրիչ՝
Փոզէֆ Սալիպա

Սրբագրիչ՝
Վեր. Տիգրան Խնդրունի